

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE
TİFLİS VİLAYETİ (1878-1914)**

**MUSTAFA TANRIVERDİ
2502100021**

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MAHİR AYDIN**

İSTANBUL - 2016

TEZ ONAY SAYFASI

Öz

ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE TİFLİS VİLAYETİ (1878-1914) - MUSTAFA TANRIVERDİ

Çarlık Rusyası'nın Tiflis Vilayeti, günümüz Gürcistan sınırlarında yer almaktaydı. Nüfus yapısı dikkate alındığında, Kafkasya'daki sosyal dönüşümün en hızlı yaşandığı bölgelerden birisi idi. Bilhassa Tiflis şehri, çok etnili nüfus yapısı itibariyle Rusya İmparatorluğu'nun nüfus karakterinin Kafkasya'daki yansımalarının en önemli örneğini oluşturmuyordu.

Vilayetin merkezi Tiflis, aynı zamanda Rusya'nın Kafkasya'yı yönettiği şehir idi. Kafkasya Genel Valiliği, Kafkasya Ordusu Başkumandanlığı ve İmparatorluğun önemli yönetim organları burada yer alıyordu. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında vilayette yaşanan gelişmeler, Rusya'nın yanı sıra Osmanlı Devleti ve İran topraklarında etkili sonuçlar doğurdu. Bölgedeki siyasal gelişmeler, Rusya İmparatorluğu'nun oradaki geleceğini yakından ilgilendirdiği gibi; aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin iç gelişmeleri ile de bağlantılı idi. Buradaki siyasal ve sosyal dönüşüme önem veren Osmanlı Devleti, Tiflis Başşehbenderliği vasıtasıyla bölgedeki gelişmeleri sürekli olarak takip etmekteydi.

Bu tez, 1878-1914 yılları arasında Tiflis Vilayeti'nin idari, sosyal ve ekonomik yapısını, yukarıda bahsedilen gelişmeleri, ana kaynaklar ışığında değerlendirmeyi amaçladı.

Anahtar Kelimeler: Tiflis, Gürcistan, Kafkasya, Rusya, Guberniya

Abstract

THE PROVINCE OF TBILISI UNDER THE RULE OF TSARIST RUSSIA (1878-1914) - MUSTAFA TANRIVERDİ

The province of Tbilisi in the Tsarist Russia is located in present day Georgia. Given its demographic make-up, the province was one of the regions that had witnessed rapid social changes across the Caucasus. Particularly, the city of Tbilisi, with a multi-ethnic population, embodied the qualities of the Russian imperial polity.

Standing in the center of the province was the city of Tbilisi which was also the setting where Russia administered the entire Caucasus. The city featured important imperial administrative institutions such as the Office of the Governor-General for Caucasus and the Supreme Command for Caucasus. The developments in the late 19th and early 20th century held important ramifications not only for Caucasus but for the Ottoman Empire and Iran as well. The political developments in the region were not only significant for the future of the Tsarist Russia but also had clear domestic implications for the Ottoman Empire. The Ottoman state, deeply invested in the political and social transformations in the province of Tbilisi, monitored the regional developments through the Consulate General in Tbilisi.

Through an analysis of major primary sources, this dissertation assesses the administrative, social, and economic characteristics in the province of Tbilisi from 1878 to 1914 by placing the region within the broader historical context mentioned above.

Keywords: Tbilisi, Georgia, Caucasus, Russia, Governorate

ÖNSÖZ

“Çarlık Rusyası Döneminde Tiflis Vilayeti (1878-1914)” adlı doktora tezimiz, Rusya İmparatorluğu’nun Kafkasya’daki yönetim yapılanmasını ve 1878-1914 yılları arasındaki tarihi gelişmeleri, Tiflis Guberniyası örneğinde incelemeyi amaçladı. Tez başlığındaki “vilayet” terimiyle, Rusya’nın idari işleyişinde önemli yeri olan “guberniya” kastedilmektedir. Tiflis Guberniyası’nın XIX. yüzyıldaki coğrafi sınırları, yaklaşık olarak günümüz Gürcistan Cumhuriyeti (Kutayis ve Batum hariç) dahilinde bulunmaktaydı.

Tiflis Guberniyası’nın nüfus yapısı itibariyle ortaya koyduğu zenginlik ve Rusya İmparatorluğu’nun Kafkasya yönetim merkezi olarak belirlediği Tiflis şehrinin bu guberniya sınırlarında bulunması, konunun seçilmesinde önemli rol oynadı. Bu anlamda Tiflis’in, Rusya İmparatorluğu’nda merkez ve taşra ilişkilerinin incelenebilmesi için iyi bir örnek olduğunu düşünüyoruz. Rusya’nın bölgedeki yönetim anlayışının ve 1878-1914 yılları arasındaki gelişmelerin, Türkiye’deki Kafkasya tarihi araştırmalarında henüz yeterince ele alınmamış olması, ayrı bir gerekçe oluşturdu. Buradan hareketle bu tezin, Kafkasya tarihçiliğinin yanıtlamaya ihtiyaç duyduğu bir takım soruları cevaplayacağını ümit etmekteyiz.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Çarlık Rusyası yönetimindeki Tiflis Guberniyası’nda yaşanan gelişmeler; Kafkasya’nın genelinde, Osmanlı Devleti’nde, İran’da ve Rusya’nın merkezinde önemli etkiler gösterdi. Aynı şekilde bu coğrafyalarda yaşananlar, doğrudan veya dolaylı olarak bu gelişmelere yön verdi. Tiflis Guberniyası’nın tarihi, Rusya tarihinden bağımsız düşünülmemeyeceği gibi, Osmanlı Devleti’ndeki siyasi ve sosyal hareketlerden de ayrı değerlendirilemez. Bu nedenle siyasi olayların farklı bir boyut kazandığı 1878 yılını, tez konusunun başlangıç tarihi olarak belirledik. Bitiş tarihi olarak, Birinci Dünya Savaşı’nın başlangıcı olan 1914 yılını esas aldık. Bunun nedeni, savaşla birlikte koşulların tamamen değişmesi ve yeni bir sürecin başlamasıdır.

Bu tezin dayandırıldığı kaynakların başında arşiv verileri gelmektedir. Gürcistan Merkez Tarih Arşivi, Rusya Devlet Tarih Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde muhafaza edilen belgelerin, konu ile ilgili olanlarını zaman ve imkan

dahilinde inceleme fırsatı bulduk. Arşiv kaynaklarına ilaveten St-Petersburg'daki Rusya Bilimler Akademisi Kütüphanesi, Rusya Milli Kütüphanesi, St-Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Kütüphanesi ve Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi'nde tespit ettiğimiz birinci elden kaynaklara başvurduk.

Tez çalışması boyunca elde edilen veriler ışığında varılan hükümler, bir giriş ve üç ana bölüm içerisinde ele alındı. Giriş bölümünde Tiflis Guberniyası'nın oluşumu ve sınırları üzerinde duruldu. Kısaca, tezin hazırlanmasındaki yöntemle değerlendirilerek, kullanılan kaynakların kısa bir değerlendirmesi yapıldı.

Birinci bölümde, Tiflis Guberniyası nüfusunun milliyetlere ve dini aidiyetlere göre dağılımını aktarmaya çalıştık. Bu dağılımın ortaya çıkardığı tablo üzerinden, Rusya İmparatorluğu'nun bölgedeki nüfus politikası ve nüfusa dayalı ekonomik yapısı da ortaya konulmaya çalışıldı. Nüfusunun % 80'inin kırsal kesimde yaşadığı Tiflis Guberniyası'nda, bilhassa XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan endüstri faaliyetlerinin nüfusun sosyal yapısındaki değişimi analiz edilmeye çalışıldı. Yine bu bölümde tarım, hayvancılık, endüstriyel faaliyetler ve ticaret başlıkları altında, guberniyanın temel ekonomik dinamikleri işlenmeye çalışıldı.

Birinci bölümü izleyen ikinci bölümde, "*guberniya*" kavramının ne ifade ettiği ve Rusya İmparatorluğu'nda guberniyaların ortaya çıkış ve gelişim süreçlerine dair değerlendirme yapılmaya çalışıldı. İmparatorluğun merkezî politikalarının bölgeye yansımaları ve merkez-taşra ilişkisi, Tiflis Guberniyası örneğinde ele alındı. Bölümün bir diğer önemli konusu, Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya yönetim organlarının yapısı oldu. İmparatorluğun idari düzeninin ve Tiflis Guberniyası'nın idari mekanizmalarının merkez-taşra ilişkisinde ne anlam ifade ettiği analiz edilmeye çalışıldı. Kafkasya'nın en üst yönetim organı olan Kafkasya Naibliği'nin faaliyetleri, bu kurumun Petersburg ile ilişkileri, Kafkasya Komitesi'nin Petersburg'dan Tiflis'e uzanan yapısı ve Tiflis Guberniyası'nın gubernatörleri ve uezd başkanları arasındaki ilişkiler, veriler ölçeğinde aktarılmaya çalışıldı. Bu bölümün bir diğer problemi Rusya İmparatorluğu'nun Tiflis Guberniyası'ndaki merkezî uygulamalarının tahlili oldu. Hukuk ve eğitim sistemi, vergilendirme ve nüfusun askeri yükümlülüğünün merkezî politikanın hangi yönünü yansıttığı üzerinde duruldu.

Üçüncü bölümde, Rusya'nın bölgede uyguladığı “*Ruslaştırma*” (Rusifikatsiya) politikasının guberniya halkları üzerinde yarattığı etki çözümlenmeye çalışıldı. Bir anlamda merkezîyetçi politikanın Ruslaştırmaya evrilmesi ve bunun bölgedeki siyasi gelişmelere etkisi üzerinde duruldu. 1905 İhtilali sonrasında ortaya çıkan yeni sürecin Rusya İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti üzerindeki etkileri ele alındı. Nüfus yapısının etkisiyle, 1905 İhtilali'nin milliyetçi yönü ağır bastığından, Türk-Ermeni çatışmaları ayrı başlıkta incelendi. Osmanlı ve Rusya'nın guberniya üzerindeki nüfuz mücadeleleri üzerinde durularak, bunun Birinci Dünya Savaşı öncesinde ortaya çıkardığı yeni koşullar sebep ve sonuçları bakımından analiz edilmeye çalışıldı.

Bu doktora tezinin ortaya çıkma sürecinde birçok kişi ve kurumun katkısı oldu. St-Petersburg Devlet Üniversitesi Rus Dili ve Kültürü Enstitüsü'nde, 2013 yılında bir yıl süreyle Rusça dil eğitimi bursu veren Rusya Federasyonu Eğitim ve Bilim Bakanlığı ve 2214-Yurtdışı Doktora Araştırma Burs Programı desteği ile St-Petersburg'daki araştırmalarıma kaynak ayıran Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)'na teşekkürü borç bilirim.

St-Petersburg'da Rusya Milli Kütüphanesi, Rusya Bilimler Akademisi, Rusya Devlet Tarih Arşivi, St-Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Kütüphanesi, Gürcistan Merkez Tarih Arşivi ve Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi çalışanlarına, gösterdikleri ilgi ve yardımlardan dolayı teşekkür ederim. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin içtenlikle çalışan personelinin, bu tezin arşiv çalışmasına önemli katkıları oldu.

Gürcistan'daki arşiv ve kütüphane çalışmalarım boyunca büyük desteğini gördüğüm değerli dostum Gela Guniava ve Dağıstan'dan bazı kaynakları göndererek katkıda bulunan Prof. Dr. İmanuddin Sulayev'e teşekkür borçluyum. Tezin olgunlaşması adına, ilmi yaklaşımları ile katkı sağlayan St-Petersburg Devlet Üniversitesi Politika Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Vladimir Gutorov'u anmadan geçemeyeceğim. Kendisi ile yaptığımız sohbetler ve yazışmalarda, Rusya tarihine dair birçok sorumu yanıtladı. Moskova Lomonosov Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi öğretim üyelerinden değerli tarihçi Prof. Dr. Oleg Ayrapetov, samimi ve yapıcı eleştirileri ile tezin şekillenmesine yardımcı oldu. Sayın Ayrapetov,

Kafkasya tarihi uzmanlarından Dr. Vadim Muhanov ile tanışmama da vesile olarak, bilhassa Rusya'nın Kafkasya'daki idari yapısının ana unsurları üzerine öğrendiklerimin netleşmesine imkan sağladı.

Tezin yazım sürecinde Prof. Dr. Tufan Gündüz, nüfus değişimlerini ele aldığımız kısma dair yönlendirmeleri; Prof. Dr. Ali Fuat Örenç, tezin içeriğine dair değerlendirmeleri; Doç. Dr. Gültekin Yıldız, ufuk açan eleştiri ve önerileri; Yrd. Doç. Dr. Şamil Mutlu, Rusya'nın Tiflis'teki eğitim politikası kısmını okuyarak yapıcı eleştirileri; Doç. Dr. İbrahim Şirin, teze dair değerlendirmeleri ve samimi destekleri; Doç. Dr. Hayri Çapraz ve Dr. Mehmet Perinçek ise Rusça kaynaklar konusundaki önerileri ile katkı sundular. Değerli dostum Dr. Özhan Kapıcı teze dair önerileri ve samimi desteğini eksik etmedi.

Tez izleme jürimde bulunan ve ilmi desteklerini esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan, Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu ve Prof. Dr. İshak Keskin'e katkıları için minnettarım. Bu süreçte yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, Yrd. Doç. Dr. Metin Ünver, Yrd. Doç. Dr. Nasrullah Uzman, Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü, Yrd. Doç. Dr. Kürşat Yıldırım, Dr. Ramazan Hakkı Öztan, Dr. Burcu Kutlu Dilbaz ve Arş. Gör. Cemal Atabaş'a teşekkürü borç bilirim.

Tez sürecinde ailemin maddi ve manevi desteği sayesinde türlü zorlukları aşma gücü buldum. Aile üyelerime ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu tezin ortaya çıkışı onların eşsiz destekleri sayesinde.

Öğrencisi olmaktan onur duyduğum değerli Hocam Prof. Dr. Mahir Aydın, bu tezin ortaya çıkmasında büyük pay sahibidir. Doktora eğitimine başladığım ilk günden itibaren özveri ile yaklaşarak, kendisinden ilmi anlamda istifade etmemi sağladı. Tez için Rusça kaynakların önemini vurgulayarak, Rusya'ya gitmem konusunda maddi-manevi desteğini esirgemedi. Kendisine katkılarından dolayı şükran borçluyum.

Mustafa TANRIVERDİ

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
RESİMLER LİSTESİ.....	xiii
TABLOLAR LİSTESİ.....	xiv
GİRİŞ.....	1
A) KAYNAK VE LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ.....	1
B) TİFLİS GUBERNİYASI'NIN OLUŞUMU VE İDARİ SINIRLARI.....	9
..... <u>BİRİNCİ BÖLÜM</u>	
..... <u>TİFLİS GUBERNİYASI'NIN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI</u>	
A) NÜFUSUN KOZMOPOLİT YAPISI.....	19
1) Nüfusun Etnik, Dini ve Sosyal Aidiyetlere Göre Dağılımı.....	19
2) Nüfusun Uezdlere Göre Dağılımı.....	31
B) NÜFUS DEĞİŞİMLERİ.....	44
1) Guberniya'ya Göçler.....	44
2) Guberniya'dan Göçler.....	50
C) ŞEHİR VE KIR HAYATI.....	62
1) Kafkasya'da Bir Kozmopolis Olarak Tiflis ve Şehir Hayatı.....	62
a) Çok Kültürlülüğün Şehir Hayatındaki Yansımaları.....	62
b) Çok Dilliliğin Basın-Yayın Hayatına Etkileri.....	69
2) Tiflis Guberniyası'nda Kırsal Hayat.....	75
D) EKONOMİK DİNAMİKLER.....	82
1) Tarım ve Hayvancılık.....	82
2) Endüstri ve Ticaret.....	92
3) Ulaşım Ağları ve Ticaretteki Rollerini.....	102
..... <u>İKİNCİ BÖLÜM</u>	
..... <u>RUSYA'NIN MERKEZ VE TAŞRA İLİŞKİLERİNDE</u> <u>BİR MODEL OLARAK TİFLİS GUBERNİYASI</u>	
A) GUBERNİYA SİSTEMİ VE TİFLİS GUBERNİYA YÖNETİMİ.....	105
1) I. Petro'nun Guberniya Reformu ve Merkeziyetçi Politikadaki Yeri.....	105
2) Guberniya Sisteminin Kafkasya ve Tiflis İçin Anlamı.....	109

3) Tiflis Gubernatörlük Yönetimi	114
4) Uezdlerin Yönetimi.....	118
5) Tiflis Şehir Yönetimi	119
B) ÇARLIK OTORİTESİNİN TİFLİS’TEKİ TEMSİLİ	123
1) Petersburg -Tiflis Hattında Kafkasya Komitesi ve Naibliği (1844-1882).....	123
2) Merkeziyetçiliğin Yeni Boyutu ve Kafkasya Genel Valiliği (1882-1905).....	131
3) 1905 İhtilali’nin Getirdiği Yeni Düzen ve Kafkasya Naibliği (1905-1917).....	137
C) MERKEZİYETÇİLİĞİN HUKUK ALANINDAKİ YANSIMALARI	140
D) MODERN TOPLUMU OLUŞTURMA ARACI OLARAK EĞİTİM.....	146
E) NÜFUS VE TOPRAK YÖNETİMİ.....	156
1) Nüfus Politikası	156
2) Serfliğin İlgası ve Hizanstvo Sistemi.....	159
3) Stolipin’in “Arazi Reformu”	165
F) VERGİLENDİRME	167
1) Vergilendirme Yöntemi	167
2) Askerlik Yükümlülüğü	173
G) DİN POLİTİKASI VE DİNİ KURUMLAR.....	180
.....ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....
MERKEZİYETÇİ POLİTİKANIN SINIRLARI VE SİYASAL GELİŞMELER	
A) MERKEZİYETÇİLİĞİN RUSLAŞTIRMA POLİTİKASINA EVRİMİ ...	196
B) MİLLİYETÇİLİK VE BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ	205
1) Gürcü Milliyetçiliği	206
2) Ermeni Milliyetçiliği.....	210
C) İŞÇİ HAREKETLERİ VE 1905 İHTİLALİ	214
1) Tiflis’te İşçi Sınıfının Doğuşu	214
2) 1905 İhtilali’nin Milliyetçi Yönü ve Türk-Ermeni Çatışmaları.....	222
3) 1906 Tiflis Barış Görüşmeleri	232
D) DEVLET DUMASI’NDA TİFLİS GUBERNİYASI’NIN TEMSİLİ.....	233
1) Devlet Duması	233
2) Tiflis Guberniyası’nın Duma’daki Temsil Oranı	235
E) OSMANLI DEVLETİ’NİN KAFKASYA POLİTİKASI’NDA TİFLİS’İN YERİ.....	239
1) Osmanlı Devleti Dış Politikasında Tiflis.....	239

2) Tiflis Başşehbenderliği'nin Faaliyetleri.....	243
3) Tiflis Ermenilerinin Osmanlı Toprakları Üzerindeki Planları.....	251
4) Pantürkizm ve Panislamizm İddiaları	260
F) RUSYA'NIN TİFLİS ERMENİLERİNE YAKLAŞIMI	268
1) Ermenilerin Çarlığın Düşmanı Olarak Algılanmaları.....	268
2) Ermeni Kilise Mallarına El Konulması ve Tepkiler	273
3) Kafkasya Genel Valisi'ne Suikast Girişimi	276
4) Vorontsov-Daşkov ve Ermeni Politikasındaki Değişim	278
SONUÇ.....	286
KAYNAKÇA	290
EKLER.....	304

KISALTMALAR LİSTESİ

A.MKT.MHM	: Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
BEO	: Babıali Evrak Odası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
d.	: Delo
DH.EUM.ECB	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemi
DH.MKT	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH. ŞFR	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
G.	: Guberniya
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
HR.TO	: Hariciye Tercüme Odası
İ. Hus	: Hususi İradeler
O.	: Okrug
Op.	: Opis'
RGİA	: Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv (Rusya Devlet Tarih Arşivi)
s.	: Sayfa
STSA	: Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (Gürcistan Merkez Tarih Arşivi)
U.	: Uezd
Y.A.Hus	: Yıldız Hususi Maruzat
Y.A.Res	: Yıldız Resmi Maruzat
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti
Y.PRK.EŞA	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik
Y.PRK.ZB	: Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı

RESİMLER LİSTESİ

- Resim-1 “Tatar Camisi” olarak da adlandırılan Cuma Camii.....s. 64
- Resim-2 Tiflis’te Pazardan Bir Görüntüs. 98
- Resim-3 Kafkasya Naibliği Sarayıs. 130

TABLolar LİSTESİ

Tablo-1 İmparatorluk Nüfusu'nun Coğrafi Dağılımı	s. 20
Tablo-2 1880 Yılı Verilerine Göre Tiflis Şehri'nin Nüfus Yapısı	s. 21
Tablo-3 Kırsal Nüfusun Etnik Aidiyetlere Göre Dağılımı	s. 22
Tablo-4 Türk Kökenlilerin Yaşadıkları Yerler ve Nüfus Miktarı	s. 27
Tablo-5 Tiflis G. Nüfusun Dini Aidiyetlere Göre Dağılımı	s. 29
Tablo-6 Nüfusun Sosyal Sınıflara Göre Dağılımı	s. 31
Tablo-7 1897 Nüfus Sayımında Nüfusun Uezdlere Göre Dağılımı ve Karakteri...s.	32
Tablo-8 Nüfusun Yaş Oranlarına Göre Dağılımı	s. 34
Tablo-9 1906 Yılı Ahılkelek Uezdi Nüfus Dağılımı	s. 36
Tablo-10 1906 Yılı Ahıska Uezdi Nüfus Dağılımı	s. 36
Tablo-11 1906 Yılı Borçalı Uezdi Nüfus Dağılımı	s. 37
Tablo-12 1906 Yılı Gori Uezdi Nüfus Dağılımı	s. 38
Tablo-13 1906 Yılı Duşeti Uezdi Nüfus Dağılımı	s. 39
Tablo-14 1906 Yılı Signah Uezdi Nüfus Dağılımı	s. 40
Tablo-15 1906 Yılı Telav Uezdi Nüfus Dağılımı	s. 41
Tablo-16 1906 Yılı Tiflis Uezdi Nüfus Dağılımı	s. 42
Tablo-17 1906 Yılı Tioneti Uezdi Nüfus Dağılımı	s. 43
Tablo-18 Ülkelerine Göre Yabancıların Dağılımı	s. 46
Tablo-19 Dillerine, Konularına ve Miktarına Göre Yayınlar	s. 72
Tablo-20 Guberniya Genelinde Bulunan Üzüm Bağları ve Şarap Üretimi	s. 82
Tablo-21 Guberniya Genelindeki Tütün Üretimi	s. 87
Tablo-22 Kafkasya Şehirlerinin Toplam Gelirleri	s. 94
Tablo-23 Tiflis'teki Meslek Grupları Dağılımı	s. 95

Tablo-24 Guberniya'dan İhraç Edilen Mallar	s. 100
Tablo-25 Rusya İmparatorluğu'nda Yıllara Göre Guberniya Sayısı	s. 109
Tablo-26 Kafkasya'daki Guberniyalar (Oluşum Tarihi ve Nüfus Yapıları).....	s. 113
Tablo-27 Ortaokul-Lise Eğitimi ve Eğitim Alan Milletlerin Dağılımı	s. 151
Tablo-28 Kafkasya Genelinde Öğrenim Görenlerin Etnik Dağılımı	s. 153
Tablo-29 Okuma-Yazma Oranının Dini Aidiyetlere Göre Dağılımı.....	s. 154
Tablo-30 Okuma-Yazma, Yüksek Öğrenim Görme Oranlarının Etnik Gruplara Göre Dağılımı.....	s. 155
Tablo-31 Rusların Nüfus Dağılımı	s.159
Tablo-32 Vergi Türleri ve Yıllara Göre Oranları	s. 168
Tablo-33 Güney Kafkasya'da Vergi Gelir ve Giderleri	s. 171
Tablo-34 1897-1901 Yılları Arasında Bölgelere Göre Gelir-Gider Oranları.....	s. 172
Tablo-35 İmparatorluk Nüfusu'nun Dini İnanışlara Göre Dağılımı	s. 182
Tablo-36 1905-1907 Arası Kafkasya Guberniyalarındaki Suç Oranları.....	s. 227
Tablo-37 Duma'da Yıllara Göre Müslüman Vekiller.....	s. 239

GİRİŞ

A) KAYNAK VE LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Tiflis Guberniyası ve genel anlamda Kafkasya'nın Rusya İmparatorluğu'na geçtiği dönem ile ilgili Türkçe literatürde yeterince kaynak bulunmamaktadır. Kafkasya tarihine dolaylı yoldan eğilen ilk çalışmalar vakanüvis tarihleri olmakla birlikte, bu eserler, konuyu Osmanlı Tarihi ölçeğinde ele aldıklarından, sınır ve kapsam olarak doktora tezimizin yoğunlaştığı meselelerin dışında kalmaktadır.

Tezimizi oluştururken başvurduğumuz en önemli kaynaklar, şüphesiz arşivler oldu. Çalışma sürecinde Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Gürcistan Merkez Tarih Arşivi ve Rusya Devlet Tarih Arşivi'nde muhafaza edilen belgelerin konu ile ilgili olanlarının büyük bir çoğunluğunu incelenmeye çalıştık. Arşiv kaynaklarına ilaveten St-Petersburg'daki Rusya Bilimler Akademisi Kütüphanesi, Rusya Milli Kütüphanesi, St-Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Kütüphanesi ve Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi'nde tespit ettiğimiz birinci elden kaynaklar kullanıldı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ulaştığımız Tiflis Başşehbenderliği'nin Petersburg Sefareti ve Hariciye Nezareti ile yaptığı yazışmalar, hem bölgedeki gelişmeleri hem de Osmanlı yetkililerinin yaklaşımını anlamamıza yardımcı oldu. Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS), Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO), Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA) başta olmak üzere ilgili fonlardan faydalanmaya özen gösterdik.

Rusya Devlet Tarih Arşivi'nde bulunan Kafkasya Komitesi ve Bakanlar Kurulu fonlarını inceledik. Kafkasya'yı yönetim organlarından biri olan Kafkasya Komitesi'nin fonları, merkezin bölgeye bakışını anlamak ve uygulamalarını görmek bakımından katkılar sağladı.

Gürcistan Merkez Tarih Arşivi'nde konumuz ile ilgili Tiflis Gubernatörlüğü Kaçılaryası, Kafkasya Genel Valiliği Kaçılaryası, Tiflis Şehir Meclisi, Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi fonlarını inceledik. Rusya'nın bölgedeki yönetim anlayışı, halkın sosyal yapısı ve guberniyadaki siyasi gelişmelere dair pek çok alanda

bu arşivden faydalandık. Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'yı yönetim merkezi olarak seçtiği Tiflis'te kurulan bu arşiv, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıla dair çok önemli belgeleri bünyesinde muhafaza etmektedir. Bu arşiv, Kafkasya tarihi araştırmalarında, bilhassa Türkçe literatür açısından değerlendirdiğimizde birkaç çalışma dışında maalesef değerlendirilmemiştir. Biz bu eksiği bir nebze tez konumuz ölçeğinde gidermeye çabaladık.

Kafkasya alanında yapılan bilimsel çalışmaların önemli bir bölümü, XIX. yüzyıl başlarını ve daha öncesini konu edinmektedir. Türkiye'de yapılan tez çalışmalarının başında, Cemal Gökçe'nin İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde 1970'de hazırladığı doktora tezi gelmektedir. **1774-1829 Tarihleri Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti (Türkçe Kaynaklara Göre)** adlı çalışma, Türkçe kaynaklar ışığında Osmanlı İmparatorluğu'nun bölge üzerindeki siyasetini ele almıştır. Çalışma, ele aldığı dönem itibariyle tez konumuzun dışına kalmaktadır. Türkiye'de yapılan bir diğer çalışma, Mustafa Aydın tarafından hazırlanan doktora tezidir. Bu çalışma 2005 yılında **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar** adı ile yayınlanmıştır. 1800–1830 tarihlerini kapsayan çalışma, Kafkasya'nın Rusya, Osmanlı ve İran arasında nasıl bir çekişme alanı yarattığı üzerinde durmuştur. Tezde ele alınan dönem, tez konumuzun dışında kalmaktadır. Yine Mustafa Aydın tarafından kaleme alınan ve Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde yayınlanan **Tiflis** başlıklı makalesi, Tiflis'i kuruluş tarihinden itibaren ele alarak, şehre dair özet bir bilgi sunmaktadır. Aydın, makalesinde tez konumuz ve dönemine değinmemektedir. Sadık Müfit Bilge'nin hazırladığı **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum ve Ekonomi)** adlı çalışma, 2012'de kitap haline getirilmiştir. Çalışma, uzun bir süreci (yaklaşık 400 yıl) ele almaktadır ve incelediği dönem itibariyle tez konumuzun dışında kalmaktadır.

Hayri Çapraz tarafından hazırlanan ve 2012'de kitap olarak yayınlanan **Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19. Yüzyıl)** adlı çalışma, dönem itibariyle XIX. yüzyıl ve konu itibariyle Kafkasya ticareti üzerinde durmaktadır. Rusça kaynaklar kullanılarak hazırlanan ve kendi alanında özgün bir yere sahip olan bu çalışma, Rusya'nın ticaret politikasının bölgedeki yansımaları üzerine yoğunlaşmıştır.

Candan Badem'in hazırladığı ***Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*** adlı çalışma, Rusya İmparatorluğu'nun bölgedeki yönetim anlayışını Kars Oblastı örneğinde ele alınmaktadır. Bu çalışma da, kapsam itibariyle tez konumuzun dışında kalmaktadır. Mustafa Çolak'ın ***Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*** adlı çalışması, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı sürecindeki Kafkasya politikası üzerine yoğunlaşmaktadır. Cengiz Fedakar'ın ***Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*** çalışması, Anapa Kalesi özelinde ele alınmış ve konu itibariyle Kuzey Kafkasya'yı kapsamaktadır. Ensar Köse'nin hazırladığı ***XVIII. Yüzyıl Başlarında Kafkaslar'da Nüfuz Mücadelesi*** adlı yüksek lisans çalışması ise, dönem itibariyle XVIII. yüzyılı incelemektedir. Ahmet Yüksel'in ***Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Osmanlı İstihbarat Ağı*** adlı çalışma da yine XVIII. yüzyılı konu edinmiştir.

Bu çalışmaların yanı sıra, Türkçe literatürde Kafkasya üzerine birçok makale ve tez çalışması bulunmakla birlikte; tez konusu olarak belirlediğimiz Tiflis Guberniyası üzerine müstakil çalışma bulunmamaktadır. Türkçe makaleler arasında Hayrullah Cengiz'in "***Rusya'nın 1895-1905 Yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası-Ermenileri Ruslaştırma Çabası***" adlı çalışması dikkat çekmektedir. Makalede, bizim de tezimizin bir bölümünde ele aldığımız Rusya'nın Ermeni Politikası, Osmanlı arşiv kaynakları ve Türkçe literatürden faydalanılarak değerlendirilmiştir. Alanında önemli bir eksikliği gideren bu çalışmadan farklı olarak, ilgili başlıklarda Rusça arşiv ve literatüründen faydalanarak Rusya'nın konuya nasıl yaklaştığını ortaya koymaya çalıştık. Ermeni Meselesi ve bunun Kafkasya'daki yansımaları ile ilgili Esat Uras'ın ***Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*** çalışması bu konuda büyük önem arz etmektedir. Rusya'nın Ermeni politikasının tek bir nokta ve kaynaktan değerlendirilemeyeceği ve bu meseleye çok yönlü bakılması gerektiği tartışma götürmez bir gerçektir. Gürcistan Merkez Tarih Arşivi'nde rastladığımız belgelerde, Rusya'nın örgütlenmelerinden şüpheli bulunduğu Ermenileri, hangi gerekçelerle sorguladığı ve Türkiye ile olan münasebetlerinin nasıl değerlendirildiğini görme fırsatımız oldu. Ayrıca, Rusya yönetim mekanizmalarının Ermeniler konusunda bazen farklı tepkiler verdikleri ve bunun da kendi içerisinde bir tutarsızlık olarak ortaya çıktığı, Rusça arşiv belgeleri karşılaştırıldığında

görülmektedir. Bunları, Osmanlı arşivinde rastladığımız belgelerle kıyasladığımızda meselenin iki taraftan nasıl görüldüğü daha net anlaşılmaktadır.

Doktora tezimiz, yukarıda tanıtmaya çalıştığımız Türkçe literatüre katkı olarak, Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya yönetim anlayışını, merkezi vilayet olan Tiflis Guberniyası örneğinde sunmayı amaçladı. Bu amaç doğrultusunda Rusça kaynaklardan azami oranda faydalanmaya özen göstererek, konuyu çok yönlü ele almaya çalıştı. Rusya'nın merkez-taşra ilişkisini nasıl kurguladığı ve idari sistemin işleyişini resmi evraklar üzerinden inceledi. İdari yapılanmanın açmazları ve bunun ortaya çıkardığı sorunlarının bölge halkına etkileri analiz edildi. Bu anlamda tezimiz Rusya, Gürcistan ve Osmanlı arşivlerinden elde edilen belgelerle oluşturulan, Tiflis Guberniyası örneğinde Türkçe literatürdeki ilk çalışma olma özelliği göstermektedir.

İngilizce literatürde özel olarak Tiflis Guberniyası'nı konu edinen bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Gürcistan'ın XIX. yüzyılı ve XX. yüzyıl başlarına dair çalışmalar ise, belli konular üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu konuların başında 1905 İhtilali ve Ermeni Meselesi gelmektedir. 1968 yılında Kaliforniya Üniversitesi'nde Leon Der Megrian tarafından doktora tez konusu olarak hazırlanan *Tiflis During the Russian Revolution of 1905* adlı çalışma, bu alanda yapılan ilk çalışmalardandır. Arşiv belgeleri kullanılmadan ve ağırlıklı olarak Rusça kaynaklardan yararlanılarak hazırlanan bu çalışma, 1905 İhtilali çerçevesinde Tiflis'i ele almaktadır. Michael A. Reynolds'un *The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and The Caucasus 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order* adlı çalışması, Rusya ve Osmanlı imparatorluklarının Kafkasya üzerindeki mücadelesini ve bu mücadelenin bölgeye yansımalarını konu edinmektedir. Reynolds, konuyu daha çok Rusya ve Osmanlı ilişkileri bağlamında ele aldığından, Gürcistan'daki sosyal gelişmelere değinmemiştir. Bu çalışmalar haricinde İngilizce olarak yayınlanmış Kafkasya'yı konu edinen çok sayıda eser bulunmakla birlikte, Tiflis Guberniyası ve Gürcistan özelinde doyurucu bilimsel çalışmalar bulunmamaktadır.

Tez konumuz ile ilgili en zengin ve ana kaynaklar Rusça literatürde yer almaktadır. Bu nedenle tezimizde kullandığımız kaynakların çoğunluğunu Rusça arşiv ve literatürü oluşturdu. Birinci el kaynak niteliğinde olan ve genellikle dönemin

resmi evraklarının yayınlandığı eserler, tezimizi oluştururken yoğunlaştığımız kaynaklar oldu.

Kafkasya ile ilgili Rusça birinci el kaynakların başında ***Kavkazskiy Kalendar*** (Kafkasya Yıllığı) gelmektedir. 1845’den 1917’e kadar aralıksız her yıl yayınlanan, bir anlamda Kafkasya Salnameleri diyebileceğimiz bu yıllıklar, Tiflis Guberniyası’nın sosyal ve siyasi yapısının temellerini anlayabileceğimiz verileri sundu. Dönemin resmi yazışmalarının da yayınlandığı bu yıllıklar arşiv malzemesi olarak değerlendirilebilecek kaynaklardır.

Tarihçi Semen Esadze 1907’de Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov’un isteği üzerine, ***İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*** (Kafkasya Yönetimine Dair Tarihi Notlar) adlı eseri kaleme aldı. Esadze’nin iki cilt halinde yayınladığı bu eseri Kafkasya’nın yönetim yapısına dair birinci elden çalışma niteliğindedir. Esadze’nin bürokrasi çevrelerine yakın olması nedeniyle dönemin birçok resmi belgesi bu çalışmalarda yayınlanmıştır. Kafkasya’nın yönetim aygıtlarını yazdığımız kısımlarda bu kaynağa başvurduk. Bunun yanı sıra, Vorontsov-Daşkov’un kendisi tarafından 1907 yılında hazırlanan ***Vsyepoddanneşaya Zapiska po Upravleniyu Kavkazskim Krayem*** (Kafkasya Krayı’nın Yönetimine Dair Kayıtlar) adlı eserde resmi belgeler ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

Rusya’nın Kafkasya’yı ele geçirme süreci ve burada oluşturduğu yönetim mekanizmasını anlatan ***Tiflisskaya Unika İstoriçeskie Materialı Stati i Publikatsii*** (Tiflis Unikasını Tarihi Materyaller Makaleler ve Yayınlar) adlı çalışma guberniyanın idari yapısını anlatmamızda önemli oranda faydalandığımız kaynak oldu. Çalışma 1857 yılına kadar Rusya’nın bölgede nasıl bir idari yapı kurduğunu kronolojik olarak anlatmaktadır. Daha sonra sistemde yapılan değişiklikleri de bu çalışmadaki bilgiler ile karşılaştırarak yazmaya çalıştık.

Tiflis Guberniyası’nın idari yapılanmasını yazarken, dönemin birinci el kaynaklarından yararlanmayı tercih ettik. Bu kaynaklardan ***«Ves Kavkaz» İllustrirovanniy Spravoçno-Literaturniy Sbornik*** (Bütün Kafkasya – Resimli Rehber-Edebiyat Derlemeleri) adlı çalışma bu anlamda yol gösterici oldu. 1903 Yılında Tiflis’te yayınlanan bu çalışma, Tiflis Guberniyası’nın idari yapısına dair

ayrıntılı bilgileri içermektedir. Guberniyanın kaç uezdten (kaza) oluştuğu ve bu kazaların ayırt edici özelliklerini yazarken, karşılaştığımız bilgi oranında bu kaynaktan yararlandık. Ayrıca uездlerin statüleri üzerine, yine o dönemde hazırlanmış bazı ansiklopedilere müracaat ettik. *Entsiklopedičeskiy Slovar, Rossiya Entsiklopedičeskiy Slovar, Sovetskaya İstoričeskaya Entsiklopediya, Voennaya Entsiklopediya, Voenny Entsiklopedičeskiy Leksikon, Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya* bu anlamda ele aldığımız kaynaklar oldu.

Kavkazskiy Vektor Rossiyskoy Politiki (Rusya Politikası'nda Kafkasya Etkisi) adlı eser Kafkasya'da Rusya idaresinin kuruluşu ve yayılması üzerine resmi belgeleri ihtiva etmektedir. Bu kaynaklar ayrıntılı olarak Rusya'nın bölgede nasıl bir yönetim anlayışı sergilediğini ortaya koymaktadır. *Obzor Tiflisskoy Gubernii* (Tiflis Guberniyası'nın Panaroması) adlı çalışmanın 1887'den 1915'e kadar olan sayılarını inceledik. Guberniyanın sosyal yapısına dair önemli bilgilerin yer aldığı çalışmadan bilhassa Tiflis'teki eğitim hayatı, sosyal örgütlenmeler, dini ve etnik yapıya dair verilere ulaştık.

XIX. yüzyılın sonlarında yayınlanan *Sbornik Svedeniy o Kavkaze* (Kafkasya Hakkında Haberler Derlemesi) adlı çalışma, Tiflis Guberniyası'nda yaşayan halkların kökenleri ve XIX. yüzyıldaki yaşayışlarına dair bilgileri içermektedir. Dmirtiy Bakradze ve Nikolay Berzenov'un 1870 yılında hazırladığı *Tiflis v İstoričeskom i Etnografičeskom Otnoşeniyah* (Tarihi ve Etnografik Bağlantılarda Tiflis) adlı çalışma, Tiflis şehrinin sosyal yapısını bir hatırat niteliğinde ortaya koymaktadır. Tiflis'in ticari ve kültürel yaşamının ne derece canlı olduğu çalışmada ayrıntılarıyla aktarılmaktadır.

Oçerki İstorii Gruzii Guriziya v XIX. veke (Cilt: 5) (XIX. Yüzyıl Gürcistan Tarihinden Notlar) adlı eser, XIX. yüzyılda Tiflis Guberniyası'nda yaşanan sosyal ve siyasi yönlü değişimleri ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Köylülerin sosyal yapısı, 1864'te Tiflis Guberniyası'nda serfliğin kaldırılması süreci ve bu sürecin ardından köylülerin yaşadıklarını ortaya koymaktadır. *Materiali po Voprosu o Vvedenii Zemskih' Uçreşdeniy v Zakavkaz'e Raboti Gubernskih Soveşaniy 1909 goda Tiflisskaya Guberniya i Zakatal'skiy Okrug'* (Güney Kafkasya'da Toprak ile İlgili Kurumlar Hakkındaki Sorulara Yönelik Dökümanlar ve 1909 Guberniya

Toplantıları-Tiflis Guberniyası ve Zakatala Okruğu) adlı çalışmada Tiflis Guberniyası'nda köylülerin toprak düzenine ilişkin meselelerin tartışıldığı guberniya meclisi toplantı kayıtları yer almaktadır. Bu kayıtlar, o tarihteki sorunlar ve çözümlerine ilişkin yoğun tartışmaları içermektedir. Köylülerin sosyal durumunu yazdığımız kısımlarda bu kaynaklardan yararlandık. **Krasnyy Arhiv** (Kızıl Arşiv) ve **İstoriçeskiy Vestnik** (Tarih Habercisi) yayınlarından bölgenin siyasi hayatının şekillenmesinde önemli rol oynayan “*Taşnaksütyun*” örgütünün faaliyetleri ve Türkiye üzerindeki etkileri hakkındaki bilgilere ulaştık. Yine o dönemin siyasi gelişmelerini Merab Varnadze ve Vahtang Guruli'nin yazdığı **İstoriya Gruzii XIX i XX vv** (XIX ve XX. yüzyıllarda Gürcistan Tarihi) adlı eserden takip ettik. Bu çalışmalar, siyasi örgütlenmeleri ve 1905 İhtilali'nin bölgedeki yansımalarına dair önemli bilgileri içermektedir. Tezin dönem ve konu kapsamı dahilinde bu çalışmalardan faydalanmaya çalıştık.

Tiflis Guberniyası'nda yaşayan halkın vatandaşlık hakları, vergi ve askerlik yükümlülüklerini anlattığımız kısımlarda Pavel Brunelli'nin 1913'te yayınladığı **Prava Russkago Grajdantina Kak İh Opredelyat, Kak İh Osuşestvlyat, Kak İh Otstaiivat** (Rus Vatandaşının Hakları ve Bu Hakların Nasıl Belirlenip Uygulandığı Üzerine); **Entsiklopediya Voennih i Morskih Nauk** (Askeri ve Deniz Bilimleri Ansiklopedisi) ve **Voennyi Entsiklopediçeskiy Leksikon** (Askeri Ansiklopedi Sözlüğü) adlı çalışmaların ilgili bölümlerini inceledik.

Tiflis Guberniyası'nın nüfus bilgilerini yazdığımız alanda, 1897 Genel Nüfus Sayımı'ndan ve Kafkasya yıllıklarındaki nüfus verilerinden faydalandık. **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya** (1897 Yılı Rusya İmparatorluğu İlk Genel Nüfus Sayımı Tiflis Guberniyası) adlı nüfus defterinde nüfusu din, milliyet, meslek, sınıf ve daha pek çok alanda sınıflandırılmış şekilde bulabilmektedir. Bu defteri ilgili alanlarda gerektiği ölçüde kullanmaya özen gösterdik.

Kanunsal düzenlemeler ile ilgili olarak dönemin kanun külliyatlarından yararlandık. Bu konuda XIX. yüzyılda yayınlanmış olan şu kaynaklara başvurduk: **Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii** (Rusya İmparatorluğu'nun Bütün Kanunlar Külliyatı), **Ustav o Voinskoy Povinnosti Visočayşe Utverjdennyi 1**

Yanvarya 1874 Goda (İmparator Onaylı 1 Ocak 1874 Tarihli Askeri Yükümlülük Tüzüğü), *Uzakoneniya k' Sudebnım' Ustavam' İmperatora Aleksandra II* (İmparator II. Aleksandr'ın Tüzüklere Onayı), *Sobraniye Postanovleniy o Voinskoy Povinnosti* (Askeri Yükümlülük Hakkında Kanun Külliyyatı).

Birincil kaynaklar olarak nitelendirilebilecek yukarıdaki kaynaklar dışında dipnot ve kaynakçada listesini sunduğumuz birçok kaynaktan faydalandık. Birincil kaynaklar dışında, konumuz ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olan birçok araştırma ve inceleme eseri kullandık. Bunların başında D. İ. İsmail-zade tarafından hazırlanan *Graf İ. İ. Vorontsov-Daşkov Kavkazskiy Namestnik* (Prens İ. İ. Vorontsov-Daşkov Kafkasya Naibi) adlı çalışma gelmektedir. 2005 yılından yayınlanan bu çalışmada Kafkasya Genel Valiliği muhafızı Nikolay Aleksandroviç Bigayev'in anıları ve Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov'a ilişkin resmi yazışmalar yer almaktadır. Çalışma, Vorontsov-Daşkov'un Ermeniler ile ilişkisinin ana hatlarını ortaya koymaktadır.

Tiflis Guberniyası'nın idaresinde önemli yere sahip olan Kafkasya Komitesi, Kafkasya Naibliği ve Kafkasya Genel Valiliği'ni anlatırken, Rusya'da konu ile ilgili yazılmış yüksek lisans ve doktora tezlerinden yararlanarak yazmaya çalıştık. Bu anlamda, Kafkasya Naibliği'ni ve tarihi süreçteki rolünü inceleyen, Alla Stanislavovna Kondhaşeva tarafından 2003'de Stavropol'de tamamlanan "*Kavkazskoe Namestniçestvo i Evo Deyatelnost na Severnom Kavkaze (2-ya polovina 40-h gg. XIX-naçalo XX vv.)*" (Kafkasya Naibliği ve Onun Kafkasya'daki Faaliyetleri) adlı doktora tezi önemli katkılar sundu.

Rusya'nın çeşitli üniversitelerinde yayınlanan bilimsel dergilerin önemli bir kısmına internet üzerinden ulaşım sağlanabilmesi de bu çalışmaya büyük katkı sağladı. Bu sayede son dönemde Rusça literatürde, tez konumuz ile ilgili yeni yapılan çalışmalara ulaştık ve tezin ilgili yerlerinde faydalanmaya çalıştık.

B) TİFLİS GUBERNİYASI'NIN OLUŞUMU VE İDARİ SINIRLARI

Rusya İmparatorluğu'nun yayılma politikasının başarıya ulaşmasında guberniyalar (vilayetler) önemli rol oynadı. Bu yapı sayesinde toprak bütünlüğü, yerel idarelerin kontrolü ve yargı organları, sivil bir yapılanma ve bürokrasi içerisinde faaliyet alanı buldu. “*Okrug*” (idari bölge-kaza) veya “*oblast*” (sancak) yapılanmaları askeri yönetim anlayışını ifade ederken, guberniyalar sivil yönetim aygıtları olarak sunuldu. Oblast yöneticileri “*voenny gubernatör*” (askeri vali) lerden seçilirken, guberniya idarecileri “*gubernatör*” (vali) ler oldu ve sivil idareyi temsil ettiler.

1801'de Gürcistan'ı ilhak ederek Kafkasya hakimiyeti yolunda önemli bir adım atan Rusya İmparatorluğu, guberniya sistemini İmparatorluğun diğer merkezlerinde olduğu gibi bu bölgede de hakim kılmayı ve iktidarını bu yolla güçlendirmeyi hedefledi. Ancak, Kafkasya'nın kendine özgü yapısı nedeniyle bunun hemen uygulanabilmesi mümkün olmadı. Bu nedenle Rusya, kendisinden önce bölgede var olan uygulamaları, geçici süreliğine benimsemek durumunda kaldı. Borçalı Sultanlığı, Ahıska Paşalığı gibi idari adlandırmalar bir süre daha devam etti. Dönüşümün kısa sürede gerçekleşmemesi, merkezi otoritenin bölgede tam olarak hissedilmesinde büyük engel oluşturuyordu. Kafkasya Orduları Başkumandanı İvan Feodoroviç Paskeviç, 24 Nisan 1830 tarihli raporunda mevcut idare sistemi ile uyumluluk arz edecek bir sistemin kurulması gerektiğini belirterek, Kafkasya'daki yerel yönetim anlayışlarının devam etmesinin sakıncalarına değiniyordu. Paskeviç, bu sorunun çözümü olarak İmparatorluk genelinde uygulanan guberniya sisteminin bütün yönleriyle Kafkasya'da da yerleşmesini öneriyordu.¹

Nihayet 10 Nisan 1840'da onaylanan kanun hükmünce, Kafkasya Krayı yönetim olarak iki kısma ayrıldı. Batı kısmı Gürcistan-İmereti Guberniyası; doğu kısmı ise Hazar Oblastı adıyla yapılandırıldı. Derbend ve Kuba uezdleri (kaza) Derbend Askeri Bölge amirinin yönetimine bırakıldı. Gürcistan-İmereti Guberniyası, Tiflisle birlikte 11 uezd (kaza) ve 44 uçastoktan (nahiye) oluşturuldu. Tiflis, Gori,

¹ Hayri Çapraz, “Gürcistan'da Rus İdaresi'nin Yerleşmesi (1800-1850)”, **OAKA**, Cilt I, Sayı:1 2006, s. 78.

Telav, Kutayis (İmereti), Aleksandrapol (Gümrü), Nahçıvan, Erivan, Elisavetpol (Gence), Guri ve Baleken bölgelerini içine alan Gürcistan-İmereti Guberniyası, alan itibariyle neredeyse tüm Kafkasya'yı kapsıyordu.

1840 Reformu'ndan altı yıl sonra Gürcistan-İmereti Guberniyası'nın önemli bir kısmı, Tiflis Guberniyası adı altında yeniden yapılandırıldı. 14 Aralık 1846 tarihinde kabul edilen kuruluş nizamnamesine göre; Tiflis Guberniyası ilk etapta Tiflis, Gori, Telav, Signah, Elizavetpol, Erivan, Nahçıvan ve Aleksandrapol uездlerinden teşekkül ettirildi. Ahılkelek, Ahıska Uezdi'nden ayrılarak Aleksandrapol Uezdi'ne; Osetin ve Tuşino-Pşavo-Hevsurski okrugları da yine Tiflis Guberniyası'na dahil edildi. Kuruluş nizamnamesine göre, guberniyanın merkezi Tiflis şehri olarak belirlendi.² Tuşino-Pşavo-Hevsurski okruğu ise daha sonra Tioneti adını aldı.

1846 Nizamnamesi'ne göre guberniyanın askeri gubernatörü vardı ve guberniyanın askeri işlerinden sorumluydu. Gürcistan-İmereti mülki amiri, artık Tiflis Askeri Valisi olarak adlandırılmaya başlandı.³

Tiflis Guberniyası'nın yukarıda bahsedilen uездleri ve doğal olarak sınırları XIX. yüzyıl boyunca bir takım değişikliklere uğradı. İlk olarak 1849'da Erivan, Nahçıvan ve Aleksandrapol uездleri Tiflis Guberniyası'ndan ayrıldı ve yeni oluşturulan Erivan Guberniyası'na dahil edildi.⁴ Bu tarihten sonra Tiflis Guberniyası'nın doğal sınırlarını kuzeyde ve kuzey doğuda Terek ve Dağıstan oblastları, batıda Kutayis Guberniyası, güneyde Kars Oblastı ve Erivan Guberniyası, güneybatı ve doğuda Elizavetpol (Gence) Guberniyası oluşturuyordu. Kuzeybatıdan güneydoğu sınırına yaklaşık 374 km; kuzeyden güneye ise yaklaşık 214 km uzunluğundaydı.⁵

XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Kafkasya Krayı'nın guberniyalarını; Tiflis, Kutayis, Bakü, Elizavetpol (Gence), Erivan ve Karadeniz

² Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii, Cilt XXI, Sankt-Peterburg 1847, s. 647.

³ Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii, Cilt: XXI, Sankt-Peterburg 1847, s. 648.

⁴ Entsiklopediya Voennih i Morskih Nauk, Cilt VII, Sankt-Peterburg 1895, s. 494.

⁵ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. III.

oluşturuyordu. Kafkasya Krayı'nın oblastlarını ise; Dağıstan, Kars ve Batum oluşturuyordu. Sohum ve Zakatala okrugları ise askeri-halk yönetimine tabi idiler.⁶

Tiflis Guberniyası doğrudan Rusya İmparatorluğu İçişleri Bakanlığı'na bağlı olmakla birlikte, idari yapıda Kafkasya Naibliği'ne (*Kavkazskoe Namestniçestvo*) karşı sorumlulukları bulunmaktaydı. Bu anlamda Kafkasya'nın en yetkili organı Kafkasya Naibliği idi.⁷ Kafkasya Naibi doğrudan İmparator ile görüşme yetkisine sahip olmakla birlikte, Kafkasya'ya dair aldığı önemli kararlarda Kafkasya Komitesi ve Bakanlıklar ile istişare ediyordu. Kafkasya Naibliği, II. Aleksandr suikastının ardından, devletin merkezileşme çabaları kapsamında lağvedildi. Kafkasya Naibliği'nin güçlü yapısının merkezi yapı bütünlüğüne uyum sağlamadığı algısı, lağvedilmesinde etkisi oldu. Merkezi hükümetin aldığı kararların daha etkin bir şekilde uygulanmasını sağlamak adına 1882'de Kafkasya Naibliği yerine Kafkasya Genel Valiliği (*Glavnonaçalstvuyuşiy Grajdanskoy Çastiyu na Kavkaze*) kuruldu. Tiflis Guberniyası'nın bu kurumlarla doğrudan bağı bulunmakta ve idari mekanizması bu yapıya göre işlemektedir.

Tiflis Guberniyası, Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'daki en önemli guberniyalarından birisi idi. Kafkasya Naibliği'nin ve Kafkasya Orduları Başkomutanlığı'nın Tiflis şehrinde yer alması, guberniyanın idari anlamda önemini arttırıyordu. Esasen Rusya, Kuzey Kafkasya'nın merkezi olarak ilk önce Astrahan'ı seçmişti. Rus ilerlemesi güneye doğru devam edince bu merkez Stavropol'e taşındı. 1844'te Kafkasya Naibliği'nin kurulmasından itibaren ise Tiflis, Rusya'nın tüm Kafkasya'yı idare ettiği merkez oldu ve bu özelliğini İmparatorluğun bölgedeki hakimiyeti sonlanana kadar korudu.⁸

Tiflis Guberniyası yalnızca idari değil; siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan da dinamiklerin en aktif olduğu bölgeydi. Tarım ekonomisi bakımından Kafkasya ticaretinin merkezinde yer almakta ve ticari malların pazarlandığı yer özelliği göstermekteydi. Tiflis'te kurulan pazarlar, bölgenin en canlı alışveriş yerleriydi.

⁶ İ. İ. Vorontsov-Daşkov, *Vsyepoddanneşaya Zapiska po Upravleniyu Kavkazskim Krayem*, Sankt-Peterburg 1907, s. 122-123.

⁷ Galina Georgievna Lisitsina, "K İstorii Vişşego Grajdanskogo Upravleniya Kavkazskogo Kraya", *Rossiya i Kavkaz Skvoz' dva Stoletiya*", Sankt-Peterburg 2001, s. 309.

⁸ V. O. Bobrovnikov-İ. L. Babiç, *Severniy Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii*, Moskva 2007, s. 13.

Buğday, arpa, mısır, keten yağı, hayvan, yün, deri, yağ, tavuk, tulum, meyve, peynir, kereste, kilim ve şarap gibi ürünler Tiflis Guberniyası ihracatında önemli yer tutan ürünlerden yalnızca bazılarıydı.

Tiflis Guberniyası'nın etnik ve dini yapısı dikkate alındığında, adeta Rusya İmparatorluğu'nun çok etnili ve çok kültürlü yapısının guberniya ölçeğinde temsili niteliğindedir. 1897 nüfus sayımı verilerine göre, Guberniya'da 50'ye yakın dil konuşulmaktaydı.⁹

Guberniyadaki bu kozmopolit yapı, Rusya'nın bölgede yürüttüğü nüfus ve toprak politikası sonucunda ortaya çıktı. İmparatorluk, yerli nüfusun yerleşim birimlerine veya bunların yakınına yeni yerleşimler kurarak Rusya'nın iç kesimlerinden gelen, çoğunlukla Rus olan, nüfusu iskan etti. 1830-1840'lı yıllarda bölgeye asker kökenliler getirilerek, onlar için özel köyler kuruldu. Bu, Rusya'nın bölgedeki hakimiyetini sağlamlaştırmasında ve bölgenin geleceğini şekillendirmesinde önemli yararlar sağladı.

Tiflis Guberniyası'nın XIX. yüzyılın son çeyreğindeki sınırları dikkate alındığında bütün Güney Kafkasya'nın 1/6'sını oluşturmaktaydı. Alan itibarıyla Bakü, Erivan, Kutais guberniyaları ve Dağıstan, Kars, Batum oblastları ile karşılaştırıldığında en büyük sınırlara sahipti.¹⁰ Guberniya sınırları dahilinde yüksek ve dağlık araziler bulunuyordu. Bu anlamda guberniyanın coğrafi olarak % 50'si deniz seviyesinden 600 ila 1.900 m yükseklikte bulunuyordu. Yüksek yerler ortalaması ise 1.900 ila 3.048 m arasında değişiyordu ve guberniya coğrafyasının % 19 una yakına bu yükseklikte idi. % 1'lik bir alan ise 3.048 m'nin üzerindedir. Guberniyanın yüksek alanları Kafkas dağ silsilesi boyunca uzanmaktaydı. En yüksek nokta 5.042 m yüksekliğinde olan Kazbek Dağı idi. Nehirler, çaylar ve kolları bütün guberniyayı besleyen konumdaydı. Bunların en başında Terek ve Kura gelmekteydi. Kura nehri diğerlerinden farklı olarak dağlardan değil, Ardahan'dan doğmakta, Posof Çayı'ndan da destek alarak Ahıska yakınlarından Tiflis'e, oradan da Hazar Denizi'ne doğru yönelmekte ve denize dökülmekteydi. Terek Nehri, doğduğu alan olan Kazbek

⁹ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. 76-77.

¹⁰ Sbornik Svedeniy o Kavkaze, Cilt: IX, Tiflis 1885, s. 131.

yakınlarındaki dağlardan Daryal Geçidi'ne kadar yaklaşık 45 km boyunca Tiflis Guberniyası sınırlarında akmaktaydı.¹¹

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Tiflis Guberniyası dahilinde dokuz uezd ve bir tane okrug bulunmaktaydı. Bunlar; Tiflis, Ahılkelek, Ahıska, Borçalı, Gori, Duşeti, Telav, Tioneti ve Signah uездleri ve Zakatala okruğu idi.

Uezd, Rusya İmparatorluğu idari sisteminde “kaza”nın karşılığı olarak kullanılmaktaydı. Okrug da esasında kaza yerine kullanılmakta;¹² ancak anlam olarak oblastların idari bölünmesine karşılık kullanılmaktaydı. Okrugların idari-politik ilişkiler bakımından denetimi, Kafkasya Krayı'nın yönetim dairesi temelinde, okrugların naçalniklerine; yani başkanlarına emanet ediliyordu. Okruglarda bölgenin şartları da dikkate alınmaktaydı. Buna göre; Novorossiyski şehrinde okrug naçalniğinden (başkan) bağımsız, özel personeli olan polis idaresi bulunmaktaydı. Tuapse ve Soçi okruglarında baş polis memurlarının sorumluluklarında bölge naçalnikleri vardı. Daha sonra Tuapse ve Soçi'nin taşralarında şehir ilkeleri yürürlüğe girmeye başladı. Karadeniz Guberniyası'nın köylerindeki kamu yönetimi, Güney Kafkasya köylüleri hakkındaki ilkelerle ortak temellerde şekillendirildi. Karadeniz Guberniyası'nın finans, denetleme, eğitim, posta-telgraf ve devlet mülkleri ile ilgili alanlarının yönetimi Karadeniz Okruğu için oluşturulan esaslara kadar korundu. Hukuki kısım Yekatinadarski Bölge Mahkemesi'ne ve Tiflis Hukuk Meclisi'ne bağlandı. Karadeniz Guberniyası'nın kilise idaresi, Sohum Pispokosluğu sorumluluğuna geçti.

Tiflis Guberniyası'na bağlı olan uezd ve okruğun sınırları ve kendine özgü yapılanmaları bulunmaktaydı. Buna göre;

Tiflis Uezdi, Kafkasya Genel Valiliği'nin ve Rusya'nın Kafkasya Orduları Başkumandanlığı'nın ikamet ettiği yer olması bakımından merkezi uezd konumundaydı. Etnik yapısı dikkate alındığında, guberniyanın en kozmopolit bölgesi

¹¹ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. III-IV.

¹² K. Sadovski, “Kratkiya Zametki o Karsskoy Oblasti”, Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza, Sayı: 3, Tiflis 1883, s. 346.

idi. Gürcülerden başka Türkler ve Ermeniler önemli çoğunluğa sahipti.¹³ Bu uezd, 1840 reformuna göre; eski Tiflis Uezdi, Borçalı bölgesinin ovalık kısmı ve dağlık Trialeti'den oluşuyordu.¹⁴ Tiflis Uezdi'nde üç karakol bölgesi bulunmaktaydı. Bunlar: Tiflis'te bulunan Tiflis karakol bölgesi, Mariend köyünde bulunan Sartoçalski karakol bölgesi ve Karatepe köyünde bulunan Karayazı karakol bölgesi idi.¹⁵ Tiflis Uezdi aynı zamanda Kafkasya Krayı'nın ticaret noktası konumundaydı.¹⁶

Kura'nın yukarı havzasında yer alan *Ahılkelek Uezdi*, Ahıska'nın doğu kesiminde yer alan ve XV. yüzyılda Türk hakimiyetine giren bir bölge idi.¹⁷ Bölge, 1829 Edirne Antlaşması ile Ahıska Paşalığı'na bağlı olarak Rusya'ya bırakıldı.¹⁸ Ahılkelek, 1874'de Ahıska Uezdi'nden ayrıldı ve müstakil bir uezd haline getirildi.¹⁹ Ahılkelek Uezdi'nin Baralet ve Bogdanovka köylerinde olmak üzere iki karakol bölgesi bulunmaktaydı.²⁰

Kura'nın yukarı havzasındaki uездlerden diğeri olan *Ahıska*, 1579'da yurtluk-ocaklık olarak kurulan Çıldır Eyaleti'nin merkezi haline getirilmişti. Bir ara Safevîlerin eline geçen şehir, 1635'de Osmanlılar tarafından geri alındı.²¹ Ahıska Sancağı "paşa sancağı" sayılmaktaydı.²² Posof çayı kıyısında yer alan Ahıska, Türklerin yönetiminde iken önemli bir ticaret merkezi idi. Kars, Erzurum ve Gürcistan'dan getirilen mallar burada pazara sunuluyordu.²³

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması gereğince Rusya'ya bırakılan Ahıska, ilk etapta Rusya idari yapılanmasında Ahıska Paşalığı olarak adlandırıldı. Osmanlı Devleti; Gürcistan, İmereti, Megreli, Guri ve Kafkasya'nın diğeri vilayetlerinin Rusya'ya ait olduğunu kabul etti. Bu topraklar iki

¹³ **Kavkazskiy Kalendar na 1891 g.**, Otdel 1 Prilojeniya: Zemlevladieniye i Zemlevladeltsı Tiflisskoy Gubernii v 1888 g., Tiflis 1890, s. 25.

¹⁴ **Tiflisskaya Unika İstoriçeskie...**, s. 7.

¹⁵ **Kavkazskiy Kalendar na 1889 g.**, Tiflis 1888, s. 165.

¹⁶ P. P. Nadejdin, **Opıt Geografii Kavkazskago Kraya**, Tula 1891, s. 221.

¹⁷ «**Ves' Kavkaz» İllustrirovanny Spravoçno-Literaturniy Sbornik**, 3. Çast', (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 36.

¹⁸ **Voennaya Entsiklopediya**, Sankt-Peterburg 1911, s. 279.

¹⁹ **Entsiklopedičeskiy Slovar**, Cilt: XXXIII, Sankt-Peterburg 1901, s. 266.

²⁰ **Kavkazskiy Kalendar na 1889 g.**, Tiflis 1888, s. 165.

²¹ İdris Bostan, "Ahıska", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 1, 1988, s. 526.

²² Shota Bekadze, "XVI Yüzyıl Sonlarında Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı Çeçerek Nahiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Durumu", **Karadeniz**, Kış 2014, Yıl 6, Sayı 21, Ankara 2014, s. 192.

²³ «**Ves' Kavkaz» İllustrirovanny spravoçno-literaturniy sbornik**, 3. Çast', (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 36.

idari birime dönüştürüldü: Ordubad Sancağı'ndan, Erivan ve Nahçıvan hanlıklarından ve Ahıska Sancağı'ndan (Türk Paşalığı) bir Ermeni Vilayeti oluşturuldu. Ahıska Paşalığı beş sancağa (ilk etapta Sancak olarak adlandırıldı ve ancak bir süre sonra Rusça karşılıkları kullanıldı) bölündü.²⁴ Oluşturulan Ermeni Vilayeti'nde Ermeni nüfusunu arttırmak için Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Ermenilerin göçü teşvik edildi. Ahıska ve Ahılkelek'de yaşayan Türk ve Müslüman nüfusun önemli bir kısmı Osmanlı topraklarına göç etti.²⁵ Bölgeye Ermeni göçünün boyutları, bir süre sonra bölgede Ermenileri hakim grup haline getirdi.²⁶

Rusya'nın Ahıska ve Ahılkelek için ilk etapta "*Paşalık*", "*Sancak*", "*Türk Paşalığı*" kavramlarını kullanması dikkate değerdir. Bu adlandırmalar bir süre devam etti ve daha sonra Rusya, kendi idari sistemindeki adlandırmalarla bölgeyi tanımlamaya başladı. Buna bağlı olarak Ahıska, "*uezd*" olarak şekillendirildi.

Ahıska Uezdi, ilk etapta Ahıska Paşalığı ve Ahılkelek Sancağı'ndan oluşturuldu. Bir süre sonra Ahıska Vilayeti (provintsiya) olarak adlandırıldı. 1840 yılında ise Gürcistan-İmereti Guberniyası'nın uezdi oldu. 1846'da Kutayis Guberniyası'na bağlanan Ahıska Uezdi, dört nahiyeye ayrıldı: kuzeyde Kobliantski ve Atshurski, ortada Hertvinski, güneyde ise Ahılkelek yer alıyordu.²⁷ 1867'de ise Ahıska Uezdi, Kutais Guberniyası'ndan ayrılarak Tiflis Guberniyası'na bağlandı.²⁸

Ahıska sıradağları, Ahıska Uezdi'ni Kutais ve Ozurgeti uezdlerinden ayırıyordu. Uezd, Batum oblasti ve Kars Oblastı'na bağlı Ardahan Okruğu ile komşu durumundaydı.²⁹ Ahıska uezdinin Ude, Atshur ve Zurzel olmak üzere üç karakol bölgesi bulunmaktaydı.³⁰

Borçalı Uezdi, nüfus yoğunluğu bakımından Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölge idi. 1736'da tahta geçen Nadir Şah, kendisine isyanda bulunan Gence Beylerbeyine yanıt olarak Borçalı ve Kazak'ı ele geçirmiş, 1747'de Nadir Şah'ın

²⁴ Tiflisskaya Unika İstoriçeskie..., s. 6.

²⁵ Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 384.

²⁶ Kavkazskiy Kalendar na 1889 g, Tiflis 1888, s. 165.

²⁷ Geografiçesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii, Sankt-Peterburg 1863, s. 164

²⁸ Entsiklopediçeskiy Slovar, Cilt: XXXIII, Sankt-Peterburg 1901, s. 266.

²⁹ Entsiklopediçeskiy Slovar, Cilt: IIA, Sankt-Peterburg 1891, s. 528.

³⁰ Kavkazskiy Kalendar na 1889 g, Tiflis 1888, s. 165.

ölümünün ardından Azerbaycan hanlıklar ve sultanlıklara ayrılmıştı. Borçalı da sultanlık olarak Gence Hanlığı'na bağlanmıştı. 1801 tarihinde Rusya'nın Gürcistan'ı ilhak etmesinin ardından, Borçalı Sultanlığı Rusya'ya bağlandı.³¹ 1840'da Gürcistan-İmereti Guberniyası'na; daha sonra 1846'da Tiflis Guberniyası'na dahil edildi. Borçalı, başlangıçta idari olarak Tiflis Uezdi'ne bağlandı. 1880 yılında Tiflis Uezdi'nden ayrılarak guberniyaya bağlı müstakil bir uezd haline getirildi.³²

Borçalı Uezdi dört karakol bölgesine ayrıldı. Bunlar Akmemmedli köyünde bulunan Borçalı, Yekaterinenfeld köyünde bulunan Yekaterinenfeld, Celaloğlu köyünde bulunan Lori ve Başgeçit köyünde bulunan Trialeti karakol bölgeleri idi.³³ Borçalı Uezdi'nin şehir merkezi Şulaveri köyü kabul edilmekteydi.³⁴

Gori Uezdi, kuzeyde Terek Oblastı ve Kutayis Guberniyası, güneyde Ahıska, Ahılkelek ve Tiflis uездleri ve doğuda ise Duşeti Uezdi ile sınırdış bulunmaktaydı.³⁵ 1846'da Tiflis Guberniyası oluşturulduğunda Gori, uезд olarak guberniya sınırları dahilinde yerini aldı.³⁶ Buna göre Gori Uezdi, Duşeti Uezdi'nin batı tarafından birleşmesi ile oluşan eski Gori uезд, Osetiya'nın bir kısmı, Telav ve Signah uездlerinin ve Gürcistan dağlılarının topraklarından oluşturuldu.³⁷ Uezdin kuzey kesiminin neredeyse tamamında Osetinler yaşamaktaydı. Uезд, karakol bölgesi olarak beş bölgeye ayrılmaktaydı. Karakol bölgeleri Ahılkelek, Borjomi, Tshinvalı, Suram ve Tkviavi idi.³⁸

Tiflis Guberniyası'nın kuzey batı bölümünde yer alan Gori Uezdi, Tiflis Guberniyası'nın en gözde uездlerinden sayılıyordu.³⁹ Gori'nin en dikkat çeken bölgesi Borjomi idi. Borjomi iklimi ve doğal güzelliği bakımından farklılık göstermekteydi. Borjomi aynı zamanda mineral doğal su kaynakları ile de meşhurdu ve birçok ziyaretçi bunun için bölgeye gelmekteydi. Borjomi bu özellikleriyle

³¹ İrada Alieva, **Politiçeskoe i Sotsialno-Ekonomiçeskoe Polojenie Azerbaydjantsev Tiflisskoy Gubernii (1846-1917)**, Bakü 2009, s. 16-17.

³² **Tiflisskaya Unika İstoriçeskie...**, s.9.

³³ **Kavkazskiy Kalendar na 1889 g.**, Tiflis 1888, s. 165.

³⁴ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. 1.

³⁵ **Entsiklopediçeskiy Slovar**, Cilt: IX, Sankt-Peterburg 1893, s. 224.

³⁶ **Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii**, Cilt: XXI, Sankt-Peterburg 1847, s. 647.

³⁷ **Tiflisskaya Unika İstoriçeskie...**, s.7.

³⁸ **Kavkazskiy Kalendar na 1889 g.**, Tiflis 1888, s. 165.

³⁹ Nadejdin, **Opit Geografii Kavkazskago...**, s. 221.

Kafkasya yöneticilerinin dinlenme yeri idi. Kafkasya Naibi Knez Mihail Nikolayeviç'in, Knez Nikolay ve Sergey Mihailoviç'in sarayları burada yer alıyordu.⁴⁰

Duşeti Uezdi, Gürcü askeri yolu üzerinde, Tiflis Guberniyası'nın kuzeyinde bulunmaktaydı. 1803'de Rusya yönetimine geçen Duşeti, ilk etapta Ananuri Uezdi'ne bağlandı. 1811'den 1840'a kadar bu uezdin merkezi oldu. 1867'de ise yeniden teşkil edilerek Duşeti Uezdi adını aldı.⁴¹ Karakol bölgesi olarak dört bölgeye ayrılmaktaydı. Bunlar Amilahvariantkari, Mtshet, Ahalgori ve Kvişeti köyleri idi.⁴²

Telav Uezdi, Tiflis Guberniyası'nın kuzey doğusunda ve Dağıstan oblasti ile sınırdış bulunmaktaydı. XVII. yüzyılda Kahetiya Krallığı'nın merkezi sayıldığından⁴³ Kaheti diye de adlandırılıyordu. Gürcü çarlarının bir sarayı da burada bulunuyordu. Gürcü Kralı II. İrakli'nin hayatını kaybettiği saray olması ile de ünlendi. Telav, guberniyanın şarap üretimindeki merkezi konumundaydı.⁴⁴ Telav Uezdi yönetim bakımından Tsinondalı ve Kvareli olmak üzere iki karakol bölgesine ayrılmaktaydı.⁴⁵

Tioneti Uezdi, ilk önce okrug olarak şekillendirildi, ancak 1874'de uезд haline getirildi.⁴⁶ Tioneti Uezdi Borisaho, Gulelebi ve Ahmet köylerinde bulunan üç karakol bölgesine ayrılmaktaydı.⁴⁷

Signah Uezdi, Tiflis Guberniyası'nın doğusunda, kuzey doğuda Dağıstan Oblastı ve Zakatala Okruğu, güneyde ise Elizavetpol (Gence) Guberniyası ile sınırdış bulunmaktaydı.⁴⁸ Signah Uezdi dört karakol bölgesine ayrılıyordu. Karakol

⁴⁰ «Ves' Kavkaz» İllustrirovannyi Spravočno-Literaturnyi Sbornik, 3. Çast', (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 36.

⁴¹ **Entsiklopediçeskiy Slovar**, Cilt: XI, Sankt-Peterburg 1893, s. 295; **Entsiklopediçeskiy Slovar**, Cilt: XXXIII, Sankt-Peterburg 1901, s. 266.

⁴² **Kavkazskiy Kalendar na 1889 g**, Tiflis 1888, s. 165.

⁴³ **Entsiklopediçeskiy Slovar**, Cilt: XXXII, Sankt-Peterburg 1901, s. 775-776.

⁴⁴ «Ves' Kavkaz» İllustrirovannyi Spravočno-Literaturnyi Sbornik, 3. Çast', (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 35.

⁴⁵ **Kavkazskiy Kalendar na 1889 g**, Tiflis 1888, s. 165.

⁴⁶ **Entsiklopediçeskiy Slovar**, Cilt: XXXIII, Sankt-Peterburg 1901, s. 266.

⁴⁷ **Kavkazskiy Kalendar na 1889 g**, Tiflis 1888, s. 165.

⁴⁸ **Entsiklopediçeskiy Slovar**, Cilt: XXIX, Sankt-Peterburg 1900, s. 54.

bölgeleri Bakurtsihe, Kodalo, Aşağı Maçhani ve Çarlık Kuyuları (Tsarskie Kolodtsı) köylerinde bulunuyordu.⁴⁹

Zakatala Okruğu, 1880'de Dağıstan'dan ayrılarak Tiflis Guberniyası'na dahil edildi. Zakatala Okruğu'nda Askeri halk yönetimi (Voenno-narodnoe upravleniye) ile yönetiliyordu.⁵⁰ Rusya idari sisteminde, guberniyalar uezdlere; oblastlar ise okruglara ayrılmaktaydı.⁵¹ Ancak Zakatala, okrug olmasına rağmen bir istisna oluşturarak Tiflis Guberniyası'na bağlıydı.

Zakatala istihkamı, Kafkasya Krayı'nın güneyden güvenliği açısından önem arz etmekteydi.⁵² Zakatala Okruğu, Dağıstan'ın doğal uzantısı olarak da kabul edilmekteydi. Etnik olarak ve nüfusun alışkanlıkları dikkate alındığında Dağıstanlılarla akraba oldukları anlaşılmaktaydı.⁵³

⁴⁹ **Kavkazskiy Kalendar na 1889 g**, Tiflis 1888, s. 165.

⁵⁰ **Tiflisskaya Unika İstoriçeskie...**, s. 9; **Entsiklopediçeskiy Slovar**, Cilt: XXXIII, Sankt-Peterburg 1901, s. 266.

⁵¹ Vladimir Dal, **Tolkoviy Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıka**, Cilt: 2, Sankt-Peterburg-Moskva 1903, s. 1727.

⁵² Nadejdin, **Opıt Geografii Kavkazskago...**, s. 233.

⁵³ **Kavkazskiy Kalendar na 1880 g**, Vtoroe Otdelenie, Tiflis 1878, s. 73.

BİRİNCİ BÖLÜM

TİFLİS GUBERNİYASI'NIN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

A) NÜFUSUN KOZMOPOLİT YAPISI

1) Nüfusun Etnik, Dini ve Sosyal Aidiyetlere Göre Dağılımı

Tiflis Guberniyası, etnik yapı ve konuşulan diller bakımından kozmopolit bir yapı arz ediyordu. 1897 nüfus sayımı verilerine göre⁵⁴, Tiflis Guberniyası'nda elliye yakın dil konuşulmaktaydı. Bunlardan başlıcaları; Rusça, Lehçe, Sırpça, Bulgarca, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, İngilizce, Norveççe, Rumca, Ermenice, Tatarca (Azerbaycan Türkçesi), Türkçe, Farsça, Kürtçe, Osetçe, İbranice, Gürcüce, Çeçence, Çerkezce, Fince, Arapça dilleri idi. Az sayıda insanın konuştuğu bölgesel diller de bulunuyordu.⁵⁵ Guberniyanın toplam nüfusu, 1897 sayımında 1.051.032 kişi idi.⁵⁶ Bu oran, İmparatorluğun geneli ile kıyaslandığında düşük bir rakam olarak görülebilir; ancak bütün Kafkasya Krayı anlamında değerlendirildiğinde önemli bir çoğunluktu.

1897 Rusya İmparatorluğu Genel Nüfus Sayımı'na göre, İmparatorluğun toplam nüfusu 128.924.289 kişi idi. Toplam nüfus içerisinde dini mensubiyetler dikkate alındığında; Ortodoks mezhebine mensup olanlar % 70,8 ile birinci sırada yer alıyordu. Ortodoksların ardından % 8,9 ile Katolikler, % 8,7 ile Müslümanlar, % 5,2 ile Protestanlar, % 3,2 ile Yahudiler, % 1,4 ile Heterodoks gruplar, % 0,8 ile Ermeni-Gregoryanlar ve küçük oranlarla diğer gruplar sıralanıyordu. Bu oranlar bölgelere göre farklılıklar gösteriyordu. Örneğin Kafkasya'da toplam nüfusun % 41,7'sini Müslümanlar oluştururken; bu oran Orta Asya'da % 89,7'ye ulaşılıyordu.

⁵⁴ Rusya İmparatorluğu'ndaki ilk kapsamlı nüfus sayımı olarak kabul edilen "1897 Bütün İmparatorluk Genel Nüfus Sayımı" nda, imparatorluk topraklarında yaşayan halkın sayı, yaş, inanç, meslek ve etnik kimliklerine yönelik ayrıntılı verilerin bulunduğu bir sayımdır. İçişleri Bakanlığı'na bağlı Merkez İstatistik Komitesi (Tsentralny Statistiçeskiy Komitet) nin organize ettiği bu sayımda, tablo oluşumlarını sağlayacak bazı teknolojik aletler kullanıldı. Bunların başında Hermann Hollerith'in icat ettiği elektronik sayım tablosu gelmekteydi. *German Hollerit, 1890'lı yıllarda Amerika'da sayım teknolojileri alanında çalışmalar yaptı. 1896'da "Tabulating Machine" si istatistik içerikli sayımlarda kullanılmaya başlandı. Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmparii 1897 g. LXIV. Karsskaya Oblast, Tetrad' 1, Sankt-Peterburg 1900, s. I; Lubov' İl'iniçka Fedoraşko, "İstoriya Elektroniki", Avtomatika İnformatika, Cilt: 1-2, Karaganda 2004, s. 90.*

⁵⁵ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmparii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. 76-77.

⁵⁶ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmparii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. XV.

Polonya’da toplam nüfusun % 76,5’i Katolikler’e aitti. Yahudi nüfusun yoğunlaştığı yer Polonya toprakları olarak görülürken; Protestanlar Finlandiya’da yaşıyorlardı. Bu nüfusun coğrafi olarak dağılımı aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-1 İmparatorluk Nüfusu’nun Coğrafi Dağılımı	
Bölge	Nüfus Miktarı
Avrupa Rusyası	94.215.415
Polonya Krallığı	9.455.943
Finlandiya Knezliği	2.555.462
Kafkasya Krayı	9.248.695
Sibirya	5.727.090
Orta Asya Oblastları	7.721.684
İmparatorluk Toplam Nüfusu	128.924.289
Kaynak: Rossiya Entsiklopedičeskiy Slovar , Leningrad 1991, s. 76-86.	

1897 yılı nüfus sayımı dikkate alındığında; Tiflis Guberniyası’nda etnik aidiyetler bakımından sırası ile Gürcüler, Ermeniler, Türkler ve Ruslar nüfus çoğunluğuna sahiptiler. Gürcüler, 467.631 kişi ile nüfusun % 44,29’unu oluşturmaktaydılar. Gürcülerin ardından Ermeniler, 196.189 kişi ile % 18,67; Türkler (*Başkurt, Çuvaş, Karaçay, Kumuk, Nogay, Türkmen olarak sayılanlar hariç*) 107.383 kişi ile % 10,22; Ruslar ise 85.772 kişi ile toplam nüfusun % 7,53’ünü oluşturmaktaydı.⁵⁷ Türk-Tatar dil grubu altında sayıldığında guberniya genelindeki Türk kökenli nüfusun toplamı 132.480’i buluyordu.⁵⁸

Tiflis Guberniyası’nın en önemli merkezi Tiflis şehri idi. Tiflis’in etnik yapısı tarih boyunca önemli değişimler geçirmişti. Şehir, çok kültürlü yapısını korumakla birlikte, zaman zaman etnik rekabetin de merkezi oldu. 1701’de Tiflis’te yaşayan 20.000 kişinin yaklaşık % 10’u (2.000) Gürcü, % 75’i Ermeni (14.000) ve % 15’i

⁵⁷ Pervaya Vseobşaya Perepis’ Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. XIV.

⁵⁸ Pervaya Vseobşaya Perepis’ Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. 80-81.

Türklerden oluşuyordu. Bu yapının, XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde değiştiği görülmektedir. Buna göre Gürcüler, Tiflis nüfusunun yaklaşık % 26'sını, Ermeniler % 38'ini, Ruslar % 24'ünü, Türkler ise % 1,7'sini oluşturuyordu.⁵⁹ 1880 yılı verilerine göre Tiflis şehir merkezinin etnik nüfus dağılımı aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-2 1880 Yılı Verilerine Göre Tiflis Şehri'nin Nüfus Yapısı			
Milliyet	Toplam Nüfus	Erkek	Kadın
Ermeni	38.513	21.504	17.009
Gürcü	22.285	13.198	9.087
Rus	19.804	10.475	9.329
Tatar (Türk)	3.332	2.550	782
Diğerleri	2.521	1.432	1.089
Toplam	86.455	49.159	37.296
Kaynak: Sbornik Svedeniy o Kavkaze, Cilt: IX, Tiflis 1885, s. 1.			

Tablodan da anlaşıldığı üzere şehrin çok etnili nüfusu Ermeniler, onun ardından Gürcüler, Ruslar ve Türklerden oluşuyordu. Guberniyanın genel nüfus yapısı dikkate alındığında Ermenilerin, Tiflis şehir merkezinde yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır. Oransal olarak bakıldığında; Ermeniler % 45, Gürcüler % 25, Ruslar % 23, Fars ve Türkler % 4 ve diğer milletler ise nüfusun % 3'ünü oluşturmaktaydı. Bunlar Yahudi, Fransız, İtalyan ve Alman olarak kaydedilmekteydi.

Kadınların erkek nüfusa oranlarına bakıldığında, Türk kadın nüfus oranının diğer milletlerdeki kadın oranının gerisinde kaldığı görülmektedir. Bundan, Tiflis şehir merkezindeki Türklerin bir kısmının ailesi olmadan, Tiflis'in civar yerleşimlerinden çalışma amaçlı geldiği sonucunu çıkarabiliriz. Benzer değerlendirmeyi Gürcüler için de yapmak mümkündür. Rus ve Ermeni kökenlilerin çoğunlukla şehirdeki idari ve ticari hayatta aktif rol oynadıkları ve bu nedenle şehirde aileleriyle birlikte yaşadıkları istatistiklerden anlaşılmaktadır.⁶⁰ 1906'da

⁵⁹ Kavrişvili, "Geografiçeskoe Polojeniyе gor. Tiflisa...", s. 40.

⁶⁰ Sbornik Svedeniy o Kavkaze, Cilt: IX, Tiflis 1885, s. 2.

Tiflis Guberniyası'ndaki kırsal nüfus 826.889 kişi idi. Kırsal nüfusun, etnik dağılımı aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-3 Kırsal Nüfusun Etnik Aidiyetlere Göre Dağılımı				
	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Gürcü	54780	196199	171859	368058
Ermeni	18578	89818	78233	168051
Tatar	10717	52150	43353	95503
Türk	500	4060	3692	7752
Rus	3497	15595	14044	29639
Grek	3475	18637	15813	34450
Yahudi	358	1517	1062	2579
Oset	10279	39486	32353	71839
Kürt	244	1691	1435	3126
Lezgi	219	608	454	1062
Megrel-Gürcü	4	14	7	21
Alman	729	3290	3063	6353
Kist	447	1112	971	2083
İranlılar	5	2499	840	3339
Polonyalılar	22	64	29	93
Diğer Milletler	1	3	2	5
Pşav-Gürcü	2384	7203	6242	13445
İmereti	797	2905	2415	5320
Aysor	81	240	184	424
İnguş	1	4	9	13
Tuşını	1242	2837	3297	6134
Hevsur	1443	3874	3726	7600
Toplam	109823	443806	383083	826889
Kaynak: Kavkazskiy Kalendar na 1907 g , (Vtoroy Otdel'), Tiflis 1906, s. 232.				

Tiflis Guberniyası'nda, nüfus yoğunluğu bakımından en kalabalık nüfus Gürcülere aitti. Guberniya civarında toplam Gürcü nüfusu 467.631 kişi idi. Gürcüler, guberniyanın merkezi Tiflis şehrinde değil, taşra bölgelerinde yoğunlaşıyordu. En yoğun oldukları yer, 124.809 nüfusla Gori Uezdi idi. Gori Uezdi'ni 84.874 kişi ile Signah Uezdi takip etmekteydi. Kartveli nüfusu olarak kaydedilen Gürcüler, "Gürcüce, İmeretçe, Megrelce, Svanetçe" konuşanlar olmak üzere dört gruba ayrılıyorlardı.⁶¹

Gürcülerin, şehir merkezi olarak nüfus miktarının en fazla olduğu yer Tiflis şehri olmasına rağmen, burada çoğunluğa sahip değildiler. 1880 yılı verilerine göre, Tiflis'te Ermeniler 38.513, Gürcüler 22.285 kişi idi.⁶² Bu oranların 1897 yılında arttığı görülmektedir. Buna göre, Tiflis şehrinde yaşayan Gürcülerin toplamı 42.000'e ulaşmıştı. Ermeniler ise 47.133 kişiden oluşuyordu. Ruslar bu tarihte 52.849 kişi ile şehir merkezinde birinci sırada yer alıyorlardı.⁶³ Tiflis şehir merkezinde yaşayan Gürcüler, çoğunlukla işçi ve askeri sınıfa mensup kişilerden oluşuyordu.⁶⁴

1897 yılı nüfus sayımına göre, Tiflis Guberniyası'nda yaşayan Gürcülerin 418.765'i Ortodoksluk, 28.994'ü Ermeni Gregoryan, 5.424'ü Ermeni-Katolik, 1.574'ü Rum-Katolik mezhebine mensuptu. Gürcülerden 8.674 kişi Müslüman; 4.151 kişi ise Musevi olarak kendini tanımlıyordu.⁶⁵ Müslüman Gürcülerin önemli bir kısmı (8.211 kişi) Tiflis Guberniyası'nın Zakatala Okruğu'nda yaşıyordu. Musevi Gürcüler, Gori Uezdi'nde yoğunlaşıyordu. Gori'de ayrıca etnik olarak Yahudi olan Museviler de vardı.⁶⁶

Ermeniler, Tiflis merkez ve Türk nüfusun da yoğun olduğu Ahılkelek, Ahıska, Borçalı gibi uездlerde yaşamaktaydılar. Ahıska'da yaşayan Ermenilerin önemli bir kısmı buraya 1828–29 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Erzurum

⁶¹ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. 78.

⁶² Sbornik Svedeniy o Kavkaze, Cilt: IX, Tiflis 1885, s. 1.

⁶³ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. 77-78.

⁶⁴ Kavrişvili, "Geografiçeskoe Polojeniye gor. Tiflisa...", s. 40.

⁶⁵ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. 82-84.

⁶⁶ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. 96-97.

Vilayeti'nden göç etmişlerdi. Göç edenlerin, XIX. yüzyılın ilk yarısında 6.000 aileye ulaştıkları iddia edilmektedir.⁶⁷

Rusya Hükümeti tarafından buraya göç edecek olan Ermenilere her türlü ihtiyaçlarının karşılanacağı sözü verilmiş ve tarımla uğraşmaları için toprak tahsisinde bulunulmuştu. Ermeniler bu davete yoğun talep gösterecekler de, buraya geldikten bir süre sonra bir kısım Ermeni, tekrar Erzurum'a dönme kararı aldılar. Ermenilerin geriye dönüş kararlarının sebebi olarak, General Paskeviç'e yazdıkları bir takım taleplerin yerine getirilmemesi gösterilebilir. Ermeniler, Paskeviç'e 1831 tarihinde gönderdikleri dilekçelerinde şu isteklerde bulundular:⁶⁸

- Ermenilerin kendi adalet sistemini kurmalarına izin verilmesi
- Gümrüksüz serbest ticaret hakkı verilmesi
- Yerleştirildikleri bölgelerde başka etnik grupların yer almaması

Tiflis şehir merkezi dikkate alındığında nüfusun çoğunluğu Ermenilere aitti. Ermeniler uzun süre bu üstünlüğü korudular. Ermeni yazarların bir kısmı Tiflis'in bir Ermeni şehri olduğunu iddia etmektedirler.⁶⁹

Tiflis şehir merkezinde yaşayan Ermeniler çoğunlukla zanaatkar, tüccar, işçi ve kaçaklardan oluşuyordu. Şehir ticaretine yön verenler Ermenilerdi.⁷⁰ Ahıska ve Ahılkelek uezdlerinde yaşayan Ermeniler ise, tarım ve hayvancılık ile meşguldü.⁷¹

Tiflis Guberniyası'nda yaşayan Türk kökenliler sayı bakımından Gürcü ve Ermenilerden sonra üçüncü sırada gelmekte ve önemli bir nüfusa sahip bulunmaktaydı. 1897 nüfus sayımını dikkate aldığımızda Türkçe konuşan nüfus 132.480 kişiye ulaşmaktaydı.⁷² Yine bu sayımda "*Türkçe ve Tatarca Dil Grubu*" başlığı altında, Başkurtça, Çuvaşça, Karaçayca, Kumukça, Nogayca, Karapapaça, Türkmençe ve Kazakça gösterilmekteydi.

⁶⁷ V. N. Ahimova, "Svadebnie Obıçai Ahaltsihskih Armyan", **Etnografiçeskoe Obozrenie**, 1. Kitap, Moskva 1889, s. 77.

⁶⁸ Ahimova, "Svadebnie Obıçai Ahaltsihskih...", s. 77

⁶⁹ Dmitriy Bakradze-Nikolay Berzenov, **Tiflis v İstoriçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah**, SanktPeterburg 1870, s. 15.

⁷⁰ Kavrişvili, "Geografiçeskoe Polojeniyeye gor. Tiflisa...", s. 40.

⁷¹ Ahimova, "Svadebnie Obıçai Ahaltsihskih...", s. 78

⁷² **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. 80-81.

Rusya'nın nüfus tanımlamasında “*Türk*” adı Osmanlı Türklüğünü tanımladığından,⁷³ Rusya kendi topraklarında yaşayan Türk kökenlileri tanımlarken “*Türk*” adını kullanmak yerine “*Türkçe Konuşan Halklar*” (Turkoyaziçniye Narodı) diye adlandırmayı tercih ediyordu. Kafkasya’da “*Türk*” başlığı altında kaydedilenler Osmanlı tebaası iken 1828–29 Osmanlı-Rus Savaşı’nın ardından Rusya’ya terkedilen topraklarda kalanlardı. Bu anlamda Ahıska’da yaşayan Türklerden bir kısmını “*Türk*” adı ile kayda alan Rusya, yine Ahıska’da aynı dili konuşan bir kısım Türkü ise “*Tatar*” olarak kaydediyordu.

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Kafkasya dilleri ve etnografyası üzerine yaptığı araştırmalar ile tanınan Adolf Dirr, Güney Kafkasya’da Türkçe’nin Türkçe ve Tatarca lehçelerinde konuşanları dört başlık halinde ele alıyordu. Bunlar Azerbaycan Tatarları, Türkler, Türkmenler (Terekemeler) ve Karapapahlar idi.⁷⁴ Türkleri bu şekilde ele almasının en önemli nedeni bu gruplar arasında fark ettiği lehçe farklılığından kaynaklanmaktaydı.

Güney Kafkasya’da “*Tatar*” tanımı Azerbaycan Türkleri için kullanılıyordu. Azerbaycan Tatarları olarak da kayıtlarda yerini alan bu ifade ile ilk başlarda Azerbaycan’ın İran’a yakın bölgelerinden gelenler tanımlanıyordu. Güney Kafkasya’nın güney-batı kısmında da yerleşimin yoğunlaşması ile birlikte bu Türklerin kullandıkları Türkçe, Güney Kafkasya ve Güney Dağıstan’da hakim dil (lingua franca) olarak kabul edilmeye başlandı. Dirr, Türkçenin Azerbaycan lehçesinin daha kolay konuşulduğu ve halk arasında daha çabuk benimsendiğini belirtmektedir.⁷⁵

Ruslar, “*Tatar*” adına verdikleri anlamı daha da genişlettiler. Bir süre sonra Tatar ifadesi genel anlamda Rusya coğrafyasında yaşayan Müslüman-Türkleri kapsar hale geldi.⁷⁶ 1799’da Almanca’dan Rusça’ya çevrilerek Saint-Petersburg’da yayınlanan, “*Opisaniye Vseh Obitayuşih v Rossiyskom Gosudarstve Narodov*”

⁷³ «*Ves’ Kavkaz*» *İllustrirovanniy spravočno-literaturniy sbornik*, II. Çast’, Etnografiçeskiy Otdel, Tiflis 1903, s. 107.

⁷⁴ Adolf M. Dirr, “Antropologiçeskiy i Etnografiçeskiy Sostav Kavkazskih Narodov”, *Kavkazskiy Kalendar na 1910*, Tiflis 1910, (Statistiçeskiy Otdel), s. 545-546.

⁷⁵ Dirr, “Antropologiçeskiy i Etnografiçeskiy Sostav...”, s. 545.

⁷⁶ Seyfettin Erşahin, “Rusya’da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 1, Ankara 1996, s. 566.

(Rusya Devleti'nde Yaşayan Halkların Tanımı) adlı dört ciltlik çalışmanın ikinci cildinde, Tatar ve Türk kelimeleri karşılaştırılmaktadır. Çalışmada Tatarlar ile ilgili olarak “*Tatarları bazen Tatar olarak, bazen de daha sıklıkla Türük, Türk ve Türkoman (Türkmen) şeklinde çağırırlar*” ifadesi dikkat çekmektedir.⁷⁷

Güney Kafkasya'da Tatar olarak sayılan Türkler, dört doğu guberniyasında yoğunlaşıyordu. XX. yüzyılın başlarında Elizavetpol Guberniyası'nda yaklaşık 660.000, Bakü Guberniyası'nda yaklaşık 730.000, Erivan Guberniyası'nda yaklaşık 447.000 ve Tiflis Guberniyası'nda yaklaşık 160.000 olmak üzere, toplamda 2.000.000'a yakın Türk nüfus yaşamaktaydı.⁷⁸

Dirr'in, “*Türk*” adı ile andığı Türk gruplar, Türkiye sınırına yakın ve artık o dönemde Rusya'nın eline geçmiş Ahıska, Kars, Batum ve Artvin gibi yerlerde yaşıyordu. XX. yüzyıl başlarında Kars'ta yaklaşık 67.000, Batum'da yaklaşık 40.000 Türk bulunuyordu. Ahıska ile birlikte bu rakam artıyordu. Tiflis Guberniyası'nın Ahıska ve Ahalkalak uездlerinde yaşayan Türkler, filolog Leonard Petroviç Zagurski'ye göre Türk ve Tatar olarak çift adla adlandırılıyorlardı.⁷⁹ Buradan bakıldığında “*Türk*” kelimesinin politik bir tanımlama olarak o dönemde Osmanlı Türklüğü ile bir sayıldığı ve Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya geçen topraklarda yaşayan Türkleri karşıladığı söylenebilir.

Türkmenler olarak adlandırılan bir diğer Türk grubu, Dirr'e göre aynı zamanda “*Terekeme*” olarak adlandırılıyordu ve Ahıska'ya Türkiye topraklarından gelmişlerdi. Dirr'in dördüncü “*Türk*” grubu olarak adlandırdığı “*Karapapah*” lar hakkında bir iddiası bulunmamakta ve yalnızca Kars'ta 39.000 kişilik bir nüfusa sahip olduklarına değinmektedir.⁸⁰ Guberniya dahilinde “*Tatar*” diye kaydedilenler yoğun olarak Borçalı, Tiflis, Zakatala, Ahıska ve Ahılkelek'de yaşayan Türklerdi. Türk kökenli nüfusun uездlere göre nüfus oranları aşağıdaki şekilde idi:⁸¹

⁷⁷ **Opisaniye Vseh Obitayuşih v Rossiyskom Gosudarstve Narodov**, Sankt-Peterburg 1799, s. 1.

⁷⁸ Dirr, “Antropologičeskiy i Etnografičeskiy Sostav...”, s. 545.

⁷⁹ Dirr, “Antropologičeskiy i Etnografičeskiy Sostav...”, s. 545.

⁸⁰ Dirr, “Antropologičeskiy i Etnografičeskiy Sostav...”, s. 546.

⁸¹ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. 80-81.

Tablo-4 Türk Kökenlilerin Yaşadıkları Yerler ve Nüfus Miktarı												
Uezd	Zakatala	Tieoneti	Telav	Signah	Duşeti	Gori	Borçalı	Ahıska	Ahılkelek	Tiflis	Toplam	
Tatar	28.950	3	1.873	5.272	405	432	37.742	12.370	6.572	13.764	107.383	
Başkurt	-	-	-	27	-	-	-	5	-	61	93	
Çuvaş	-	-	-	-	1	-	4	2	-	141	148	
Karaçay	-	-	-	-	-	4	59	-	-	4	67	
Kumuk	2	-	-	1	-	-	18	-	-	4	25	
Nogay	-	-	-	-	3	13	-	-	-	2	18	
Türk	3	10	5	-	-	38	162	24.137	296	71	24.722	
Karapapah	3	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4	
Türkmen	-	-	-	-	-	6	-	-	-	6	12	
Kazak	3	-	2	-	-	-	-	-	3	-	8	
Toplam	28.961	13	1.880	5.300	409	493	37.985	36.514	6.871	14.054	132.480	

Rusya İmparatorluğu nüfus sayımlarında etnik, dini ve mezhepsel aidiyetler ayrıntılı şekilde belirtiliyordu. Buna göre Rusya, İmparatorluğun ana kitlesi olan Rusları da etnik bakımdan üçe ayırmaktaydı. Bunlar Büyük Ruslar (Velikorusskiye), Küçük Ruslar (Malorusskiye-Ukraynalılar) ve Beyaz Ruslardı.⁸² Rusların guberniya civarında toplam nüfusları 1897 nüfus sayımına göre 85.772 kişiden ibaretti. Bunların önemli bir kısmı Tiflis’te yaşıyordu.

Tiflis şehir merkezinde yaşayan Ruslar, çoğunlukla bürokraside ve orduda görev yapıyorlardı. Rus kökenlilerin bir kısmı dini cemaatlere ayrılmakta ve yaşam biçimi olarak Ortodoks Ruslardan ayrılmaktaydılar. Tiflis’teki Malakanlar bu grupların başında gelmekteydi. Malakanlar tarım, ticaret ve nakliye işleri ile uğraşmaktaydılar.⁸³

Tiflis Guberniyası kırsal kesiminde yaşayan Rusların neredeyse tamamı “*sektant*” olarak adlandırılan tarikat mensuplarından oluşuyorlardı. “*Malakan*”, “*Duhobor*” ve bazı diğer tarikat mensuplarının oluşturduğu bu Rus grubu, Rusya’nın iç bölgesinde yer alan guberniyalarından Hükümet kararıyla Kafkasya sınırlarına gönderilmişlerdi. Diğer bir ifade ile, bu Ruslar heterodoks sayıldıklarından sürgün edilmişlerdi. 1840’lı yıllarda Rusya’dan sürülen tarikatlılardan Duhaborlar için sekiz köy kuruldu ve Ahılkelek, Duhaborların merkezi haline getirildi. Hatta Ahılkelek Uezdi’nin doğu kesimi “*Duhabore*” olarak anılmaktaydı.⁸⁴ Tiflis, Erivan, Gence ve Bakü guberniyalarında iskan edilen bu Ruslar, bölgenin koşullarına ayak uydurarak, oldukça iyi sonuçlar elde ettikleri tarım faaliyetlerinde bulundular.⁸⁵

Ortodokslar, Tiflis Guberniyası genelinde 584.821 kişi ile nüfusun % 55,64’ünü oluşturmaktaydı. Guberniya nüfusunun % 17,98’ini de 189.028 kişi ile Müslümanlar oluşturuyordu. Dini aidiyetlere göre toplam nüfusun dağılımı aşağıdaki şekildeydi.

⁸² *Beyaz Ruslar Belarus coğrafyasında yaşayanları ifade ediyordu. 1917 sonrası devrimden kaçanları tanımlamak için kullanılan “Beyaz Ruslar” ifadesi ile bir ilgisi bulunmamaktadır.*

⁸³ Kavrişvili, “Geografiçeskoe Polojenije gor. Tiflisa...”, s. 40.

⁸⁴ **Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya**, Moskva 1926, s. 156.

⁸⁵ «*Ves’ Kavkaz*» **İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik**, II. Çast’, Etnografiçeskiy Otdel, Tiflis 1903, s. 95.

Tablo-5 Tiflis G. Nüfusun Dini Aidiyetlere Göre Dağılımı						
Dini Aidiyet	Guberniya		Şehirler		Şehir merkezleri	
	Nüfus	Oran	Nüfus	Oran	Nüfus	Oran
Ortodoks	584.821	55,64	110.501	49,15	474.320	57,41
Staroobryadtsı (Ayrılkçılar)	16.209	1,54	3.253	1,45	12.956	1,57
Ermeni-Gregoryan	210.161	20,00	81.778	36,38	128.383	15,54
Ermeni-Katolik	20.216	1,92	1.833	0,82	18.383	2,22
Rum-Katolik	11.544	1,10	8.922	3,97	2.622	0,32
Protestan	8.822	0,84	3.470	1,54	5.352	0,65
Diğer Hıristiyanlar	202	0,02	197	0,09	5	0,00
Musevi	9.725	0,93	5.568	2,48	4.157	0,50
Müslüman	189.028	17,98	9.047	4,02	179.981	21,78
Hıristiyan Olmayan Diğer Gruplar	304	0,03	227	0,10	77	0,01
Toplam	1.051.032	100,00	224.796	100,00	826.236	100,00
Kaynak: Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. XV.						

Ermeni-Gregoryan ve Ermeni-Katolik mezhebinden olanların sayısına bakıldığında milliyete göre yapılan tasnife kıyasla Ermeni nüfusundan daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun nedeni diğer milliyetlerden bu mezheplere mensubiyetin olmasıdır. Mesela Ermeni-Gregoryan mezhebine mensup olanların yaklaşık % 92'si Ermeni iken, % 6'sı Gürcü, % 1,5'i Fransız ve geri kalanı diğer

milletlendendi. Gürcülerin yaklaşık % 2'si Müslüman, Rusların % 1'i Rum-Katolik idi.⁸⁶

Gürcü Gregoryanlar, Ermeni-Gregoryan Kilisesi'ne gidiyorlardı. Bu Gürcüler, etnik köken bakımından Gürcü olmakla birlikte, Ermeni-Gregoryan mezhebine geçmeden önce Ortodoks idiler. Gürcü Gregoryanların yaşadıkları köylerde bulunan Ermeni-Gregoryan kiliselerde Ermenice bilgisinin olmadığı durumlarda İncil Gürcüce okunuyor ve ibadet de Gürcüce yerine getiriliyordu.⁸⁷

Müslümanlar arasında Gürcüler de bulunuyordu. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren İslamiyeti kabul eden Gürcüleri, bazı kaynaklar *Tatar* olarak da kaydetmektedir.⁸⁸ Bunun, o dönemde Kafkasya Müslümanlarını genel olarak "*Tatar*" diye adlandırma geleneğinden kaynaklı bir durum olduğu söylenebilir. 1897 Nüfus sayımında etnik olarak Gürcü yazılan, toplamda 467.631 kişinin 8.674'ü kendini Müslüman olarak tanımlıyordu.⁸⁹

Sınıfsal farklılıklarına göre bakıldığında, kırsal nüfusun % 82,4'lük bir oranla guberniya genelinde çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. Bu anlamda Tiflis Guberniyası'nın sosyal ve ekonomik yapısı tarım üzerinden şekilleniyordu. 1897 nüfus sayımı, sosyal yapıya dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre Tiflis Guberniyası'nın sınıflara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir.

⁸⁶ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. XV.

⁸⁷ «**Ves' Kavkaz**» **İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik**, II. Çast', III. İstoriçeskiy Otdel, Tiflis 1903, s. 72.

⁸⁸ «**Ves' Kavkaz**» **İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik**, II. Çast', III. İstoriçeskiy Otdel, Tiflis 1903, s. 72.

⁸⁹ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. 82-84.

Tablo-6 Nüfusun Sosyal Sınıflara Göre Dağılımı				
	Erkek	Kadın	Toplam	Nüfus
Aileden soylular	14.757	14.590	29.347	2,8
Sonradan soylu ünvanı alanlar	7.531	7.511	15.042	1,4
Din adamları	5.698	5.165	10.863	1,0
Sonradan saygıdeğer vatandaş ünvanı alanlar	2.715	2.559	5.274	0,5
Tüccarlar	2.073	1.874	3.947	0,4
Küçük Burjuvalar	53.868	48.553	102.421	9,7
Köylüler ve Kazaklar	476.055	389.832	865.887	82,4
Yabancılar	11.251	4.176	15.427	1,5
Herhangi bir sınıfa dahil olmayanlar	1.499	1.325	2.824	0,3

Kaynak: **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. XI.**

2) Nüfusun Uezdlere Göre Dağılımı

1897 genel nüfus sayımına göre, Tiflis Guberniyası'nda toplam 1.051.032 kişi yaşamaktaydı. Bunlardan 575.447'si erkek, 475.585'i kadınlardan oluşmaktaydı. Bu nüfusun guberniya genelindeki dağılımı şehirler ve uezdler özelinde aşağıdaki gibiydi.⁹⁰ Dönem bakımından bir kıyaslama yaparsak, 1897 Osmanlı nüfus verilerine göre idari bölge olarak İstanbul'un nüfusu 903.482 kişi idi.⁹¹ Bu bağlamda bir vilayet bakımından ele alındığında Tiflis Guberniyası'nın nüfus yoğunluğu İstanbul ile yaklaşık aynı nüfus miktarına sahipti.

⁹⁰ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. 1.**

⁹¹ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, İstanbul, Tarih Vakfı, 2003, s. 198.

Tablo-7 1897 Nüfus Sayımında Nüfusun Uezdlere Göre Dağılımı ve Karakteri						
Uezdler ve Şehirler	Nüfus Miktarı			Toplam Nüfus İçerisinde Yerli Nüfus Haricindekiler		Okuma- Yazma Yüzdesi
	Erkek	Kadın	Toplam	Geçici İkamet	Yabancı Ülke Vatandaşları	
Tiflis U.	137.849	96.783	234.632	7.398	10.371	38,5
- Tiflis	92.240	64.350	159.590	3.548	9.242	49,7
Ahılkelek U	37.903	34.806	72.709	1.001	396	8,3
- Ahılkelek	3.232	2.208	5.440	88	229	42,2
Ahıska U.	36.807	32.030	68.837	743	402	13,3
- Ahıska	8.579	6.778	15.357	165	294	39,7
Borçalı U.	70.501	58.086	128.587	7.802	3.349	7,4
- Şulaveri	2.508	2.045	4.553	63	224	17,6
Gori U.	102.837	88.254	191.091	1.990	576	10,7
- Gori	6.405	3.864	10.269	139	43	50,1
Duşeti U.	35.848	31.871	67.719	905	106	7,3
- Duşeti	1.745	821	2.566	246	21	51,2
Signah U.	55.958	46.355	102.313	5.413	88	13,8
- Signah	4.492	4.502	8.994	119	28	30,5
Telav U.	35.895	30.872	66.767	603	60	16,6
- Telav	7.379	6.550	13.929	146	26	34,1
Tioneti U.	16.431	17.722	34.153	494	12	7,1
- Tioneti	582	507	1.089	13	1	22,8
Zakatala O.	45.418	38.806	84.224	2.313	67	4,0
- Zakatala	2.021	988	3.009	67	49	34,6
Toplam	575.447	475.585	1.051.0	28.662	15.427	16,3
Şehir Nüfusu	132.183	92.613	224.796	4.594	10.157	46,1

Kaynak: Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. 1.

Tiflis Guberniyası'nda yer alan dokuz uezd ve bir okrugun nüfus yoğunluğu dikkate alındığında Tiflis Uezdi ilk sırada yer alıyordu. Tiflis şehrinin bu uездde yer alması bunun en önemli nedeni idi. Tiflis şehir merkezi hariç Tiflis Uezdi, nüfus oranı bakımından guberniyanın dördüncü sırasında yer alıyordu. Guberniyanın diğer uездleri nüfus miktarına göre şu şekilde sıralanıyordu: Gori (191.091), Borçalı (128.587), Signah (102.313), Zakatala Okruğu (84.224), Ahılkelek (72.709), Ahıska (68.837), Duşeti (67.719), Telav (66.767) ve Tioneti (34.153).

Şehir merkezlerinde yaşayan nüfus miktarı, 224.796 kişi ile Tiflis Guberniyası nüfusunun % 21,4'ünü oluşturmaktaydı. Geriye kalan 826.236 kişi ise toplam nüfusun % 78,6'sını oluşturmakta ve kırsal kesimde yaşamaktaydı. Şehir nüfusunun en çok yoğunlaştığı merkez Tiflis idi. Diğer şehir merkezlerinin nüfus miktarı Tiflis ile kıyaslandığında oldukça düşük kalmaktaydı. 159.590 kişilik Tiflis nüfusunu; Ahıska 15.357, Telav 13.929 ve Gori 10.269 kişi ile takip etmekteydi. Diğer şehir merkezlerinin nüfusu 10.000'in altında idi.

Tiflis şehir merkezinin 1897 önceki nüfus verilerine bakıldığında, 1701'de 20.000, 1830'da 25.000, 1850'de 35.000, 1865'de 70.000 rakamı ortaya çıkmaktadır. 1875'de Tiflis'in nüfusu 84.454 kişi iken, beş sene sonra 1879'da, yalnızca doğum ve ölüm oranları üzerinden yapılan istatistiğe göre 2.001 kişi artış göstermişti. Bu oran ortalama her yıl, Tiflis nüfusunun 400 kişi arttığına işaret eder. 2.001 kişilik artışın 1.579'u kadın, 422'si ise erkek idi. 1922'de şehir nüfusu 238.958 kişiye ulaşmıştır.⁹²

Tiflis'teki nüfus artışının etnik aidiyetlere göre dağılımı dikkate alındığında büyük farklılıklar görülmektedir. Verilere göre nüfusun en çok artış gösterdiği etnik grup Ermeniler idi. Ermeni nüfus 1875'den 1879'a kadar 1.539 kişi artmıştı. İstatistiklere göre nüfusu artmayan tek millet Türkler idi. Ölüm ve doğum oranları hesaplandığında Türk kökenlilerin nüfusu 1875–1879 arası 1.031 kişi eksilmiştir.⁹³

Nüfus verilerinde yabancıların guberniya genelindeki nüfus miktarı dikkat çekmektedir. Guberniya'da toplam 15.427 yabancı bulunuyordu. Bunların 10.157'si

⁹² **Sbornik Svedeniy o Kavkaze**, Cilt: IX, Tiflis 1885, s. 54; V. Kavrişvili, "Geografişeskie Polojeniyе gor. Tiflisa", **Tiflis i Yevo Okrestnosti Putevoditel'**, Tiflis 1925, s. 40.

⁹³ **Sbornik Svedeniy o Kavkaze**, Cilt: IX, Tiflis 1885, s. 55.

şehir merkezlerinde yoğunlaşıyordu. Yabancıların yaşadığı en önemli merkez ise, 9.242 kişi ile Tiflis şehri idi.

Tiflis Guberniyası'nda nüfusun yaş oranlarına göre dağılımına bakıldığında genç nüfusun yoğunluğu dikkat çekmektedir. Buna göre toplam nüfusun % 28,5'ini 0-10 yaş arası, % 20,8'i 10-19 yaş arası insanlar oluşturmaktaydı. Yaş oranlarının yüzdelik dağılımı guberniyanın tamamı, şehirler ve uездler örneğinde aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-8 Nüfusun Yaş Oranlarına Göre Dağılımı									
	Guberniya Geneli			Şehir			Kırsal		
Yaş Oranı	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
0-10	26,7	30,6	28,5	17,4	23,4	20,3	29,7	32,4	30,9
10-19	20,9	20,7	20,8	20,6	22,0	21,3	21,0	20,4	21,2
20-29	20,1	15,9	18,0	30,7	17,5	24,1	16,9	15,8	16,4
30-39	13,0	12,4	12,7	13,5	13,7	13,6	12,8	12,1	12,5
40-49	8,1	8,2	8,3	8,1	9,4	9,2	8,2	7,7	7,6
50-59	5,5	5,5	5,5	4,8	6,3	5,2	5,6	5,2	5,4
60 ve üstü	5,6	6,6	6,1	4,8	7,6	6,2	5,8	6,3	6,0
Belirsiz	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0

Kaynak: **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. VIII.**

Tablodan anlaşıldığı üzere, 20-29 yaş arası erkek nüfusun şehirdeki oranının, kadınların iki katına yaklaştığı görülmektedir. Bu durum, şehire çalışma amaçlı gelen bekar erkeklerin olduğunu göstermektedir. Arşiv verilerine göre, Tiflis Guberniyası nüfusunun, yıllara göre artış gösterdiği gözlemlenmektedir. 1881 yılı verilerine göre nüfus yaklaşık 12.395 artarak 717.049'e ulaştı.⁹⁴ 1883 yılı içerisinde nüfus 9.636 kişi oranında artmış ve guberniyanın nüfusu erkek ve kadın olarak toplam 726.685'e yükseldi.⁹⁵ 1897 yılına gelindiğinde guberniyanın toplam nüfusu 1.051.032'ye ulaştı.⁹⁶

1897 Genel Nüfus Sayımına göre; şehir merkezlerinde yaşayan nüfus miktarı 224.796 kişi ile Tiflis Guberniyası nüfusunun % 21,4'ünü oluşturmaktaydı. Geriye kalan 826.236 kişi ise toplam nüfusun % 78,6'sını oluşturmakta ve kırsal kesimde yaşamaktaydı.⁹⁷ Kırsal kesimde yaşayan nüfusun yarıya yakını Gürcüler oluşturuyordu. Gürcülerin ardından Ermeniler ve Türkler geliyordu. Rus kökenlilerin ise daha çok şehirlerde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Nüfusun etnik dağılımı dikkate alındığında imparatorluğun çok uluslu yapısını yansıttığı görülmektedir. Bu nüfusun uezdlere dağılımında farklılıklar görülmekteydi.

1906 yılı nüfus verilerinde kırsal nüfusun toplamı 826.889 kişi idi. Bunun 443.806'sı erkek; 283.083'ü ise kadın nüfustan oluşuyordu. Nüfusun uezdlere göre dağılımında farklılıklar bulunuyordu. 189.403 kişilik nüfus ile Gori uezdi nüfus çoğunluğu bakımından birinci sırada gelirken, 37.472 kişi ile Tioneti en küçük uezdi oluşturuyordu.⁹⁸

1906 yılı itibariyle *Ahılkelek Uezdi*'nde nüfusun çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu. Ermenilerin ardından Tatarlar (Türkler) ve Ruslar geliyordu. Uезде bağlı olan Boralevstki, Bogdanovski uçastoklarının her birinde Ermeni nüfus ilk sırada yer alıyordu. Ahılkelek'in 111 yerleşim biriminde yaşayan 84.183 kişilik nüfusun etnik dağılımı aşağıdaki gibiydi.

⁹⁴ **Kavkazskiy Kalendar na 1884**, Tiflis 1883, s. 281.

⁹⁵ **STSA (Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi)-(Gürcistan Merkez Tarih Arşivi)**, Fond 17, op. 1, d. 1700.

⁹⁶ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. 1.

⁹⁷ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. VIII.

⁹⁸ **Kavkazskiy Kalendar na 1907 g. (Vtoroy Otdel')**, Tiflis 1906, s. 232.

Tablo-9 1906 Yılı Ahılkelek Uezdi Nüfus Dağılımı				
Milliyet	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Ermeni	5724	34605	30891	65496
Tatar (Türk)	700	3824	3269	7093
Gürcü	476	2496	2396	4892
Kürt	69	431	295	726
Rus	630	2921	3010	5981
Grek	8	29	16	45
Toplam	7607	44306	39877	84183
Kaynak: Kavkazskiy Kalendar na 1907 g. (Vtoroy Otdel'), Tiflis 1906, s. 210.				

1906 yılı verilerine göre *Ahıska Uezdi*'nin toplam nüfusu 58.879 kişiden oluşuyordu. Bu nüfus içerisinde çoğunluk Tatar ve Türk olarak sayımlarda yer alan Türk kökenlilere aitti. Oran itibariyle Ahıska'nın yaklaşık % 80'i Türk kökenlilerden oluşuyordu. Türklerin ardından Gürcüler ve Ermeniler geliyordu. 193 yerleşim birimindeki etnik dağılım aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-10 1906 Yılı Ahıska Uezdi Nüfus Dağılımı				
Milliyet	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Tatar	3781	17069	15494	32563
Türk	500	4060	3692	7752
Gürcü	836	4701	4164	8865
Ermeni	588	3662	3190	6852
Kürt	175	1260	1140	2400
Grek	16	72	58	130
Rus	11	60	39	99
Toplam	5939	31008	27871	58879
Kaynak: Kavkazskiy Kalendar na 1907 g. (Vtoroy Otdel'), Tiflis 1906, s. 212.				

Borçalı bölgesi, nüfus yapısı bakımından Tiflis Guberniyası dahilindeki çok etnili yapıya sahip bölgelerin başında geliyordu. İmparatorluk buraya farklı etnik grupların yerleşmesini sağlayarak ve adeta kolonizasyon politikasının en etkin yansımasını burada gösterdi. Bölge esasen bu nüfus değişimlerine kadar Türk nüfusun çoğunluğu oluşturduğu yerd. Toplamda 268 yerleşim biriminde yaşayan nüfusun etnik dağılımı aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-11 1906 Yılı Borçalı Uezdi Nüfus Dağılımı				
Milliyet	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Ermeni	5266	27380	22395	49775
Türkler	4341	24055	18445	42500
Greklere	2843	16180	13695	29875
Ruslar	973	5061	4301	9362
Gürcüler	683	3710	3100	6810
İranlılar	-	2480	825	3305
Almanlar	272	1564	1330	2894
Yahudiler	-	270	105	375
İmereti Gürcüleri	-	29		29
Polonyalılar	-	12	6	18
Toplam	14378	80741	64202	144943
Kaynak: Kavkazskiy Kalendar na 1907 g. (Vtoroy Otdel'), Tiflis 1906, s. 214.				

Gori Uezdi, Tiflis Guberniyası'nda Gürcülerin çoğunlukta olduğu bir uezddi. Toplam 189.403 kişilik nüfusun 110.150 sini Gürcüler oluşturuyordu. Gürcülerin ardından Osetler ve Ermeniler geliyordu. Gori Uezdi'nde Müslüman nüfus olarak Osetler, Lezgiler ve Türkler yaşıyordu. Gori Uezdi, Türk nüfusun en az olduğu

uezdlerdendi. Gori Uezdi'nin 660 yerleşim birimindeki hane ve nüfus miktarı etnik dağılımlara göre aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-12 1906 Yılı Gori Uezdi Nüfus Dağılımı				
Milliyet	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Gürcü	15620	57710	52440	110150
Osetler	7913	30684	25285	55969
Ermeniler	2645	7624	7036	14660
İmereti Gürcüleri	664	2570	2233	4803
Yahudiler	272	899	710	1609
Grek	168	629	460	1089
Rus	149	538	502	1040
Türk	7	28	12	40
Megrel Gürcüleri	3	13	7	20
Lezgi	3	9	3	12
Polonyalılar	1	4	2	6
Almanlar	1	3	2	5
Toplam	27446	100711	88692	189403
Kaynak: Kavkazskiy Kalendar na 1907 g. (Vtoroy Otdel'), Tiflis 1906, s. 218.				

Duşeti Uezdi, nüfus yoğunluğu bakımından Gürcü ve Osetlerin yoğunlukta olduğu bir yerdi. 425 yerleşim biriminde toplam nüfus 67.265 kişi idi ve bunların

47.433'ünü Gürcüler oluşturuyordu. Etnik yapı itibariyle renkli bir görünüm sergileyen uездin bu yapısı aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-13 1906 Yılı Duşeti Uezdi Nüfus Dağılımı				
Milliyet	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Gürcü	6880	25532	21901	47433
Oset	1959	7098	5632	12730
Ermeni	412	1792	1777	3569
Pşav-Gürcü	328	1159	1014	2173
Hevsurlar-Gürcü	137	354	321	675
Ruslar	29	155	110	265
Aysori	38	101	95	196
Türkler	27	102	85	187
İnguş	1	4	9	13
Yahudi	3	5	5	10
İmereti Gürcüleri	3	6	3	9
Greк	1	3	2	5
Toplam	9818	36311	30954	67265
Kaynak: Kavkazskiy Kalendar na 1907 g. (Vtoroy Otdel'), Tiflis 1906, s. 221.				

Signah Uezdi'nde nüfus yoğunluğu bakımından Gürcüler çoğunlukta idi. Nüfusun yaklaşık % 90'ını oluşturan Gürcüler dışında, Ermeniler ve Türkler de yaşıyordu. 1906 yılı verilerine göre uezdin 65 yerleşim birimindeki nüfus yapısı aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-14 1906 Yılı Signah Uezdi Nüfus Dağılımı				
Milliyet	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Gürcü	13766	48699	43074	91773
Ermeni	1170	4056	3789	7845
Rus	587	2391	2037	4428
Türk	356	1430	1369	2799
Yahudi	14	57	51	108
İmereti Gürcüleri	12	29	19	48
Polonyalı	2	2	1	3
Toplam	15907	56664	50340	107004
Kaynak: Kavkazskiy Kalendar na 1907 g. (Vtoroy Otdel'), Tiflis 1906, s. 223.				

Telav Uezdi'nde birçok etnik grup yaşamakla birlikte nüfusun % 90'a yakını Gürcülerden oluşmaktaydı. 1906 yılı verilerine göre uездin 74 yerleşim birimindeki nüfusu aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-15 1906 Yılı Telav Uezdi Nüfus Dağılımı				
Milliyet	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Gürcü	8180	25426	21209	46635
Ermeni	595	1897	1528	3425
Rus	40	147	82	229
Türk	347	1100	932	2032
Yahudi	9	16	10	26
İmereti Gürcüleri	41	52	21	73
Polonyalı	1	2	1	3
Lezgi	216	599	451	1050
Megrel Gürcüleri	1	1	-	1
Osetler	159	622	515	1137
Pşav-Gürcü	39	110	76	186
Tuşuni	1	1	-	1
Diğer Milletler	1	3	2	5
Toplam	9633	29981	24830	54811
Kaynak: Kavkazskiy Kalendar na 1907 g. (Vtoroy Otdel'), Tiflis 1906, s. 226.				

Tiflis Uezdi'nde nüfus çoğunluğu Gürcülerden oluşuyordu. Gürcülerin ardından Ermeniler ve Türkler geliyordu. Tiflis şehri hariç 1906 yılı verilerine göre uezdin 178 yerleşim birimindeki nüfusu aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-16 1906 Yılı Tiflis Uezdi Nüfus Dağılımı				
Milliyet	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Gürcü	6461	22104	18625	40729
Ermeni	2074	8458	7311	15769
Türk	1158	4542	3747	8289
Rus	1078	4322	3963	8285
Alman	454	1719	1728	3447
Grek	438	1723	1582	3305
Osetler	169	696	583	1279
Pşav-Gürcü	138	538	332	870
İmereti	77	219	139	358
Yahudi	28	146	87	233
Aysor	43	139	89	228
Polonyalı	18	44	19	63
Tuşuni	-	40	-	40
İranlılar	5	19	15	34
Toplam	121141	44709	38220	82929
Kaynak: Kavkazskiy Kalendar na 1907 g , (Vtoroy Otdel'), Tiflis 1906, s. 230.				

Tiflis Guberniyası'nın en az nüfusa sahip uezdi *Tioneti* idi. Burada çoğunluğu Gürcüler oluşturuyordu. Gürcüler de kendi içinde farklı gruplara bölünüyordu. Tioneti Uezdi'nin 260 yerleşim birimindeki nüfus yapısı aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-17 1906 Yılı Tioneti Uezdi Nüfus Dağılımı				
Milliyet	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Ermeni	104	344	316	660
Gürcü	1878	5821	4950	10771
Kistler	447	1112	971	2083
Osetler	79	386	338	724
Pşav-Gürcü	1879	5396	4820	10216
Tuşini	1241	2796	3297	6093
Hevsurlar	1306	3520	3405	6925
Toplam	6934	19375	18097	37472
Kaynak: Kavkazskiy Kalendar na 1907 g , (Vtoroy Otdel'), Tiflis 1906, s. 232.				

B) NÜFUS DEĞİŞİMLERİ

1) Guberniya'ya Göçler

Tiflis'e yalnızca Rusya İmparatorluğu topraklarından değil, dışarıdan da yerleşimciler gelmekteydi. Farklı ülkelerden gelen yabancılar uğraş alanlarına göre işlerde çalışmakta ve bir süre sonra Rusya vatandaşlığına geçmeyi talep etmekteydiler. Talep sahipleri belli bürokratik işlemleri yerine getirmek durumundaydılar. Geçiş gerekçeleri Rusya tarafından ciddi şekilde sorgulanmaktaydı. Gerekçeleri mantıklı bulunarak Rusya vatandaşlığına geçmesine izin verilenler, Rusya kanunlarına göre Çar'a bağlılık yemini etmekteydiler. Bu yemin metninde, vatandaşlığa kabul edilen kişi yeni vatanından hiçbir yere ayrılmamaya, yabancılara hizmeti kabul etmemeye ve Rusya aleyhine hiçbir eylemde bulunmamaya yemin ediyordu.⁹⁹

Tiflis Gubernatörlüğü'ne sunulan ve vatandaşlık taleplerini içeren dilekçelerden anlaşıldığı üzere, başvuruların her birinin farklı öyküsü ve farklı gerekçeleri bulunmakta idi. Tiflis, Kafkasya'nın kültür ve ticaret başkenti sayıldığından buraya yerleşmek isteyenlerin gerekçelerinde bunun yansımaları görülmektedir. Fırıncılık yapan Türkiyeli Sarkis ve Magdisi kardeşler Ağustos 1882'de¹⁰⁰, Prusyalı Yuliana Lemke 1883 Mart'ında,¹⁰¹ Avusturya-Macaristan vatandaşları Osina Matvgeva 1894'de¹⁰² ve Emiliya Çosifovna 1895'de,¹⁰³ tiyatrolarda müzisyenlik yapan Prusya vatandaşı Gaberta Ganze 1895'de,¹⁰⁴ Hopalı Hasan Şeyh Ali Oğlu 1895'de,¹⁰⁵ Almanya vatandaşları Gustav Gatlivoviç¹⁰⁶ ve Fridrika-Danila Yakovleva 1895'de¹⁰⁷ Rusya vatandaşlığına geçme talebinde bulunanlardan yalnızca bir kaçı idi.

⁹⁹ STSA, Fond 26, op. 2, d. 2114, list 12.

¹⁰⁰ STSA, Fond 26, op. 2, d. 2172, list 11.

¹⁰¹ STSA, Fond 26, op. 2, d. 2114, list 12.

¹⁰² STSA, Fond 26, op. 2, d. 3505, list 17.

¹⁰³ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3505, list 38.

¹⁰⁴ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3505, list 39.

¹⁰⁵ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3505, list 2.

¹⁰⁶ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3505, list 13-14.

¹⁰⁷ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3505, list 21.

1897 tarihli genel nüfus sayımına göre, Tiflis Guberniyası'nın toplam nüfusunun % 1,4'ünün doğum yeri guberniya sınırlarında değildi. Bu oranın önemli bir kısmı Kafkasya sınırlarından olmakla birlikte, bilhassa Türkiye'de ve diğer yabancı ülkelerde doğanların sayısı az değildi. Doğum yerlerine göre; 20.832 kişi Kutayis, 9,863 kişi Dağıstan, 7,614 kişi Erivan ve 7,184 kişi Elizavetpol (Gence) guberniyalarından gelmekteydi. 14.869 kişi ise yabancı devletlerde doğmuş ve sonradan Tiflis Guberniyasına gelmişti. Bunlardan 7,283'ü Türkiye, 6,072'si İran, 460'ı Almanya ve 339'u Avusturya-Macaristan doğumlu idi.¹⁰⁸

İran vatandaşlarından Tiflis'te yaşayanlar, vatandaşlık taleplerini İran Konsolosluğu ve Guberniya Şii Ruhani Meclisi aracılığıyla iletmekteydiler. Meclis, başvuran kişinin Rusya vatandaşı olmak istemesinin gerekçelerini ve kişiye dair bilgileri bir rapor halinde Tiflis Gubernatörlüğüne sunuyordu.¹⁰⁹

Vatandaşlığa geçişi belli kurallara bağlayan Rusya, talep sahiplerinin vatandaşı oldukları ülkeden izin alarak gelmelerini şart koşuyordu. Bununla aynı zamanda iki devletin vatandaşı olmalarını önlemeyi amaçlıyordu.¹¹⁰ Vatandaşlığa geçme isteklerini içeren dilekçelerde, bunun gerekçeleri ayrıntılı olarak anlatılmaktaydı. Dilekçeler dikkate alındığında birçoğunun daha önceleri Tiflis'e gelerek, burada yaşamaya başladıkları ve belli bir süre geçtikten sonra vatanlarına dönmeyi düşünmedikleri anlaşılmaktadır. Onları Tiflis'e bağlayan ve ayrılmak istememelerini sağlayan temel dayanağın ekonomik anlamda kendilerine bir yaşam alanı oluşturabilmelerinden kaynaklı olduğu görülmektedir. Örneğin, Tiflis tiyatrosunda müzisyenlik yaparak geçinen Prusya vatandaşı Gaberta Ganze, Tiflis doğumlu olduğunu ve hayatında vatandaşı olduğu Prusya'da bulunmadığını ve Tiflis dışında bir başka yerde yaşamak istemediğini açıkça belirtmiştir.¹¹¹

Tiflis Gubernatörlüğü, vatandaşlık başvurusunda bulunanların güvenlik soruşturmalarını Tiflis Emniyeti'nden temin etmekteydi ve karar buradan gelen rapora göre verilmekteydi. Emniyet, başvuran kişinin Tiflis'te ne ile uğraştığını, etnik ve dini mensubiyetini, herhangi bir suça karışıp karışmadığını ve vatandaşlığa

¹⁰⁸ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. IX.

kabul edildiği takdirde ne işle meşgul olabileceği ihtimalini gubernatörlüğe rapor halinde sunmaktaydı.¹¹²

Vatandaşlık edinmeden geçici süreliğine Tiflis'te yaşama izni alanların çoğunluğunu, İran ve Türkiye'den gelenler oluşturuyordu. 1897 nüfus sayımında ayrıntılı olarak hangi ülke vatandaşlarının ve ne kadar insanın guberniya sınırlarında yaşadığı anlaşılmaktadır. 1897 itibariyle durum aşağıdaki şekildedir.

Ülkesi	Erkek	Kadın	Toplam	Yabancı Nüfus
İran	6.108	2.034	8.142	52,8
Türkiye	4.203	1.305	5.508	35,7
Almanya	282	307	589	3,8
Avusturya	175	116	291	1,8
Fransa	60	132	192	1,2
İtalya	158	101	259	1,7
İsviçre	94	86	180	1,2
İngiltere	40	28	68	0,4
Yunanistan	35	20	55	0,4
İsveç	15	5	20	0,1
Belçika	14	6	20	0,1
Sırbistan	12	9	21	0,1
İspanya	11	1	12	0,1
Amerika	9	2	11	0,1
Karadağ	8	1	9	0,1

¹⁰⁹ STSA, Fond 17, op. 1, d. 1632.

¹¹⁰ STSA, Fond 17, op. 1, d. 1632.

¹¹¹ STSA, Fond 26, op. 2, d. 2114, list 39.

¹¹² STSA, Fond 26, op. 2, d. 2114, list 48.

Danimarka	6	6	12	0,1
Kuzey Amerika	4	7	11	0,1
Diğer Devletler	17	10	27	0,2
Kaynak: Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. XII.				

Tiflis Guberniyası'na yapılan başvurularda, göçlerin bir kısmı geçici oturma izni talebi, bir kısmı da kalıcı olarak Rusya vatandaşlığı talebini içeriyordu. Geçici oturma iznini alanlar, eğer Tiflis Guberniyası'ndan ayrılarak bir başka guberniyaya geçici olarak yerleşmek isterlerse, bunu dilekçe ile polise bildirmeleri ve bir izin dahilinde guberniyadan ayrılmaları gerekiyordu. Ayrıca gittikleri guberniyanın polis merkezinden de oturma izni almak zorundaydılar. Geçici ikamet edenler, Rusya topraklarından ayrılmak istemeleri halinde, yine izin dahilinde ayrılabilirdiler.¹¹³

Osmanlı Devleti'nden, bilhassa 1878 sonrası Kafkasya'ya göçlerde artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Göç edenlerin önemli bir kısmı Ermenilerden oluşmaktaydı. Bunlar arasında eğitilmiş olanlar bulunmaktaydı. Tiflis gubernatörünün, 1881'de Kafkasya Naibliği Şehir İdaresi'ne gönderdiği arzuhalde, Tiflis'te Türkiye'den gelen doktor Martiros Torosyan, kısa süreli olarak Rus vatandaşlığına kabul edildiğini anlaşılmaktadır. Ancak Torosyan'ın Tiflis'te doktorluk yapabilmesi için, bir Rus üniversitesinin doktorluk alanındaki sınavını başarı ile vermesi gerektiği bildirildi. Bunun için, 1880'de Torosyan bir dilekçe ile Kafkasya Valisi Knez Mihail Nikolayeviç'e başvurdu. Torosyan, Tiflis Askeri Hastanesi'nde görev yapmak için çalışma izni ve daha sonra da üniversiteye giriş amacıyla sınav imkanı sağlanmasını istedi. Buna istinaden doktor Torosyan'ın bir yıl kadar Tiflis Şehir Hastanesi'nde çalışmasına ve baş doktor denetiminde özel muayene yapmasına izin verildi.¹¹⁴

¹¹³ STSA, Fond 26, op. 2, d. 2114, list 11.

¹¹⁴ STSA, Fond 26, op. 2, d. 2117, list 3.

Harput bölgesinde yaşayan Sarkis ve kardeşi Magdisi, Tiflis'te oturma talebinde bulunanlar arasındaydı. Sarkis ve Magdisi kardeşler, fırıncılık işi ile uğraşmakta ve bir yıl süre ile Tiflis'te çalışmayı istemekteydiler. 1883 yılında Ermeni kardeşlerin yaptıkları bu başvuru, Tiflis Gubernatörlüğü tarafından kabul gördü ve kardeşler oturma izni alabildiler. Oturma izninde, Sarkis ve Magdisi'nin dış görünümünün ayrıntılı bilgisi yer almaktaydı. Verilen bilgilerden Harputlu kardeşlerin fırıncı oldukları ve Ermeni Gregoryan oldukları anlaşılmaktadır.¹¹⁵

1892 yılı sonlarında, Türkiye'den Tiflis'e yapılan göçlerin yoğunlaştığı ve kitlesel bir niteliğe kavuşmaya doğru gittiğine dair Osmanlı Hükümeti'nin şüpheleri ve iddiaları bulunmaktaydı. Konunun netleştirilmesi için Tiflis Başşehbenderliği'nden izahat istendi. Tiflis Başşehbenderliği'nin Kasım 1892'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği raporda; "*Harput, Palu, Arapkir ve Malatya civarından birçok Ermeni'nin Tiflis'e göç etmekte olduklarına dair bilgilerin aslı bulunmamaktadır*" yanıtı verildi.¹¹⁶ Bu ifadeden anlaşıldığı üzere, guberniyaya yapılan göçler, kitlesel olmaktan ziyade bireysel; ancak kendi içinde bir süreklilik arz ediyordu.

Evlilik gerekçesi ile vatandaşlık talebinde bulunanlara da rastlanmaktaydı. 1895 Mayıs ayında Tiflis Gubernatörlüğü'ne başvurarak vatandaşlık talebinde bulunan Hasan Şeyh Ali oğlu, dilekçesinde Hopa'dan 1889'da Tiflis'e geldiğinden ve burada çalışmaya başladığından bahsetmekteydi. Hasan Şeyh Ali oğlu bir süre sonra Ahılkelek bölgesine giderek orada evlendiğini ve Türkiye'ye dönüş yapmak istemediğini belirtmekteydi. Belgede Hasan Şeyh Ali oğlu Sünni olduğundan ve önceleri Hopa'da tarımla uğraştığından, yine Ahılkelek'te tarımla geçindiğinden bahsedilmektedir.¹¹⁷

Tiflis Gubernatörlüğü, Hasan Şeyh Ali oğlunun Ahılkelek Uezdi'nin Okam köyüne yerleşme isteğine kendi karar vermek yerine, köy halkının bu konudaki rızasını sorarak onay vermiştir. Buna göre "*toplu sözleşme*" adı verilen belgeye köy

¹¹⁵ STSA, Fond 26, op. 2, d. 2172, list 11-12.

¹¹⁶ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), HR.TO (Hariciye Tercüme Odası), 348/86 (13 Aralık 1892)

¹¹⁷ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3505, list 2.

halkından rıza gösterenler imzalarını koymuşlar¹¹⁸ ve bu şekilde vatandaşlığa kabul gerçekleşmiştir.

Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya geçişlerde Osmanlı Hükümeti'nin vereceği pasaport önemli idi. Rusya, pasaportu olmayanlara çeşitli zorluklar çıkarabiliyordu. Zorluk çıkardıklarının başında daha evvel Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç etmiş olanlar geliyordu. Bu nedenle Sadrazam Safvet Paşa muhacir işlerinden sorumlu memur Ohannes Efendi'ye muhacirlerin pasaportsuz olarak Rusya topraklarına gönderilmemesi hususunda talimat vermiştir.¹¹⁹

Ahılkelek Uezdi'nin yöneticisinin Tiflis Gubernatörlüğü'ne gönderdiği yazıdan; Osmanlı vatandaşı Hasan Şeyh Ali oğlunun vatandaşlığa alınmasının ardından, kendisine “*natsionalny pasport*” (*milli pasaport*) verildiğini¹²⁰ öğrenmekteyiz.

Vatandaşlık başvurusu yapanların bir kısmı, Tiflis'e daha önce bir şekilde gelmiş ve kendilerine yeni bir yaşam kurmuş insanlardan oluşuyordu. Türkiye vatandaşı Nikola Pavlov, Tiflis Gubernatörü'ne yazdığı dilekçesinde 20 yıldır ailesi ile birlikte Borjomi'de yaşadığını ve artık Türkiye'ye dönmeyi düşünmediğini belirterek Rusya vatandaşlığına başvurmuştu.¹²¹ Aynı şekilde Davut Babaoğlu adlı Türkiye vatandaşı, Tiflis'te 23 yıldır yaşadığından, hatta Tiflis Gubernatörünün kendisine oturma izni verdiğinden bahsederek artık Rusya vatandaşlığına geçmek isteğini gubernatörlüğe iletmişti.¹²²

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesi'nin açılmasının ardından Tiflis'e esir Türk askerleri, göçmenler ve cephede epidemi hastalığına yakalanmışlar geliyordu. 1915 yılı içerisinde tifoya yakalanmışların sayısı 1.026'ya, göçle gelenlerin toplam sayısı ise 5.000'e ulaşıyordu. Bunların çoğunluğu İran'dan gelen Asur kökenliler ve Van'dan gelen Ermenilerdi. 1915 yılı başında Kars Oblastı'ndan

¹¹⁸ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3505, list 3.

¹¹⁹ Mustafa Tanrıverdi, “Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 65.

¹²⁰ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3505, list 15.

¹²¹ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3505, list 24.

¹²² STSA, Fond 26, op. 2, d. 3505, list 22.

trenlerle Tiflis Guberniyası'nın Borçalı Uezdi'ne aktarılan Ermeni göçmenlerin sayısı 7.000'i buluyordu.¹²³

2) Guberniya'dan Göçler

1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşması gereğince Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya terk edilmesi, bölgede yaşayan Türk-Müslümanların Osmanlı Devleti'ne göçünü başlattı. Bu göç hareketi, 1879 İstanbul Antlaşması'nda yer alan “*serbestçe göç etme*” imkanı verilmesinin ardından hız kazandı. Kafkasya'nın diğer bölgelerindeki Türk-Müslümanlar da göç etmeye karar verdiler.

İlk yıllar yoğunluk arz eden göç hareketleri, daha sonraki yıllarda azalmakla birlikte süreklilik göstererek devam etti. Göçün aralıksız devam etmesinin birçok sebebi bulunmakla birlikte, etnik ve dini aidiyetlerin belirgin rol oynadığı görülmektedir.

Tiflis Guberniyası sınırlarından yapılan göçlerin önemli çoğunluğunun, Müslümanların yoğunlukta olduğu Ahıska, Ahılkelek, Borçalı ve Tiflis taraflarından gerçekleştirildiği görülmektedir. Bunlar arasında en yoğun göç, sınıra yakın olması ve bölgede yaşayan Ermenilerin tacizlerinin de etkisi ile Ahıska ve Ahılkelek taraflarından gerçekleşti. 1890'larda Ermenilerin Ahıska'da yaşayan Türk-Müslümanlara söylediği “*sizler askere alınacaksınız ve çocuklarınız Hıristiyan olacak*”¹²⁴ sözlerinin tedirginlik yarattığı ve onları karamsarlığa soktuğu anlaşılmaktadır.

Batum Başşehbenderliği'nden bildirildiği üzere, 1892 yılı başlarında Ahıska muhacirlerinden iki yüz kişi İstanbul'a yol almak üzere gemilere bindirildi. Bununla birlikte daha birçok muhacir gemilere binmek üzere limanda bekliyordu.¹²⁵ Daha sonraki süreçte göç hareketinin kitlesel bir hal alması neticesinde Rus iktidarının endişelenmeye başladığı ve hatta göçü engelleme çabalarına giriştiği anlaşılmaktadır.

¹²³ RGIA, (Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv)-(Rusya Devlet Tarih Arşivi), Fond 1276, op. 17, d. 477, list 6.

¹²⁴ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 1.

¹²⁵ BOA, HR.TO, 93/18.

1894 Eylül'ünde bölgede incelemelerde bulunan ve göç etmeye hazırlananlar ile görüşerek bu görüşmeleri Tiflis Gubernatörlüğü'ne rapor eden Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi Müdür Yardımcısı Yüzbaşı Taranovski'nin anlattıkları, Ahıska taraflarından gerçekleşen muhaceretin esas nedenlerini ortaya koymaktadır. Yüzbaşı Taranovski, muhacirlerin ifadelerini dilekçeler halinde kayıt altına aldırıştır.

Yüzbaşı Taranovski'ye sunulan 53 dilekçede, toplamda 821 ismin imzası yer almaktadır. Bu isimlerin yalnızca erkeklerden oluştuğu dikkate alındığında kadın ve çocuklarla birlikte göç arzusunda olanların sayısı artmaktadır. Bu dilekçeler Rusça olmakla birlikte, her birinde dilekçedeki ifadeyi verenlerin eski Türkçe yazı ile adları da bulunmaktadır. Birkaç dilekçede Gürcü alfabesi olduğundan Gürcülerin de göç taleplerini ilettiği anlaşılmaktadır.

Dilekçelerde belirtilen göç gerekçelerinde iki husus ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, bilhassa Ahıska taraflarında yayılan Türk-Müslümanların zorunlu askerliğe tabi tutulacağı söylentisi; ikincisi ise ormancılık ile geçinen bölge Müslümanlarının Ermeni orman muhafızları tarafından hiçbir gerekçe gösterilmeksizin cezalandırılması ve bu cezaları ödeyebilecek güçlerinin olmaması idi. Bunların yanında onlara göç etmekten başka seçenek bırakmayacak başka ekonomik gerekçeler sıralanabilir.

En önemli gerekçelerden birisi olarak sunulan “zorunlu askerlik” ve bunun neticesinde Müslüman çocukların “Hristiyanlaştırılması” korkusu, göçe hazırlananlar ile görüşen Yüzbaşı Taranovski'nin ifadesi ile Ermenilerin bölgede yaydıkları dedikodudan ibaretti. Taranovski'ye göre; bu söylenti onların buradan gitmesini isteyen Ermeniler tarafından bilinçli olarak yayılmıştı. Bu sayede onlardan boşalacak bölgelere Türkiye'den gelmek isteyen Ermeniler yerleşebilecekti.¹²⁶

Askerlik yükümlülüğünün yayılması Rus iktidarının bir süredir tartıştığı konulardı. Ancak bunu hemen uygulayamayacağını bilincinde idi. Göç etmek isteyen Türk-Müslümanların en önemli gerekçelerinden olması nedeniyle Yüzbaşı

¹²⁶ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 1.

Taranovski raporunda onları bu konuda ikna etmeye çalıştığından bahsetmektedir. Taranovski görüşmenin bir kısmını şu sözlerle aktarmıştır:¹²⁷

“Göç etmenin en temel gerekçesi Ahıska Ermenileri tarafından yayılan, Müslümanların askere alınacağına dair söylenti idi. Bu söylentinin yayılmasını önleyecek hiçbir şey yapılmadı. Yapılmamasının en önemli nedeni Ahıska yerel yönetiminde Ermenilerin bulunmasıydı. Müslümanlara, şimdiye kadar böyle bir uygulamanın olmadığından, Rusya'nın diğer bölgelerinde de Müslümanların yaşadığından ve herkes gibi bu yükümlülüğü eşit koşullarda yerine getirmek durumunda olduklarından bahsettim. Her Rusya vatandaşının inanç ayrımı yapılmaksızın devlet yükümlülüklerini yerine getirmesi gerektiğini söyledim. Müslümanlar arasında Rusça okuryazarlık oranının artacağından bahsettiğimde Müslümanların bir kısmı beni anladılar ve olumlu karşıladılar.”

Müslümanların göç gerekçelerini anlatırken Taranovski'nin değindiği bir diğer konu, Rus askerlerinin savaş zamanlarında köy evlerinde konaklayabileceği söylentisi idi. Bu söylenti bölgedeki Türk-Müslüman ahali arasında hoş karşılanmamış ve bunun ardından bir kısım nüfus Türkiye'ye göç etmişti. Taranovski bu durumu şöyle aktarıyordu:¹²⁸

“İki yıl kadar önce Ahıska Uezdi polisleri, Ahıska yöneticisinin emrine göre, savaş zamanlarında her köy evinde askerlerin kalabileceği gerekçesi ile köylerdeki evleri kontrol ettiler. Bu kontrol sırasında bir polis dikkatsizce Müslümanlara onların evlerinde askerlerin kalacağını söyledi. Bunun duyulmasının ardından köydeki Molla ve birkaç Müslüman aile Türkiye'ye göç ettiler. Müslüman geleneklerine göre, yalnızca Ruslarla değil, herhangi bir yabancı ile aynı evde yaşamak uygun görülüyordu.”

Göçün sebeplerinde ekonomik sorunlar da önemli rol oynuyordu. Bilhassa Ahıska Uezdi'nde Müslümanlar zor koşullar altında yaşamaktaydı. Müslümanlara verilen toprakların çoğu Ermeni toprak ağalarına ait olduğundan, Müslümanlar savunmasız bir şekilde onların lehine çalışmaktaydılar. 1875 yılı kamu maliyesi verilerinde, her Müslüman ailesi 10 hektar araziye sahip olabiliyordu. 1890'lı yıllara gelindiğinde ise aile sayısı arttı ve araziler yetersiz kaldı. Bu tarihten sonra bölge Müslümanları çok zor koşullarda toprak kiralamak durumunda kaldılar. Vergilerini

¹²⁷ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4.

¹²⁸ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4.

ödeyecek güçleri olmadığı gibi, ailelerini besleyecek imkandan da mahrum kalmaya başladılar.¹²⁹

Göçün ekonomik sebeplerini, Yüzbaşı Taranovski şu şekilde açıklıyordu.¹³⁰

“Ahıska'nın köy ahalisinin, bilhassa toprak ağalarının arazilerinde yaşayan Müslümanların refah durumu kötüydü. Daha önceleri buradaki Müslümanların babaları ve dedeleri tarıma müsait toprakları ve otlakları belirli ücretler dahilinde sürüleri için kullanabiliyorlardı, ancak 1890'lı yıllarda talep edilen ücretleri ödeyebilecek güçleri bulunmamaktaydı.”

1892-1894 yılları arasında Ahıska Uezdi'nin köy ahalisinden yerel sulh mahkemesi kararlarına göre ormanlarda izinsiz ağaç kesimine karşı yaklaşık beş dana fiyatına tekabül edecek şekilde ceza verildi. Bu yüksek oranlı cezalar köy ahalisinde memnuniyetsizlik uyandırdığı gibi, hazine ormanlarını kullanmak zorunda kaldıklarından sürekli olarak bu cezaları ödemekle karşı karşıya kaldılar.¹³¹

Göçe hazırlananların ruh halini yansıtan bu dilekçelerin tamamına bakıldığında bölge Müslümanlarının yaşadıkları sorunların birbirine benzer olduğu görülmektedir. Ancak göçün gerekçelerinin önem sıralaması değişebilmekteydi. Kimi dilekçelerde askerlik yükümlülüğü öne çıkarılırken; kimisinde yaşanan ekonomik zorluk daha ön plandaydı. Ekonomik zorlukları daha da arttıran, bölgedeki Ermenilerin tutumları idi. Yüzbaşı Taranovski, bu durumu *“Ermenilerin yumrukları arasında fiyatlar artmaya devam etmekteydi”* sözleriyle açıklıyordu.¹³²

Ahıska Uezdi'nin Abas-Tuman köyü ahalisi, göç gerekçelerini aşağıdaki sözlerle Yüzbaşı Taranovski'ye hitaben ayrıntılı bir şekilde açıkladılar.¹³³

“Birkaç gün önce zatıalınızın, Ahıska Uezdi Müslümanlarından birçoğunun Türkiye'ye göç etme nedenleri hakkında bilgi almak adına köy ahalisini Varhan köy idaresine çağırmanız bizi memnun etti. Adı geçen yer ahalisi olarak sizden, göçün nedenlerini yazılı olarak kendi köyümüzde özel bir köy toplantısında sunmamıza müsaade

¹²⁹ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4.

¹³⁰ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 1.

¹³¹ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 1.

¹³² STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 1.

¹³³ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 38.

buyurmanızı rica ettik. Buna dayanarak şimdi bu toplumun mensupları olarak, burda bizim köylülerimizden göç edenlerin göç gerekçelerini ifade edeceğiz”

Abas-Tuman köy ahalisinin en önemli göç gerekçesi, toprağa bağlı olarak ortaya çıkan ekonomik zorluklardı. Köylüler gelinen durumu şu ifadelerle dile getiriyorlardı:¹³⁴

“Uzun zaman Türk idaresinde ve daha sonra Ahıska Paşalığı'nın Rusya tarafından ele geçirilmesiyle, bizim atalarımız ve daha sonra biz Abastuman orman bölgesini kullandık. Varamhev, Tovlike, Soçlar. Son zamanlarda her büyük baş hayvan için 20 kapeyk ödüyordük ve yazlık, kışlık ve ot biçmelik yerleri, senede iki kez olmak üzere nisan – mayıs ve ekim-aralık aylarında kullanıyordük. Ancak bir süreden beri devlet idaresi Abastuman orman muhafızı aracılığıyla, yazlık ve kışlık yerlerimizde kendimize ait bulunan ve orada yaşamak için kullandığımız evler ve inşasını gerçekleştirerek emek ve para harcadığımız yapılar olmasına rağmen buraları kullanmamızı yasakladı. Buradaki varlıklarımız bizim hayatımızı sürdürmek için elimizdeki tek kaynaklardı ve bunlar yıkılarak bunlar elimizden alınmış oldu. İdarenin böyle bir karar alması, bizim için son derece adaletsiz bir karardır. Çünkü bu karar bizim elimizden, yani devlet köylülerinden aldıktan sonra, bu yerler Abastuman'da geçici olarak yaşayan ve bu anlamda buralarda bir hakka sahip olmayanlara ve bir malakan çiftçinin büyük hayvancılığını sürdürmesi yararına onlara verildi. Onların buradaki faaliyetleri köy ürünlerinin fiyatında bir artışa neden oldu ve bunun sonucunda Abastuman'ın içler acısı koşulları ortaya çıktı. Yani bu bölgeleri kullanmak arzusunda olan birçoklarının elinden bu imkan alınmış oldu. Aynı şekilde hazine, dağlık otlak alanlarla ilgili olarak aynı davranışı gösterdi. Bizim yazlık ve kışlıklarımızın bir parçası olan Soçlar'ın kullanımı için biz her bir put ot için (yaklaşık 16 kg) 3 kapeyk ödüyordük. Hazine devlet köylülerine ilgi göstermesi ve ihtiyaçlarını karşılaması gerekenlerin başlıcalarından biridir. Ancak Hazine'nin böyle bir davranış içinde olması bizi artık yıkımın son noktasına getirdi. İşte bizim köylülerimizin ayrılma nedenlerinden biri budur”.

Dilekçede ifade edildiği üzere miri ormanların muhafızlığını yapanlar bir süredir, istisnalar olmakla birlikte yanlış insanlardan seçiliyordu. Ahıska ve Ahılkelek uездlerine idare tarafından atanan orman muhafızları adeta suç işlemek için gönderiliyorlardı. Bu kişiler devlet idaresinin en düşük temsilcileri olarak bölgede görev alıyorlar, ancak elde ettikleri geniş yetkilerle hiçbir suç işlenmediği

¹³⁴ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 38 ob.

halde tek bir tutanakla insanları cezalara tabi tutulabiliyorlardu. Suçlu göstermek için yalnızca tutanağı tutmak ve bunu bir suç kanıtı olarak göstermek yeterli oluyordu. İşte bu yöntemlerle hatırı sayılır cezalandırmalar yapılıyordu. Cezayı alan kişi bu cezayı ödemek için, yaşamını sağladığı yegane varlığı hayvanını satmak durumunda kalıyordu.¹³⁵

Ormandan alınan vergilerin arttırılması ile çoğunlukla geçimini ormandan sağlayan insanlar zor durumda bırakıldı. Buna köy idaresine ödenmesi gereken vergiler ve diğer talepler de eklenince köylüler dayanamaz hale geldiler. Köylüler bu durumu şu sözlerle açıklıyorlardı:¹³⁶

“İmkanlarımızın yok edilmesi, bundan sonra bizim buradaki varlığımızı sağlayan kaynaklardan birinin yok edilmesi anlamına gelmektedir. Köy idaresine ödenen vergi ve diğer talepler, bizim gerçek anlamda acınacak kadar küçük olan varlıklarımıza karşın oldukça büyüktür ve bizim üzerimizde büyük bir yük olarak durmaktadır”

Göç etmeye niyetlenenlerin bir diğer şikayet konusu bölgelerindeki bekçilere yaptıkları ödeme ve bekçilerin usulsüz davranışlarıydı. 600 rubleyi yalnızca yaz aylarında nöbet tutan bekçilere veren bölge halkı, bekçilerin bununla yetinmeyip bir de ticaretle uğraştıklarını ve bundan büyük paralar kazandıklarını iddia ediyorlardı. Onlara göre bu görev daha güvenilir insanlara verilmeli idi. Bu güvenilir insanların da Kazaklar olduğunu dile getiriyorlardı.¹³⁷

Bölge halkının birçok sıkıntısı olduğu gibi, su ihtiyacının karşılanamaması da önemli sorunlardan birisiydi Abastuman çayı, çevresinde mezbahaların bulunması nedeni ile tıkanmakta idi. Köylüler ise temiz su temini için yerleşim yerlerinden uzaklara gitmek durumundaydılar. Yerel idare bu konudan haberdar olmasına rağmen, soruna ilgisiz kalmıştı.

Dilekçe sahipleri sorunları bir bir sıralarken bunların çözüme kavuşturulmaması durumunda koşulların daha da kötüye gideceği konusunda uyarıda da bulunuyorlardı: *“Ümid ediyoruz burada ifade edilenler her iyi insanı ikna edecek*

¹³⁵ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 39 ob.

¹³⁶ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 38.

¹³⁷ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 40 ob.

ki; bu koşullar altında bizim yaşamamızla ilgili hiçbir iyi söz edemiyoruz, eğer uyarılarımız dikkate alınmazsa bu anlamda önlemler almak da kolay olmayacak".¹³⁸

Osmanlı topraklarına göç etmek isteyenlerin en önemli gerekçelerinden olan "zorunlu askerlik" meselesi yalnızca bir vergi meselesi değildi. İmparatorluk tebaası olarak askeri yükümlülük kapsamındaki vergilerini ödemeye hazır olduklarını ifade eden Türk-Müslümanlar, vergi uygulamasına son verilerek çocuklarının askere alınması durumu ile karşı karşıya kalmak istemediklerini ifade etmişlerdi. Bu yükümlülüğe bir vatandaş olarak itiraz etmemeleri gerekse bile, inandıkları İslam dinine göre Hıristiyan bir devlette askerlik yapmalarının imkanı olmadığını vurgulamışlardı.¹³⁹

Bütün bu sebepler, Tiflis Guberniyası'ndan binlerce insanın Osmanlı topraklarına göçüne yol açtı. Göçün yansımalarına Osmanlı arşiv kayıtlarında rastlanmaktadır. 1887 Ağustos ayında Tiflis Başşehbenderliği, Babıali'ye gönderdiği telgrafda, Kafkasya Gubernatörlüğü tarafından kendilerine iletilen 380 kişilik 74 ailenin yakında Türkiye'ye doğru yola çıkacağını ve limanlarda gerekli tedbirlerin alınması gerektiği bildirmiştir.¹⁴⁰

Ahıska muhacirlerinin gemi ile yola çıkanlarından bir kısmı Samsun limanına, bir kısmı da Bursa taraflarına gitmişlerdir. Samsun'a çıkan Ahıska Müslümanlarından evvala Rusya pasaportlarını sunmaları talep ediliyor ve buna göre bir muamele uygulanıyordu. Rusya pasaportu taşıyanlar "muhacir" statüsünde sayılıyor, pasaportları olmayanlar ise "mülteci" statüsünde kabul ediliyordu. Mülteci olarak kabul edilenler "muhacir" olarak sayılmak için Samsun'da bulunan Rusya Konsolosluğu'ndan bir takım belgeleri temin etmek durumundaydılar.¹⁴¹ Ancak arşiv belgelerinden, bunun o dönem için zor bir süreç olduğu anlaşılıyor.

Pasaportlarında sorun çıkan muhacirlerin sevk ve iskan işlemleri, Rusya Konsolosu ve Osmanlı memurları arasında bir uzlaşma sağlanmadığı takdirde gecikebiliyordu. Sorunların çözümü ve iki ülke arasında diplomatik kriz

¹³⁸ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 41.

¹³⁹ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 11.

¹⁴⁰ BOA, HR.TO (Hariciye Tercüme Odası) 340/51 "Tiflis Başşehbenderliği vekaletinden varid olan telgraf".

¹⁴¹ BOA, DH.MKT (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi), 255/69 (07 Temmuz 1894).

yaşanmaması adına Hariciye Nezareti'nden Samsun Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda; muhacirlere ait Rusya pasaportlarının konsolosluk tarafından gözden geçirilmesinin sağlanması isteniyordu.¹⁴²

Rusya pasaportu taşıyanlar, göç süreçlerini resmi yollarla sürdürdüklerinden daha az sorun ile karşılaşabiliyorlardı. Ahıska'dan deniz yolu ile göç yolculuklarını gerçekleştirecekler, Batum Başşehbenderliği'ne başvuruda bulunuyorlardı. Bu başvurular, Başşehbenderlik tarafından Osmanlı yetkililerine iletiliyor ve gelen yanıtla göre hareket ediliyordu. Haziran 1893 tarihinde, Rusya pasaportuna sahip olan Ahıska ahalisinden 40 hane halkı Samsun'a gitme niyeti ile başşehbenderliğe başvurmuştu. Osmanlı yetkilileri, başvuranların hangi din ve mezhebe mensup oldukları ve iane talebinde bulunup bulunmayacaklarının netleştirilmesinin ardından kendilerine yanıt verilmesini istedi.¹⁴³

Pasaport beyanında bulunmayarak kaçak yollarla Ahıska'dan gelen muhacirlerin bir kısmı uzun süre bu durumlarını muhafaza etmeye çalışmışlardır. Bu muhacirler Osmanlı makamlarına bir başvuruda bulunmadığından, bir takım vergileri ödemekten ve bilhassa askerlik hizmetinden kaçmış oluyorlardı. Resmi anlamda bir işlem yaptırmadıklarından, aynı zamanda Rusya vatandaşlıklarını da korumuş oluyorlardı. Çorum'a gelerek yerleşen Ahıska muhacirlerinin bir kısmının on sene geçtiği halde kayıtsız yaşadıkları Ankara Valiliği tarafından tespit edilmişti.¹⁴⁴

Ankara Vali Vekili'nin *"tul müddet Memalik-i Osmaniye'de imrar-ı hayat eylediği halde diyaneten vicdanen mecbur ve mükellef olduğu hidmet-i askeriyeden imtina edilişi kendisinin ne fena fitratta bir mahlûk olduğunu gösterdikte ve bu kimselerin hıdmet-i askeriyelerinden pek istifade edilemeyeceği derkar bulunmakta ise de"*¹⁴⁵ sözleri kayıt yaptırmadan ve halen Rusya vatandaşı olarak yaşayan muhacirlere kızgınlığın yansıması olarak dikkat çekmektedir.

Ahıska muhacirlerinden kaçak yollarla gelerek daha sonrasında Osmanlı vatandaşlığı almak isteyenlerin işlemleri muhacirin komisyonları aracılığı ile

¹⁴² BOA, DH.MKT 255/69 (07 Temmuz 1894).

¹⁴³ BOA, DH.MKT 75/48 (20 Ağustos 1893).

¹⁴⁴ BOA, DH.EUM.ECB (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemi), 4/44 (04 Nisan 1916).

¹⁴⁵ BOA, DH.EUM.ECB 4/44 (01 Mart 1916).

yürütülüyordu. Görece köyüne yerleşen Ahıskalılardan Molla Asker, oğulları Tefvik, Mehmed ve Ahmed ile kızı Gülenber'in Rusya vatandaşlığından ayrılmak ve Osmanlı vatandaşlığına geçme istekleri bu yolla halledildi.¹⁴⁶

Muhacirlerin askerlik hizmetlerini yerine getirmemek için Rusya vatandaşlığından ayrılmaya yanaşmamaları Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle Osmanlı bürokratlarının yakından ilgilendiği mesele oldu. Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda; *“muhacirlerin “Rusya tabiyetini” muhafaza etmeleri, askerlik hizmetlerini yerine getirmeleri için olumsuz bir durum teşkil etse de, esasen göç maksadıyla gelmiş olmaları nedeniyle yerel idari birimlerce gerekli kayıtların yapılması halinde askerlik hizmetlerini yerine getirmelerinde bir sorun görünmemektedir”* denilerek, sorun çözüme kavuşturulmuştur.¹⁴⁷

Ahıska'dan Bursa'ya gönderilen muhacirler uygun bulunan yerleşim birimlerinde iskan edildikleri gibi, bir kısmı için yeni köyler tahsis edildi.¹⁴⁸ Samsun limanına gelen Ahıska muhacirleri yakın illere gönderiliyor ve iskan süreçleri başlatılıyordu. İskan süreci uzun ve zorlu bir süreçti. Bu süreci uzatan etkenlerin başında yerli ahalinin, kullanımlarında bulunan arazileri muhacirler ile paylaşmak istememesi geliyordu. Buna ek olarak muhacirlerin de iskan yerlerini beğenmeyerek kendilerinin seçtikleri yerde iskan edilme beklentileri yer almaktaydı.

Ankara Valisi tarafından, Haziran 1894 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Ahıska muhacirlerinin o günkü şartları ve karşılaştıkları sorunlara dair bilgiler yer almaktaydı. Buna göre; Samsun yolu ile Çorum'a gelen yedi yüz kadar Ahıska muhaciri, burada yer olmaması nedeni ile Yozgat'a gönderilmiş; ancak burada kendilerine tahsis edilen yerleri beğenmeyerek Çorum'a geri dönmüşlerdir. Çorum dahilinde muhacirler yerli ahalinin arazilerine toplu halde iskan edilme talebinde bulunmuşlar; ancak bunun mümkün olmadığı kendilerine iletilmiştir.¹⁴⁹

1894 yılında Ahıska tarafından gelen muhacirlerin ard arda gelmesi ve beğendikleri yerlerde yerleşme ısrarları üzerine Osmanlı Hükümeti'nin zor durumda

¹⁴⁶ BOA, DH.MKT 1161/19 (17 Nisan 1907).

¹⁴⁷ BOA, DH.EUM.ECB 4/44 (03 Mart 1916).

¹⁴⁸ BOA, DH.MKT 248/31 (18 Haziran 1894).

¹⁴⁹ BOA, DH.MKT 247/47 (11 Haziran 1894).

kaldığı anlaşılmaktadır. Kütahya, Eskişehir ve Ankara'ya iki yüzden fazla muhacirin geldiği ve bunların Haymana taraflarında iskan edilmesine karar verildiği halde, Ankara Valisi'nin verdiği bilgiye göre, muhacirler kendilerine tahsis edilen yerlerde yerleşmek yerine, uygun buldukları herhangi bir yerde konaklıyorlardı. Valiliğe göre, muhacirlerin bu davranışları hükümeti meşgul etmekte ve iskan süresinin uzaması sebebiyle de sefaletlerine neden olmaktaydı.¹⁵⁰

Muhacirlerin kendi tercihlerine göre yerleşmelerinin önüne geçmek ve iskan sürecini hızlandırmak adına, Samsun iskelesine gelen muhacirlerin yanına subay ve memur görevlendirildi. Bu uygulama ile, muhacirlerin kararlaştırılan iskan bölgelerine gidene kadar kontrol altında tutulması amaçlandı.¹⁵¹

Karahisar ve Aziziye kazaları ile Şühud nahiyesi olarak adlandırılan bölgelerde Ahıska muhacirlerinden bir kısmının iskanı gerçekleşti. Bölgeye gelen 214 muhacirden 11 hanede 51 nüfus, Karahisar'ın ileri gelenlerinden Nuri Paşa'nın tasarrufunda bulunan Mandıra adlı arazide, Paşa'nın kendi rızası dahilinde iskan ettirildiler. İskan edilmeyen muhacirler ise Karahisar'da bulunan hanlarda konakladılar. Toplamda hancılara 1600 gurus kira bedeli ödedikleri gibi, iklim koşullarının giderek sertleşmesi nedeni ile buralardan hemen ayrılamadılar. Buralarda bakımsız ve kötü koşullarda kaldıkları belediye doktor heyeti tarafından tespit edilen muhacirlerin ciddi olarak hastalık tehlikesi ile karşı karşıya oldukları vurgulandı. Doktorlar tarafından, komşu köylerdeki hanelere üçer beşer kişiler halinde dağıtılmalarının geçici olarak sorunlara çözüm olabileceği fikri ileri sürüldü.¹⁵²

Mayıs 1894'te Sadaret'e gönderilen yazıda, 19 hane Ahıska ve Batum muhacirinin, iskanlarının kararlaştırıldığı Karahisar'a gitmeyip; İnegöl Kazası'nda kaldıkları ve bölgede bulunan devlete ait ormanları tahrip ettikleri bildiriliyordu. Muhacirlerin ormandan ayrılmaları ve Karahisar'da kendilerine tahsis edilen yerlerde iskan olunmaları istendi ve yevmiyelerinin verileceği belirtildi. Ancak muhacirler buna yanaşmadılar ve ormanda inşa ettikleri yapılarda yaşamaya devam ettiler.

¹⁵⁰ BOA, DH.MKT 247/47 (11 Haziran 1894).

¹⁵¹ BOA, DH.MKT 247/47 (11 Haziran 1894).

¹⁵² BOA, DH.MKT 244/28 (26 Haziran 1894) (Hüdavendigâr Valiliği'nden Dahiliye Nezareti Celilesi'ne)

Muhacirlerin inşa ettikleri kulübeler, yerel idare tarafından “*çalı çırpıdan ibaret kulübeler*” olarak tanımlandı ve valilik tarafından gönderilecek zabıt ve süvari zabiti öncülüğündeki kuvvetlerce yıkılmasına karar verildi.¹⁵³

Türk-Müslümanların yanı sıra, Yahudi nüfusun da bir kısmı Tiflis Guberniyası’ndan göç etmek durumunda kaldı. Yahudi göçlerini Türk-Müslüman göçlerinden ayıran en önemli husus, onlar hakkında özel bir karar çıkartılarak, Kafkasya’dan kesin olarak ihraçlarının istenmesiydi. Mart 1893’de Kafkasya Genel Valiliği’nden Kafkasya’nın gubernatör ve askeri gubernatörlerine gönderdiği yazıda, Yahudilerin yalnızca uzun süre önce yerleşenlerinin Kafkasya’da yaşamaya devam edebileceği, onun dışında yeni yerleşimlere izin verilmeyeceğini belirtiyordu.

Kafkasya Genel Valiliği, çıkması muhtemel bir takım sorunları engellemek adına gubernatörleri uyarmanın gerekli olduğunu düşünüyor ve Kafkasya’da ikamet hakkı olmayan Yahudilerin dışarıya çıkarılmasını istiyordu. Bu anlamda gubernatörlere gönderilen raporda, Kafkasya sınırlarında kalmalarına izin verilecek Yahudilerin özellikleri sıralanmaktaydı.

Kafkasya’nın farklı bölgelerinde uzun zaman önce yerleşmiş olan ve aile kaydı taşıyan dağlı veya yerli Yahudiler, Bakanlar Kurulu’nun 1837’de aldığı karar öncesinde Stavropol ve Güney Kafkasya’nın köylerinde yaşayanlar, Yahudi zanaatkarlar, Rusya kurumlarından emekli olanlar, Rusya Ordusu’nda askeri yükümlülüğünü yerine getirmiş olanlar, Rusya İmparatorluğu ve Polonya Çarlığı’ndakine benzer lonca teşkilatlarına üye olan Yahudi tüccarlar ve bu tüccar ailelerine mensup olanlar Kafkasya’da yaşama hakkına sahiptiler. Bu özelliklerden ayrı olarak iyi eğitim almış doktor, kimyager veya bunlara denk diplomalara sahip olanlar ile teknik beceri sahibi Yahudiler de Kafkasya’da yaşama hakkına sahip olanlar arasında sayılmaktaydı. Bu tanımlamanın dışında kalan Yahudiler, Kafkasya’da yaşama hakkına sahip değillerdi ve Rusya İçişleri Bakanlığı kararına göre Kafkasya Krayı sınırlarından dört ay içerisinde çıkarılmak durumundaydılar. Kafkasya’yı terketmek durumunda olan Yahudiler, bu kararın ertelenmesi için

¹⁵³ BOA, Y.A.Res (Yıldız Resmi Maruzat), 72/26 (05 Mayıs 1894)

başvurdular, ancak onlara yalnızca 1893 Kasım ayının birine kadar müsaade edildi.¹⁵⁴

Rusya İçişleri Bakanlığı ve Kafkasya Genel Valiliği'nin Yahudilerle ilgili idari birimlere yaptıkları uyarılar sonrasında bu birimler konu ile ilgili bilgi verdiler. 15 Mart 1893 tarihli Tioneti uezdinden gelen yazıda, an itibariyle Tioneti uezdinde Yahudi nüfus bulunmadığı bildiriliyordu.¹⁵⁵ Benzer bir yazı Ahıska, Ahılkelek, Gori uездlerinden geldi ve aynı şekilde Yahudi olmadığından bahsediliyordu.¹⁵⁶

Yahudilerin Kafkasya sınırlarından ihracı kararı küçük işletmelerde iş gücü ve uzman eksikliği olarak kendini gösterdi. Tiflis Gubernatörü'ne hitaben yazdıkları dilekçelerle başvuranlar bu konudaki sıkıntılarını anlattılar.¹⁵⁷

58 Yahudi'nin imzasının bulunduğu bir dilekçede Yahudiler, Kafkasya Genel Valisi Dondukov-Korsakov tarafından önerilen "*Kafkasya şehirlerinde kayıtlı olmak gerektiği kuralının*" kendileri için bir felaket olduğundan bahsetmekteydiler. Yahudiler, kendi işleri ile uğraşmakta olduklarını; ancak bu kararlarla birlikte kendilerinden kısa süre içerisinde talep edilenleri yerine getirmenin imkansız olduğu, yapılmak istenenle son parça ekmeğin de ellerinden alındığını anlattılar.¹⁵⁸

Bunun üzerine Tiflis Gubernatörü, belirtilen sıkıntıları gidermek adına Kafkasya Genel Valiliği'ne gönderdiği, 26 Nisan 1893 tarihli bir yazı kaleme aldı. Bu yazıda, Tiflis'te yaşayan Yahudilerin Tiflis'te kalmak istediklerini ve bunun için Tiflis Esnaf Derneği'ne üye olmak niyetinde olduklarından bahsederek, Genel Vali'nin takdirine sundu.¹⁵⁹ Neticede Yahudi nüfusun bir bölümü Tiflis Guberniyası sınırlarında kalmayı başardı. 1897 tarihli Rusya İmparatorluğu Genel Nüfus Sayımı verilerinden anladığımız üzere Tiflis Guberniyası dahilinde 9.725 Musevi nüfus yaşıyordu.¹⁶⁰

¹⁵⁴ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3106, list 33.

¹⁵⁵ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3106, list 39.

¹⁵⁶ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3106, list 40; STSA, Fond 26, op. 2, d. 3106, list 41; STSA, Fond 26, op. 2, d. 3106, list 42.

¹⁵⁷ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3106, list 43; STSA, Fond 26, op. 2, d. 3106, list 45.

¹⁵⁸ STA, Fond 26, op. 2, d. 3106, list 54.

¹⁵⁹ STSA, Fond 26, op. 2, d. 3106, list 53.

¹⁶⁰ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. XV.

C) ŞEHİR VE KIR HAYATI

1) Kafkasya'da Bir Kozmopolis Olarak Tiflis ve Şehir Hayatı

a) Çok Kùltùrlùlùğün Şehir Hayatındaki Yansımaları

Kafkasya, Rusya İmparatorluğun'un en kozmopolit bölgesi sayılır ise; Tiflis de Kafkasya'nın bu özelliğı taşıyan en önemli kozmopolisi idi. Ortaçağ Arap coğrafyacısı El Mesûdî'nin, *"yetmiş iki millet, her birinin kendi hükümdarı ve diğerlerinden farklı lisanı var"*¹⁶¹ diye anlattığı, Kafkasya'nın bu özelliğinin yansımasıydı.

1897'de Tiflis şehrinin nüfusu, 159.590 kişiden oluşuyordu. Bu oran ile tüm Rusya İmparatorluğundaki şehir merkezleri arasında nüfus miktarı bakımından dokuzuncu sırada yer alıyordu. 1897'de İmparatorluğun başkenti St-Petersburg'da 1.267.023, Moskova'da 1.035.664, Varşova'da 638.208, Odesa'da 405.041 ve Kiev'de 247.432 kişi yaşıyordu.¹⁶²

Yüzyıllardan beri başkentlik yapan Tiflis, birçok medeniyetin kendinden izler bıraktığı önemli bir merkez halinde idi. Eski ve yeni şehir kendine özgü kimliklerini yansıtıyordu. Tiflis şehrinin çok kültürlü ve çok dinli yapısı, ibadet mekanlarının çeşitliliğinde kendini gösteriyordu. Şehrin merkezinde Cami, Kilise ve Sinagog içiçe duruyordu.

Gürcistan tarihi uzmanı ve Kafkasya Naibliği'nde görev almış olan Platon İgtatyeviç İosseliani, 1856'da yayınlanan eserinde, XVI. yüzyıla kadar Tiflis'te cami bulunmadığını iddia etmektedir. Ona göre, 1522'de ilk camiyi Şah İsmail inşa ettirdi. Cami'nin inşa edildiğı yer, Kura nehri kıyısı, eski köprü'nün yanı idi. Tek minareli cami uzun yıllar şiilerin ibadet merkezi oldu. Şah Abbas'dan sonra Gürcü Müslüman Çarlar dönemi başladı. Rostom kendi sarayının önünde tek minareli bir cami inşaa etti. Ancak bu cami Rusya'ya yakın duran Çar İrakli iktidarı döneminde 1783'de yıkıldı. İranlılar üçüncü camiyi kalede iç kale sınırlarında inşa etmek istediler. Bu cami kalede görev yapan İran garnizonu için tasarlanmıştı. Ancak rivayete göre

¹⁶¹ Sadık Müfit Bilge, **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2012, s. 8.

¹⁶² **Rossiya Entsiklopedičeskiy Slovar**, Leningrad 1991, s. 83.

Tiflis'in Hıristiyan ahalisi buna büyük tepki gösterdi ve ayaklanarak cami inşaatını başlatacak işçileri kovdular. 1670'lerde Tiflis'te bulunan Chardin, seyahatnamesinde 1724'de Tiflis'i ele geçirdikten sonra Osmanlı Devleti'nin inşa ettiği biri kalede, diğeri şehirde olmak üzere iki camiden bahsetmektedir. Bu camilerin daha sonra 1734'de Nadir Şah tarafından yıktırıldığı iddia edilmektedir.¹⁶³

Kaynakların farklı isimlerle andığı Cuma Camisi, şüphesiz Tiflis'in en önemli tarihi simgelerindendi. Ali, Şah Abbas, Tatar ve Cuma Camii adlarıyla anılan caminin, kimin tarafından yaptırıldığına dair ayrı görüşler bulunmaktadır. Platon İosseliani'nin aksine tarihçi Kavrişvili, caminin Şah İsmail değil; Şah Abbas tarafından yaptırıldığını iddia etmektedir. Kavrişvili 1925'de yayınlanan makalesinde camiyi şu şekilde tasvir ediyordu:¹⁶⁴

“Tatar Meydanı'nın karşısında bulunan Şah Abbas Camisi ticaret için çevreden gelen Müslüman tüccarların ibadet mekanı idi. Şah Abbas tarafından XVI. yüzyılın sonlarında inşa ettirilen caminin minaresi çiçek desenli çinilerle kaplıydı. Girişinde caminin yapılış öyküsünün anlatıldığı bir kitabe mevcuttu. Cami, Tiflis'in önemli simgelerinden biri sayılıyordu”.

Kafkasya yıllıklarında, “Cuma Camii” ile ilgili daha net bilgilere ulaşılabilmektedir. “Kavkazskiy Kalendar” (Kafkasya Yıllığı) 1848 yılı baskısında geçen bilgiye göre; “Şii Camii” olarak da adlandırılan Cuma Camii, Şah İsmail tarafından 1522'de yaptırıldı. Aynı eserde bu camiden başka, bir de “Sünni Camii” olduğuna dair bilgi bulunmaktadır.¹⁶⁵ Ancak bazı kaynaklar Tiflis'te XIX. yüzyılda tek bir cami olduğundan ve onun da Tatar Şii (Ali) Camisi olduğundan bahsetmektedir.¹⁶⁶ Tiflis Kalesi'nin hemen arkasında XIX. yüzyılda yaptırıldığı rivayet edilen caminin, Kavkazskiy Kalendar'da bahsedilen Sünni Camii olduğu kanaatindeyiz.

¹⁶³ Platon İosseliani, **Opisaniye Drevnostey Goroda Tiflisa**, Tiflis 1856, s. 238-239.

¹⁶⁴ Ş. Amiranaşvili, “Drevnosti Tiflisa”, **Tiflis i Ego Okrestnosti Puteveditel'**, Tiflis 1925, s.184.

¹⁶⁵ **Kavkazskiy Kalendar na 1849 god**, Otdel II, Tiflis 1848, s. 90.

¹⁶⁶ «Ves' Kavkaz» **İllustrirovanny Spravočno-Literaturny Sbornik**, (Administrativniy Otdel), Tiflis 1903, s. 34.

Resim-1 “*Tatar Camisi*” olarak da adlandırılan Cuma Camii-1950’li yıllarda köprü genişletme ve yol çalışması gerekçe gösterilerek yıkıldı.

Kaynak: Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi

Tiflis’te çok sayıda ortodoks kilisesi bulunmaktaydı. Bunların başlıcaları; Ançihatski, Metehski, Sionski, Lurdji Manastırı, Djvaris-Mama Kilisesi, Kaşvetski Kilisesi Ortadoks kiliselerindendi. Bunlar arasında en eskisi Metehi Kalesi’nde bulunan V. yüzyıl yapısı Metehi Kilisesi idi.¹⁶⁷

Ortodoks kiliselerinin yanı sıra Tiflis şehrinde birçok Ermeni-Gregoryan ibadet merkezi vardı. Bunların başlıcaları Vank Katedrali, meydandaki Surp Georg’i Kilisesi, Noraşen, ve Surp-Nişanski Kilisesi idi.¹⁶⁸ Katolik kiliselerinin en önemlisi Petro-Pavlovski (Petro-Paul) kilisesi idi.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Amiranaşvili, “Drevnosti Tiflisa...”, s. 179-184.

¹⁶⁸ T. Kvirkeveliya, **Stary Tbilisi**, Tbilisi 1985, s. 12-13.

¹⁶⁹ **Kavkazskiy Kalendar’ na 1911 g**, Tiflis 1910, s. 543.

XX. yüzyılın başlarında Tiflis'te üç sinagog bulunmaktaydı. Bunlardan ilki XIX. yüzyıl'da Ahıska bölgesinden Tiflis'e taşınan Musevilerin yaptırdığı ve Ahıska dua evi olarak da adlandırılan sinagogdu. İkincisi ise aşkenazski dua evi olarak da adlandırılan 1910 tarihli yapıydı. Üçüncüsü 1886'da yeni Sinagog olarak inşa edilen ve 1913'de yeniden yapılandırılan sinagog idi. Rus Ordusu'nda görev alan Musevi askerler bu Sinagogda ibadet ediyorlardı.¹⁷⁰

Meydanlar, sokaklar, binalar bütünlük içinde bir görüntüye sahipti. Caminin yanından geçtikten sonra ana köprü üzerinden Kura'nın diğer tarafına ulaşıyordu. Bir diğer önemli köprü Nikola Taş Köprüsü idi. Burada, küçük bir meydanda 1845-1854 yılları arasında Kafkasya naibliği yapmış Knez Vorontsov'un bir heykeli bulunmaktaydı. Burası Kuki olarak adlandırılıyordu. Kuki'nin arka tarafında İran'dan Tiflis'e gelen Şii lider Müşteid'in varoş bahçesinin yer aldığı Mihail Caddesi başlıyordu.¹⁷¹

Tiflis şehrini ikiye bölgeli Kura Nehri'nin sağ yakasında üzüm ve meyve bahçeleriyle Vera, Mtatsminda, Garetubani, Harpuhi ve Ortaçala yer alıyordu. Sol yakada ise varoş Navtlug (askeri hastane ile), Avlabar, Çugureti, Eski ve Yeni Kuki ile eski Alman kolonisi bulunuyordu. Tiflis dış görünüşü itibariyle bir yandan bir Avrupa şehrini; diğer yandan da dar, karanlık ve kirli ara sokakları; küçük ve bozuk meydanları; düz çatılı ve balkonlu binaları ile bir Asya şehrini andırıyordu. Gürcü Askeri Yolu, İmparatorluğun merkezinden uzanan bir yol olarak şehre kuzeyden giriş yapıyordu.¹⁷²

1800 tarihli plana göre, şehirdeki en görkemli yapı "*nari-kala*" olarak adlandırılan kale idi. 1735'deki son planda bu yapı tamamen ayakta duruyordu. Kalenin beş kapısı bulunmaktaydı. Bu kapılar Aşağı Kapı, güneyden Gence Kapı, doğudan Hamamlar Kapısı, batıdan Kocarskiye, kuzeybatıdan Digomi ve kuzeyden Muhranskiye kapıları idi. Kale, bir kaya üzerine kuruluydu ve yükseklik itibariyle üç seviyeden oluşuyordu. Birinci seviye iç kaleyi doğudan ve kuzey-batıdan saran dış

¹⁷⁰ **Strani İstori i Kul'turu Evreyev Gruzii**, Moskva 2014, s. 49-50.

¹⁷¹ N. Badriaşvili, **Tbilisi**, Tbilisi 1957, s. 13; «**Ves' Kavkaz**» **İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik**, (Administrativniy Otdel), Tiflis 1903, s. 34.

¹⁷² «**Ves' Kavkaz**» **İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik**, (Administrativniy Otdel), Tiflis 1903, s. 34.

surlarla çevrili alan idi. Bu bölüm topraklarla donatılmıştı. İkinci alanda bir takım yerleşimler bulunuyordu. Evler ve kilise yapısı göze çarpıyordu. Bu bölümde su depolama merkezi vardı ve buradan bir gizli alt geçit Kura Nehri'ne ulaşıyordu. Kalenin en yüksek bölümü iç kale olarak adlandırılan kısımdı. Burada Tebriz ve İstanbul diye adlandırılan iki kule dikkat çekiyordu. Bu iç kale “*nari-kala*” olarak adlandırılıyordu.¹⁷³ Gürcistan Krallığı'ndan da izler taşıyan kalenin kalıntıları bugüne kadar görülmektedir. Bunlar küçük ve daire biçiminde bir kule, bir diğer yerde ise iki üç odadan ibaretti.

Kalenin eteklerinde yer alan hamamlar bölgesi, Tiflis'in XVIII ve XIX. yüzyılda bölgeye ziyaretçi çeken bir merkez olmasını sağladı. Tiflis'in ilk yerleşim bölgesi olması nedeniyle de tarihi yapıyı yansıtan bir çehreye sahipti. Hamamların çoğu, XVII. yüzyıla tarihlenmekteydi ve mimari olarak İran etkisini gösteriyordu.¹⁷⁴ Tiflis halkı, hastalıkların tedavisinde bu hamamları kullanılıyordu. Tiflis mineral kaynakları da doğal hamam görünümündeydi. Sıcaklık dışında (22° den 47° ye kadar) bütün Tiflis mineral kaynak sularının fiziki niteliği aynı idi. Kaynakların bir bölümü, Tiflis'teki Kura nehrinin sağ yakasında yer almaktaydı. Botanik Sokağı'ndan hamamlara doğru bakıldığında, havalandırma ve ışık için deliklerle kuşatılmış kubbe kümeleri görülmekteydi. Genel olarak hamamlar 3-4 havuzdan oluşmaktaydı. Çoğunluğu mermer banyolarla gösterişli bir görüntü sergiliyorlardı. Buradaki hamamlarda eski zamanlardan itibaren ovma, keseleme formunda masaj uygulanıyordu. Bu hamamlarda doğu tarzı yıkanma usulünü Puşkin de ‘*Erzurum Yolculuğu*’ adlı eserinde tasvir etmişti.¹⁷⁵

Şehrin Tatar Meydanı diye adlandırılan meydanı ile Ermeni Pazarı arasında eski ve yeni kervansaray bulunmaktaydı. Eskisi, yanyana birçok dükkandan oluşuyordu. Yeni kervansarayın mimarisi genel olarak İran karakteri gösteriyordu. Kervansaray'dan güney ve doğuya doğru yönlenildiğinde, Tiflis'in Asya kısmı başlıyordu. Gürültü ve hareketlilik kervansaraylarda pazardakinden daha azdı. Çünkü

¹⁷³ T. R. Kvirkveliya, *Arhitektura Tbilisi*, Moskva 1985, s. 42-43.

¹⁷⁴ T. Kvirkveliya, *Starıy Tbilisi*, Tbilisi 1985, s. 9.

¹⁷⁵ «*Ves' Kavkaz*» *İllustrirovannıy Spravočno-Literaturnıy Sbornik*, (Administrativniy Otdel), Tiflis 1903, s. 34.

burada çoğunlukla toptan ticaret yapılmaktaydı. Meydanın aşağısında solda, doğu izleri taşıyan bir yiyecek pazarı bulunmaktaydı.¹⁷⁶

Tiflis'in pazarları, şehrin çok kültürlü yapısının bir arada görülebildikleri yerlerdi. 1903 yılında derlenmiş bir çalışmada şehrin bu özelliği “*Nasıl bir karışımdı ki; giysiler ve yüzler, lehçeler, kabileler, dönem şartları. Burada farklı milliyetlerin karışımına bir bakış atarak, elinde olmadan Puşkin’le birlikte sesleniyorsun*”¹⁷⁷ ifadesiyle anlam buluyordu.

1820-1824 yılları arasında Tiflis’te bulunmuş Fransız konsolos Ş. Gamba, Tiflis’in bu yönünü şu sözlerle aktarmaktaydı:¹⁷⁸

“Bazen Tiflis’e sadece bir günde Paris’ten, Petersburg’tan ve İstanbul’dan tüccarlar ve ziyaretçiler; Hindistan şehirlerinden İngilizler; İzmir’den Ermeniler; Buhara’dan Özbekler ve daha birçokları gelirdi. Bu anlamda Tiflis, Asya ve Avrupa arasında önemli bir geçiş noktası kabul edilebilir. Semerkant, Tibet ve Çin’in diğer bölgelerinden gelenler ile Hindistan tarafından gelenler Tiflis pazarlarında karşılaşabiliyordu.”

Tiflis, yüzyıllar boyunca Kafkasya’nın temel kültür ve bilim merkezi olma özelliğini gösterdi. Rusya’nın eline geçmesi sonrasında da bu özelliğini yitirmeyerek, 1917 Ekim devrimine kadar İmparatorluğun önemli bilim merkezlerinden birisi oldu. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ilmi araştırmalar yapmak üzere cemiyetler ve kurumlar oluşturuldu. Bu oluşumlar ilk olarak Tiflis ve Kafkasya üzerine araştırmalara öncelik verdiler. Tiflis’te meydana getirilen Botanik bahçesi ve rasathane dikkat çeken kurumlar olarak öne çıktılar. 1864 yılında Kafkasya Arkeoloji Komisyonu teşekkül ettirildi ve bu komisyon 1918 yılına kadar önemli çalışmalar gerçekleştirdi. Komisyonun yayına hazırladığı 12 ciltlik “*AKTI*” olarak adlandırılan çalışma Tiflis ve Kafkasya tarihine dair büyük ve önemli bir çalışma olarak

¹⁷⁶ «**Ves’ Kavkaz**» **İllustrirovannyi Spravočno-Literaturniy Sbornik**, (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 34.

¹⁷⁷ Yazar burada Puşkin’in “Puteşestviye v Arzum” (Erzurum Seyahatnamesi) adlı eserinde anlattıklarına atıfta bulunuyor. «**Ves’ Kavkaz**» **İllustrirovannyi Spravočno-Literaturniy Sbornik**, I. Çast, (Administrativniy Otdel), Tiflis 1903, s. 34.

¹⁷⁸ N. Badriaşvili, **Tbilisi**, Tbilisi 1957, s. 38.

literatürde yerini aldı. Çalışma bilhassa XIX. yüzyıl üzerine yoğunlaşarak Rusya'nın bölgedeki yönetim anlayışını ve yaşanan değişimin envanterini oluşturdu.¹⁷⁹

Bilimsel amaçlı yapılan faaliyetlerde Hıristiyanlık hakkında olanlarına öncelik veriliyordu. Moskova Arkeoloji Cemiyeti 1877'den itibaren Tiflis'te yaptığı toplantılardan Eylül 1881'de gerçekleşen beşinci toplantısında bu konuda önemli kararlar aldı. Buna göre yapılacak olan arkeolojik kazılar ve incelemelerde Hıristiyanlığın bölgedeki kadim geçmişi ortaya çıkarılacaktı. Bu araştırmaların hamiliğini de Kafkasya Naibi üstlenmiş görünüyordu.¹⁸⁰

1861'de kurulan Kafkasya Müzesi bölgenin tarihine tanıklık edecek birçok eseri toplamaya başladı. Dönemin ünlü Kafkas uzmanlarından G. Radde müzede zengin bir koleksiyonun oluşmasına büyük katkılar sundu. 1868'de Rus Teknoloji Cemiyeti Kafkasya Şubesi açıldı. Bunların ardından Tiflis'te tıp, hukuk ve tarım alanında çeşitli cemiyetler meydana getirildi. 1870'li yıllarda Kafkasya Arkeoloji Komitesi kuruldu. Bu komite bazı isim değişiklikleri yaptıktan sonra nihayetinde 1901'de Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin Kafkasya Şubesi olarak hizmet vermeye başladı. Tiflis'te 1846'dan itibaren kurulan ve zengin bir kütüphane haline getirilen bir halk kütüphanesi bulunuyordu. 1901 yılında kurulan Pedagoji Müzesi 1911'de yeniden yapılandırılarak daha sağlam bir yapıya kavuşturuldu.¹⁸¹

Ayrıca Tiflis'te Fizik Gözlem Evi, Kafkas İpekböcekçiliği İstasyonu; İmparatorluk Rusyası Coğrafya Cemiyeti Kafkasya Şubesi, Kafkasya Ziraat Cemiyeti, İmparatorluk Kafkasya Tıp Cemiyeti, Kafkasya Arkeolojisi ve Doğa Bilimleri Sevenleri Cemiyeti; Gürcüler Arasında Okuryazarlığı Yayma Cemiyeti ve bunun yanı sıra Gürcü Tarihi El Yazmaları Kütüphanesi, Numizmatik ve Arkeolojik Antika Müzesi, Hristiyanlığı Kalkındırma Cemiyeti, Askeri Tarih Müzesi ve Etnografya Tabiat Müzesi bulunuyordu.¹⁸² Tiflis'in kültürel hayatında Devlet

¹⁷⁹ Kavrişvili, "Geograficeskoe Polojeniye gor. Tiflisa...", 51-52.

¹⁸⁰ **İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geograficeskago Obşestva**, Cilt: 5, Tiflis 1879-1881, s. 92-93.

¹⁸¹ Kavrişvili, "Geograficeskoe Polojeniye gor. Tiflisa...", 52.

¹⁸² «**Ves' Kavkaz**» **İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik**, (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 35.

Tiyatrosu, Sanatçı Cemiyeti Tiyatrosu ve Gürcü Aristokrasisi Tiyatrosu da faaliyet göstermekteydi.¹⁸³

Tiflis'i diğer Kafkasya şehirlerinden ayıran bir diğer özellik şehrin bilimsel bir kongre merkezi haline gelmesi idi. 1881'de Arkeoloji kongrelerinden beşincisinin Tiflis'te yapılması ile başlayan süreç daha sonra farklı alanlarda yapılan kongrelerle devam etti. Bu kadar aktif bir bilimsel merkez olma özelliğini göstermesine rağmen Tiflis'in en büyük eksikliği bünyesinde uzun süre üniversite tarzında yüksek bir eğitim merkezinin bulunmaması oldu. 1911 yılında Tiflis'te bulunan Tiflis Yüksek Kız Okulları Güney Kafkasya Özel Üniversitesi'ne dönüştürüldü.¹⁸⁴ Ancak gerçek anlamda bir üniversitenin kurulduğu söylenemez.

b) Çok Dilliliğin Basın-Yayın Hayatına Etkileri

Tiflis, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başlarında Kafkasya'nın kültür merkezi olarak kabul edilmekteydi. Kafkasya'ya yönelik gazeteler, kitaplar ve dergiler Tiflis'te yayınlanır ve dağıtımı buradan yapılırdı. Tiflis, bu yönüyle Rusya İmparatorluğu'nun da önde gelen basın-yayın merkezlerinden birisiydi. İmparatorluğun bazı kurumlarının bölgeye dair istatistikî çalışmaları veya nüfus vb. değişimleri periyodik halde Tiflis'te yayınlanıyordu. Kafkasya Yıllıkları olarak 1847'den 1917'ye kadar kesintisiz yayınlanan "*Kavkazskiy Kalendar*", Kafkasya Naibliği'nin desteği ile burada yayınlanıyordu. Binlerce yayım, Tiflis'teki bu destek neticesinde Rusça literatürdeki yerini aldı.¹⁸⁵

Tiflis'te Rusça, Ermenice, Gürcüce, Tatarca (Türkçe), Fransızca ve Almanca dillerinde periyodik yayınlar yayınlanmaktaydı.¹⁸⁶ 1870'den 1890'a kadar 20 yıl boyunca, çoğunluğu Tiflis'te yayınlanmak üzere Kafkasya'da 56 periyodik yayından 20'si Rusça, 15'i Gürcüce, 15'i Ermenice ve 3'ü Türkçe idi.¹⁸⁷

¹⁸³ «Ves' Kavkaz» *İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik*, (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 35.

¹⁸⁴ Kavrişvili, "Geografiçeskoe Polojeniyе gor. Tiflisa ...", 53.

¹⁸⁵ Kavrişvili, "Geografiçeskoe Polojeniyе gor. Tiflisa...", 52.

¹⁸⁶ «Ves' Kavkaz» *İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik*, (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 35.

¹⁸⁷ *Kavkazskiy Kalendar na 1891*, Tiflis 1890, s. 239.

Türkçe periyodik yayınlar *Akıncı*, *Ziya* ve *Keşkül* idi. Ancak düzenli aralıklarla yayınlanmıyor, sayı itibariyle de düşük kalıyorlardı. “*Akıncı*” gazetesi ilk olarak 1870’lerde yayınlanmaya başlandı. Yaklaşık on yıl haftalık olarak yayınlandıktan sonra 1881’de yayına ara verdi. Bir diğer haftalık gazete “*Ziya*”, 1879’da Hacı Said Efendi Ünsizade yönetiminde yayınlandı. *Ziya* haftalık yayınlarını düzenli olarak yapamadı ve 1884 yılında toplam 11 sayıda yayın hayatını sonlandırdı. *Ziya*’nın kapatılmasına yakın bir zamanda aylık dergi “*Keşkül*” Hacı Said Efendi Ünsizade’nin kardeşi Celaleddin Efendi Ünsizade tarafından yayın hayatına sokuldu. *Keşkül* dergisi Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yayınlanma kararı aldı ve 1885’den itibaren haftalık olarak yayınlanmasına başlandı. Ancak haftalık olarak yıllık 52 sayı çıkarması gerekirken ortalama olarak 10 ila 19 sayı yayınlanabilmekteydi. Her bir sayısının baskı oranı ortalama 480 nüsha idi.¹⁸⁸

1891’de “*Keşkül*” dergisinin yayınlanmasının son bulması ile bu alanda önemli bir eksiklik ortaya çıktı. Bu eksiklik 1903 yılında “*Şark-i Rus*” gazetesinin yayınlanmaya başlanması ile giderildi.¹⁸⁹ *Şark-i Rus* gazetesinin sahibi Kafkasya Türkleri arasında tanınan Mehmed Ağa Şahtahtlı idi. İmparatorluğun başkenti Petersburg’da Almanca alanında eğitim alan Şahtahtlı, daha sonra Almanya ve Fransa’da eğitimine devam etti. Buralarda yaptığı araştırmaların ilk meyvesini Tiflis’te 1879’da yayınlattığı “*Tekmilleştirilmiş Müselman Elifbası*” adlı kitap ile verdi. *Şark-i Rus* gazetesine tecrübesini yansıtmak isteyen Şahtahtlı’nın çabaları başarıya ulaşsa da gazetenin ömrü uzun olmadı ve iki yılda toplam 392 sayı yayınlarak yayın hayatına veda etti.¹⁹⁰

Türkçe yayınlanan gazete veya dergiler sürekli olarak sansüre uğruyordu. Bakü’de yapılan her türlü Türçe yayın, Kafkasya’ya yayılabilir ve İmparatorluğun aleyhine olabilir düşüncesi ile bunlar hakkında rapor hazırlanıyordu. Örneğin, 1911’de Bakü’de Yusuf Ahmet önderliğinde günlük bir gazete çıkarılmaya başlandığında gazete ile ilgili bilgiler rapor edilmiştir. Buna göre; gazete Bakü’de çıkmakta ve siyasi yönünü belli etmemekteydi. Gazetenin yayın yönetmeni Yusuf

¹⁸⁸ **Kavkazskiy Kalendar na 1891**, Tiflis 1890, s. 245.

¹⁸⁹ 4 (16) Aralık 1903’de *Şark-i Rus* gazetesinin Azerbaycan Türkçesi’nde yayınlanmasına onay verildi. **Kavkazskiy Kalendar na 1905 g**, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 30.

¹⁹⁰ Selçuk Türkyılmaz, “*Şark-i Rus Gazetesi’nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası*”, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 18, Haziran 2010, s. 124.

Ahmet, henüz hükümet aleyhine çıkabilecek yazılara izin vermemekte ve bu durumda bu gazetenin çıkışı için bir engel bulunmamaktaydı.¹⁹¹

1908 Eylül ayından 1909 Eylül ayına kadar geçen süreçteki veriler dikkate alındığında Tiflis'te her gün yayınlanan gazeteler Rusça'da “*Kavkaz*”, “*Tiflisskiy Listok*” (Tiflis Sayfası), “*Zakavkazskoe Obozrenie*” (Güney Kafkasya Bakışı), “*Kavkazskiy Listok*” (Kafkasya Sayfası), “*Novosti Zakavkazya*” (Güney Kafkasya Haberleri), “*Golos Kavkaza*” (Kafkasya'nın Sesi), “*Zakavkaze*” (Güney Kafkasya), “*Tifliskiya Novosti*” (Tiflis Haberleri), “*İndustriya*” (Endüstri), “*Russkiy s Kavkaza*” (Kafkasya'dan Rus Dili); Ermenice de “*Mişak*”, “*Zangak-Çan*” (*Kolokol*), “*Gorts*”, “*Nor-Dar*” (Yeni Yüzyıl); Gürcüce de “*Amirani*”, “*Şuki*” (Işık), “*Droeba*” (Zaman), “*Napertskali*” (Kıvılcım), “*Ekali*” (Diken), “*Şurduli*”, “*İmedi*” (Umut), “*Ali*” (Alev), “*Çveni Azri*” (Fikrimiz), “*Çangi*”; Türkçe'de haftalık olarak “*Molla Nasreddin*” dergisi, Almanca'da ise “*Kaukasische Post*” (Kafkasya Postası) adı altında haftalık gazete yayınlanmaktaydı.¹⁹²

Bu dillerde çıkan yayınlar, konuları ve sayıları itibari ile kıyaslandığında dikkat çekici sonuçlar çıkmaktadır. Rusça'nın ağırlığı bilimsel yayınlarda görülürken, Gürcüce, Ermenice ve Türkçe dillerinde edebiyat alanında yayınlar dikkat çekmektedir. Popüler politik yayınlar Rusça, Gürcüce ve Ermenice yayınlanırken, Türklerin bu alanda yaptıkları yayınlar oldukça azdı.¹⁹³

¹⁹¹ STSA, Fond 156, op. 2, d. 66, list 9.

¹⁹² **Kavkazskiy Kalendar na 1910**, Tiflis 1910, s. 612-613

¹⁹³ **Kavkazskiy Kalendar na 1910**, Tiflis 1910, s. 612-614.

Tablo-19 Dillerine, Konularına ve Miktarına Göre Yayınlar								
Konusu	Rusça		Gürcüce		Ermenice		Türkçe	
	Tür	Sayı	Tür	Sayı	Tür	Sayı	Tür	Sayı
Popüler-Politik	17	23.148	9	24.900	24	22.230	-	-
Dini-Ahlak	2	2.400	14	25.500	5	8.500	16	21.100
Çocuk Eğitimi	1	1000	-	-	16	31.280	-	-
Yıllık, Tüzük, Rapor	103	81.245	13	32.200	25	30.250	2	1.300
Edebiyat	21	17.925	72	146.334	43	47.680	16	21.000
Klavuz-Ders Kitabı	11	11.120	12	59.800	14	65.600	11	17.400
Bilimsel Araştırma	13	14.260	14	21080	33	42.895	2	1.500
Halk'ın Okuması İçin Kitap*	-	-	7	14.800	2	1.700	-	-
Müzik Eğitimi	-	-	2	1.200	-	-	-	-
Toplam	168	14.260	143	325.514	163	251.815	47	62.300

Kaynak: **Kavkazskiy Kalendar na 1910**, Tiflis 1910, s. 613

Yukarıdaki tablodan etnik kimliklerin hangi konularda, ne düzeyde okudukları anlaşılabilir. Türklerin okuduğu ve Türkçe yayın başlığı altında gösterilenlerden dini eğitim ve ders kitabı diye adlandırılanların bir kısmı Arapça ve Farsça olarak yayınlanmıştır. Örneğin yukarıdaki listede 16 kitap ve 21.100 baskı sayısının yalnızca iki kitabı ve 5.000 baskısı Türkçedir.¹⁹⁴

* XIX. yüzyılda okul dışında halkın eğitimini ve Çarlık idaresine bağlılığını sağlama amacıyla okutulan kitaplar. S. A. Vasilyeva, "Problemy Narodnogo Çteniya v Traktovke VS. S. Solovyeva", **Vestnik Çelyabinskogo Gosudarsnennogo Universiteta**, Sayı: 30, 2009, s. 167.

¹⁹⁴ **Kavkazskiy Kalendar na 1910**, Tiflis 1910, s. 613

Tiflis'teki basın-yayın faaliyetlerinin Osmanlı topraklarında önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Bu etkilerin çoğunlukla olumsuz bir seyirde gitmesi nedeniyle Osmanlı Hükümeti bir takım önlemler almaya yöneldi. Zararlı yayınlar statüsünde, bilhassa Türkçe ve Ermenice yayınlar yakından takip edilmekteydi. Hariciye Dairesi Mektubi Kaleminden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Tiflis'te yayınlanan Molla Nasrettin dergisinde yayınlanan zararlı içerikli bir risalenin Osmanlı topraklarına sokulduğu bildirilmekte ve bu risalenin toplanarak bundan sonra ülkeye girişinin engellenmesi istenmekteydi.¹⁹⁵ Tiflis Başşehbenderliği de Molla Nasreddin adlı Türkçe yayınlanan resimli yayın organının Osmanlı topraklarına girişinin engellenmesi gerektiğini bildiriyordu.¹⁹⁶

Osmanlı topraklarına Tiflis'ten gelen Ermenice gazetelerin önemli bir kısmı propaganda içerikli yayınlar yapmaktaydı. Fark edilen gazeteler hemen toplatılmakta ve ülkeye giriş yapmaları engellenmeye çalışılmaktaydı. Matbaalar baş müfettişi Şemseddin Bey tarafından hazırlanan raporda Tiflis'ten gelen Ararat ve Hoviv adlı Ermenice gazetelerin zararlı içerikli yayın yaptığı tespit edildi ve gerekenin yapılması için Dahiliye Nezareti matbuat idaresine bilgilendirme yapıldı.¹⁹⁷

Dahiliye Nezareti'nden gelen yanıtta, Tiflis'te yayınlanan Ararat ve Hoviv adlı gazetelerin Osmanlı topraklarına girişinin zaten yasak olduğu, ancak bir şekilde dağıtılmış olan nüshalarının da toplatılması noktasında görüş bildirildi.¹⁹⁸

¹⁹⁵ “Tiflisme çıkan Molla Nasrettin gazetesi matbuasında ve ahaliden ne suretle para toplattırılır ve bu para nasıl sarf olunur namıyla tab’ edilen Türkçe muzır bir risalenin kapalı zarflar derununda olarak birçok nüshasının Memalik-i Şahaneye irsal edildiği istihbar ve bunların men’i idhali ...”. **BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)**, DH. MKT (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalem), 1242/60 (24 Mart 1908); **BOA**, DH. MKT, 1087/85.

¹⁹⁶ **BOA**, DH.MKT, 1162/71 (22 Nisan 1907)

¹⁹⁷ “Rus postasıyla Tiflis’ten Ermenice gazetesi idarehanesine gelen ceraid-i muzıradan Ermenice Ararat ve Hoviv gazetelerinden birer nüshası elde edildiği idare-i acizi matbaalar sermüfettişi saadetlü Şemsi Bey efendi tarafından verilen raporda ifade kılınmış olmağla mezkur gazetelerin men’-i duhulüyle beraber nüsha-ı mevcudelerinin hemen toplatılması hususunun Zabtiye Nezareti Celilesine emr ve işar buyurulması babında emr u ferman hazret-i men lehü’l-emrindir.” **BOA**, DH.MKT, 1243/37 (30 Mart 1908)

¹⁹⁸ “Tiflis’te tab ve neşr olunan Ermenice Hoviv yani “Çoban” gazetesinin 12 ve 13 numrolu nüshaları ile “Ararat” gazetesinin mart 1908 tarihli nüshası idare-i çakeri matbualar ser müfettişi saadetlü Şemseddin bey tarafından elde edilerek mündericat-ı muzırayı havi olduğu anlaşılmasına ve zikr olunan gazetelerin Memalik-i Şahaneye dühulu zaten memnu’ bulunmasına binaen hükm-ü memnûiyetin teyidi ile elde mevcut nüshalarının toplatılması hususunun lazım gelenlere emr ve tebliğ buyurulması babında emr u ferman hazret-i men lehü’l-emrindir.” **BOA**, DH.MKT, 1255/4.

Kars sınırından Erzurum'a, ve oradan diğer şehirlere dağıtılan¹⁹⁹ zararlı içerikli gazetelerin kimi zaman Türkiye'de bulunan Rusya konsolosları aracılığı ile dağıtıldığına rastlanmaktadır.²⁰⁰ Rusya Hükümeti'nin Tiflis'te yayınlanan Ermenice gazetelerin, Tiflis ve Kafkasya Ermenileri arasında yayılmasını önleme çabaları malumken²⁰¹ Osmanlı topraklarında gazetelerin dağıtımına konsoloslar aracılığı ile yardımcı olması çelişki arz etmektedir.

Tiflis'ten gönderilen gazetelerin ekseriyetle Rusya'nın Van Konsolosluğu'na getirildiği ve buradan Ermeni tercümanlar vasıtası ile diğer şehirlere ulaştırıldığı anlaşılmaktadır. Van Konsolosunun bu faaliyetlerinin Osmanlı Hükümeti'nin tepkisini çektiği ve bu konuda konsolosun uyarılması adına girişimde bulunduğu görülmektedir.

Osmanlı Hükümeti, yalnızca Rusya'nın Van'da bulunan konsolosunun değil, aynı zamanda İngiltere ve Fransa'nın konsoloslarının da benzeri faaliyetlerinden rahatsızlık duymaktaydı. Hükümet, konsolosların kendi adlarına istedikleri, Osmanlı aleyhine yazılar yayınlayan gazete ve dergilerin ülkeye sokulmasının kabul edilebilir olmadığını belirtmekte ve bu konuda konsoloslarının ülkede yalnızca memuriyetlerinin gerekliliğini yerine getirmelerini istemekteydi. Konsolosların kendi ana dillerinde değil de; Osmanlı Devleti aleyhinde Ermenice yayınları getirmeye devam etmeleri halinde daha sert önlemler alınacağı noktasında da uyarıda bulunuldu.²⁰²

Trabzon'da bulunan Rusya Konsolosluğu'nda bulunan Ermeni tercümanın biraderinin de Kafkasya ve Türkiye Ermenileri arasındaki bağlantının kurulmasında yardımcı olduğu iddia edilmekteydi. Batum Şehbenderliği'ne göre; tercümanın

¹⁹⁹ BOA, DH.MKT, 1162/71.

²⁰⁰ BOA, DH.MKT, 1179/88.

²⁰¹ "Kafkasya yönetimi, ihtilalci örgütlenmelere karşı sert önlemler alınırken Kayts gazetesine de katı bir sansür uygulamaya başladı. 1906'da ise Tiflis şehir idaresinin kararı ile gazete kapatıldı. Son sayıya gazete illegal yollardan varlığını sürdürmeye devam etti. Bir süre sonra da ismi değiştirilerek Ermenice "Nor Hosk", yani "Yeni Söz" olarak Tiflis'te yayınlanmaya devam etti. Nor Hosk'da aynı şekilde Taşnakları eleştiren yazılar çıkarmaya devam etti. 14 sayı sonra Tiflis Gubernatörü'nün emri ile yeniden kapatıldı", E. Haleyan, "Armyanskaya Bolşevistskaya Peçat v Godı Pervoy Russkoy Revolutsii 1905-1907 gg", *İzvesviya Akademii Nauk Armyanskoy SSR (Obşestvenniye Nauki)*, Sayı 12, Erivan 1955, s. 44.

²⁰² BOA, DH.MKT, 1179/88 (01 Ağustos 1907)

kardeşi ve onunla bağlantı kuran isimler Kafkasya'daki Ermeni komitalarına mensup kişilerdi.²⁰³

Tiflis'teki gazetelerin Osmanlı Devleti aleyhinde yayın yapmalarını engellemeye yönelik Tiflis Başşehbenderliği tarafından zaman zaman ilgili makamlarla görüşmeler yapılıyordu. Örneğin, 19 Şubat 1895'de Başşehbenderliğin gönderdiği belgeye göre; Tiflis'teki Matbuat Müdürü; artık Devlet-i Aliyye aleyhinde yazıların yayınlanmasının önüne geçileceğine dair teminatta bulunuyordu.²⁰⁴

Ermenilerin, Tiflis'teki basın-yayın faaliyetlerinin Osmanlı topraklarındaki etkisi, yalnızca yayın faaliyeti olarak kalmamaktaydı. Tiflis'te varlık gösteren Ermeni komitaları bu yayınları kullanarak Türkiye Ermenilerine para ve silah yardımında bulunmaktaydılar. Bu konuda Petersburg sefiri Şakir Paşa'nın Osmanlı Hükümeti'ni uyardığını ve konunun ayrıntılarını aktardığını görmekteyiz. Buna göre Şakir Paşa; Tiflis'te bazı gazetelerde yazı yazan Sarkis ve Ohanyan adlı Ermeni komitası üyelerinin, yazarı oldukları gazeteler vasıtasıyla Osmanlı topraklarına silah ve askeri malzeme yolladıklarından bahsetmekteydi. Şakir Paşa'ya göre bu Ermeniler, Türkiye Ermenilerinin Türkler ve Kürtler tarafından saldırıya uğradıkları, kilise papazlarının tehdit edildiği gibi haberleri bilinçli olarak yaymaya çalışıyorlardı.²⁰⁵

2) Tiflis Guberniyası'nda Kırsal Hayat

Tiflis Guberniyası'nda, nüfusun % 80'ini kırsalda yaşıyordu ve bu nüfusun çoğunluğu tarımla geçimini sağlıyordu. İnsanların sosyal sınıflarına göre sayıldığı 1897 nüfus sayımında, 863.918 kişi köylü olarak kaydedilmişti. 1.051.032 kişilik toplam nüfus²⁰⁶ içerisinde bu oranın çok büyük bir oran olduğu görülmektedir.

Guberniya'da yaşayan köylülerin etnik aidiyetlerine göre dağılıma bakıldığında Gürcülerin en büyük köylü grubu olduğu ortaya çıkmaktadır. 1897 yılı

²⁰³ BOA, A.MKT.MHM (Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı), 714/20 (26 Şubat 1895)

²⁰⁴ BOA, İ. HUS (Hususi İradeler), 34/1312.Ş/89 (21 Şubat 1895)

²⁰⁵ BOA, Y.A.HUS (Yıldız Hususi Maruzat), 177/39 (14 Nisan 1884)

²⁰⁶ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. 265.

nüfus sayımına göre; Gürcü nüfusunun neredeyse tamamına yakını köylü sınıfından oluşturuyordu. 467.631 kişilik toplam Gürcü nüfus içerisinde yalnızca 55.390'ı başka sınıflara mensuptu. Gürcülerin ardından Ermeniler 129.189 kişi ile köylü sınıfını temsil etmekteydi ve bu sayı Ermeni nüfusunun yaklaşık % 65'ine denk gelmekteydi. Guberniyada yaşayan 132.480 kişilik Türk nüfusun 123.569'u köylü olarak kayıtlara geçmişti. Gürcü, Ermeni ve Türklerin ardından Ruslar geliyordu ve guberniyadaki Rus nüfusun yaklaşık % 60'ı köylülerden oluşuyordu.²⁰⁷

Köylülere serfliğin kaldırılması ile birlikte bir özgürlük geldi ise de; toprağı satın alacak gücü olmayanlar, reformdan öncesinde olduğu gibi toprak sahibine ödeme yapmaya devam etti. Soyluların ve toprak ağalarının statüsü bir süre önemli bir sarsıntıya uğramadan devam etti. Ancak süreç içerisinde toplumsal dönüşümün bir getirisi olarak fark edilir bir şekilde soyluların toprakları tekeline alma durumu ortadan kalkmaya başladı. Bu süreci geriye döndürmek için artık çok geç idi.²⁰⁸

1880'li yıllarda Rusya İmparatorluğu genelinde “*tarım krizi*” olarak literatüre geçecek bir süreç ortaya çıktı. Bu süreç endüstri krizi ile birlikte Rusya'yı ekonomik olarak sarsıyordu. Bu krizlerin doğal sonucu olarak köylülerin sömürülmesinin yoğunlaşması, köylerdeki ötekileştirmeler ve sınıf savaşının şiddetlenmesi kendini gösterdi. Toprak sahipleri bu süreci kendi lehlerine çevirmek için çaba harcadılar. Yeterince örgütlenememiş ve sesini yükseltmekten çekinen köylüler ise soyluların aleyhine bir girişim başlatma gücünü kendilerinde bulamadılar.²⁰⁹

1882-1884 yılları arasındaki istatistiklere göre; Tiflis Guberniyası köylülerinin % 11,54 ü ekili araziye sahip değildi. % 22,41 i ise ekili arazi olarak yalnızca 1-2 dönümlük araziyi işleyebiliyordu. Guberniyanın ortalaması alındığında hane başına toplam 2,1 dönüm kadar arazi düşmekteydi. Bu oran XX. yüzyıl başlarında daha da düştü ve 1,8 dönüme kadar geriledi.²¹⁰

²⁰⁷ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya.** Sankt-Peterburg 1905, s. 264-265.

²⁰⁸ **Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V...**, s. 205.

²⁰⁹ P. Sofinova, “Krestyanskoe Dvijeniye v Kontse XIX v. (1881-1894)”, **Krasnyy Arhiv**, Sayı: 4-5 (89-90), Moskva 1938, s. 208.

²¹⁰ **Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V...**, s. 213-214.

III. Aleksandr, 1882 yılı Mayıs ayında onayladığı bir kararname ile köylülerin “*Krestyanskiy Pozemelnyy Bank-Köylü Toprak Bankası*” aracılığı ile kredi çekmelerini ve toprak satın almalarını sağlamayı amaçladı.²¹¹

Toprak sahipleri bu gidişatı lehlerine çevirebilmek için ellerindeki toprağı satarak paralarını bankalara yatırmaya başladılar. Köylülerin toprak satın alma süreçleri ise oldukça yavaş işleyen bir süreçti. Bunun en önemli nedeni sosyo-ekonomik bakımdan önemli bir ilerleme kaydedememeleriydi. Önemli bir kısmının toprak hissesi alacak parası bulunmamaktaydı. Hükümet, köylülerin toprak satın alabilmesi için onlara kredi vermeyi önerdi ise de, köylülerin önemli bir bölümü böyle bir borcun altına girmeyi, kendilerini zorlayacağı gerekçesi ile tercih etmediler. Devlet desteği ile toprak satın alan Al. Proneli adlı bir köylü, bu konudaki düşüncelerini 1892 yılında şu şekilde aktarmaktaydı:²¹²

“49 yıl boyunca devlet hazinesine her yıl 21 ruble ödemek zorunda. Satın alınan topraklar ise böyle bir geliri vermiyor ve bu yüzden borcu kapatmak zor görünüyor. Malum olduğu üzere bizde para azdır. Ulaşımın elverişli olmaması nedeniyle ürünlerimizi pazara götürerek paraya dönüştürmek de zorlu bir süreçtir. Bütün bunlar para bulmayı ve hazineye yatırmayı güçleştirmektedir.

Köylülerin, kullandıkları toprak karşılığında ödedikleri vergi bölgelere göre farklılık göstermekteydi. 1890 yılı verilerine göre; Tiflis Guberniyası'nın Duşeti Uezdi'nde yıllık 14 ruble 29 kopek, Borçalı Uezdi'nde 16 ruble 97 kopek, Gori Uezdi'nde 21 ruble 33 kopek, Signah Uezdi'nde 27 ruble 42 kopek, Tiflis Uezdi'nde 39 ruble 11 kopek, Tianeti Uezdi'nde 54 ruble 24 kopek ve Telav Uezdi'nde 66 ruble 30 kopek vergi alınmaktaydı. Tiflis Guberniyası geneli açısından bakıldığında, köylülerin ödemekle yükümlü oldukları ortalama toprak vergisi 28 ruble 84 kopek idi.²¹³

Köylülerin ekili ve otlak arazileri oldukça yetersiz durumdaydı. Ahıska'nın Küçük Agar köyünden sekiz kişinin imzasıyla 1894 Eylül'ünde Tiflis Jandarma İdaresi'ne hitaben yazılan dilekçede, erkek olarak 53 kişinin yalnızca 15 hektar

²¹¹ “Krestyanskoe Dvijenije v Kontse...”, s. 208.

²¹² **Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V...**, s. 206.

²¹³ **Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V...**, s. 208.

araziye sahip olduğu ifade edilmekteydi. Bu durumun kendilerini, ailelerini besleyemeyecek durumda bıraktığını ve zaten yetersiz olan imkanlar ile ekili arazi veya otlak kiralamak mecburiyetinde kaldıklarını belirtmişlerdir.²¹⁴

Ahıska bölgesindeki köylülerin yaşamlarını idame ettirmelerini zorlaştıran bir diğer etmen de ekilecek arazilere tohum bulma sorunuydu. Bunun iki sebebi bulunmaktaydı. Birincisi hazine ambarı için toplanan belirli miktarda ürün idi. Ahali, hazine için toplanan ürünlerin daha sonra araçlar eliyle kendilerine fahiş fiyatlarla satıldığını ve durumla ilgili yerel idarenin hiçbir önlem alma gereği duymayarak kendilerini zor durumda bıraktığını iddia etmekteydiler.²¹⁵ İkinci sebep ise, köylülerin elinden yok pahasına ürün alımı yapılması idi. Hasat zamanı tüm ürünü kaldıran köylüler, ihtiyaçlarını görmek için elde edilen ürünün tamamını elden çıkarmak durumunda kalmaktaydılar. Bu durum ekin zamanında tohum ihtiyacının ortaya çıkmasına yol açmaktaydı. Bunu temin etmek ise, ürünün tamamını alarak depolayan tüccarlar yüzünden kolay olmamaktaydı. Köylü komşusundan bulamadığı ve alamadığı ürünü tüccarlar elinden almak mecburiyetinde kalıyordu. Ürünler bu durumda iki üç katı daha pahalıya mal olmaktaydı.²¹⁶

Tarımsal ürünlerin doğrudan köylü elinden değil de, aracı tüccarlar vasıtasıyla tüketiciye ulaşmasının köylülere yansıması yoksulluk ve sefalet olarak kendini göstermekteydi. Bu durum köylülerin bölgeyi terk etmeye niyetlenmelerine de neden oldu. Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi'ne sunulan dilekçelerde, eğer kendilerini sefalete sürükleyen bu uygulamalar olmasa, göç etmeyi düşünmeyeceklerini ifade ediyorlardı.²¹⁷

Tiflis Guberniyası genelinde tüccarların ticareti tekellerine almaları ve köylülerin çaresizliğinden faydalanmaları hususunda Tiflis Gubernatörü'nün 1903 tarihli raporunda bahsettiği görülmektedir. Gubernatör'ün ifadesine göre köylünün ürettiği birçok ürün bilhassa Ermeni tüccarlar tarafından toptan alımlarla

²¹⁴ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 11.

²¹⁵ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 11.

²¹⁶ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 11.

²¹⁷ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 11.

depolanmakta ve daha sonra fahiş fiyatlarla pazara sürülmekteydi. Vali raporunda yün alımları ile ilgili aynen şu ifadelerle yer vermektedir:²¹⁸

“Ne yazık ki, yerli nüfus için oldukça önemli olan bu iş ölmeye başlıyor ve Ermenilere geçiyor. Tiflis’te yaşayan ve Tioneti Uezdi’nde iki üç temsilcisi olan bir Ermeni tüccar büyük oranda yünlerin hepsini satın alıyor. Bu temsilciler dağları dolaşüyor ve dükkanlar açarak, tüccar Ermeninin belirlediği noktada yünleri satın almaya gidiyorlar. Bu süreçten sonra daha gitmiyorlar, çünkü köylüler geride kalan yünün bir kısmını kendi borçlarını ödemek için ayırıyorlar, bir kısmını da bir takım mallara ve yine bir kısmını içkiye harcıyorlar. Geride kalan yün olursa da artık Tiflis’e götürmenin bir değeri kalmıyor. Bazen bir Ermeni tüccar, kendisinden alımların kesildiğini fark ediyor. Bunun yüksek alanlarda artık yeni bir tüccarın dolaştığı anlamına geldiğini anlıyor. Bunun üzerine hemen ticaretini durduruyor, ya daha yükseklerde ya da rekabetin olmadığı yeni bir yerde işine devam ediyor.”

XIX. yüzyıl Kafkasyasında, feodalitenin katı kurallarının köylüler üzerinde bir baskı unsuru olarak sürdürüldüğü görülmekteydi. Kurallar ortaçağ koşullarını andırmaktaydı. March Bloch’un *“Feodal Toplum”* adlı kitabında anlattığı kuralların çok fazla değişmediği görülmektedir.²¹⁹

Rusya İmparatorluğu toprak düzeninde de benzer uygulamalar, XIX. yüzyıl sonlarında dahi kendisini göstermekteydi. Osmanlı topraklarına göç etmeye hazırlanan Ahıska’nın Anda Urvavski köyü ahalisinin verdiği ifadeler, feodalite koşullarının sürdüğünü göstermekteydi. Köylüler, toprak ağaları tarafından büyük baskılar gördüklerini ve devlete yaptıkları şikayetlerin karşılık bulmadığından

²¹⁸ STSA, Fond 17, op. 2, d. 458, list 14.

²¹⁹ Bloch, ortaçağın katı uygulamasını şu sözlerle aktarıyordu. *“Kırsal bağımcı kiracıların parasal ‘yardım’ veya ‘biçme’ ye (taille) tabi tutulmaları uygulaması, vassal ‘biçme’ siyle hemen hemen aynı zamanda doğmuştur. Bu yardım türünün ortaya çıkmasının arkasında yatan mantık; bütün bağımlı kimselerin gerektiğinde şeflerinin yardımına koşmalarını bir yasa düzeyine yükselten zihniyete bağlıydı. Bu ödentilerinde de görüldüğü gibi, başlangıçta bir armağan görüntüsü altında gizlenmişti. Zaten sonuna kadar da armağan anlamına gelen kelimelerle anıldı. Fransa’da ‘talep’ (demande veya gieste) Almanya’da ise ‘yalvarma’ anlamına gelen ‘bede’ kelimeleri kullanılıyordu. Ama daha içten bir adlandırma olarak, tolir (almak) fülinden türeyen ‘toulte’ kelimesi kullanılmaktaydı. Fransa’da çok yaygınlaşan taille, İngiltere’ye de Norman fatihleri tarafından ithal edilmişti. Almanya’da ise ancak birkaç senyörün yararlanabildiği bir ayrıcalık olarak kalmıştır. Bunlar da yüksek adalet mekanizmalarının ellerinde tutan baronlardı. Almanya’da yüksek adalet sahibi baronların gücü, Alman feodalitesinin Fransız feodalitesine nazaran çok daha az parçalanmış bir yapıda olmasındandır”.* March Bloch, **Feodal Toplum**, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2005, s. 340.

bahsederek, önceden ellerinden tohumluklarının alındığını, şimdi ise samanlarına el konulduğunu belirtiyorlardı. Saman olmadığından hayvanlarını besleyemeyen köylüler, samanın kendilerine onu ellerinden alan toprak ağaları tarafından satılmak istendini ileri sürüyorlardı. Ayrıca otlaklar için de ağır vergiler alınması, köylüleri artık nefes alamaz hale getirmişti. 140 kişinin geçinmek zorunda olduğu toprak miktarı 50 hektardan ibaretti ve yine köylülerin ifadesi ile ellerinden alınanlar yüzünden açlıktan ölmek üzereydiler.²²⁰

Toprak dağılımındaki adaletsizlikler ve köylülerin refah seviyesinin bir türlü yükselmemesi, yapılan reformların köylü karşıtı bir karaktere büründüğü noktasında bir algı yarattı. Bir diğer algı ise, serfliğin kaldırılmasının sınıf çatışmalarını önlemek yerine daha da derinleştirdiği yönündeydi.²²¹

1905 arifesinde Rusya’da fiyatların yükselmesi neticesinde toprak ağaları köylüler aleyhine önlemler almaya başladılar. Bir kısım toprak ağası, köylülerin kullanımında olan topraklara el koydular ve kiralamaktan vazgeçtiler. Kiraya veren toprak sahipleri ise oldukça yüksek fiyatlar talep etmeye başladılar.²²²

Köylülerin içinde bulunduğu durum, onları örgütlenmeye ve seslerini iktidara duyurma yollarını aramaya sevk etti. Bu amaçla Moskova civarındaki köylüler haklarını ve yeni bir tarım yönetimi anlayışını tartışmak üzere toplandılar. Bütün Rusya köylüleri birliği oluşturarak “*zirai sorun*” olarak adlandırdıkları problem üzerine çözüm yollarını tartıştılar.²²³ Bir süre sonra Rusya’nın birçok guberniyasında köylülerin protesto gösterileri görülmeye başlandı ve köylüler zor koşullarda daha fazla çalışamayacaklarını bildirdiler.²²⁴

Tiflis Guberniyasının Gori Uezdi’nde 28 Şubat 1905’de 10 köy ahalisi tarafından haklarının yeniden düzenlenmesi, hayvanlarını otlatmak için yer tahsis edilmesi, su ihtiyacına çare bulunması talepleri ile bir toplantı gerçekleşti. Bununla birlikte köylülerden okul, köy görevlileri ve dini idareyi desteklemek adına alınan

²²⁰ STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 79.

²²¹ **Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V...**, s. 218.

²²² S. Dubrovskiy, “Krestyanskoe Dvijenije 1905 goda”, **Krasny Arhiv İstoriceskiy Jurnal**, Cilt: 9, Moskva-Leningrad 1925, s. 66.

²²³ “Krestyanskoe Dvijenije 1905...”, s. 68.

²²⁴ Rusya genelindeki yansımalar için bk. “Krestyanskoe Dvijenije 1905...”, s. 78-91.

verginin azaltılmasını talep ettiler. Yine Gori Uezdi'nin Medjivrishevi köyünde gerçekleşen protestolarda birlik ve özgürlük çağrıları yapıldı. 2 Mart'ta aynı uezdin Zemo-Goli köyünde 600 kişi toplandı ve artık toprak ağalarına vergi ödemeyeceklerini, otlak, toprak ağalarına ait topraklar ve ormanları herhangi bir ücret ödemededen kullanmaya başlayacaklarını ilan ettiler. Adaletsizlikleri önlemek için ne polise ne de mahkemeye başvuracaklar, kendi güçleri ile var olacaklardı.

Gori Uezdi'nde yaşanan bu olaylar, Tiflis'in diğer uездlerinde de benzer taleplerle tekrarlanmaktaydı. Telav Uezdi'nde köylüler, devlet görevlilerinin, idare ettikleri kurumları da kapatarak gitmelerini istiyorlardı. Devlet görevlilerinin yanı sıra toprak ağalarına da büyük öfke duymaktaydılar. Toprak ağalarının sahip olduğu toprakları ücret ödemededen kullanma hakkı istiyorlardı. Tiflis Guberniyası genelinde gerçekleşen köylü isyanlarını genişletmek ve güç kazandırmak için Tiflis merkezinden propagandacıların köyleri dolaştığı polis kayıtlarında yer bulmaktaydı.²²⁵

Bununla birlikte yerli ahali, tarıma müsait topraklarda Avrupa'dan getirilen pulluklarla ziraat yapanların toprak ağaları, Alman kolonistler ve Malakanlar olmasından şikayet ederek, bu imkandan kendilerinin de faydalanmaları gerektiğini talep ediyorlardı.²²⁶

Kiralama yöntemi de, köylüler için karlı sayılmamaktaydı. Köylülerin kendi ifadesine göre, toprağın kiralınması usulü "*drakonca*" yani gaddarca ve merhametsizce idi. 1902'de bazı köylüler, serflik döneminde daha kötü koşullarda yaşadıklarından bahsediyorlardı. Köylüler, toprağı kiralayanların kendilerine kötü davranmadıklarını ve hakaret etmediklerini beyan etseler de, "*ya emeğinin tüm getirisini bize ver, ya da toprağımızı terket*" diyen bir zihniyet karşısında mutlu olmadıklarını beyan etmekteydiler. *Şroma (Emek)* gazetesi 1881'de, Tiflis Guberniyası'nın batı yakasındaki köylülerin durumunun oldukça zor olduğundan ve açlık sınırında olduklarından bahsetmekteydi.²²⁷

²²⁵ "Krestyanskoe Dvijenije 1905...", s. 92.

²²⁶ STSA, Fond 17, op. 1, d. 1700.

²²⁷ *Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V...*, s. 208.

Memnuniyetsizliğin daha da arttığı ve artık XIX. yüzyılın sonlarına doğru sosyal yönlü tepkilerin yoğunlaşması neticesinde, Rusya Hükümeti köylülerin refahını arttırmak için bir takım reform hareketlerine girişti. Sınıf savaşının büyümesi ve vergilendirmedeki usulsüzlükler de reformu zorunlu kılan ve Rusya'yı endişelendiren diğer hususlardı. Bu nedenle hükümet 1884-1900 yılları arasında reformu bir neticeye ulaştırmaya çabaladı. Nihayet Mayıs 1900 tarihinde Güney Kafkasya köylülerinin toprak sahibi olmaları hususunda bir kanun hazırladı.²²⁸ Bu kanun doğal olarak Tiflis Guberniyası köylülerini de yakından ilgilendirmekteydi.

Mayıs 1900 tarihli kanunun yürürlüğe girme tarihine kadar, köylüler kullandıkları toprağın devamlı surette kullanıcısı olacaklardı. Ancak bu onlara toprağın mülkiyet hakkını kazandırmıyordu. Bu anlamda bu reform toprak meselesini çözmekten ziyade, çözümü bir süreliğine ertelemeyi amaçladı.²²⁹

D) EKONOMİK DİNAMİKLER

1) Tarım ve Hayvancılık

Tiflis Guberniyası, tarımsal faaliyetler açısından Rusya İmparatorluğu geneline kıyasla ilk sıralarda yer alıyordu.²³⁰ 1897 verilerine göre Guberniya nüfusunun %68,73'ü tarımsal faaliyetler ve hayvancılık ile ilgilenmekteydi.²³¹

Guberniyada, taşra ahalisinin en önemli gelir kaynakları arasında bağcılık gelmekteydi. Telav, Signah, Gori, Duşeti, Tiflis, Tioneti ve Borçalı bağcılık yapılan en önemli bölgelerdi. Bu bölgelerde 1883 yılı esas alındığında ortalama 2.447.166 kova şarap üretilmekte ve bu üretim 7.341.498 rubleye tekabül etmekteydi. Verimlilik hava durumuna bağlı olarak farklılık gösteriyordu. 1882'de Signah ve Borçalı uездlerinde yaşanan kuraklık ve iklim koşulları nedeniyle toplamda 178.700 kova şaraptan 536.100 ruble elde edilmiştir.²³²

²²⁸ **Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V...**, s. 212.

²²⁹ **Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V...**, s. 212.

²³⁰ **Oçerki İstorii Gruzii Guriziya v XIX. veke**, Cilt: V, Tbilisi 1990, s. 85.

²³¹ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. XVI.

²³² **STSA**, Fond 17, op. 1, d. 1700.

Tiflis Guberniyası bağıcılık alanında bütün Kafkasya içerisinde birinci sırada geliyordu. Tiflis'in ardından Kutayis, Erivan ve Elizavetpol (Gence) guberniyalarında üretim yoğunlaşıyordu. 1908 yılı verilerine göre, Tiflis Guberniyası'nda toplanan üzüm 6658,3 pud, Kutayis Guberniyası'nda 4015,8 pud, Erivan Guberniyası'nda 9745,1 pud ve Elizavetpol (Gence) Guberniyası'nda 2366,8 puda denk geliyordu. Toplanan üzümün şarap yapılması dikkate alındığında Kafkasya'daki toplam şarap üretiminin neredeyse yarısı Tiflis Guberniyası'nda yapılıyordu. Kova değerinden bakıldığında Kafkasya genelinde üretilen 12934,9 kova şarabın 5684,3 kovası Tiflis Guberniyası'na aitti.²³³

Şarap ve votka daha ziyade Hristiyan nüfus tarafından üretilmekteydi. 1883 yılı verilerine göre, Tiflis Uezdi'nde bulunan bütün bahçeler yaklaşık 1231,7 hektarlık bir alanı kaplamaktaydı. Toplamda 4.633.000 bağ bulunmaktaydı. Şarap üretimi bağlamında hesaplandığında toplam 308.866 kova şarap elde edilmekteydi. Şarabın bir kovası üç rubleden hesaplanmakta ve bu da toplamda 902.600 rubleye tekabül etmekteydi. Maliyeti düştüğünde Tiflis Uezdi'nde şaraptan elde edilen gelir 463.300 rubleyi bulmaktaydı.²³⁴

Gori Uezdi'nde şarap üretiminin XX. yüzyıl başında kalite bakımından gerilediğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Şarap üretimi burada halen ilkel koşullarda yürütülüyordu. Duşeti Uezdi'nde ise özel girişimciler sayesinde şarap üretimi hız kazanmıştı. Toprak ağası Knez İ. K. Bagration-Muhranski bu alanda önde gelen üreticilerdendi. Bu üreticiler, o dönemde Avrupalı tüccarların istedikleri şekilde üretim yapıyorlar ve bu sayede şaraplarını dışarıya satabiliyorlardı. Tiflis Uezdi'nde yaşayan Alman kökenliler de şarap üretiminde oldukça iyi idiler. Tiflis ve Borçalı'nın şarapları kalite bakımından diğer bölgelerin önüne geçebiliyordu. Yine Tioneti Uezdi'nde şarap üretimi yapılan Ahmeti, Matani ve Bahtriani köylerinde, bilhassa Ahmeti de, kaliteli şarap elde ediliyordu. Kaheti bölgesi olarak da adlandırılan Telav ve Signah uezdleri, Kafkasya şarap üretimi için büyük anlam ifade diyordu. Buralarda yaklaşık 16.000 hektar arazide 2.000.000 kova şarap elde ediliyordu. Burada farklı üretim metodları kullanılmakla birlikte çoğunluk babadan

²³³ **Kavkazskiy Kalendar na 1910 god**, Tiflis 1910, s. 572.

²³⁴ **STSA**, Fond 17, op. 1, d. 1714, list 2. (Tiflis Uezdi Başkanı'ndan Tiflis Gubernatörü'ne sunulan 1883 Yılı Raporu)

kalma yöntemlerle üretim yapıyordu. Avrupa standartlarında üretim yapanlar da mevcuttu. Üzümler Ekim ayında toplanmaya başlanır ve bu yaklaşık iki-üç hafta sürerdi. Bu süre içerisinde bütün köy ahalisi arazide üzüm toplamakla meşgul olurdu. Avrupalı tüccarlar burada üretilen şarapların oldukça kaliteli olduğundan bahsetmektedir. Telav ve Signah'ta üretilen şarapların önemli bir bölümü üretim yerinde ve toptan şekilde satılıyordu.²³⁵

1908 yılı verileri dikkate alındığında Tiflis Guberniyası genelinde bağcılık aşağıdaki şekilde dağılım göstermekteydi.

Tablo-20 Guberniya Genelinde Bulunan Üzüm Bağları ve Şarap Üretimi				
Uezdler	Bağ Sahipleri	Bağ Arazileri (Desyatin*)	Bağ Hasılatı (Pud*)	Toplam şarap (Kova olarak)
Tiflis	5947	2315,53	371950	303705
Duşeti	2463	1543,50	437930	314720
Borçalı	1598	1327,45	709400	669900
Gori	12641	3997,01	884790	584100
Ahılkelek	212	33,66	2010	1505
Ahıska	1	1,0	10	-
Tioneti	536	300,0	164885	146592
Telav	8175	6748,0	2625715	2389838
Signah	11237	5086,0	1461591	1273980
Kaynak: Kavkazskiy Kalendar na 1910 god, Tiflis 1910, s. 574.				

²³⁵ «Ves' Kavkaz» İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik, II. Çast', (Selsko-Hozyaystvennyy Otdel), Tiflis 1903, s. 9.

* 1 desyatin : 1, 0925 hektar

* 16,38 kiloya eşit ağırlık birimi

Guberniyada meyve ve sebze yetiştiriciliğine önem verilmekteydi. Dut, elma, armut, erik, şeftali, kayısı ve bilhassa üzüm guberniyanın Ahıska hariç, hemen hemen her bölgesinden elde edilmekte idi. Kaheti bölgesinde üzüm yetiştiriciliği ilk sıralardaydı. Üzüm yetiştirilen arazinin yarısından fazlası Signah ve Telav uezdlerinde yer alıyordu.²³⁶

Şehir nüfusunun artması ile birlikte sebze ve meyve yetiştiriciliğinde artışlar yaşandı. Daha fazla ürün almak ve tarımı geliştirmek amacı ile de 1862’de Tiflis yakınlarında, parçalarının İngiltere’den getirilerek kullanıma hazırlandığı tarım aletleri yapım merkezi açıldı. Modern tarım aletlerini elde etmek isteyenlerin sayısı oldukça yüksekti. Daha sonraki yıllarda, bu aletler için insanların paralarını harcamaktan çekinmediklerine dair gazete haberleri bulunmaktadır.²³⁷

Ahıska Uezdi, Posof Çayı, Koblian Çayı, Urael Çayı ve Ahılkelek Çayı sayesinde oldukça verimli bahçelere sahipti. Ahıska Uezdi’ndeki 187 köy yerleşiminde, toplamda 460 hektar bahçe arazisi bulunuyordu. Meyveleriyle ünlü yerleşimler Ude, Aral, Adigen, Varhan, Toloş, Atshur, Suflis ve Ahıska şehri idi. Özellikle elma ve armut önemli yere sahipti. Ahıska’da toplanan meyveler Güney Kafkasya’nın diğer şehirlerine ve Rusya’nın daha iç kesimlerindeki pazarlara gönderiliyordu. Gori ve Duşeti uездlerinden meydana gelen Kartalinski ile Borçalı bölgesi de, meyve ve sebze üretiminin verimli bir şekilde yapıldığı yerlerdendi. Kura Nehri ve bazı küçük akarsuların katkısı bu verimliliği arttıran etmenlerdendi. Telav, Signah ve Tioneti uездinin doğu bölgesi de verimli arazilere sahip olan yerlerdi.²³⁸

Pamuk üretimine de, Güney Kafkasya’da eskiden beri önem verilmekteydi. Rus tarihçi Şopen’e göre; hava koşulları elverdiği sürece pamuğun oldukça yoğun bir üretimi vardı ve her sıradan insanın üzerinde el dokuması pamuk elbise görmek mümkündü. Zamanla Güney Kafkasya’ya işlenmiş pamuklu geldi. Bu hazır dokumaları satın almak, evde dokunan pamukludan daha karlıydı. Ancak bu pamuklu, Amerikan pamuklusunun kalitesine boyun eğdi. Ancak, Amerikan iç savaşı

²³⁶ **Pervaya Vseobşaya Perepis’ Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. XVI.

²³⁷ **Очерки İstorii Gruzii Guriziya v XIX. veke**, Cilt: V, Tbilisi 1990, s. 71.

²³⁸ «Ves’ Kavkaz» **İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik**, II. Çast’, (Selsko-Hozyaystvennıy Otdel), Tiflis 1903, s. 9.

bu olumsuz gidişi, Güney Kafkasya lehine değiştirdi ve pamuk üretiminin burada yayılmasını sağladı.²³⁹ Tiflis Guberniyası'nda ise Tiflis Uezdi ve Borçalı Uezdi'ne bağlı Karayazı'da pamuk üretilmekteydi. Yaklaşık 150 hektar araziden 240 ton civarında pamuk elde edilmekteydi.²⁴⁰

Kafkasya'da tütün yetiştiriciliği, Türkiye'den getirilen tütün için gümrük fiyatlarının artması ile birlikte önemli ilerleme kaydetti. İlk olarak Osmanlı vatandaşı Türkler ve Kafkasya'ya dışarıdan gelen Rum, Ermeni ve Moldovyalılar tarafından üretimi yapıldı. Ruslar ve Kafkasya yerlileri ilk etapta ilgi göstermediler.²⁴¹

Kafkasya'da tütün yetiştiriciliği Sohum, Batum, ve Kutayis'in ardından, ikinci merkez bölge olarak Tiflis Guberniyası'nın Signah Uezdi ve onun komşusu konumunda olan Zakatala Okruğu'nda yapılmaktaydı. Tütün için Türkiye'den getirilen tütün tohumuna ayrı önem verilmekteydi. Tütünün pipo içerisinde içilmesi, Türkler ve Kürtler arasında rastlanılan bir durum olarak kayıtlara yansımıştır.²⁴² Tütünün pazarlama yeri ise Tiflis şehir merkezi idi. Rusya'ya, ilk etapta Moskova ve yurt dışına satılacak tütün de doğrudan oralara gönderiliyordu.²⁴³

Tiflis Guberniyası'ndaki tütün yetiştiriciliği zamanla gelişme göstermiştir. Tütün üretim yöntemlerinin bilhassa 1890 yılı sonrasında Samsun tarafından buralara göç eden Rumlar sayesinde geliştirildiği ve bölgede tütün üretiminin artış gösterdiğine dair bilgilere rastlanmaktadır.²⁴⁴

Signah Uezdi'ndeki tütün yetiştiriciliği, Trabzon ve Samsun'dan sonra, kaliteli tütün üretiminde dışarıdan gelen tütün ile rekabet edebilecek konumda sayılıyordu. 1897 yılı verilerine göre bütün guberniyadaki tütün üretimi yaklaşık 786.240 kilo tütün elde edilmekteydi.²⁴⁵ Samsun'daki tütün üretimi ile kıyaslama yapılacak olursa 1903 yılı verilerinde Samsun'da 5.000.000 kilo tütün üretilmişti.

²³⁹ **Kavkazskiy Kalendar na 1879 god**, Tiflis 1878, s. 486.

²⁴⁰ **Kavkazskiy Kalendar na 1910 god**, Tiflis 1910, s. 580.

²⁴¹ «Ves' Kavkaz» **İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik**, II. Çast', (Selsko-Hozyaystvenniy Otdel), Tiflis 1903, s. 12.

²⁴² **Kavkazskiy Kalendar na 1910 god**, Tiflis 1910, s. 572.

²⁴³ **Oçerki İstorii Gruzii**, Cilt: V, s. 69.

²⁴⁴ Mehmet Yavuz Eler-Kerim Edinsel, "Samsun'da Tütün Üretimi (1788–1919)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 18, Yaz 2011, s. 232.

²⁴⁵ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. XVII.

Tütün kalitesine göre sınıflandırıldığında en kalitelisi sayılan küçük yapraklı, açık kırmızı ve hafif aromalı olan tütün, Hıristiyanların yaşadığı Samsun'un Maden Kabı Kazası'nda üretilmekte ve 1903 yılı verilerine göre üretim 100.000 kiloya ulaşmaktaydı. İkinci sınıf tütün olan küçük yapraklı ve açık kırmızı renkli Dere tütününü ise 200.000 kiloyu bulmaktaydı. Geriye kalan tütün üretimi orta kalitede ve daha düşük kalitede yapılmaktaydı.²⁴⁶

1903 yılı verileri dikkate alındığında, Tiflis Guberniyası'ndaki tütün üretimi aşağıdaki gibiydi.

Tablo-21 Guberniya Genelindeki Tütün Üretimi			
Uezdler	Ekili Alan Sayısı	Hektar	Toplam (Pud ölçeğinde) (1 pud yaklaşık 16 kg)
Signah	146	775	76,686
Ahıska	421	52	1,944
Ahılkelek	134	10	409
Borçalı ve Gori	50	5	184
Telav	2	1	124
Zakatala Okruğu	117	105	10,239

Kaynak: **Kavkazskiy Kalendar na 1905 g**, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 67-68.

Güney Kafkasya genelinde tütün işlenen toplam 16 fabrika bulunuyordu. Bunlardan altısı Tiflis, ikisi Bakü, biri Kutayis, ikisi Batum, biri Ahıska, üçü Nuha'da (Şeki) ve bir tanesi de Şemahi'de bulunuyordu.²⁴⁷

1908 yılı verilerine göre Tiflis Guberniyası'nda işlenen toplam 35.128 pud tütünün 828 pudu dış ülkelere ihraç ediliyordu. 78 pudu imparatorluğun iç kesimlerine, 3.388 pudu Güney Kafkasya yerleşim birimlerine, 22.419 pudu

²⁴⁶ Erler-Edinsel, "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919)...", s. 234.

²⁴⁷ **Kavkazskiy Kalendar na 1905 g**, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 68.

Kafkasya bölgesi depolarına, 907 pudu plantasyon yapılacak Kafkasya yerleşim birimlerine ve 7.508 pudu da Tiflis Guberniyası sınırlarında tüketiliyordu.²⁴⁸

Tiflis Guberniyası'nda tarım ürünlerinden alınan verim, yıllara göre değişiklik göstermekteydi. Bu değişikliğin en önemli nedenleri arasında yağış yoğunluğu ve zararlı böceklerin varlığı gösterilmekteydi. Tarımsal üretimde 1877–78 Osmanlı-Rusya Savaşı sonrası bir azalma görüldü. Bu anlamda savaşın sonucu, bilhassa ekmek ürünlerinde fark edilir bir fiyat artışına sahne oldu.²⁴⁹ Sonraki yıllarda durumun düzeldiği anlaşılmaktadır. Tiflis Valiliği'ne sunulan yıllık raporlar, tarımsal gelişime ve verimliliğe dair bilgiler vermektedir. Buradan hareketle, 1883 yılı raporu dikkate alındığında verimli bir mahsul yılı olduğu anlaşılmaktadır. Raporda buğday üretiminin oldukça bereketli geçtiği, bu bereketin yağmurdan ve zararlı böceklerin yokluğundan kaynaklandığı vurgulanmaktaydı.²⁵⁰

1897 verilerine göre, Tiflis Guberniyası'nda en çok ekilen ürün buğday idi. Buğday ekimi toplam ekilebilir arazinin yaklaşık % 60'ını kaplamaktaydı. Buğdayın ardından % 24'lük oranla arpa, % 10'luk oranla mısır ve darı, % 2'lik oranla patates, % 1'lik oranla yulaf, % 1'lik oranla çavdar ve % 2'lik oranla diğer ürünler gelmekteydi.²⁵¹

İpek böcekçiliği, Tiflis Guberniyası'nda Bursa'dan getirilen tohumlarla mümkün olmaktadır. Bu tohum "*Bağdat*" cinsi olarak adlandırılmaktaydı. Bursa'da deniz yolu ile Batum'a, oradan da Tiflis'e aktarma yapılmaktaydı. Buna alternatif olarak da Fransa ve İtalya'dan "*Avrupa*" cinsi tohum getirilmekteydi. Yalnızca Erivan'da dışarıdan tohum getirilmeden üretim yapılmaktaydı. 1908 yılı verilerine göre Tiflis'te Türkiye'den getirilmiş toplam 8.000 kutu tohum bulunmaktaydı. Kafkasya'nın diğer bölgelerinde yapılan ipek böcekçiliği üretiminin de pazarı

²⁴⁸ **Kavkazskiy Kalendar na 1910 g**, Tiflis 1910, (Statistiçeskiy Otdel), s. 569.

²⁴⁹ **STSA**, Fond 17, op. 1, d. 1700.

²⁵⁰ **STSA**, Fond 17, op. 1, d. 1714, list 1; **STSA**, Fond 17, op. 1, d. 1714, list 2.

²⁵¹ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. XVI.

durumundaydı.²⁵² İpekböcekçiliği çok büyük oranlarda olmamakla birlikte Tiflis Guberniyası'nın Telav, Signah ve Borçalı uezdlerinde yapılmaktaydı.²⁵³

Tiflis'te hayvancılık önemli gelir kaynaklarındandı. Bunun için yazlık ve kışlık otlaklar mevcuttu.²⁵⁴ Özellikle koyun yetiştiriciliği önemli boyutlardaydı. 1883 yılı verilerine göre Tiflis Guberniyası'nda yaklaşık 1.500.000 koyun bulunmaktaydı. Ancak aynı yıl itibariyle otlaklardan verim alınamaması nedeni ile koyun sayısında düşüş yaşanmaya başlamıştı.²⁵⁵

Kafkasya'da kıvırcık ve düz yünü olan iki tip koyun bulunmaktaydı. Kıvırcık yünlü koyun Türklerin, Gürcü ve Osetinlerin; diğeri ise Lezgilerin yetiştirdiği koyun türüydü.²⁵⁶ Koyun yetiştiriciliği ağırlıklı olarak Gürcüler ve Türkler tarafından yapılmaktaydı. Dağlarda yetiştirilen koyunlardan çok kaliteli yün ve oldukça lezzetli et elde ediliyordu.²⁵⁷ Yünden elde edilen ürünler: keçe, kumaş, halı, keçeden kaban ve el yapımı diğeri ürünlerdi. Yün ürünlerinin çoğunluğu evlerde kadınlar tarafından üretiliyordu. Tiflis Guberniyası kumaş üretiminde önemli yere sahipti. Yünden yapılan halıların en iyi üreticileri de Türkler olarak gösteriliyordu.²⁵⁸

Hayvancılığın getirilerinin başında yün ve peynir gelmekteydi. Yün, el işi ürünlerin üretimi için kullanılmaktaydı. Guberniya sınırları dahilinde ve ihraç malzemesi olarak yün ticareti yapılmaktaydı.²⁵⁹

Tiflis Gubernatörü İvan Nikolayeviç Sveçin'in 1903 tarihli raporuna göre; Tuşeti ve Pşavi'de koyun yünü kesimi yapılmakta ve yün satımı fabrikalarda işlenmek amacıyla satışa sunulmaktaydı. Dağlık Tuşeti ve Pşavi ahalisi, özellikle bu işle uğraşmaktaydı. Diğeri milletler köy işlerinin bu alanı ile uğraşmamaktaydılar. Yün elde edilmesi Tuşin ve Pşavovluların hayatlarında önemli bir rol oynuyor ve

²⁵² **Kavkazskiy Kalendar na 1910 god**, (Statistiçeskiy Otdel'), Tiflis 1910, s. 581.

²⁵³ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. XVII.

²⁵⁴ **STSA**, Fond 17, op. 1, d. 1714, list 2.

²⁵⁵ **STSA**, Fond 17, op. 1, d. 1700.

²⁵⁶ «**Ves' Kavkaz**» **İllustrirovanniy Spravoçno-Literaturniy Sbornik**, II. Çast', (Selsko-Hozyaystvenniy Otdel), Tiflis 1903, s. 12.

²⁵⁷ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. XVII.

²⁵⁸ «**Ves' Kavkaz**» **İllustrirovanniy Spravoçno-Literaturniy Sbornik**, II. Çast', (Selsko-Hozyaystvenniy Otdel), Tiflis 1903, s. 12.

²⁵⁹ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. XVII.

kuşkusuz ekonomik olarak büyük katkılar sağlıyordu. Her yıl dağdan kışlıklarına indiklerinde, 10-15 atlı karavanlarla Şiraki'ye gidiyor ve bu karavanlarda taşıdıkları büyük çuvallar içindeki yünün pudunu (16 kg) 4 – 6 rubleye satıyorlardı.²⁶⁰

Gubernatör Sveçin'in diğer tespiti, yün işlerinde Ermenilerin etkinlik kazanmasıydı. Bu etkinliğin adil olmayan bir yöntemle sürdürülmesini, Sveçin şu sözlerle eleştiriyordu:²⁶¹

“Ne yazık ki, yerli nüfus için oldukça önemli olan bu iş ölmeye başlıyor ve Ermenilere geçiyor. Tiflis'te yaşayan ve Tioneti uezdinde iki üç temsilcisi olan bir Ermeni tüccar büyük oranda yünlerin hepsini satın alıyor. Bu temsilciler dağları dolaşüyor ve dükkanlar açarak Pşavılar yünden iner inmez Ermeninin belirlediği noktada yünleri satın almaya gidiyorlardı. Bu süreçten sonra daha gitmiyorlar, çünkü Pşavıla, geride kalan yünün bir kısmını kendi borçlarını ödemek için ayırıyorlar, bir kısmını da bir takım mallara ve yine bir kısmını içkiye harcıyorlar. Geride kalan yün olursa da artık Tiflis'e götürmenin bir değeri kalmıyor. Bazen böyle bir Ermeni tüccar, kendisinden alımların kesildiğini fark ediyor ve bunun, yüksek alanlarda artık yeni bir tüccarın dolaştığı anlamına geldiğini anlıyor. Bunun üzerine hemen ticaretini durduruyor, ya daha yükseklerde ya da rekabetin olmadığı yeni bir yerde işine devam ediyordu”

Yün satın alan Ermeniler, zamanı geldiğinde pazara çıkarıyorlar ve oldukça yüksek fiyatlarda satıyorlardı. Bu nedenle yün, nüfusun çoğu tarafından koyunların kırılma maliyetinden oldukça düşük bir fiyatta satın alınıyordu. Ticaretin bu usulü kötü bir şekilde Pşavovların refahına yansıyor. Çünkü bu halk, dağlık Tuşeti halklarına kıyasla daha yalnız ve daha az bir işbirliği ile yaşıyorlardı.²⁶²

Yün stoklama işini hemen hemen sadece Ermeniler yapıyor, her yıl uezden 80.000 pud yünden daha az toplamıyorlardı. Bu bütün yünlerin sayısına oldukça yakın bir rakamdı. Tuşini ve Pşaviler tarafından toplanan toplam yün de 100.000 puda ulaşıyordu. Ticaretin bu usulü, yerli ahaliye ancak yerinde bütün ürünlerini satmaya fırsat veriyor, bir nevi Tiflis'e 150-200 verst gitme zorunluluğundan kurtarmış oluyorlardı. Ancak, bir diğer taraftan bu usül, daha fiyat belirlenmeden

²⁶⁰ STSA, Fond 17, op. 2, d. 458, list. 14.

²⁶¹ STSA, Fond 17, op. 2, d. 458, list. 15.

²⁶² STSA, Fond 17, op. 2, d. 458, list. 15.

ürünlerin fiyatını düşürüyordu. Yerli ahalden yünü alan tüccar, aynı yöntemle yağ, tavuk vb. şeyleri satın alarak Tiflis'e gönderiyorlardı.²⁶³

Guberniyada yağ da önemli oranda üretiliyordu. Çok kaliteli olmamakla birlikte yağın bir kısmı besin için ayrılıyor, bir kısmı da satışa sunuluyordu. Yaklaşık da olsa, satışa sunulan miktarın ne kadar olduğunu tahmin etmek zor görülmektedir. Çünkü satın alınması için, Tiflis Ermeni tüccarları kendi adamlarını gönderiyor ve Hevsureti ve Pşavi'nin en içlerine kadar sızıyorlardı. Satışa sunulan yağ yerinde 1 pudu (yaklaşık 16 kg) 6 ile 8 rubleye satılıyordu. Satın alınan yünler genelde Duşeti üzerinden Tiflis'e gönderiyorlardı.²⁶⁴

Guberniyanın kuzey ve dağlık kesimlerinde üretilen peynirler bölge halkı için temel besin kaynağı olmasının yanısıra, pazarlarda sunulan ana ticaret mallarındandı. Osetin ve Tuşinskiy peyniri diye adlandırılanlar en çok tercih edilenlerdi. Borçalı Uezdi'nde İsviçre peynirciliğinin izlerine rastlanmaktaydı. Bunun en önemli nedeni, zamanında bölgede yerleşmiş Alman kökenlilerin etkisi idi. 1897 yılı itibariyle Borçalı'da üretilen İsviçre peyniri 278.460 kiloya ulaşmaktaydı.²⁶⁵

Hayvancılığın Tiflis Guberniyası'nda gösterdiği gelişim, bunun tıbbi alanında da yansımaları sağladı. Guberniya genelinde baytarlık hizmetlerine önem veriliyordu. Bu durum Osmanlı Baytar Heyeti'nin de dikkatinden kaçmamış ve bölgede baytarlık alanında gösterilen faaliyetleri yerinde görmek amacıyla bir heyet gönderilmişti. Temmuz 1910'da Tiflis'e gerçekleştirilen bir ziyaret, Osmanlı'da ve Rusya'da baytarlık alanındaki gelişmeleri karşılaştırmaya imkan sağlamaktadır. Ziyaret *Heyet-i Baytariye-yi Osmaniye* adlı bir heyet tarafından Temmuz 1910'da Tiflis'e gerçekleştirildi. Heyet buraya gelişini; Osmanlı baytarları olarak batı medeniyetinden öğrenecekleri çok şey olduğu gibi, kendilerine göre daha önde gördükleri ve gıpta ettikleri Rusya baytarları ile de işbirliği arzularını dile getirdiler. Heyetin verdiği bilgilerden, Tiflis'e gitmeden önce araştırmalar yaptığı ve gittiğinde yerinde gözlemler yaptığı anlaşılmaktadır.²⁶⁶

²⁶³ STSA, Fond 17, op. 2, d. 458, list. 16.

²⁶⁴ STSA, Fond 17, op. 2, d. 458, list. 15-16.

²⁶⁵ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. XVII.

²⁶⁶ Şehbal, Sayı 24, 28 Temmuz 1910 İstanbul, s. 454.

Heyet, Kafkasya baytarlık alanındaki gelişmeyi şöyle aktarıyordu.²⁶⁷

“Bugün Rusya’da dört baytar mektebi vardır. Bu mektebler tekessür-ü insal hayvanata elverişli mevki’de tesis edilmiştir. 3.500 baytar mevcuttur. Bakteriyoloji ile Kafkasya kıt’ası baytarlığının kesb ettiği ehemmiyet ve terakkiyat pek şayan-ı dikkattir. İki serum darü’l-istihzarı vardır. Bunlardan biri veba-ı bakariyyenin icray-ı hükm eylediği Sibirya’nın Çita şehrinde diğeri de Kafkasya’nın Zurnabad mevki’indedir. Veba-ı bakariyye Rusya’nın yalnız bu iki kıt’asında tesadüf edildiği için hükümet oralarda darü’l-istihzarlar tesis etmiş ve bunların her birine otuz ikişer bin lira tahsis etmek gibi fedakarlıklarda bulunmuştur. Laboratuvarlar son sistemde alet ve edevat-ı fenniye ile mücehhez ve Hükümet-i meşrutamız komşumuzun terakkiyat-ı baytariyesini nazar-ı itibara alarak geçende Kafkasya’da Elizabetpol (Gence) şehri civarında Zurnabad mevki’indeki darü’l-istihzarda veba-ı bakari serumunun suret-i istihzarına hayvaniyeye dair tettebbuat-ı fenniye icrası için Rusya Hükümeti’nin muvafakiyetiyle en muktedir baytarlarımızdan müteşekkil bir heyet-i mahsusiyeyi oraya göndermişti.”

Bu ziyaretin Osmanlı heyeti üzerindeki tesirlerinin büyük olduğu görülmektedir. Heyet, hem Tiflis’te devlet görevlilerinden gördükleri ilgi ve Rus baytarları ile yaptıkları görüşmelerden duydukları memnuniyeti dile getirdiler. Kafkasya Baytar Heyeti, Osmanlı Heyet-i Baytariyesi ile işbirliğini sürdürmek niyetinde olduğunu, Osmanlı heyetinden dört kişiyi Kafkasya Baytar Heyeti fahri üyeliğine getirerek gösterdi.²⁶⁸

2) Endüstri ve Ticaret

1861’de serfliğin kaldırılması ile birlikte Rusya İmparatorluğu’nda yavaş yavaş kapitalist ekonomi hakim olmaya başlamıştı. Guberniya dahilinde kapitalist ekonomi ile birlikte gelişmeye müsait tek şehir, Tiflis idi. Şehir bir süre sonra Rusya İmparatorluğu’nun bu anlamdaki en önemli merkezlerinden biri halini aldı.

Sanayi ve ticaretin gelişmesinde kuşkusuz en önemli rolü demiryolları oynadı. 1872’de Tiflis-Poti hattı açıldı. 1883’de Tiflis-Bakü hattı kullanılmaya başlandı. Batum’un Rusya’nın eline geçmesi ile birlikte Tiflis ulaşım bakımından daha önemli ağlara sahip oldu ve bu şehrin gelişiminde önemli rol oynadı. 1883’de

²⁶⁷ Şehbal, Sayı 24, İstanbul 28 Temmuz 1910, s. 454.

²⁶⁸ Şehbal, Sayı 24, İstanbul 28 Temmuz 1910, s. 454.

şehir mimarisinde fabrika ve üretim merkezleri olarak çalışan yapılar ortaya çıkmaya başladı. Bu yapılar daha önce de mevcuttu; ancak artık daha organizeli ve profesyonel niteliğe büründüler. 1900 yılı Güney Kafkasya Demiryolları'nın bütün Rusya'nın demiryolları ağıyla bütünleşince daha farklı bir boyut kazandı.²⁶⁹

Tiflis Gubernatörü'nün 1883 yılı raporundan anlaşıldığı üzere, Tiflis Guberniyası dahilinde toplamda 980 fabrika ve endüstri işletmesi bulunmaktaydı. Bu işletmelerde 5965 kişi çalışmakta ve elde edilen gelir 3.974.290'a kadar ulaşmaktaydı.²⁷⁰ Fabrika sayılarında yıldan yıla artış gözlemlenebilmekle birlikte, üretimden elde edilen gelir yıllara göre farklılık gösteriyordu. Örneğin; 1883'de bir önceki yıla oranla fabrika sayısında 137 oranında artış olmasına rağmen, toplam elde edilen gelir 434.783 oranında azalmıştı. Açılan yeni işletmeler seramik, tuğla, ispirto üretimi ve diğer bazı alanlarda faaliyet gösteriyorlardı.²⁷¹

Mesleki dağılımda, inşaat alanında çalışanların fazlalığı dikkat çekmektedir. Bu, şehirdeki inşa çalışmalarının yoğunluğundan kaynaklanmaktaydı. Tiflis şehrinde kerpiç fabrikaları aktif olarak üretim yapmakta ve bu üretim farklı dallardaki üretimler toplamının neredeyse yarısını oluşturmaktaydı. Bu üretimin doğal bir sonucu olarak Tiflis'te yıldan yıla yeni binalar ve eski evlerde yapılan değişikliklerle gelişen ve büyüyen bir şehir ortaya çıkıyordu.²⁷²

Tiflis'in yaklaşık 76 kilometre güneybatısında yer alan ve Prusya kökenli Rus devlet adamı S. Vitte'nin mirasçısı Prusya vatandaşı German Bernuli'ye ait olan Çatah demir-döküm fabrikasında yaklaşık 50 kişi çalışmaktaydı. Fabrika'ya ait iki adet maden bulunmaktaydı.²⁷³ Tiflis Guberniyası dahilinde bulunan Lori bölgesinde Alverdski bakır fabrikası, Osmanlı Devleti'nden gelen Türk ortaklarla işletilen bir fabrika olması bakımından dikkat çekicidir. 350 kişi fabrikada, 160 kişi bakırların bulunduğu bölgelerde, 40 kişi de çeşitli işlerde yardımcı olmak üzere çalışan toplam

²⁶⁹ Kvirkveli, *Arhitektura Tbilisi...*, s. 64.

²⁷⁰ STSA, Fond 17, op. 1, d. 1700.

²⁷¹ STSA, Fond 17, op. 1, d. 1700.

²⁷² "Tiflis", *Geografiçesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii*, Cilt: 5, SanktPeterburg 1885, s. 135.

²⁷³ *Kavkazskiy Kalendar na 1878 god*, Tiflis 1877, s. 205

550 işçisi bulunmaktaydı. Bu fabrikalardan başka yine Lori’de Şambulgski bakır fabrikası, Trioletski tarafında Dambludski bakır fabrikası faaliyet göstermekteydi.²⁷⁴

Deri, sabun, yağ, tütün, tuğla, değirmencilik ve pamuk alanlarında faaliyet gösteren fabrikalar, endüstriyel faaliyetlerde önemli yer tutuyordu. Üretilen malzemelerin alıcı ile ilk bulunduğu yer, Kafkasya ticaretinin merkezi olan Tiflis şehri idi. Şehrin, İmparatorluğun Kafkasya yönetim merkezi olması da dışarıdan buraya gelen tüccarlar için güven temin ediyordu. Şehrin yerel tüccar sınıfı bütün üretim alanlarında faaliyet gösteremeseler de, Tiflis’teki üretim Rusya, Avrupa ve Asya pazarı için bir anlam ifade ediyordu.²⁷⁵

Endüstri faaliyetlerine göre, Kafkasya Krayı şehirleri ile kıyaslandığında Tiflis birinci sırada yer alıyordu. Tiflis’te 1890 yılında, 6 ½ lik milyon rublelik üretimiyle 258 fabrika ve imalathane vardı. 1898 yılı Kafkasya guberniya ve oblast şehirlerinin gelirleri dikkate alındığında, Tiflis aşağıdaki tablodan anlaşılacağı gibi birinci sırada yer alıyordu.²⁷⁶

Tiflis	1.089.643 ruble.
Bakü	1.078.365
Batum	501.185
Yekaterinodar	453.705
Vladikavkaz	202.861
Stavropol	181.691
Kutayis	119.746
Kars	113.932
Erivan	89.507

²⁷⁴ **Kavkazskiy Kalendar na 1878 god**, Tiflis 1877, s. 206.

²⁷⁵ “Tiflis”, **Geografiçesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii**, Cilt:5, SanktPeterburg 1885, s. 135.

²⁷⁶ «Ves’ Kavkaz» **İllustrirovanniy Spravoçno-Literaturniy Sbornik**, (Administrativniy Otdel), Tiflis 1903, s. 35.

Elizavetpol	70.631
Temir Han Şura	30.956
Kaynak: «Ves' Kavkaz» İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik , (Administrativniy Otdel), Tiflis 1903, s. 35.	

Tiflis'te meslek çeşitliliği ve bu mesleklerle uğraşanların sayısı önemli orandaydı. 1865 yılı verilerine göre, Tiflis şehrinde yaklaşık 5.531 meslek sahibi bulunmaktaydı. Meslek dalları ve bu dallarla uğraşanlar şu şekilde sıralanabilir.

Tablo-23 Tiflis'teki Meslek Grupları Dağılımı			
Meslek	Kişi	Meslek	Kişi
Duvarcı	1.065	Aşçı	101
Demirci	439	Boyacı	93
Derici	406	Araba ustası	91
Faytoncu	352	Silah ustası	87
Terzi	344	Bakırcı	84
Berber	298	Marangoz	81
Doğramacı	273	Badanacı	70
Kunduracı	260	Tütüncü	70
Gümüşçü	211	Saatçi	66
Kalpakçı	176	Kadın şapkacısı	57
Sobacı	155	Saraç	30
Çömlekçi	149	Pastacı, şekerci	26
Fırıncı	136	Döşemeci	16
Başmakçı	121	Dam ustası (Çatı)	13
Kasap	110	Kitap ciltçisi	12
Kalaycı	193		
Kaynak: "Tiflis", Geograficesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii , Cilt:5, SanktPeterburg 1885, s. 134-135.			

Diğer bazı meslek grupları da olmakla birlikte bunların sayısı ve etkileri dikkat çekecek düzeyde değildi. Tiflis zanaatkarlarının ürettikleri ürünler, şehirde ve komşu uezdelerde alıcı buluyordu. Bütün Kafkasya'ya ulaşmada zorluklar veya yetersizlikler yaşandığından, Tiflis Guberniyası'nın ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde üretmekteydiler. Bilhassa gümüş işletmeciliği, el işlemeli takılar, yerli kıyafetler ve ayakkabılar yoğun bir şekilde üretilmekte idi.²⁷⁷

1893 yılı verilerini 1865 yılı ile kıyasladığımızda, zanaatkarların sayısında önemli bir değişim görülmektedir. Buna göre farklı zanaat dalları ile uğraşan yaklaşık 16.137 kişi bulunmakta, bunlardan 7.795 i usta, 2.616 sı kalfa, 3.338 i çırak ve 1.338 i ise işçi statüsünde çalışmaktaydı. Bunların çoğunluğu evlerde kullanılan çeşitli aletlerin üretimi, diğerleri ise giyim-kuşam, çeşitli zanaat kolları ve gıda üretimi ile uğraşmaktaydılar. Ev aletleri üretiminde çalışan usta sayısı 3.707, kalfa 928, çırak 2.377 ve işçi sayısı 1.022 idi.²⁷⁸

Tiflis esnafı *Amskarstva (Lonca)* adında bir birlik oluşturmuşlardı. Amkarstva sivil bir oluşum olma özelliği taşıyordu ve kendi geleneklerine sıkı sıkıya bağlı idi. Her Amkarstva'nın başında "ustabaşı" veya kendi yardımcısı ile birlikte bir başkan (naçalnik) vardı. Amkarstva yönetimiyle bütün onaylar esnaf idaresine bağlıydı. Amkarların kendi cemaatleri ve kendi özel tören ve önemli olaylarda, aynı şekilde önemli misafirleri selamlama ve karşılama anlarında kullandıkları rozetleri vardı. Amkarlar, elden ayaktan düşmüş ve hastalara gösterdiği ilgi, öksüzlere ve dullara yaptığı yardımlar takdir ediliyordu.²⁷⁹

Tiflis Guberniyası sınırlarında üretilen ürünlerin pazarlama merkezi Tiflis idi. Tiflis'te bulunan tüccarlar, getirilen ürünleri kısa sürede tüketmekteydiler.²⁸⁰ Tiflis şehri içinde "yarmarka" diye adlandırılan panayır yerleri yoktu, ancak her gün toplam dört meydanda olmak üzere pazarlar kuruluyordu. Bu meydanlar Tatar

²⁷⁷ "Tiflis", *Geografiçesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii*, Cilt:5, SanktPeterburg 1885, s. 134-135.

²⁷⁸ *Obzor Tiflisskoy Gubernii za 1893 god*, Tiflis 1895, s. 12.

²⁷⁹ «Ves' Kavkaz» *İllustrirovanny Spravoçno-Literaturny Sbornik*, (Administrativniy Otdel), Tiflis 1903, s. 35.

²⁸⁰ *STSA*, Fond 17, op. 1, d. 1714, list 2.

Meydanı, Sardarabat Meydanı, Avlabari Meydanı ve Erivan Meydanı idi.²⁸¹ Bu meydanların isimleri etimolojik olarak dikkate alındığında şehrin ticaretinde Türkler, İranlılar ve Ermenilerin etkin oldukları anlaşılabilir.

“*Tatar meydanı*” diye adlandırılan meydan, kalenin altında bulunmakta ve şehrin en önemli ticaret merkezi kabul edilmekteydi. XIX. yüzyıl araştırmacılarından Dmitriy Bakradze ve Nikolay Berzenov Tatar meydanını eserlerinde anlatmışlardır. Buna göre meydan günlük tüketim malzemelerinin merkezi durumundaydı. Meydanın etrafında iki veya üç katlı yapılar bulunmaktaydı. Meydan her an farklı milletlerden insanlarla doluydu. Aynı eserde Tatarların siyah tonlu şapkalı, siyah paltolu ve kızıl veya beyaz sakallı; Ermenilerin iriyarı görüntülü, kıvrık boyunlu ve Moskova kasketli; Gürcülerin görkemli ve bekren şapkalı olduklarından bahsedilmektedir.²⁸²

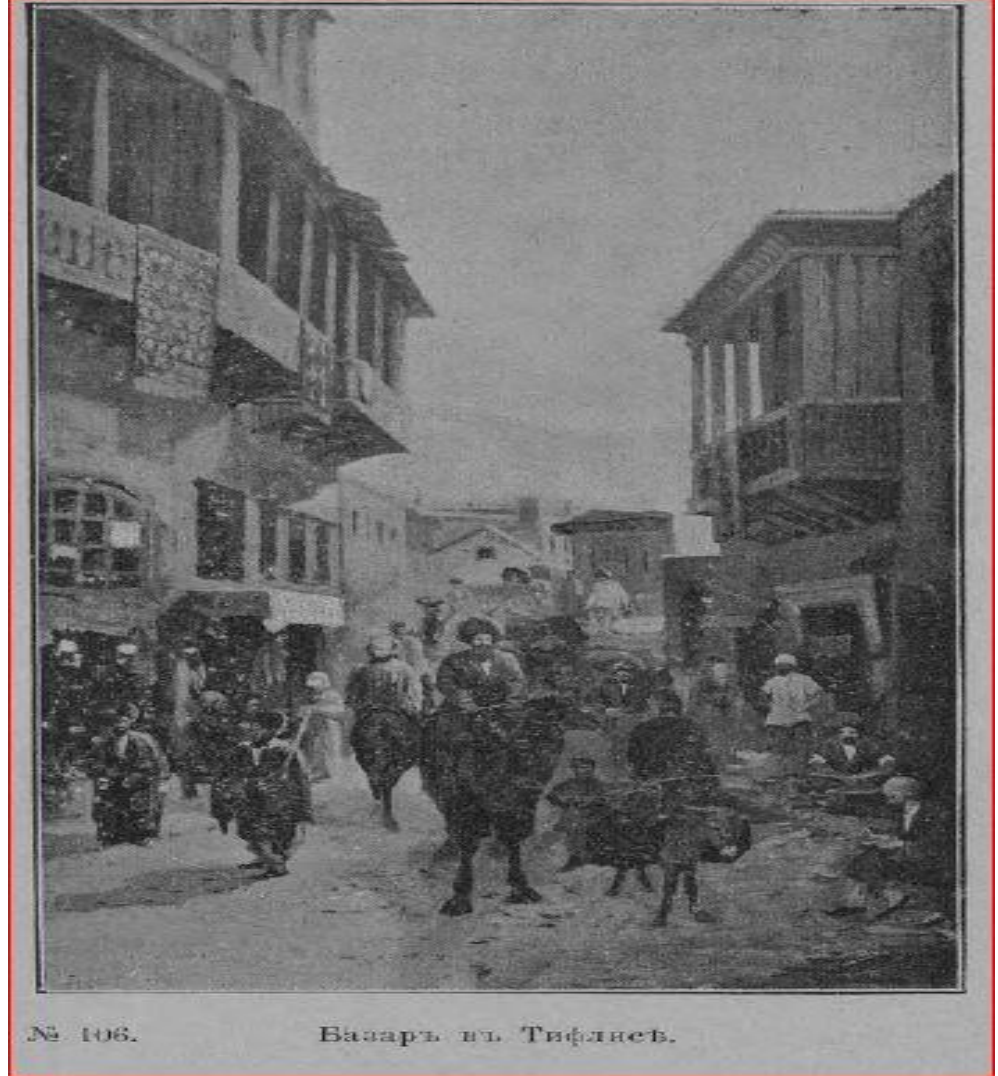
Erivan meydanında, odun ve ot ticareti yoğun olarak yapılmakta; diğer meydanlar da ise çeşitli günlük tüketim malzemelerinin ticareti yapılmaktaydı. Pazar günleri Rus ve asker pazarı diye adlandırılan pazarlarda sebzeler, asker malzemeleri, çeşitli mobilya ürünleri vs. satışı yapılmaktaydı. Ayrıca bu pazarlarda devamlı olarak at ticareti, Tiflis’in çevresinden getirilen balıklar ve Malakan diye anılan çiftçi Rusların ürettiği yem de satılmaktaydı.²⁸³

²⁸¹ “Tiflis”, **Geografiçesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii**, Cilt:5, SanktPeterburg 1885, s. 135.

²⁸² Dmitriy Bakradze, Nikolay Berzenov, **Tiflis v İstoriçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah**, SanktPeterburg 1870, s. 110.

²⁸³ “Tiflis”, **Geografiçesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii**, Cilt:5, SanktPeterburg 1885, s. 135.

Resim-2 Tiflis'te Pazardan Bir Görüntü (XIX. Yüzyıl Sonları)

Kaynak: «Ves' Kavkaz» İllustrirovannyy Spravočno-Literaturnyy Sbornik, (Prilojeniye), Tiflis 1903.

Ermeni Pazarı önemli ticaret noktalarından birisi idi. Pazar, birbirine paralel iki sıralı ve çoğunluğu tek katlı dükkanlardan oluşan dar bir sokakta yer alıyordu. Bakradze ve Berzenov, “*Ermeni Pazarı daha doğru olarak Fars pazarı olarak adlandırılabilirdi*” tesbitinde bulunmaktadır.²⁸⁴

Sokakta yer alan dükkanlarda çeşitli mallar, taze ve kuru meyveler ve yiyecek içecek bulunmaktaydı. Burada çeşitli esnaf grupları bulunmaktaydı. Kürkçüler,

²⁸⁴ Bakradze-Berzenov, *Tiflis v İstoriçeskom i Etnografiçeskom...*, s 104.

yöreye özgü kıyafet ve ayakkabı uzmanları, silah yapımcıları, eyer ustaları, gümüşçüler bunlardan bazılarıydı..²⁸⁵

Tiflis'in ticari hayatının canlılığı burayı ziyaret etmiş ve yaşamış birçok kişi üzerinde derin etkiler bırakmıştır. XVII. yüzyılın sonlarında ve XVIII. yüzyılın başlarında Tiflis'e uğrayan seyyahlardan Chardin ve Tournefort notlarında Tiflis'te birçok güzel binalar, pazarlar, kervansaraylar ve canlı bir hayatın var olduğunu betimlerler.²⁸⁶ 1820-1824 yılları arasında Tiflis'te bulunan Fransız konsolos Ş. Gamba, Tiflis'e bir günde pek çok ülkeden ziyaretçiler geldiğinden bahsetmektedir.²⁸⁷

Tiflis Guberniyası'na ithal edilen ürünlerin başında, manifatura ürünleri, bakkal malzemeleri, tuhafiyeye ürünleri, koloni ürünleri (*burada Avrupa ülkelerinden gelen ürünler kastediliyor*), metal, porselen ve fayans malzemeleri, mineral yağ, tütün ve yabancı içkiler gelmekteydi. Rusya'nın iç kesimlerinden Tiflis'e getirilen mallar arasında ispirto, votka, çay, mum, metal ve bu mallardan elde edilen malzemeler vardı. Kap-kacak, işlenmiş deri, kağıt, ipek ve ketenden elde edilen malzemeler de Rusya'dan getirilen mallardandı. Tüm bunlar XIX. yüzyılın son çeyreğinde ortalama 3.500.000 rubleye tekabül ediyordu. Bu ürünlerin önemli bir kısmı Tiflis şehrinde, bir kısmı Güney Kafkasya şehirlerinde ve bir kısmı da İran pazarlarında tüketiciye sunuluyordu. Tiflis'ten Rusya'ya gönderilen mallar arasında ise ipek ham maddesi, ipekten üretilen bir takım el işlemleri, yün halı-kilim ve pamuk bulunmaktaydı. Tüm bu mallar toplamda 1.000.000 rubleye ulaşıyordu.²⁸⁸

Tiflis guberniyasından ihraç edilen ürünler oldukça geniş çeşitlilik göstermekteydi. Bunların guberniya dahilindeki dağılımları uezdlere göre şu şekilde sıralanabilir.

²⁸⁵ Yazar burada Puşkin'in "Puteşestviye v Arzum" (Erzurum Seyahatnamesi) adlı eserinde anlattıklarına atıfta bulunuyor. «Ves' Kavkaz» **İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik**, I. Çast, (Administrativniy Otdel), Tiflis 1903, s. 34.

²⁸⁶ «Ves' Kavkaz» **İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik**, I. Çast, (Administrativniy Otdel), Tiflis 1903, s. 53.

²⁸⁷ N. Badriaşvili, **Tbilisi**, Tbilisi 1957, s. 38.

²⁸⁸ "Tiflis", **Geografiçesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii**, Cilt: 5, SanktPeterburg 1885, s. 135.

Tablo-24 Guberniya'dan İhraç Edilen Mallar	
Uezdler	İhraç edilen mallar
Ahılkelek	Buğday, arpa, keten yağı, yün, hayvan, deri, yağ, yumurta, tavuk, tulum ve ot.
Ahıska	Meyve, peynir, yağ, hayvan, yaş deri, kereste, tulum, gümüş ve altın işlemeli mallar
Borçalı	Fabrika ürünleri, şarap, hayvan, at, yün, süt ürünleri ve ot
Gori	Kereste, kireç, ağaçtan kasa, kürek, harman makinesi (patos), şarap, çuha
Duşeti	Buğday, arpa ve mısır
Signah	Buğday, arpa, yün ve şarap
Telav	Şarap, tulum, mum, büyük ve küçükbaş hayvan, ipek.
Tioneti	Yün, peynir, yağ, hayvan, tavuk, kilim, keçeden şapka ve şal.
Tiflis (uezd)	Buğday, arpa, pirinç, meyve, şarap, hayvan, ot, saman, odun ve bostan sebzeleri
Tiflis şehri	Tütün, deri, vodka ve konyak üretimi, kağıt, tekstil, iplik işleri ve şarap.
Kaynak: Obzor Tiflisskoy Gubernii za 1893 god , Tiflis 1895, s. 15.	

Tiflis Guberniyası dahilinde ticaret malzemelerinin depolandığı ambarlara dair bilgiler, bu ticari malların neler olduğu hakkında bilgi vermektedir. 1894 yılı verilerine göre, ticari mallardan “gazyağı”nın önemli bir yeri vardı ve temel tüketim malzemelerinden biri idi. Ne kadar miktarda gazyağı depolandığı belirtilmemekle birlikte, 121 gazyağı deposundan bahsedilmektedir. Ayrıca 56 adet tahıl, 42 adet votka ve şarap, 21 adet kilim ve ipek, 13 adet odun, 13 adet balık, 11 adet mum, dokuz adet boya malzemeleri, yedi adet tuz, beş adet iplik, beş adet yün, dört adet demir, üç adet tütün, üç adet şeker, üç adet ceviz, üç adet ham deri, iki adet ot, iki adet un, bir adet fayans, bir adet kaldırım ve zemin döşeme için çimento, bir adet taş kömür ve bir adet mineral su deposu bulunmaktaydı.²⁸⁹

²⁸⁹ **Obzor Tiflisskoy Gubernii za 1894 god**, Tiflis 1895, s. 22.

Tüketim mallarının satışa sunulduğu yerlerin başında dükkanlar gelmekteydi. 1894 yılı verilerine göre 803 dükkan, 352 bakkal, 313 manifatura mağazaları, 296 kasap dükkanı, 285 küçük dükkan (her türlü küçük ev ihtiyaçlarının bulunduğu), 113 meyhane, 112 tuhafiyeye, 151 manav, 255 şarap mahzeni ve dükkanı, 83 han, 72 birahane, 71 yemekhane, 58 koloni ülkelerinden getirilen malların ve resim malzemelerinin satıldığı dükkan, 52 kuyumcu dükkanı, 46 kahve ve çay evi, 45 zahire dükkanı, 43 içki dükkanı, 41 pansiyon, 40 yerli ayakkabı dükkanı, 37 hamam, 38 balıkçı dükkanı, 38 kömür dükkanı, 33 eski elbise dükkanı, 31 restoran, 26 sütçü dükkanı, 24 lokanta, 21 hazır giyim mağazası, 21 züccaciye, 20 kırtasiye, 20 İran ürünleri satılan mağaza, 18 misafirhane, 18 hazır ayakkabı dükkanı, 17 tütün dükkanı, 16 gurme evi, 16 tuz dükkanı, 15 mobilya dükkanı, 14 bakır dükkanı, 13 ateşli silah satışı yapılan dükkan, 13 çelik ve dökme demir dükkanı, 12 kitabevi, 11 özel kütüphane, 11 gaz lambası dükkanı, 10 oyuncak dükkanı, dokuz çay dükkanı, kadın şapkası satılan sekiz dükkan, keçe halı satan sekiz dükkan, cilt işleri yapan yedi dükkan, ipek malzemeleri satan yedi dükkan, Lezgi şalı ve dokumaları satan yedi dükkan, kozmetik ürünler satan altı dükkan, ayakkabı tamiri yapan altı dükkan, seramik veya çini satan dükkan altı dükkan, beş yün dükkanı, dört cam ve ayna satan dükkan, dört banka, keten ve kendir satılan dört dükkan, demir malzemeleri satılan dört dükkan, dört kürkçü dükkanı, üç hırdavat dükkanı, dört piyano dükkanı, üç dikiş makinası dükkanı, üç el işi ürünler dükkanı, dört müzik aksesuarları dükkanı, iki peynir dükkanı, Fransız ve İngiliz kumaşları satan dükkan, ithal içki satan dükkan, çiçekçi ve bir de sepetçi dükkanı bulunmaktaydı. Bunlardan en canlı alışveriş yerleri şeker, votka ve şarap dükkanları idi. Yine tuhafiyeye ve manüfaktür yerleri ve dükkanlar ile kasaplar, alışverişin yoğun olduğu mekanlar arasında idi.²⁹⁰

Şarap ticaretinin ana merkezini Tiflis ve Telav arasındaki bölge oluşturuyordu. Üretim merkezleri arasında ulaşım ağı elverişsiz bir konumda iken Rusların inşa ettiği Gamborski geçidi ile daha kısa ve kolay ulaşım sağlandı. Bölgenin tarihi adı olarak kullanılmaya devam eden Kaheti şaraplarının pazarlanması için en kestirme yol, Gamborski dağları arasından Vladikavkaz'a ve oradan Rusya

²⁹⁰ **Obzor Tiflisskoy Gubernii za 1894 god**, Tiflis 1895, s. 22-23.

içlerine uzanan yoldu. Şarabın daha fazla ve daha seri pazarlanması için şarap tüccarları, uzun ve güvenli yolları daha seyrek kullanıyorlardı.²⁹¹

3) Ulaşım Ağları ve Ticaretteki Roller

Tiflis Guberniyası genelinde ve buradan dışarıya yapılan ticarete yolların rolü büyüktü. Guberniyanın yolları ikiye ayrılıyordu. Ana yollar; Eski İmereti askeri şosesi (117 km), Belokluçinski yolu (43 km), Martkobski yolu (24 km) idi. Şose yollar (474 km) ise; Kaheti posta yolu (153 km), Signah-Telav yolu (66 km), Telav-Ahmeti (21 km), Ahmeti-Tioneti, Tiflis-Tioneti yolu (69 km), Tiflis-Mangliski şosesi (64 km), Borjomi-Ahılkelek şosesi (62 km), eski Erivan yolu (52 km), Tiflis-Kırmızı köprü (Gence'de), Ahıska-Ahılkelek ve Tiflis-Gümrü yolu idi.²⁹² Gürcü Askeri Yolu imparatorluğun merkezinden uzanan bir yol olarak Tiflis şehrine kuzeyden giriş yapıyordu.²⁹³

Ahıska'dan Ardahan-Merdenik yolu ile Kura vadisine giden ve oradan Kars ve Oltu'ya ayrılan bir askeri yol inşa edildi. Ayrıca Ahıska'dan Tiflis kara yoluna bağlanan bir yol inşa edilerek, Batum ile Tiflis arasındaki demiryolunun kesilmesi halinde, askeri nakliyatın karayolu ile yapılması planlandı. Ruslar, 1914'e kadar yaptıkları yollar sayesinde sınırın merkezi ve doğu kısımları arasındaki ulaştırma meselesini büyük ölçüde hallettiler.²⁹⁴

Hazar Denizi ve Karadeniz arasındaki bağlantıyı demiryolları ile sağlamayı amaçlayan Rusya, XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bunu önemli oranda başardı. Bakü, Tiflis, Kutayis, Batum ve Poti hatları önemli oranda birbirine bağlandı.²⁹⁵

Ticaretin gelişmesine ve hızlanmasına önemli katkı sağlayan Güney Kafkasya Demiryolları, 1872'de Tiflis-Poti hattının açılması ile hizmete girdi. Tiflis'ten Poti'ye uzatılan hat sayesinde Kafkasya Valisi'nin ikamet ettiği ve Kafkasya'nın

²⁹¹ Yevgeniy Markov, **Oçerki Kavkaza Kartını Kavkazskoy Jizni, Prirodı i İstorii**, S-Peterburg 1887, s. 465.

²⁹² «Ves' Kavkaz» **İllustrirovanniy Spravoçno-Literaturniy Sbornik**, II. Çast', (Torgovo-Promışlenniy Otdel), Tiflis 1903, s. 15.

²⁹³ «Ves' Kavkaz» **İllustrirovanniy Spravoçno-Literaturniy Sbornik**, (Administrativniy Otdel), Tiflis 1903, s. 34.

²⁹⁴ W. E. D. Allen-Paul Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966, s. 207-208.

²⁹⁵ Sergey Anisimov, **Kafkas Klavuzu**, Çeviren: Binbaşı Sadık, İstanbul 1926, s. 270.

yönetim merkezi olan Tiflis ile demiryolu bağlantısı sağlanmış oldu. Yine Viladikavkaz'dan Rostov'a uzatılan hat²⁹⁶ ile ulaşım ağı geniş bir alana yayıldı.

1883'de Tiflis, Bakü ve Batum demiryolları ile birleştirildi ve bu şehirler birbirine bağlanmış oldu. Mayıs 1883'de ilk yolcu treni Tiflis'ten Bakü'ye hareket etti²⁹⁷. Aynı yıl Tiflis şehrinde Güney Kafkasya Demiryolları'nın işletim merkezi olacak birimler açıldı ve buralarda çalışan işçilerin sayısı 3.000-3.500 kişiye ulaştı.²⁹⁸ Mart ayında ilk atlı tramvay yolu Tiflis'te hizmete açıldı.²⁹⁹

Ulaşım İdaresi Kafkasya'da devlet ve askeri yollar inşaatı, nehir ve kara taşımacılığı gibi tüm ulaşım işlerinden sorumlu idi. Ulaşımı hızlandırmak ve lojistik hizmetleri etkili bir şekilde yürütebilmek için tüm Rusya topraklarında olduğu gibi, Kafkasya'nın kara ve demiryolu ağının gelişmesine büyük yatırımlar yapıldı.

Demiryolunu Kafkasya'nın geneline yaymayı amaçlayan Rusya, 1894'de Tiflis Guberniyası'nda Borjomi hattının yapımına ağırlık verdi. Borjomi mevkiinde inşa edilmiş olan bu hattın Kars yoluna başlangıç olmak üzere Halçik'e kadar uzatılması planlandı ise de; bu hattın inşaat masrafının fazla olabileceği ve savaş ihtimali dikkate alınarak, daha önemli olan Aleksandrapol (Gümrü) hattının inşası ve bu hattın Kars'a ve daha sonra Sarıkamış'a kadar uzatılması kararlaştırıldı. Bu hat Rusya'yı Kafkasya'daki askeri hareketlenmesinde büyük oranda rahatlatacak ve bu hat sayesinde Osmanlı sınırına Rusya'nın her tarafından kısa süre içerisinde asker sevki gerçekleştirilebilecekti. Rusya, daha sonra Gori'ye kadar yapılacak hat ve Bakü'den Petrovski'ye uzatılacak hat ile birleşecek olan bu proje için yaklaşık 150 milyon ruble harcadı. Bir başka demiryolu hattı da Arpaçay vadisinden Alagöz eteklerini geçip, Erivan bölgesinden aşağı Aras vadisinde Nahçıvan'a ve İran sınırında Julfa'ya uzatıldı.³⁰⁰ 1899'da Tiflis'ten Kars'a direk seferler yapılacak demiryolu açıldı.³⁰¹

²⁹⁶ **Kavkazskiy Kalendar na 1879 god**, Tiflis 1878, s. 66.

²⁹⁷ **Kavkazskiy Kalendar na 1905 g**, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 24.

²⁹⁸ N. Badriaşvili, **Tbilisi**, Tbilisi 1957, s. 50.

²⁹⁹ **Kavkazskiy Kalendar na 1905 g**, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 24.

³⁰⁰ **BOA**, Y.A.Hus, 301/114 (16 Haziran 1894); Allen-Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki...**, s. 208.

³⁰¹ **Kavkazskiy Kalendar na 1905 g**, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 29.

1900 yılı Güney Kafkasya Demiryolları'nın bütün Rusya'nın demiryolları ağıyla bütünleştiği yıl oldu.³⁰² 1903'de Gümrü'den Erivan'a uzanan demiryolu kullanıma açıldı.³⁰³ Güney Kafkasya'da toplam 1.048 km demiryolu ağı bulunmaktaydı.³⁰⁴

³⁰² T. R. Kvirkeveliya, **Arhitektura Tbilisi**, Moskva 1985, s. 64.

³⁰³ **Kavkazskiy Kalendar na 1905 g**, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 30.

³⁰⁴ «Ves' Kavkaz» **İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik**, II. Çast', (Torgovo-Promışlenniy Otdel), Tiflis 1903, s. 15.

İKİNCİ BÖLÜM

RUSYA’NIN MERKEZ VE TAŞRA İLİŞKİLERİNDE BİR MODEL OLARAK TİFLİS GUBERNİYASI

A) GUBERNİYA SİSTEMİ VE TİFLİS GUBERNİYA YÖNETİMİ

1) I. Petro’nun Guberniya Reformu ve Merkezîyetçi Politikadaki Yeri

“Guberniya” sözcüğü latince “gubernium” kökünden gelmektedir. “Guberniya”, “guberniya şehri” veya “ana şehir” anlamında da kullanılan guberniya kavramı¹, Rusya İmparatorluğu idari yapılanmasındaki yeri dikkate alındığında, Türkçeye “vilayet” olarak çevrilebilir.² Osmanlı belgelerinde guberniya karşılığı olarak “eyalet” kullanılıyordu.³ Bazı belgelerde ise, Kafkasya’nın kendisi bir eyalet olarak kaydediliyordu.⁴

“Guberniya” sözcüğü, Rusya’da ilk olarak XVIII. yüzyılın başında ortaya çıktı. Devletin idari bölünmesindeki dağınıklığı gidermek ve merkezîyetçi yapıyı kuvvetlendirmek amacıyla bizzat I. Petro tarafından gündeme alındı. Petro’nun yeni sistemin karşılığı olarak “guberniya” ve “gubernatör” kelimelerini Avrupa’dan alarak Rusya gündemine soktuğu söylenebilir.⁵

XVII. yüzyılın sonunda Rusya henüz bir Avrasya devleti idi ve Avrupalı olma amacını taşıyordu. Bu amaca ulaşmak adına, Petro köklü reformlar dönemini başlattı. Bu reformları öncekilerden ayıran en önemli yan, idari alanda yoğunlaşmalarıydı. Tarihçi Mihail Mihayloviç Bogoslovskiy (1867-1929), Petro’nun

¹ Vladimir Dal, *Tolkoviy Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıka*, Cilt: 1, Sankt-Peterburg-Moskva 1903, s. 1001; Maks Fasmer, *Etimologičeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, Cilt: 1, Moskva 1986, s. 469.

² Yaklaşık 150 yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu’nda gerçekleştirilecek olan vilayet reformundaki esasların, Rusya’daki guberniya sistemi ile önemli benzerlikler gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Valinin yönettiği vilayet, tanzimatla birlikte adli, idari ve malî yönden örgütleniyor ve devleti temsilen valinin yetkileri malî, siyasi ve güvenlik konularında artırılıyordu. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s. 61.

³ “*Elizavetpol Eyaleti...*” BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Y.PRK.BŞK (Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti), 75/62 (08 Aralık 1905); “*Kafkasya’da “Kutayis” ve “Erivan” eyaletlerinde mütemekkin Ermeni...*” BOA, HR.SYS, 2853/12.

⁴ “*Rusya devletinin Kafkasya Eyaleti valisi olup...*”, BOA, Y.PRK.ZB, 24/107 (25 Şubat 1900).

⁵ *Gubernii Rossiyskoy İmperii İstoriya i Rukovoditeli 1708-1917*, Moskva 2003, s. 7.

reformlarını anlattığı “*Oblastnaya Reforma Petra Velikago*” (*Büyük Petro'nun Oblast Reformu*) adlı çalışmasında; Petro'nun askeri alanda değil de, hukuk ve idari alanlarda yapılan reformlarda batıyı örnek almasının; onun reformlarının orijinal tarafı olduğunu iddia etmekteydi. Yazar, askeri alanda yapılacak düzenlemelerde Rusya'nın kendi tarihinden beslenebileceğini ve bu konuda XVII. yüzyıl Moskova Rusyası'nın parlak bir örnek olduğunu belirtmekteydi.⁶

İktidarı boyunca idari ve hukuki reformları gerçekleştirmeyi hedefleyen I. Petro, bu hedefi kesintiye uğratacak her türlü engeli ortadan kaldırmaya hazırды. Bu engellerin başında gördüğü isyankar kapıkulu askerleri “*strelitsler*”i, Moskova'da başlattıkları 1698 isyanının ardından lağvetti. Yalnızca kendisine engel çıkarmayacak olan bazı strelitsleri, şehirlerde polis hizmetini yerine getirmekle görevlendirdi. Yine Avrupalı olmak uğruna başkenti Moskova'dan, eski bir uç bölgesi olan Petersburg'a taşımaktan çekinmedi.⁷

I. Petro, hayalini kurduğu yeni devletin hayat bulması için, politik ve idari sistemde köklü reformlar gerçekleştirmek gerektiğine inanıyordu.⁸ Guberniya sistemi, bu reformların en önemli ayağını oluşturdu. Petro'nun bu alandaki ilk reformlarına kadar Rusya toprakları uezdler'e ayrılıyordu. Uezdlerin sayısı XVII. yüzyılda 166 civarındaydı.⁹

Guberniyaların idari sistemde yerini alması resmi olarak I. Petro'nun Aralık 1708 fermanıyla gerçekleşti. İlk olarak sekiz guberniya teşekkül ettirildi. Rusya'daki ilk guberniya, İsveç'den alınan ve sonradan adı Saint-Petersburg olacak olan İngermanland bölgesinde şekillendirildi. Bu ilk guberniyaya Knez Aleksandr Daniloviç Menşikov gubernatör olarak atandı. Bu dönemde gubernatörün görev tanımının net olarak yapıldığı söylenemezdi.¹⁰

⁶ M. Bogoslovskiy, *Oblastnaya Reforma Petra Velikago-Provintsiya 1719-27*, Moskva 1902, s. 26.

⁷ Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, İstanbul 2011, s. 255-261; Alla Begunova, *Put Çerez Veka*, Moskva 1988, s. 76.

⁸ L. M. Lisenko, *Gubernatori i General-Gubernatori Rossiyskoy İmperii (XVIII-Naçalo XX Veka)*, Moskva 2001, s. 23.

⁹ O. V. Erohina, *Gubernatorstvo Rossii İstoriya i Sovremiyennost*, Moskva 2014, s. 9.

¹⁰ L. M. Lisenko, *Gubernatori i General-Gubernatori Rossiyskoy İmperii (XVIII-Naçalo XX Veka)*, Moskva 2001, s. 29.

1720'den sonra guberniyalar bir alt birim olan provintsiyalara, provintsiyalar ise uezdlere (kazalara) ayrıldı. İdari yapılanmada önemli yeri olan voyvodaların yetkileri sınırlandırıldı. 1727'de Rusya İmparatorluğu sınırları dahilinde 14 guberniya, 47 provintsiya ve 250'den fazla uezd bulunmaktaydı.¹¹

Guberniya sisteminden I. Petro'nun pragmatik beklentileri vardı. Bunlardan ilki yerel idarecilerin keyfi uygulamalarına son vermek ve onların yeni merkezi yönetim teşkilatı içinde devlet otoritesini kabul etmesini sağlamaktı. Bu sağlandığı takdirde onların eylem ve uygulamalarının denetim altına alınacağına inanıyordu. Bir diğer beklenti ise, yargı faaliyetlerinin yönetimden ayrılmasına yönelikti.¹²

I. Petro yerel idarecileri yukarıda belirtilen amaca yöneltmek için "*guberniya komiserliği*"ni, guberniya reformundan üç yıl sonra uygulamaya koydu. Şubat 1711'deki kararnameye göre iki komiser guberniyalardan senatoya gönderilecek ve burada görevlendirileceklerdi. İlk komiserler Kazan ve Azak guberniyalarından atandılar. Komiserler, guberniya işlerindeki bütün gelişmeleri merkeze bildirmekle yükümlü idiler.¹³

Guberniya idari sisteminde en önemli değişiklik, 1775'de II. Katerina tarafından uygulamaya konulan "*guberniya reformu*" ile gerçekleşti. Bu reform guberniya sistemindeki bir takım aksaklıkları gidermeye yönelik adımları içeriyordu. En önemli eksiklik, guberniya yönetimindeki yetki dağılımının pratikte aksamalara yol açması olarak öne çıkıyordu. Başka bir deyişle, yönetim organlarından herhangi biri, yetkilerini hem finans alanı, hem yürütme organı hem de hukuk alanında kullanabiliyordu. Bu ise beraberinde bir takım sıkıntıları doğuruyordu. Reformlarla bu usulün önüne geçildi ve guberniyaların yönetim faaliyetleri ile yargı kurumlarının çalışmaları birbirinden ayrıldı. Yönetimin yetki alanına emniyet ve ekonomi ile ilgili birimler verilirken, yargının yetki alanına sivil ve cezai yargılama usullerine yönelik uygulamalar aktarıldı. Genel vali kontrolündeki üç yerel idare organından yönetim ve

¹¹ Erohina, *Gubernatorstvo Rossii İstoriya...*, s. 16-18.

¹² Erohina, *Gubernatorstvo Rossii İstoriya...*, s. 10.

¹³ *İstoriya Pravitelstvuyuşago Senata za Dvesti Let 1711-1911 gg*, Cilt: 1, SanktPeterburg 1911, s. 171-172.

finans kurumları guberniyalarda; yargı kurumları ise uездlerde faaliyet gösterecekti.¹⁴

1775 guberniya reformunda guberniyaların yapısı da belirlenmiş oldu. Buna göre; bütün İmparatorluk 300–400 bin vergi mükellefinin bulunacağı 40 tane “*namestniçestvo*” (*naiblik*)ya ayrılacaktı. Bu *namestniçestvo*ların altında 20–30 bin vergi mükellefinin meskûn olacağı uездler oluşturulacak ve 2–3 *namestniçestvo* bir “*namestnik*” (*naib*) idaresinde birleştirilecekti. Her *namestniçestvo*nun başında yönetici olarak bir gubernatör bulunacaktı.¹⁵ Yeni düzene göre, önemli yetkileri olan “*voyvodalık*” sistemi de tarihe karıştıyordu.¹⁶

II. Katerina'nın guberniyaların teşkilatlanması reformuyla yapmak istediği, merkezi otoritenin imparatorluğun uzak bölgelerinde tam olarak hissedilmesini sağlamaktı. *Namestniçestvo*lara (Naiblik) *namestnik* (*naib*) atandığında, bu hassasiyetin dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Zira *namestnik*, II. Katerina'nın güvenini kazanmış ve kendisine yakın kişilerden atanabiliyordu.¹⁷

II. Katerina'nın guberniya sisteminde yaptığı bu değişikliklerin bir kısmı uzun sürmedi. Katerina sonrası tahta geçen I. Paul, “*namestniçestvo*” sistemini tasviye etti ve bütün gubernatörlerin yeniden doğrudan imparatora ve senatoya bağlanmasını sağladı. 1802'de bakanlıkların teşkilatlanmasında ise gubernatörlerin içişleri bakanlığına, genel gubernatörlerin (genel vali) ise doğrudan imparatora bağlı olması kararlaştırıldı.¹⁸ Zamanla bu terimlerden “*gubernatör*” ve “*guberniya*” kelimeleri ön plana çıktı¹⁹ ve XIX. yüzyıl boyunca idari yapının en önemli mekanizmaları oldular ve bu durum XX. yüzyılın başlarına kadar korundu.

Rusya İmparatorluğu sınırlarındaki guberniyaların sayısının yıllara göre nasıl değişiklik gösterdiği aşağıdaki tablodan anlaşılabilir.

¹⁴ Erohina, *Gubernatorstvo Rossii İstoriya...*, s. 19-20.

¹⁵ *Gubernii Rossiyskoy İmperii...*, s. 7.

¹⁶ *Entsiklopediya Voennih i Morskikh Nauk*, Cilt: II, SanktPeterburg 1885, s. 195.

¹⁷ Erohina, *Gubernatorstvo Rossii İstoriya...*, s. 20.

¹⁸ *Gubernii Rossiyskoy İmperii...*, s. 7-8.

¹⁹ *Voenniy Entsiklopedičeskiy Leksikon*, Cilt: IX, SanktPeterburg 1855, s. 227.

Tablo-25 Rusya İmparatorluğu'nda Yıllara Göre Guberniya Sayısı													
Yıllar	1708	1714	1719	1727	1745	1766	1775	1785	1796	1800	1825	1847	1905
Sayı	8	9	11	14	16	20	23	43	51	42	49	58	81

Kaynak: Sergey Tarhov, “İzmeneniye Administrativno-Territorialnogo Deleniya Rossii v XIII-XX vv.”, **Logos**, (1 (46), 2005, s. 66.

2) Guberniya Sisteminin Kafkasya ve Tiflis İçin Anlamı

Rusya İmparatorluğu'nun yönetim mekanizması olarak ortaya koyduğu ve güçlendirdiği guberniya sistemi, Kafkasya'ya uzanan hakimiyet sürecinde önemli rol oynadı. Merkezin bölgedeki temsili bu yolla sağlandı. 12 Eylül 1801'de bir manifesto ile Tiflis'in de içinde bulunduğu Gürcistan topraklarını ilhak ettiğini ilan eden Rusya, Gürcistan Krallığı'nın son bulmasının ardından guberniyaları şekillendirmeye başladı. Bu idari yapıyı uygulamaya koymak üzere Çar I. Aleksandr, General Knorring'i Genel Vali ve Kafkasya Orduları Başkomutanı sıfatı ile Gürcistan başta olmak üzere, Kafkasya'nın güney ve kuzey bölgelerinin idari ve askeri alanda en yüksek yetkilisi olarak atadı.²⁰

Kafkasya'nın idari olarak yeniden yapılandırılması, Rusya iktidarının ilk yıllarından itibaren sistemli bir şekilde ilgilendiği en önemli mesele oldu. XIX. yüzyılın başında Kafkasya'da; Derbent, Bakü, Şeki, Şemahı, Talış, Gence, Karabağ, Nahçıvan ve Erivan Hanlıkları; İmereti Krallığı; Megreli, Abhazya ve Guri Prenslikleri; Ahıska Paşalığı vs. bulunuyordu. Hanlıkların, Sultanlıkların ve Melikliklerin toprakları Rus subaylarından oluşan askeri iradenin kontrolünde idari birimlere dönüştürüldü. Hanlıkların bir kısmı Rusya ile birleşme anlaşmasına göre – Karabağ, Şeki, Şemahı, Lenkeran bir süre kendi eski idare sistemlerini muhafaza ettiler; ancak daha sonra sırası ile guberniyalara dönüştürüldüler. Bakü (1808), Kuba

²⁰ Çapraz, “Gürcistan'da Rus İdaresi'nin...”, s. 68.

(1810), Şeki (1819), Şirvan (1820), Karabağ (1822), Taliş (1826) ve iki sancak – Elizavetpol (Gence) (1804), ve Çar-Balaken bu guberniyalardandı.²¹

Gürcistan topraklarında idari sistemin uygulanacağı alanlar Gürcistan (Kartli ve Kaheti) ve Müslüman bölgeleri idi. İlk etapta Kaheti, Yukarı Telav, Aşağı Signah, Yukarı Kartli (Duşeti), Orta Gori, Aşağı Tiflis, Somheti (Lori) idari yapıları oluşturuldu. Bu yapıya Türk-Müslüman bölgeleri olarak sayılan Borçalı, Kazah ve Şamşad dahil edildi. Sonrasında Pembek’in Lori Sancağı’na katılması ve Şöreğel Sultanlığı’nın da dahil edilmesiyle sınırlar genişledi ve Pembek-Şöreğel bölgesi oluşturuldu.²²

Rusya-İran Savaşı’nın Ekim 1813’de bitmesinin ardından Gülistan köyünde imzalanan Gülistan Barış Antlaşması’na göre; Dağıstan, Gürcistan, Guri, İmereti, Megreli ve Abhazya, Gence, Karabağ, Şeki, Şirvan, Bakü, Kuba, Taliş ve Derbend hanlıkları Rusya İmparatorluğu hakimiyetine geçti.²³

Rusya-İran (1826-1828) ve Rusya-Osmanlı Devleti savaşlarının son bulması ile Rusya’nın Kafkasya hakimiyetine yeni topraklar dahil edildi. Türkmençay Antlaşması’na (10 Şubat 1828) göre; Erivan, Nahçıvan hanlıkları ve Ordubad Sancağı Rusya’ya bırakıldı. 2 Eylül 1829 Edirne Antlaşması’na göre; Ahıska ve Ahılkelek Osmanlı Devleti’nden Rusya’ya geçti.

Yeni bölgelerin dahil edilmesi daha önce gerçekleştirilen idari reformların yeniden ele alınmasını zorunlu kıldı. Bu zorunluluk ve mevcut idari yapılanmada bir takım aksaklıkların yaşandığı genel valiler tarafından dile getiriliyordu. Kafkasya Orduları Başkumandanı İvan Feodoroviç Paskeviç, 24 Nisan 1830 tarihli raporunda mevcut idare sistemi ile uyumluluk arz edecek bir sistemin kurulamadığını belirtti. Paskeviç, yerel yönetim anlayışlarının devam etmesinden şikayet etti. Paskeviç, bu sorunun çözümü olarak İmparatorluk genelinde uygulanan guberniya sisteminin bütün uygulamalarıyla Kafkasya’da da yerleşmesini önerdi.²⁴

²¹ Tiflisskaya Unika İstoriçeskie Materialı Stati i Publikatsii, Sankt-Peterburg 2007, s.5.

²² Tiflisskaya Unika İstoriçeskie..., s. 5.

²³ Tiflisskaya Unika İstoriçeskie..., s.5.

²⁴ Çapraz, “Gürcistan’da Rus İdaresi’nin..., s. 78.

23 Haziran 1833'de Devlet Konseyi'nin, "*Ermeni Oblastı'nın Yönetimi İçin Kurallar*" adıyla kabul ettiği karara uygun olarak Car-Balaken bölgesi Erivan, Şarur, Serdarabad ve Sürmeli olmak üzere dört okruğa bölündü.

Alınan kararlar neticesinde I. Nikola döneminde Güney Kafkasya idari bakımdan aşağıdaki şekilde düzenlendi.²⁵

1- Gürcistan (altı uezd),

2- Gürcistan'ın beş Türk Bölgesi (Borçalı, Kazah, Şamşad, Pembek ve Şöregel),

3- Yedi vilayet (Provintsiya): Karabağ, Şeki, Şirvan, Bakü, Kuba, Derbend ve Ahıska,

4- Dört oblast: İmereti, Megreli, Gori ve Ermeni Oblastı

5- Talış Hanlığı

6- Ana Kafkas dağları boyunca Car-Balaken Oblastı oluşturuldu. Bundan başka Abhazya ve Svaneti Rus kontrolü altında kendi yöneticileri tarafından yönetildi. Dağıstan'da ise; Targu Şamhallığı ile Gazi Kumuk, Avar ve Mehtulin Hanlıkları aynı statüde idare edildi.

Ekonomi politikasındaki talihsizlikler ve aynı şekilde 1830'lu yıllardaki halk ayaklanmaları "*Car-Baleken-1830, Talış-1831, Kuba-1837, Şeki-1838*" Çar Hükümetini yönetim politikasında değişikliğe gitmeye zorladı. 10 Nisan 1840'da, 1 Ocak 1841'den itibaren uygulanmak üzere Zakafkasya (Güney Kafkasya) Krayı'nın idaresi için yeni bir kanun onaylandı. Yeni teşkilatlanmaya göre, Abhazya, Megreli ve Svaneti'yi içeren Kafkasya Krayı yönetim olarak iki kısma ayrıldı. Gürcistan-İmereti Guberniyası adıyla batı kısmı ve Hazar Oblastı adıyla doğu kısmı oluşturuldu. Derbend ve Kuba uezdleri Derbend Askeri Bölge Amirliği'nin yönetimine bırakıldı.

Gürcistan-İmereti Guberniyası, Tiflis'le birlikte 11 uezd ve 44 uçastok (kaza) dan oluşturuldu. Bunlar; Tiflis, Gori, Telav, Kutayis (İmereti), Aleksandrapol (Gümrü), Nahçıvan, Erivan, Elisavetpol (Gence), Gori ve Baleken (Car-Baleken oblastı ve İlisu Sultanlığı'ndan oluşturulan) okrugları.

²⁵ Tiflisskaya Unika İstoriçeskie..., s.6.

Gürcistan dışında Azerbaycan topraklarında da benzer bir idari yapılandırmaya gidildi. Hazar Oblastı, Şemahı ile birlikte büyük oranda Kuzey Azerbaycan toprakları üzerine yayıldı. Bu bölge aynı zamanda Rusça literatürde Müslüman vilayetleri diye adlandırılıyordu. Oblastta yedi uezd bulunuyordu: Şemah (Eski Şirvan), Şuşa (Karabağ), Nuha (Şeki), Lenkeran (Talış), Bakü, Derbend (Derbend, Tabasaran ve Karagaytak) ve Kuba (Kuba vilayeti ile birlikte Samur Okruğu).²⁶

1840 tarihli guberniya reformuna göre; guberniyaların içyapısında değişikliğe gidildi, eski uezdlerin ve vilayetlerin (provintsiya) sınırları önemli ölçüde değiştirildi. Naibliğin (Namestniçestvo) kurulmasından sonra (1844), Namestnik (Naib) Knez Mihail Semyönoviç Vorontsov, Kafkasya Krayı'ndaki guberniyaların yeniden yapılandırılması ile ilgili bir reform taslağı sundu. Bu reform taslağı 14 Aralık 1846'da onaylandı ve buna göre bütün Güney Kafkasya dört guberniyaya ayrıldı. Kutayis, Tiflis, Şemahı ve Derbend.²⁷ Böylece Tiflis Guberniyası müstakil bir guberniya olarak şekillendirildi.

Bu idari yapılanma ile birlikte Kafkasya'nın yönetimi, Rusya İmparatorluğu'nun idari sistemiyle uyumlu hale geldi. Değişim; idari yönetimin kolaylaştırılması ve İmparatorluğun bölgedeki otoritesinin güçlendirilmesi amacıyla gerçekleştirildi. Bu aynı zamanda merkezîyetçi yönetim modelinin bölgede uygulandığı anlamına geliyordu.

Guberniyaların bürokratik yapılanması, Kafkasya yönetiminde önemli yer tuttu. Guberniyalar, idari sistemde daha sosyal bir yönetim anlayışının sergilendiği yönetim biçimiydi. Bir de askeri-halk yönetimi diye adlandırılan oblastlar vardı. Bu oblastlar istisna olarak guberniyalara bağlı olarak da görülebilmekteydi. XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Kafkasya Krayı'nın guberniyalarını; Tiflis, Kutayis, Bakü, Elizavetpol (Gence), Erivan ve Karadeniz oluşturuyordu. Kafkasya Krayı'nın oblastlarını ise; Dağıstan, Kars ve Batum oluşturuyordu. Sohum ve Zakatala okrugları ise askeri-halk yönetimine tabi idiler.²⁸

²⁶ Tiflisskaya Unika İstoriçeskie..., s.7.

²⁷ Tiflisskaya Unika İstoriçeskie..., s.7.

²⁸ Vorontsov-Daşkov, Vsyepoddanneşaya Zapiska po Upravleniyu..., s. 122-123.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya İmparatorluğu'nun, guberniya reformunu tüm Kafkasya'da yaymayı başardığı görülmektedir. Kafkasya sınırlarındaki guberniya ve oblastların yapılanma tarihleri, nüfus yapısı ve kapsadıkları alanlar aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-26 Kafkasya'daki Guberniyalar (Oluşum Tarihi ve Nüfus Yapıları)			
Guberniya veya Oblast Adı	Oluşum Tarihi	Nüfusu	Km²
Bakü Guberniyası	1859 (1846)	851,0	39 007
Batum Oblastı	1878	155,8	6 975
Dağıstan Oblastı	1860	599,2	29 708
Elizavetpol Guberniyası (Gence)	1868	942,6	44 044
Kars Oblastı	1878	343,5	18 747
Kuban Oblastı	1860	2 223,5	94 903
Kutayis Guberniyası	1846	1 020,7	29 347
Stavropol Guberniyası	1847 (1785)	989,4	53 490
Terek Oblastı	1860	1 023,7	72 260
Tiflis Guberniyası	1846	1 138,4	44 844
Karadeniz Guberniyası	1896	70,0	6 675
Erivan Guberniyası	1849	901,9	27 777
Kaynak: Sergey Tarhov, "İzmeneniye Administrativno-Territorialnogo Deleniya Rossii v XIII-XX vv.", Logos , (1 (46), 2005, s. 69.			

Askeri-halk yönetimi, Rusya'nın Kafkasya yerlileri ile mücadelesi sonrasında ortaya çıkan bir sistemdi. Rusya kendi literatüründe yerlileri “*gortsı*” (*dağlılar*) olarak tanımladı ve dağlıların yaşadığı bölgenin kontrolünü Kafkasya Ordusu Kumandanlığı yönetiminde olacak şekilde subayların eline bıraktı.²⁹ Dağıstan ve Kars oblastları ile Zakatala, Sohum, Batum ve Artvin okrugları askeri-halk yönetimi ile yönetilmekteydiler. Sohum, Batum ve Artvin okruglarının dahil olduğu Kutayis Guberniyası'nın ve oblastların yöneticileri (naçalnikleri) askeri vali statüsündeydiler. Bu yöneticilerin emrinde askeri memurlar vardı. Bu yönetim anlayışının hukuksal yansımaları da askeri boyutta idi.³⁰

Rusya'nın Kafkasya dağlılarını kontrol altında tutmak için çözüm olarak gördüğü askeri-halk yönetimi modeli, 1905'te Kafkasya Naibliğine atanan Vorontsov Daşkov tarafından eleştiriliyordu. Ona göre bu sistem devletin sorunlarına ve halkın gereksinimlerine yanıt vermekte yetersiz kalıyordu.³¹

3) Tiflis Gubernatörlük Yönetimi

“*Gubernatör*” terimi Fransa'da vilayetlerin başında görevli olan “*gouverneurs*” kelimesinden gelmektedir. Gubernatörler, guberniyalarda idarenin başı olarak görev yapmaktaydılar. Rusya'da idari bir görev olarak yapılandırılması I. Petro dönemindeki 1708 reformuna dayanmaktadır.

Tiflis Gubernatörlüğü idari bakımdan birinci, ikinci, üçüncü (toprak) bölümlere ve buna ek olarak bayındırlık ve sağlık birimlerine ayrılıyordu. İdari yapı içerisinde gubernatöre yakın olarak görev yapan kançılara (kalem odası) ve guberniya yönetim kurulu bulunuyordu. Kançılara bünyesinde kalem müdürü, yardımcısı, sekreterler ve idarenin işleyişine yardımcı olan yaklaşık on kişi çalışıyordu.³² Gubernatör, guberniyanın idaresini geniş bir kadro ile yürütmekteydi.

²⁹ Vorontsov-Daşkov, *Vsyepoddanneşaya Zapiska po Upravleniyu...*, s. 123.

³⁰ «*Ves' Kavkaz*» *İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik*, 3. Çast', (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 17.

³¹ Vorontsov-Daşkov, *Vsyepoddanneşaya Zapiska po Upravleniyu...*, s. 123.

³² *Kavkazskiy Kalendar na 1901 g.*, Tiflis 1900, (Adres'-Kalendar'), s. 133-134.

Kançılıyanın yanı sıra gubernatörlük yönetim kurulu, komisyonlar ve komiteler idari mekanizmanın diğer çarklarını oluşturuyorlardı.³³

XIX. yüzyıl başında bakanlıkların kurulması ile birlikte guberniyalar ve dolayısıyla gubernatörler içişleri bakanlığına bağlandı.³⁴ Bu anlamda gubernatörler, kanun koyucu merkezi idarenin uygulamayı istediği her kanunun merkezle aynı zamanda ilanını ve uygulanmasını sağlamakla yükümlüydüler.³⁵

Gubernatörlerin görevleri temel olarak üç kategoride sıralanabilir. Bunlar; hukuki, birinci sınıf idari görev ve ikinci sınıf idari görevlerdi. Hukuki konularda gubernatörün doğrudan müdahale yetkisinden ziyade oy kullanma hakkı etkili idi. Birinci sınıf idari görev olarak tanımlanan konularda yalnızca gubernatör karar verebiliyordu. İkinci sınıf idari görevlerde ise gubernatörün kendisi karar verebildiği gibi danışmanlarına veya konunun kapsamına göre uzman kişilere karar yetkisi veriliyordu.³⁶

Tiflis Gubernatörlüğü Kançılıyası'nın idari anlamda önemli görevleri bulunuyordu. Kançılıya bünyesinde guberniyadaki gelişmelere dair yıllık raporlar, arazi ihtilafları, soylu seçimleri, basın-yayın faaliyetleri, askeri birimlerin talepleri, vatandaşların pasaport işlemleri ve gubernatörlüğün her türlü "*devlet sırrı*" niteliğindeki talepleri bu birimde toplanır ve değerlendirmeye alınır. Değerlendirme sonuçları gubernatör ile paylaşılır ve ondan alınan emirler doğrultusunda hareket edilirdi.³⁷

Vitse-Gubernatör olarak adlandırılan gubernatör yardımcısının, yönetimin bütün konularında gubernatör ile bağlantısı bulunuyordu. Görev tanımında kançılıyanın faaliyetlerini kontrol etmek ve disiplin konuları ile ilgilenmek olmakla birlikte, gubernatörün kendisini özel olarak görevlendirdiği her mesele ile yakından ilgileniyordu. Bu konular genellikle uездlerdeki kurumların işleyişi ile ilgili idi.³⁸

³³ Erohina, Gubernatorstvo Rossii İstoriya..., s. 27.

³⁴ Erohina, Gubernatorstvo Rossii İstoriya..., s. 27.

³⁵ İ. Blinova, **Gubernatorı İstoriko-Yuridiceskiy Oçerk**, Sankt-Peterburg 1905, s. 167.

³⁶ Blinova, **Gubernatorı İstoriko-Yuridiceskiy...**, s. 272.

³⁷ Blinova, **Gubernatorı İstoriko-Yuridiceskiy...**, s. 273.

³⁸ Blinova, **Gubernatorı İstoriko-Yuridiceskiy...**, s. 274.

Gubernatörün uezd yöneticileri olan naçalnikler (başkan), emniyet amirleri ispravnikler (Kapitan) ve bölgedeki diğer görevlilerle ilişkilerine bakıldığında guberniya ve uezdlerdeki kurumların, gubernatör ile ilişkilerinde; onu imparatorluğun bölgedeki yüzü ve hükümet idaresinin temsilcisi olarak gördükleri söylenebilir.³⁹

Tiflis Guberniyası'nda 1878-1914 yılları arasında dokuz gubernatör görev yaptı. Bu gubernatörlerin devlet bürokrasisinde tecrübeli isimler arasından seçildiği söylenebilir. Örneğin; 1878–1883 arası Tiflis gubernatörlüğü görevini üstlenen Knez Konstanstin Dmitriyeviç Gagarin, bu göreve gelmeden önce İçişleri Bakanlığı'nda çalışmış ve çeşitli gubernatörlerde gubernatör yardımcılığı görevinde bulunmuştur. Tiflis Gubernatörlüğü sonrası ise içişleri bakan vekilliği görevine atanmış ve daha sonra senatoda görev yapmıştır.⁴⁰

Tiflis gubernatörleri merkezden gönderildiği gibi, Kafkasya'nın yerli ve soylu ailelerinden de seçilmekteydi. Bunlar arasında en dikkat çeken Tiflis Gubernatörlüğü'nde en uzun süre kalan Knez Georgiy Dmitriyeviç Şervaşidze'dir. Şervaşidze, Abhazya'nın köklü knez kökenli ailesinden gelmekteydi. Dedelerinden Knez Levan, Abhazya'nın yöneticisi konumunda iken Osmanlı Devleti'nin hamiliğini kabul etmiş ve Sohum Kalesi komutanı olarak atanmıştı. Knez Levan'ın ölümünden sonra da oğlu Keleş Bey bu görevi üstlendi. Keleş Bey, Rusya'nın bölgedeki yayılmasından etkilenerek Rusya'ya yakın durdu ve bir süre sonra 1806'da başlayan Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Osmanlı tarafında yer alan oğlu Aslan Bey tarafından öldürüldü. Ancak 1810 yılından sonra bölgede Rusya hakimiyeti ele geçirdi ve Kerem Bey'in Rusya'nın yanında yer alan ve Hıristiyanlığı kabul eden diğer oğlu Safar Bey Abhazya'nın yöneticisi olarak atandı.⁴¹

Şervaşidze ailesinden olan ve Tiflis Gubernatörlüğü'ne atanan Georgiy Dmitriyeviç Şervaşidze'nin babası Müslüman iken Hristiyan olan Seyit Bey idi. Dedesi de Müslüman olduğundan babasının adı vaftiz edildikten sonra Dmitri Hasanoviç oldu. Anne ve babasını erken yaşlarda kaybeden Georgiy Şervaşidze,

³⁹ Blinova, *Gubernatorı İstoriko-Yuridiceskiy...*, s. 169.

⁴⁰ *Almanah Sovremiyennih Russkih...*, s. 233.

⁴¹ Merab Varnadze-Vahtang Guruli, *İstoriya Gruzii XIX-XX vv*, Tbilisi 2015, s. 8-9.

General N. P. Kolubakin'in eşi Aleksandra Kalubakina tarafından evlatlık edildi ve daha sonraki hayatı bu ailenin yönlendirmeleriyle şekillendi. Şervaşidze 1889'da Tiflis'e gubernatör olarak atandı ve 1897'ye kadar sekiz yıl bu görevde kaldı.⁴²

Tiflis Guberniyası'nda 1878'den 1914'e kadar görev yapan gubernatörler sırasıyla; Konstantin Dmitriyeviç Gagarin (1878-1883),⁴³ Aleksandr İgnatoviç Grosman (1883-1887),⁴⁴ Karl Lvoviç Zisserman (1887-1888),⁴⁵ Georgiy Dmitriyeviç Şervaşidze (1888-1897),⁴⁶ Fyödör Aleksandroviç Bıkov (1897-1899), İvan Nikolayeviç Sveçin (1899-1905),⁴⁷ Paul Aleksandroviç Rauş Fon Traubenberg (Paul'

⁴² G. A. Dzidzariya, **Formirovaniye Dorevolutsionnoy Abhazskoy İntelligentsii**, Sohum 1979, s. 99-100.

⁴³ 1843 yılında doğan Gagarin, askeri eğitimini tamamladıktan sonra İçişleri Bakanlığı'nda bir takım görevlerde bulundu. 1873'de Moskova'nın batısında Oka Nehri kıyısında bulunan Kaluga Guberniyası'na gubernatör vekili olarak atandı. 1875'e ise Kafkasya'da Kutayis Guberniyası'nda gubernatör vekili oldu. Gagarin'in Tiflis Gubernatörlüğü 1878'de başladı ve 1883'e kadar devam etti. 1886'da İçişleri Bakanı vekili ve hapisane işleri konseyi üyesi olarak görev yaptı. 1887'de Arkeoloji Enstitüsü'nün onursal üyeliğine seçildi. 1889'da Senatör oldu ve aynı yıl Veterinerlik Komitesi onursal üyeliğine seçildi. Gizli danışman (Taynyı Sovetnik) ünvanına da sahip olan Gagarin, 1916'da hayatını kaybedene kadar bakanlıklar bünyesinde önemli görevleri yerine getirdi ve çeşitli madalyalarla ödüllendirildi. "Knez Konstantin Dmitriyeviç Gagarin", **Almanah Sovremyennih Russkih Gosudarsntvennih Deyateley**, S-Peterburg 1897, s. 233.

⁴⁴ 1836'da doğan Grosman, çeşitli askeri görevler üstlendikten sonra 1883'de Tiflis gubernatörü olarak atandı. Bu görevinden 1887'de ayrılmasından ardından Kutayis gubernatörü olarak görev yaptı. "<http://www.tgl.ru/news/item/3852-na-stranice-upravleniya-po-delam-arhivov-razmeschena-novaya-statya-v-rubriku-inostrancy-v-stavropolepredstaviteli-polskogo-roda-grossman-v-stavropole/>"

⁴⁵ Memuriyetinin önemli bir bölümünü Tiflis ve civarında geçiren Zisserman, Stavropol Guberniyası soylularındandı. 1859'da Kafkasya Naibliği bünyesinde hukuk işleri bölümünde bölümünde çalışmaya başlayan Zisserman, daha sonra 1861'de Güney Kafkasya Sınır Komisyonu'nda, 1867'de Tiflis Şehir İdaresi'nde ve Tiflis Guberniyası'nın çeşitli organlarında görev yaptı. 1874'e kadar Tiflis Gubernatörlüğü Kançılıryası'nın başında bulundu. Tiflis'te yaptığı hizmetlerden dolayı Kafkasya Naibi tarafından ödüllere layık görüldü. Zisserman 1882'de memleketi olan Stavropol Guberniyası'nın başına getirildi. 1887'de Tiflis Gubernatörü olan Zisserman, bu görevini bir yıl sürdürdükten sonra hayatını kaybetti. "Zisserman, Karl Lvoviç", **Russkiy Biograficheskiy Slovar**, Petrograd 1916, s. 411.

⁴⁶ Anne ve babasını erken yaşlarda kaybeden Abhaz kökenli Georgiy Şervaşidze, General N. P. Kolubakin'in eşi Aleksandra Kalubakina tarafından evlatlık edildi ve daha sonraki hayatı bu ailenin yönlendirmeleriyle şekillendi. Ailenin desteği ile Moskova Hukuk Fakültesi'ni bitiren Şervaşidze, 1874'de Tiflis'e gelerek Kafkasya Naibliği'nde müşavir olarak çalışmaya başladı ve daha Kafkasya Naibi'nin emri altında önemli görevler ifa etti. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na da katılan Şervaşidze 1883'de Tiflis'te gubernatör vekilliği görevine atandı. 1889'da gubernatör olarak atandı ve 1897'ye kadar sekiz yıl bu görevde kaldı. Görevi süresince Şervaşidze'nin Kafkasya'da yaşanan gelişmelerin birçoğuna şahit olduğu görülmektedir. Köyişleri Kafkasya Cemiyeti'nin aktif üyeliği, köylü işleri ile ilgili Tiflis sorumluluğu, hapisane komisyonu guberniya sorumlusunun vekilliği ve Tiflis kız lisesi sorumluluğu bu görevlerin başlıcalarıdır. Dzidzariya, **Formirovaniye Dorevolutsionnoy Abhazskoy...**, s. 99-100.

⁴⁷ Moskova'da soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Babası zamanın önemli devlet adamlarından Nikolay İvanoviç Sveçin idi. Oğul İvan Nikolayeviç Sveçin iyi bir askeri eğitim aldıktan sonra Kafkasya Askeri Bölgesi'nde çeşitli görevler üstlendi. 1899 yılında Tiflis gubernatörü olarak atandı. 1905'e kadar sürdürdüğü bu görevinin ardından 1905'de Stavropol gubernatörü ve

Bergard Demetrius) (1905-1907),⁴⁸ Mihail Aleksandroviç Lubiç-Yarmoloviç-Lozina-Lozinskiy (1907-1911)⁴⁹ ve Andrey Gavriloviç Çernyavskiy (1911-1914) idi.

4) Uezdlerin Yönetimi

“*Uezd*” kelimesine Rusya’da XIII. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. İlk olarak “*Volost*” olarak adlandırılan idari birimlerden oluşan merkezi yapının karşılığı anlamında kullanılıyordu. Yani “*uezd*” birkaç “*volost*” in birleşiminden oluşuyordu. Uezdler XVII. yüzyıla kadar knez naibleri; XVII. yüzyılda ise “*voivoda*” lar tarafından yönetiliyordu. XVIII. yüzyıla gelindiğinde I. Petro’nun reformları arasında yer alan “*guberniya*” idari yapısının ortaya çıkışı ile birlikte guberniyalara bağlı idari birimler haline getirildiler.⁵⁰

Kıyaslama yapılırsa, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki “*vilayet*” terimi “*guberniya*”; “*kaza*” terimi ise “*uezd*”’in karşılığı olarak anlaşılabilir. “*Okrug*” da esasında kaza yerine kullanılmakta,⁵¹ ancak anlam olarak oblastların idari bölünmesine karşılık gelmekteydi.

Yüzyılın son çeyreğinde Tiflis Guberniyası dahilinde dokuz uezd ve bir tane okrug bulunmaktaydı. Bunlar; Tiflis, Ahılkelek, Ahıska, Borçalı, Gori, Duşeti, Telav, Tioneti ve Signah uездleri ve Zakatala Okruğu idi.

Uездlerin yöneticisi olarak “*naçalnik*” adı verilen “*kaza kaymakamları*” görev yapıyordu. Naçalnikler, I. Petro döneminde yapılan reform ile voivodaların yerine geçmişlerdi. Naçalnikler genelde bölge soylularından seçiliyordu. Bu

1910’da da Primorski oblastına askeri gubernatör olarak atandı.
<http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=3460>.

⁴⁸ Ataları Alman kökenli olan Pavel Aleksandroviç, soylu bir ailenin çocuğu olarak 1858’de Har’kov Guberniyası’nda dünyaya geldi. Devlet idaresinde birçok kademelerde görev yaptı ve çeşitli ünvanlar aldı. Almanya’da Wittenberg Üniversitesi’nde eğitim gördü ve Felsefe doktoru ünvanını aldı. Pavel Aleksandroviç 1905-1907 yılları arasındaki Tiflis Gubernatörü olarak görev yaptı. 1923’te Berlin’de hayatını kaybetti. <http://baza.vgdru.com/1/26816/>

⁴⁹ 1865 yılında doğan Mihail Aleksandroviç, yalnızca soyluların eğitim görebildikleri İmparatorluk Hukuk Okulu’nu bitirdi. Bu okulu bitirenler imparatorluğun idari yapısında önemli görevlere geliyorlardı. Nitekim Mihail Aleksandroviç mezuniyet sonrası 1885 yılında devlet hizmetine girdi. 1900’de İçişleri Bakanlığı hizmetine alındı. 1907-1911 yılları arasında Tiflis Gubernatörü olarak görev yaptı.

http://enc.permculture.ru/showObject.do?link=1&object=1803971028&viewMode=B_1803425658

⁵⁰ N. G. Georgiyeva v.d, **İstoriçeskiy Slovar**, Moskva 2015, s. 525.

⁵¹ Sadovski, “Kratkiya Zametki o Karsskoy...”, s. 346.

uygulamanın amacının, yerel anlamda yönetime katılım sağlamak ve bu sayede idarenin elini kolaylaştırmak olduğu düşünülebilir. Soyluların seçtiği adaylar gubernatörlerin onayı neticesinde göreve başlamaktaydılar. Naçalnikler, gubernatörün doğal yardımcısı konumunda bulunmakla birlikte, uezd yöneticileri olarak da önemli yetkilere sahiptiler.⁵²

Naçalnikler, uездlerdeki her türlü sosyal gelişmeyi gubernatörlüğe bildirmek ve verilen talimatlar doğrultusunda gerekli önlemleri almakla yükümlüydüler. Tiflis Gubernatörü ile naçalnikler arasında, bilhassa 1900 yılı sonrasında yapılan yazışmalarda guberniya genelindeki siyasi ve sosyal gelişmeler ve yaşanan dönüşümün adeta panoraması sunulmaktaydı.⁵³

Tiflis Guberniyası'nda her uездin bir polis idaresi bulunuyordu. Bu idarenin başındakilere “*ispravnik*” deniliyordu. İspravnik ve onun yardımcısı gubernatörler tarafından atanır ve yine onlar tarafından görevden alınır. Bu anlamda uездlerdeki her türlü gelişmelerden doğrudan gubernatörleri bilgilendirirlerdi.⁵⁴

5) Tiflis Şehir Yönetimi

Tiflis şehri, XVII. yüzyılın başından XIX. yüzyılın başına kadar Melikler tarafından yönetildi. Meliklere Gürcüce olarak şehrin babası anlamına gelen “*Mamasahlis*” denilmekteydi. 1801'de Rusya'nın Tiflis'i ele geçirmesi ile idari bazı kurumlar oluşturulmaya başlandı. Tiflis'te bulunan ve Kafkasya idarecisi olarak görevlendirilen General Knorring, şehri dört yakaya ayırarak buralarda polis idaresi kurulmasını kararlaştırdı. Şehir güvenliğini sağlamakla görevlendirilecek şehir emniyet amirliği bu tarihte kuruldu. O dönemde Tiflis'te 2000 hane ve özelde Avlabara varoşunda 300 hane bulunmaktaydı. Şehrin her dört yakasında ikişer mahalle yer almaktaydı. Bu düzenleme ortalama her yakada 575 hane olacak şekilde yapılmıştı.⁵⁵

⁵² Blinova, **Gubernatorı İstoriko-Yuridiceskiy...**, s. 276.

⁵³ STSA, Fond 17, op. 2, d. 406; STSA, Fond 17, op. 2, d. 430.

⁵⁴ Blinova, **Gubernatorı İstoriko-Yuridiceskiy...**, s. 278.

⁵⁵ Dmitriy Bakradze-Nikolay Berzenov, **Tiflis v İstoriceskom i Etnograficeskom Otnoşeniyah**, SanktPeterburg 1870, s. 91-92.

Emniyet idaresinin tüzüğü Knorring ve diplomat Kovalenski tarafından hazırlandı. Tüzüğün bazı bölümleri nasihat anlamında metinleri içermekteydi ve bu yönüyle bir tüzükten ziyade bir nasihat kitabını andırmaktaydı. Örneğin; “*Birbirinize yardım ediniz*”, “*görmeyeni geçiriniz*”, “*evsize ev veriniz*” gibi ifadeler bunlardan bazılarıdır.⁵⁶

Tiflis şehir polisi müdürlüğünün başındaki kişi “*politsiymeyster*” olarak adlandırılırdı. Emniyet müdürü denebilecek bu kişi ve yardımcısı göreve gubernatör tarafından atanır ve yine onun tarafından görevden alınır. Polis idaresi, Tiflis’te meydana gelen adli vakalara dair hem gubernatör ve İçişleri Bakanlığı’na, hem de Kafkasya’nın yerel organlarına bilgi vermekteydi.⁵⁷ 30 Nisan 1879’da yayınlanan kararname ile Tiflis Polis Teşkilatı yeniden düzenlendi.⁵⁸

Tiflis şehrinin idaresi için yapılan en önemli reform, 1840’dan 1917’ye kadar faaliyet gösterecek, “*belediye*” olarak tanımlanabilecek bir oluşuma gidilmesi oldu. Bu anlamda 1840 tarihli hükme göre; Tiflis Şehir İdaresi kuruldu. Bu idarenin bir başkan ve altı üyeden oluşturulması kararlaştırıldı. Başkan şehir halkı; üyeler ise şehirde mülk sahibi olanlar, tüccarlar ve esnaflardan oluşan üç sınıf tarafından seçilecekti. Tiflis’in ilk belediye başkanı olarak Ermeni kökenli Ovanes İzmiryants seçildi. Ovanes, bu görevini 1840’dan 1843’e kadar sürdürdü.⁵⁹

1866 tarihinde kabul edilen yeni hükümlere göre seçmenler dört sosyal sınıfın mensuplarından oluşturuldu. Bu sınıfları soylu aristokratlar, saygın şehir ahalisi, tüccarlar ve reaya oluşturuyordu. Her sınıfa, şehir konseyinde görev yapmak üzere seçilecek 25 yetkili ve sekiz üyeyi belirleyecek 100 temsilciyi seçme hakkı veriliyordu. Bu yöntemle dört sınıfın katılımıyla belirlenen sekiz üye ve bir belediye başkanından oluşan şehir idaresinin yönetim kadrosu belirlenmiş oluyordu.⁶⁰

Belediye Başkanları seçim usulü ile atandıklarından, seçimlere hazırlanırken ekonomik güç önem arz etmekteydi. Bu nedenle daha çok soylu ailelerden gelenlerin aday olduklarını ve bu görevi yürüttüklerini görmekteyiz. Şehir ticaretinde

⁵⁶ Bakradze-Berzenov, *Tiflis v İstoriçeskom...*, s. 93.

⁵⁷ STSA, Fond 192, op. 5, d. 92, list 1; Blinova, *Gubernatorı İstoriko-Yuridiçeskiy...*, s. 277.

⁵⁸ *Kavkazskiy Kalendar na 1880 god*, Tiflis 1878, s. 226.

⁵⁹ Samvel Karapetyan, *Merı Tiflisa (Tbilisi)*, Erivan 2003, s. 11.

⁶⁰ Karapetyan, *Merı Tiflisa*, s. 15.

Ermenilerin etkin olması nedeni ile de, Tiflis'te görev yapan belediye başkanlarının çoğunluğu Ermeni kökenli idi.⁶¹

Tiflis Şehir Meclisi'nde (*Tiflisskaya Gorodskoya Duma*) de Ermenilerin ağırlığı dikkat çekmekteydi. 1875-1886 yılları arasında belediye başkanları D. Kipiani, A. Korganyan ve Al. Matinyan idi ve onların belediye başkanlığı döneminde meclis üyelerinin % 77,4'ü Ermeniler, % 14,3'ü Gürcüler ve % 8,3'ü Ruslardan oluşuyordu. Al. Matinyan'ın belediye başkanlığına devam ettiği 1886-1897 yılları arasında meclisin % 68,6'sına Ermeniler, % 16,7'sine Ruslar ve % 14,7'sine Gürcüler hakimdi. Bu oran, G. Evangulyan, H. Vermişyan ve V. Çerkezov'un belediye başkanlığını yürüttüğü 1897-1910 yılları arasında Ruslar lehine değişmekle birlikte Gürcülerin oranı aynı kaldı. Buna göre mecliste Ermenilerin temsil oranı % 63,8, Rusların % 21,7 ve Gürcülerin % 14,5 idi.⁶²

1890'da meclisin seçilmiş 72 üyesinden 38'i Ermeni, 22'si Gürcü, 11'i Rus ve biri ise Alman kökenli idi. 1893'de gerçekleştirilen seçimlerde Gürcüler ve Rusların yaptığı ittifaka karşılık, Ermeniler yine etkili bir şekilde konseydeki çoğunluğun üçte ikisini ellerinde tutmayı başardılar.⁶³ 1910 yılına gelindiğinde şehir meclisinde 36 Ermeni, 26 Rus, 2 Alman ve 8 Gürcü; 1914 yılında 47 Ermeni, 18 Rus, 10 Gürcü; 1916 yılında ise 53 Ermeni, 13 Rus ve 9 Gürcü bulunmaktaydı.⁶⁴

1875'den 1917'ye kadar görevde kalan on belediye başkanından yalnızca ikisi Gürcü kökenli idi. Ancak, Gürcülerin zaman zaman bu gidişata bir son vererek kendilerini şehir yönetimine etkin bir konuma getirmek istedikleri görülmektedir. 1880'li yıllar ve 1890'ların başlarında Gürcüler kent konseyinde muhalif bir grup oluşturdular. Bu grup kent konseyinde etkili bir yer edinmek için çaba harcadı, ancak önemli isimleri arkalarına almalarına rağmen Ermenilere karşı ciddi bir varlık gösteremedi.⁶⁵

⁶¹ Karapetyan, **Meri Tiflisa...**, s. 67-99.

⁶² Haçatur Dadayan, "Torgovo-Ekonomiçeskoe Prisuştviye Arman v Tiflise (Pozdnee Srednevekov'e-1918g.), **21-y Vek**, Sayı: 3 (11), 2009, s. 96.

⁶³ Karapetyan, **Meri Tiflisa...**, s. 19.

⁶⁴ Dadayan, "Torgovo-Ekonomiçeskoe Prisuştviye Arman....", 96.

⁶⁵ Karapetyan, **Meri Tiflisa...**, s. 18.

Ermenilerin şehir yönetimindeki ağırlıkları 1917 İhtilali'ne kadar devam etti. XX. yüzyıla gelindiğinde şehrin en etkin belediye başkanı Aleksandr Hatisyan (Hatisov) idi. Hatisyan, 1907'den 1910'a kadar belediye başkan yardımcılığı, 1910'dan 1917'ye kadar belediye başkanlığı yaptı. Hatisyan, aynı zamanda Tiflis Ticaret Bankası'nın kurucularındandı.⁶⁶ Birçok alanda aktif rol oynayan Hatisyan, Birinci Dünya Savaşı öncesi Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov'a, Osmanlı Devleti ile girilecek savaşta Rus Ordusu'nun yanında olmak üzere Ermeni Lejyonları oluşturulması noktasında görüşmelerde bulundu. Daha sonra, Hatisyan'ın da bulunduğu ve Kafkasya Genel Valisi Vekili Peterson, Kafkasya Askerî Bölge Komutanı General Yudeniç, Tiflis Ermeni Cemaati Lideri Episkop Mesrop, Tiflis Ermeni Komitası Başkanı Arutünov ve Dr. Zavriyev'in katıldığı toplantıda lejyonların oluşturulması fikri kabul edildi.⁶⁷

Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde kendini gösterdiğinde, Tiflis Şehir Meclisi'nde başkan A. Hatisyan bir toplantı organize ederek, Tiflis'in bankerleri ve iş adamlarına seslenerek, Ermenileri motive etmeyi amaçladı.⁶⁸

“Rus Ordusu'na, Türklere karşı Kafkasya'da askeri müdahalede bulunma emri verildi. Artık bizim sınırlarımızda savaş başladı. Bu savaş bizim iki büyük idealimiz için büyük mücadelenin bir parçası olarak kendini göstermektedir. Bu ideallar kendi kaderini tayin etme ve küçük devletler ile milletlerin korunmasıdır. Bu savaş hak ve adalet prensipleri içindir.”

Müslümanlar, şehir yönetiminde uzun süre kendilerine yer bulamadılar. Ancak 1892 tarihinde kabul edilen “*Gorodovoye Polojeniyeye*”-“*Şehir Nizamnamesi*”nin 44. maddesi gereğince, şehir idaresine seçilen üyelerin yalnızca beşte birinin Müslüman olabilmesine karar verildi. Hıristiyanların azınlık

⁶⁶ Ruzan Sargsyan, “Armyane-Blagotvoriteli Tiflisa (Vtoraya Polovina XIX v.)”, **Historical-Philological Journal**, Sayı: 2, 2011, s. 150; Dadayan, “Torgovo-Ekonomiçeskoe Prisetstviy Armyan....”, s. 91.

⁶⁷ Hikmet Özdemir, **Ermeni Asıllı Rus General Korganoff'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri**, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 2010, s. 14-15.

⁶⁸ A. S. Puşkarev-S.M. Stepanyants, “Pomoş' Rossiyskih Blagotvoritel'nih Organizatsiy Armyanam-Jertvam Genotsida v Godı I Mirovoy Voynı”, **Nauçniye Vedomosti Belgorodskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, Sayı: 5 (45), Cilt: 7, 2008, s. 42.

oluşturduğu yerleşim birimlerinde ise, İçişleri Bakanlığı'nın onayı alınarak istisnai karar alınabilirdi.⁶⁹

1892 Şehir Nizamnamesi'nin Müslümanları yönetime katma yönündeki maddesinin onları memnun ettiği söylenemez. Kafkasya'nın geneline bakıldığında Müslümanlar birçok şehirde çoğunluğu oluşturuyorlardı. Kuba, Şemahı, Nuha, Lenkeran, Nahçıvan, Erivan ve Elizavetpol (Gence) gibi şehirlerde % 50 ve üzerinde Müslümanlar yaşıyordu. Uzun süredir kendilerine bu anlamda önem verilmemesi ve son reformlarda da dikkate alınmaması Müslümanları Kafkasya idaresine dilekçeler göndermeye sevk etti. Dilekçeler, Kafkasya yönetimini bu konu üzerinde düşünmeye yönlendirdi. Bazı şehirlerde üye seçimindeki oranın eşit hale getirilmesi tartışılmaya başlandı.⁷⁰ Ancak bu tartışmalar Müslümanlar lehine sonuçlar alınmasına katkı sağlayamadı.

B) ÇARLIK OTORİTESİNİN TİFLİS'TEKİ TEMSİLİ

1) Petersburg -Tiflis Hattında Kafkasya Komitesi ve Naibliği (1844-1882)

Tiflis Guberniyası'nın ve Kafkasya'daki diğer tüm idari yapıların sorumlu olduğu Kafkasya Naibliği (Kavkazskoe Namestniçestvo), İmparatorluğun bölgedeki en etkili temsil organıydı. 1785 yılına tarihlendirilen Kafkasya'daki ilk naiblik Yekaterinogradski, Kızılyar, Mozdok, Aleksandrovski ve Stavropol uездlerinden oluşuyordu. Yekaterinograd da merkez sayılıyordu.⁷¹ Ancak, bu naibliğin etkili bir yapıya kavuşturulduğu ve teşekkülünü tamamladığı söylenemez.

XIX. yüzyılın başlarında bilhassa Kuzey Kafkasya'da, yönetimin çözüme kavuşturmakta zorlandığı gelişmeler yaşıyordu. Görülen idari boşluğun sebep olduğu düşünülen bu gelişmelerin İmparatorluk lehine dönüştürülebilmesi için bir takım adımlar atılması zorunluluk halini aldı. Bu adımların başında askeri ve idari yönetimi tek elde toplayabilmeye imkan sağlayacak bir idari sistem değişikliği geliyordu.

⁶⁹ G. M. Tumanov', *Zametki o Gorodskom' Samoupravlenii na Kavkaze*, Tiflis 1902, s. 184-185.

⁷⁰ Tumanov', *Zametki o Gorodskom' Samoupravlenii...*, s. 185-189.

⁷¹ *Kavkazskiy Kalendar na 1905 g.*, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 14.

İhtiyaç duyulan bu değişiklik, Şubat 1844 tarihinde yapıldı. Yeni kabul edilen idari değişiklikle Kafkasya Naibliği, Kafkasya’da en yüksek devlet organı statüsü kazandı. Düzenleme ile idari, askeri ve mülki bütün yetkileri ele aldı. Geniş yetkileri olan bu görevi yürütebilmesi için atanacak kişinin politik ve askeri alanda kazandığı deneyimler önemli yer tutmaya başladı.⁷²

Çar I. Nikola bu önemli görev için ilk olarak tümgeneral Mihail Semenoviç Vorontsov’u atadı. Çar, Vorontsov’a gönderdiği mektubunda “*size duyduğum tam bir güvenle*” diyerek atama kararını bildirdi.⁷³ Çar, 64 yaşına giren ve Kafkasya’da daha önce görev yapması nedeni ile yorgun olduğunu düşündüğü Vorontsov’un bu atamayı reddedebileceğini düşünüyordu. Vorontsov ise aldığı atama kararına “*Çar’ın emrettiği yere gitmezsem Rus sayılmam*” sözleri ile yanıt vererek görevi kabul etti.⁷⁴

Sahip olduğu askeri kariyer dikkate alındığında M. S. Vorontsov’un bu göreve atanmasının şaşırtıcı olmadığı söylenebilir. Kafkasya’da görev yapması, 1806-1807 tarihlerinde Napolyon ordusuyla yapılan savaşlarda yer alması ve 1806-1812 Türk-Rus savaşında önemli görevler üstlenmesi bu göreve atanmasında etkili oldu. Vorontsov’un genel vali statüsünde Novorusya Krayı’nda, Çar naibi olarak da Bessarabya oblastında görev yapması⁷⁵ bürokrasideki tecrübesini ve Çar’a yakınlığını da göstermektedir.

Naibliğin kuruluşuna rağmen, Kafkasya yönetiminde ve genelde taşra idaresinde istenen düzeye ulaşılamadığına dair görüş hakimdi. Sınırların genişlemesi ile birlikte merkezden uzak toprakları daha etkili yönetmek adına yeni kurumlara ihtiyaç duyuluyordu. Bu vesile ile I. Aleksandr döneminde “*Gosudarstvenniy Sovyet*” (*Devlet Konseyi*) ve “*Komitet Ministrov*” (*Bakanlar Kurulu*) kurulması ile kurumsal alanda en önemli yenilikler gerçekleşmiş oldu. Bu kurumlardan beklenen

⁷² Alla Stanislavovna Kondhaşeva, “Kavkazskoe Namestniçestvo i Evo Deyatelnost na Severnom Kavkaze (2-ya polovina 40-h gg. XIX-naçalo XX vv.)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Stavropol 2003, s. 118-119.

⁷³ Uruşadze, “Kavkazskiy Komitet i Kavkazskiy...”, s. 97.

⁷⁴ Lisitsına, “Kavkazskiy Komitet-Vışşyeye...”, s. 155.

⁷⁵ Kondhaşeva, “Kavkazskoe Namestniçestvo i Ego...”, s. 119.

İmparatorluk topraklarını hem yerel hem merkezi düzeyde en güçlü şekilde temsil etmeleri idi.⁷⁶

I. Aleksandr'ın danışmanı Mihail Speranski tarafından hazırlanan plana göre, Devlet Konseyi dönemin en modern teorileri doğrultusunda merkezde ve taşrada idari, yargı ve yasama birimlerinin işleyişini düzenleyecekti. Yasama meclisi, şehirlerdeki ve kırsaldaki mülkiyet sahipleri tarafından seçilecekti. Bu planın tam olarak uygulanması halinde yetkinin bir kısmı yasalar ve hükümetin işleyişi hakkında söz hakkına sahip olacak halkın seçtiği kurumlar aracılığı ile kullanılacaktı. Ancak uygulamada yalnız Devlet Konseyi ve Bakanlıklar Speranski'nin amaçladığı şekilde çalıştı.⁷⁷

Taşra yönetiminde Devlet Konseyi ve Bakanlıkların tam etkili olamadığı hissedilmeye başlandığında yeni bir idari yapıya ihtiyaç duyuldu. Sorunların çözümü ve iktidarın güçlendirilmesi için çok büyük paralar harcanmaktaydı. Çar I. Nikola, 1837'de Kafkasya'ya yaptığı seyahat esnasında Kafkasya yönetiminde yolunda gitmeyen şeylerin olduğuna bizzat kendisi şahit olmuştu. Seyahat sonrasında bu durumu; *“Kafkasya seyahatim sonrası gördüm ki; bölgenin yönetiminde daha başka önlemler almak durumundayız. Oradaki işler gittikçe kötüye gidiyor”* sözleriyle dile getirdi. Bu sözlerin ardından aynı yıl Petersburg'da Güney Kafkasya Krayı'nın idari yapısının yeniden şekillendirilmesi üzerinde çalışmak amacıyla bir komite oluşturuldu. 1842 yılında komite *“Zakafkasya (Güney Kafkasya) Krayı İşleri Komitesi”* adını aldı. 3 Şubat 1845'de isim değiştirerek, Senato kararnamesi ile *“Kafkasya Komitesi”* oldu ve yetkileri genişlemiş bir şekilde Petersburg'da resmi olarak kuruldu.⁷⁸

Kafkasya Komitesi kadrosu Çar I. Nikola tarafından atandı. Kadroda imparatorluğun önemli kurumlarında görevli yüksek dereceli memurlar yer aldı. Komitenin başı olarak Savaş Bakanı A. İ. Çernişev görevlendirildi. Komitede ayrıca

⁷⁶ A. T. Uruşadze, “Kavkazskiy Komitet i Kavkazskiy Namestnik: Formirovaniye i Osobennosti Vzaimootnoşeniye v 1845-1854 gg.”, *Vestnik Yujnogo Nauçnogo Tsentra Ran*, Cilt: 7, Sayı 4, 2011, s. 96.

⁷⁷ Hosking, *Rusya ve Ruslar*..., s. 343-344.

⁷⁸ V. O. Bobrovnikov-İ. L. Babıç, *Severniiy Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii*, Moskva 2007, s. 186; Uruşadze, “Kavkazskiy Komitet i Kavkazskiy...”, s. 97.; G. G. Lisitsina, “Kavkazskiy Komitet-Vışşeyeye Gosudarstvennoe Uçrejdeniye dlya Upravleniya Kavkazom (1845-1882)”, *Rossiya i Kavkaz Skvoz' dva Stoletiya*, Sankt-Peterburg 2001, s. 155.

Knez Aleksandr Nikolayeviç, Jandarma Şefi A. F. Orlov, Bayındırlık Bakanı P. D. Kiselyev, Devlet Konseyi Kanunlar Bölümü Temsilcisi D. N. Bludov, Ekonomi Bakanı F. P. Vronçenko, İçişleri Bakanı L. A. Perovskiy ve Adalet Bakanı V. N. Panin yer aldı.⁷⁹

Kafkasya Komitesi'nin kurulması ile Bakanlıklarda olan yetkilerin bir kısmı komiteye devredildi. Kafkasya Komitesi Kuzey ve Güney Kafkasya bölgesinde Kafkasya Naibi'nin ve bakanlıkların yetkileri dışında askeri ve diplomatik konularda özel yetkilere sahip oldu.⁸⁰ Komite bir anlamda, Çar'ın Kafkasya yönetimine dair haberleri ve gelişmeleri yakından takip edeceği ve yönlendireceği, adeta Petersburg'daki gözü ve kulağı olacak bir yapı olarak şekillendirildi.

Komitenin yetkileri idari, yargı, ticaret, ekonomi, tarım, iskan, eğitim ve sağlık alanlarını da kapsamaktaydı. Bu konulardaki istatistiki bilgiler, Kafkasya Naibi tarafından yıllık rapor olarak komiteye sunulmaktaydı.⁸¹

Kafkasya Komitesi, bir anlamda Tiflis ve Petersburg arasındaki koordinasyonu sağlamak ve bölgenin problemlerinin çözümüne katkı sağlama görevini yürütüyordu. Diğer kurumlar ile kıyaslandığında olağanüstü bir yapı olarak kendini gösteriyordu.⁸² Benzer şekilde Rusya İmparatorluğu idari düzeninde iki tane Sibirya komitesi, batı guberniyaları ile ilgili bir komite, batı komitesi, Avrupa komiteleri ve Polonya ile ilgili bir komite görev yapmaktaydı. Bu komiteler bazen bölgesel, bazen de milli komiteler olarak adlandırılmaktaydı. Bu komiteler İmparatorluğun yüksek komite organlarını teşkil ediyorlardı.⁸³

Komite, aldığı kararlar için yeni yasa ihtiyacı duyduğunda, bunun onayını almak üzere İmparator'a başvuruyordu. İmparator, kendisine sunulan yasa tasarısını tamamlanması amacı ile komiteye geri gönderebildiği gibi, Devlet Konseyi'ne de iletilebiliyordu. Bu durumda Devlet Konseyi görüşünü İmparator'a bildiriyor ve son kararı yine o veriyordu.⁸⁴

⁷⁹ Lisitsına, "Kavkazskiy Komitet-Vıssyeye...", s. 156.

⁸⁰ Lisitsına, "Kavkazskiy Komitet-Vıssyeye...", s. 156.

⁸¹ Lisitsına, "Kavkazskiy Komitet-Vıssyeye...", s. 157.

⁸² Bobrovnikov-Babiç, **Severniy Kavkaz v Sostave...**, s. 188.

⁸³ Lisitsına, "Kavkazskiy Komitet-Vıssyeye...", s. 154.

⁸⁴ Lisitsına, "Kavkazskiy Komitet-Vıssyeye...", s. 157.

Kafkasya Komitesi başkanlığını yürüten Knez A. İ. Çernişev tarafından Ocak 1846'da imzalanan kararnameye göre; Kafkasya Naibliği'nin görev ve sorumlulukları netlik kazandı ve naibliğin Kafkasya Komitesi, Ekonomi ve Adalet bakanlıkları ile ilişkisinin sınırları belirlendi. Buna göre Kafkasya Naibi Kafkasya işleri ile ilgili, Kafkasya Komitesi başkanı A. İ. Çernişev ve İmparator I. Nikola'yla doğrudan bağlantı kurabilecekti. Vorontsov'un kendisi de bu ayrıcalığın verilmesini savundu. Vorontsov Kafkasya işlerine, Kafkasya'nın uzağında, Petersburg'da bulunan bakanlıkların karışmasını engellemeye çaba gösterdi.⁸⁵ Kafkasya Naibi, bakanlıkların yetkisi dahilinde olan durumlarda ilk önce ilgili bakana danışabilirdi; ancak netice almak için Kafkasya Komitesi'ne resmi olarak başvurmak zorundaydı. Askeri güvenlik konularında doğrudan İmparatora başvurma hakkı da saklı bulunmaktaydı.⁸⁶

Kafkasya Naibliği, aynı zamanda Kafkasya'da bulunan bütün guberniyaların bağlı olduğu kurum olarak şekillendi. Bu anlamda Kafkasya'da en yetkili idari birimdi.⁸⁷ Aynı zamanda doğrudan İmparatorla görüşme yetkisine sahip olan Kafkasya Naibi'nin Kafkasya Komitesi'ne ve Bakanlıklara karşı sorumlulukları bulunmaktaydı. Kafkasya Naibi Kafkasya'nın idari-toprak bölünmesi, dağlı halkların yönetilmesi ve Kafkasya Krayı'nın ekonomik gelişimi ile ilgili meselelerin çözümü için yapılacakları Kafkasya Komitesi ve bakanlıklar ile istişare ederek karar veriyordu.⁸⁸

Kafkasya Komitesi ile Kafkasya Naibliği arasında yakın ilişki bulunmaktaydı. Bu yakın ilişki ve karşılıklı işbirliği Kafkasya'nın yönetiminde merkez ve Kafkasya arasındaki bağı etkin hale getirdi. Kafkasya Komitesi başkanı Çernişev sayesinde Vorontsov'un istekleri Petersburg'da dillendiriliyor ve bir anlamda lobi çalışmaları Çernişev tarafından yürütülüyordu. Vorontsov bu avantajını ve Çar Nikola'nın ona olan güvenini değerlendirmeye çalıştı.⁸⁹ Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Kafkasya

⁸⁵ Kondhaşeva, "Kavkazskoe Namestniçestvo i Ego ...", s. 120.

⁸⁶ Lisitsına, "Kavkazskiy Komitet-Vışşeyeye...", s. 156.

⁸⁷ Lisitsına, "K İstorii Vışşego Grajdanskogo...", s. 309.

⁸⁸ Kondhaşeva, "Kavkazskoe Namestniçestvo i Ego ...", s. 121.

⁸⁹ Uruşadze, "Kavkazskiy Komitet i Kavkazskiy...", s. 99.; Lisitsına, "Kavkazskiy Komitet-Vışşeyeye...", s. 157.

Komitesi'nin geniş yetkileri, bir anlamda Kafkasya Naibliği'nin gücüne darbe vurmakta ve sınırlandırmakta idi.

Kafkasya Komitesi, 1862'de I. Nikola'nın oğlu Knez Mihail Nikolayeviç'in Kafkasya Naibliği'ne atanmasıyla birlikte bir süre işlevsiz kaldı.⁹⁰ Komitenin böyle bir sessizliğe bürünmesi Knez Mihail Nikolayeviç'in üstünde ve Çar ile onun arasında bir kurumun gerekli görülmediğinden kaynaklanmış olabilir. Nitekim daha sonra Knez Mihail Nikolayeviç, Kafkasya Komitesi'nin yetkilerinin Bakanlar Kurulu'na devredilmesini ve Kafkasya Naibi'nin kuruldaki oy hakkının geri verilmesini önerdi. Bu önemli konu 1864 yılı sonunda Knez'in de bulunduğu bir toplantıda ele alındı. Toplantı sonucu olarak Kafkasya Komitesi'nin varlığının devam etmesine karar verildi. Alınan bu karar 30 Temmuz 1865'de İmparator II. Aleksandr tarafından onaylandı.⁹¹

Kafkasya'ya dair pek çok konunun Kafkasya Komitesi'nin yetki dahilinde olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. 8 (20) Şubat 1872 tarihli Kafkasya Komitesi'nin Kafkasya Naibliğine gönderdiği yazıda; Türkiye'den geri dönmeye hazırlanan Çeçenlere yardım yapılması talebi dikkat çekmektedir.⁹² Komite aynı talebini Finans Bakanlığı'na da iletmiştir.⁹³ Komite, Kafkasya'nın askeri meselelerine dair düzenli olarak bilgilendiriliyordu. Kolordulardaki atamalardan, ordunun ekonomik taleplerine kadar, birçok alanda rapor gönderiliyordu.⁹⁴

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından 1879'da devlet giderlerinde kısıtlamaya gidilmesi yönünde kararlar alındı. Bu bağlamda Kafkasya Komitesi'nin kaldırılarak yetkilerinin Kafkasya Naibliği'ne devredilmesi gündeme geldi. Ancak yapılan tartışmalar bir neticeye vurduramadı ve komitenin varlığı bir süre daha devam etti.⁹⁵ Nihayet 1882'de Kafkasya Naibliği'nin kaldırılıp yerine Kafkasya

⁹⁰ Semen Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: II, (Prilojenie), Tiflis 1907, s. 3.

⁹¹ Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: II, (Prilojenie), Tiflis 1907, s. 5-6.

⁹² RGIA (Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv)-(Rusya Devlet Tarih Arşivi), Fond 1268, Opis 17, Delo 20, list 2. (Bundan sonra kısaltma olarak arşiv adı "RGIA", "opis" karşılığı olarak "op.", "delo" karşılığı olarak "d.", listok karşılığı olarak da "list" kullanılacaktır.)

⁹³ RGIA, Fond 1268, op. 17, d. 20, list 3.

⁹⁴ RGIA, Fond 1268, op. 8, d. 447, list 1-12.

⁹⁵ Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: II, s. 7.

Genel Valiliği'nin kurulması ile birlikte Kafkasya Komitesi ilga edildi.⁹⁶ Komite'nin yetkileri Bakanlar Kurulu'na ve Devlet Konseyi'ne devredildi.⁹⁷

Yargı alanında da Kafkasya Naibi'ne geniş yetkiler verilmişti. Bu yetki sayesinde Kafkasya'daki guberniya ve oblastların yargıçları üzerinde söz sahibi idi. Kafkasya Naibi, Kafkasya Krayı'nın inşaat, mühendislik ve tamirat işleri dahil bütün bayındırlık faaliyetlerinden sorumlu idi. Bu görevleri yerine getirmek için Kafkasya Naibliği'ne bağlı olarak bir inşaat komisyonu ile geçici ve devamlı olmak üzere Kafkasya'da görev yapan çeşitli kurullar bulunmaktaydı.⁹⁸

Kafkasya Naibliği'nin yönetim merkezi, Tiflis merkezde bulunan Naiblik Sarayı idi. Saray, 1817'de General Yermolov tarafından inşa ettirildi. 1844 sonrası ilk Kafkasya Naibi olarak atanan Knez Vorontsov, naiblik sarayı olarak kullanmaya başladı.⁹⁹

⁹⁶ **Entsiklopedičeskiy Slovar**, Cilt: XVA, Sankt-Peterburg 1895, s. 838.

⁹⁷ Esadze, **İstoričeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom**, Cilt: II, s. 8.

⁹⁸ Kondhaşeva, "Kavkazskoe Namestničestvo i Ego ...", s. 120-121.

⁹⁹ Saray, 1817'de General Yermolov tarafından inşa ettirildi. 1844 sonrası, ilk Kafkasya Naibi olarak atanan Knez Vorontsov, naiblik sarayı olarak kullanmaya başladı. 1864-65 yıllarında Kafkasya Naibi Knez Mihail Nilolayeviç tarafından yeniden inşa ettirildi. Saray iki katlı, ortasından girişin olduğu bir mimariye sahipti. Sarayın kışlık ve yazlık bahçeleri ve kendine has odaları vardı. Naibin odasından "*Türk Odası*" diye adlandırılan odaya çıkış bulunuyordu. Türk odasında Türk divanı, duvarları, Türk ve İran halıları bulunuyordu. Odanın köşesinde nadir kitapların yer aldığı bir kitaplık, çıkışa doğru ise silahların sergilendiği bir alan bulunmaktaydı. Naibe sunulan hediyelerde bu odada sergileniyordu. Türk odası bir anlamda Kafkasya naibinin müze odasını andırıyordu. **Kavkazskiy Kalendar na 1908 g.** (Priloeniya), Tiflis 1907, s. 44.

Resim-3 Kafkasya Naibliği Sarayı (1882-1905 sonrası Kafkasya Genel Valiliği Sarayı olarak kullanıldı)

Kaynak: **Kavkazskiy Kalendar na 1908 g**, (Prilojeniya), Tiflis 1907.

Kafkasya Naibliği'nin 1844'te teşekkül edilmesinden, ilga ediliş tarihi olan 1881 yılı sonuna kadar beş naib görev yaptı. Bunlar görev yaptıkları döneme damgalarını vuran ve Kafkasya'nın tarihinde önemli yere sahip olan isimlerdi. Sırasıyla Mihail Semyönoviç Vorontsov (1844-1854), Nikolay Andreyeviç Read (1854), Nikolay Nikolayeviç Murav'yeviç-Karskiy (1854-1856), Aleksandr İvanoviç Baryatinskiy (1856-1862) ve Knez Mihail Nikolayeviç (1862-1881) tarihleri arasında Kafkasya Naibliği görevini üstlenmişlerdir.

Bu isimler arasında en uzun süreli Kafkasya Naibliği görevini yürüten, Çar I. Nikola'nın dördüncü ve en küçük oğlu olan Mihail Nikolayeviç'tir. 1862'den 1881'de Naiblik'in kaldırılarak yerine Kafkasya Genel Valiliği'nin getirilişine kadar bu görevde kalan Mihail Nikolayeviç askeri tecrübesi ve başarılarıyla tanınmıştı. 1877-78 Osmanlı-Rusya Savaşı'nda Rusya'nın Kafkasya Ordusu'nun kumandanlığını üstlenmişti.¹⁰⁰

1881 yılına gelindiğinde Rusya'nın iç politikasında önemli değişiklikler yaşandı. II. Aleksandr'ın bir suikast neticesinde öldürülmesinin ardından devletin

¹⁰⁰ Aleksandr II-Tsar' Osvoboditel' 1855-1881 gg, Moskva 2010, s. 141.

merkezileşme çabaları ağırlık kazandı. Kafkasya Naibliği'nin nisbeten özerk yapısı, yeni çar III. Aleksandr'ın ifadesine göre imparatorluğun merkezi politikasının yeterince etkin yürütülememesine neden oluyordu. Bu düşüncenin de etkisi ile, 1881 yılı sonunda Kafkasya Naibi Knez Mihail Nikolayeviç naiblikten alınarak 1905 yılına kadar sürdüreceği Devlet Konseyi başkanlığı görevine getirildi.¹⁰¹

Knez Mihail Nikolayeviç'in Kafkasya Naibliği'nin sona ermesinin ardından 1882'de Kafkasya Naibliği kaldırılarak yerine Kafkasya Genel Valiliği (*Glavnonaçalstvuyuşiy Grajdanskoy Çastiyu na Kavkaze*) adıyla yeni bir yapılanmaya gidildi. Bununla birlikte Kafkasya Komitesi'nin de varlığı tartışılmaya başlandı ve neticede onun da lağvedilmesi kararlaştırılarak yetkileri bakanlar kuruluna devredildi.¹⁰²

2) Merkeziyetçiliğin Yeni Boyutu ve Kafkasya Genel Valiliği (1882-1905)

Rusya'da genel vali (general gubernatör) terimine ilk olarak I. Petro döneminde rastlanmaktadır. 1708'deki guberniya idaresinin kurulması ile teşekkül eden sekiz guberniyanın yalnızca ikisine (*Saint-Petersburg ve Azak guberniyaları*) *genel valiler* atandı. Bunlar, I. Petro'nun yakınında olan yardımcıları A. D. Menşikov ve F. M. Apraksin idi. Diğer altı guberniyaya ise, *gubernatörler* atandı. Genel valilerin atanma usulü daha sonraki yıllarda da değişmedi ve imparatorun güvenini kazanmış kişiler arasından, yine imparator tarafından atanılmalarına devam edildi.¹⁰³

Genel valiler, gubernatörlere göre daha geniş yetkilere sahiptiler. II. Katerina'nın kararına göre; genel valiler senatonun toplantılarına oy kullanma yetkisi ile katılabilmekteydiler. Guberniyalara dair raporlarını direk olarak imparatora sunabilmekteydiler ve imparator dışında kimseye itaat etmek zorunda değildiler.¹⁰⁴

Rusya İmparatoru ilk etapta Kafkasya idari sisteminde “*Genel Valilik*” yerine “*Naiblik*” i tercih etti ve bu süreç 1882'de Naibliğin ilga edilmesine kadar devam etti. Kafkasya Naibliği'nin (Kavkazskoe Namestniçestvo) kaldırılarak yerine Kafkasya

¹⁰¹ Kondhaşeva, “Kavkazskoe Namestniçestvo i Ego...”, s. 203.

¹⁰² Kondhaşeva, “Kavkazskoe Namestniçestvo i Ego ...”, s. 203- 206.

¹⁰³ Y. P. Zlobin, “İnstitut General-Gubernatorov v Rossii v XVIII veke: Stanovlenie i Razvitie”, **Vestnik Ogu**, Sayı: 4, Nisan 2010, s. 4.

¹⁰⁴ Erohina, **Gubernatorstvo Rossii İstoriya...**, s. 26.

Genel Valiliği (Glavnonaçalstvuyuşiy Grajdanskoy Çastiyu na Kavkaze)'nin getirilmesinin nedeni, Rusya'da yaşanan gelişmelere bağlı olarak gerçekleşti. 1881'de Çar II. Aleksandr'ın suikasta uğraması ve ülkede yaşanan terör olayları, Rusya Hükümeti'ni sert önlemler almaya itti. Bunun için daha etkin bir merkezi yapıya ihtiyaç duyuluyordu. Kafkasya Naibliği'nin kendine özgü yapısı merkezi hükümetin bölgedeki etkinliğine engel olduğu hissini uyandırmaktaydı. Buna dayanarak Kafkasya Naibi'nin görevine 1881'de son verildi, 1882'de ise Naiblik makamı lağvedildi. Bu karara bağlı olarak Kafkasya Komitesi'nin de görevi kendiliğinden sonlanmış oldu. Kafkasya Komitesi tüm yetkilerini Rusya Hükümeti Bakanlar Kurulu'na ve Devlet Konseyi'ne devretti.

1882'de Kafkasya Genel Valiliği sınırlandırılmış yetkilerle kuruldu. Kafkasya Genel Valiliği, Rusya Bakanlar Kurulu'nun bir memuru statüsünde kabul edildi. Ancak, Kafkasya'yı yönetmedeki stratejik yetkileri, en önemlisi askeri yetkileri, Naiblikteki gibi aynen bırakıldı.¹⁰⁵ Bu anlamda Kafkasya Genel Valisi, aynı zamanda Kafkasya Askeri Bölgesi Birlikleri Komutanı ve Kafkasya Kazak Birlikleri Atamanı ünvanlarını taşıyordu. Bunun yanı sıra birçoğu Devlet Şurası ve imparatorluğun diğer önemli kurumlarının üyesi idiler.¹⁰⁶

Yeni yapılanma, merkezi idarenin isteği ile daha merkeziyetçi bir yapıya büründü ve yetkiler naibliğe kıyasla sınırlandırıldı. Buna göre artık bütün Kafkasya işleri, Rusya'nın diğer guberniyalarında olduğu gibi *bakanlıklar* aracılığı ile çözüme kavuşturulacaktı. 1883 Nisan'ında onaylanan kararname ile de yeni Kafkasya yönetiminde hangi makamların olacağı kararlaştırıldı. Kafkasya bölgesi eskisi gibi Kuzey Kafkasya ve Zakafkasya (Güney Kafkasya) olmak üzere yine iki birime ayrıldı.¹⁰⁷

Kafkasya Genel Valiliği Meclisi'nin başlıca yetkileri arasında; yürürlükte olan kanunların uygulanmasını denetlemek, Kafkasya Krayı'nın yönetimi için var olan kanunları değiştirmek veya yeni bir yasa teklifinde bulunmak ve kanunlara bağlı olarak Genel Valilik'in hükmü gereken durumlarda görevini ifa etmek

¹⁰⁵ Kondhaşeva, "Kavkazskoe Namestniçestvo i Ego...", s. 238.

¹⁰⁶ **Kavkazskiy Kalendar na 1901 g**, Tiflis 1900, (Adres"-Kalendar'), s. 1-2.

¹⁰⁷ Kondhaşeva, "Kavkazskoe Namestniçestvo i Ego ...", s. 206.

bulunmaktaydı. Ayrıca Meclis, Kafkasya nüfusunun toprağa bağlı sorunlarını çözmek ve vergilerin düzenli ödenmesini takip etmekteydi.¹⁰⁸ Meclisin bütün bu çalışmalarının neticesinde verdiği hükümler ve öneriler Kafkasya Genel Valisi'nin onayından geçtikten sonra işlerlik kazanabiliyordu.¹⁰⁹

Kafkasya Genel Valiliği'nde genel vali, onun hastalığı ve görevde bulunamadığı durumlarda yerine vekalet eden genel vali yardımcısı ve genel valilik meclisinin üyeleri görev yapmaktaydı. Genel vali yardımcısı aynı zamanda genel valilik meclisinin başkanlığını yürütmekteydi. Meclis'de İçişleri Bakanlığı ve Ekonomi Bakanlığı'ndan birer üye, Bayındırlık Bakanlığı'ndan bir vekil, Tiflis Hukuk Meclisi yüksek temsilcisi ve Kafkasya Genel Valiliği Kançılıryası'nın müdürü olmak üzere, genel vali yardımcısı dahil, toplam altı daimi üye bulunmaktaydı. Meclis, gerek duyduğu takdirde konuşulacak konular ve alınacak kararlarla ilgili bilgisi olan kişileri toplantılara davet edebilir ve onlara oy hakkı verebilirdi.¹¹⁰

Kafkasya Genel Valiliği döneminde (1882-1905) üç önemli Kafkasya Genel Valisi görev yaptı. Bunlar sırası ile, Aleksandr Mihayloviç Dondukov-Korsakov¹¹¹, Sergey Alekseyeviç Şeremetyev¹¹² ve Grigoriy Sergeyeviç Golitsın¹¹³ dır.

¹⁰⁸ **Kavkaz Spravoçnaya Kniga**, Tiflis 1887, s. 306-308.

¹⁰⁹ **Kavkaz Spravoçnaya Kniga...**, s. 308.

¹¹⁰ **Kavkaz Spravoçnaya Kniga...**, s. 305-306.

¹¹¹ Anne tarafından Kalmuk Hanı Ayuka'nın torunu olan Dondukov-Korsakov (1820-1893) Saint-Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1844'de Kafkasya'ya geçti ve ilk önce müşir Neydardt'ın, daha sonra ise Knez M. S. Vorontsov'un emrinde çalıştı. Kırım Savaşı'nda Kars kuşatmasında görev aldı. 93 Harbinde aktif görev alan Dondukov-Korsakov, savaş sonrasında Rusya'nın Bulgaristan komiserliğine atandı ve 1880'de bu görevinden ayrıldı. 1882'de Kafkasya Genel Valiliği'ne atanıncaya kadar Harkov ve Odessa'da görev yaptı. 1882'de atandığı Kafkasya Genel Valiliği görevini 1890'a kadar sürdürdü. Bu görevin ardından başkent Petersburg'da devlet konseyi üyeliğine getirildi. Burada üç yıl çalıştıktan sonra Dondukov-Korsakov 1893 yılında hayatını kaybetti. "Dondukov-Korsakov, Kn., Aleksandr Mihayloviç", **Voennaya Entsiklopediya**, Cilt: 9, Peterburg 1912, s. 181-182.

¹¹² 1836'da soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Şeremetyev, muhafız okulunu bitirdikten sonra 1853'de Knez Konstantin Nikolayeviç'in muhafız alayında göreve başladı. Kırım Savaşı'nda subay olarak Kafkas cephesinde görev aldı. Kars Kalesi'nin cephanesiyle beraber Rus Ordusu'nun eline geçmesinde önemli rol oynadı. Kırım Savaşı'nın ardından Kafkasya yerlileri ile başlayan savaşa katıldı. 93 harbinde Kazak tümeninin başında yer aldı ve Sarıkamış sorumluluğuna atandı. Sonra Erzurum birliğine katıldı ve Kafkasya Topçu Tümeni'ne komuta etti. 1879'da II. Kafkasya Süvari Tümeni'nin başına getirildi. 1882'de Kafkasya Genel Valiliği yardımcılığına ve Kafkasya askeri bölgesi orduları komutanlığına getirildi. 1890'da Kafkasya Genel Valisi ve Kafkasya Kazak birliklerinin atamanı oldu. 1896 yılı Kasım ayında hayatını kaybetti. **Al'manah Sovremennih Russkih Gosudarstvennih Deyateley**, S-Peterburg 1897, s. 570-572.

1882’de göreve getirilen Genel Vali Dondokov-Korsakov’u zor günler bekliyordu. Bu dönemde bölgedeki karışıklılarda artış gözleniyor ve Kafkasya halkları arasında milliyetçi eğilimler yayılıyordu. Kafkasya’nın güvenliği başta olmak üzere, bütünlüğü de tehlike altında sayılıyordu. İmparator ve İçişleri Bakanlığı gelişmeleri yakından takip ediyor ve yeni Genel Validen bu noktada alınması gereken önlemleri almasını talep ediyordu.¹¹⁴

Devlet Konseyi, Kafkasya’da gözlemlenen asayişsizliği gidermek ve bölgenin kalkınmasını ele almak üzere özel toplantılar gerçekleştiriyordu. Tartışılan sorunların başında Rusya’nın Kafkasya idaresinin etkili biçimde bölgede hissedilememesi geliyordu. Bunun sağlanabilmesi için sorunun daha derinden kendini gösterdiği bölgelerde özel önlemlerin alınması, suçlular ve dağlıların sürgün edilmesi seçenekleri gündeme geldi. Toprağa bağlı olarak ortaya çıkan sorunlar da üzerinde ciddiyetle durulması gereken konular olarak algılanıyordu. Yapılan toplantıların ardından, Kafkasya yönetiminde sorunların çözümüne katkısı olacağına inanılan yeni yapıların kurulmasına karar verildi.

Bu yapıların başında Kafkasya Bölgesi Ulaştırma İdaresi geliyordu. Bu idarenin kontrolünde kara ve deniz yolları bulunuyordu. Kafkasya karayollarının artması Rusya’nın iktidarını sağlamlaştırması açısından büyük önem arz ediyordu. Ulaştırma İdaresi’nin projelerini gerçekleştirebilmesi için 30.000 ruble Kafkasya Genel Valiliği’nin yetkisine bırakıldı. Bu kurumun yanı sıra Kafkasya Posta İdaresi güçlendirildi. Tiflis Telgraf İdaresi İçişleri Bakanlığı bünyesine alındı. İçişleri Bakanlığı’nın yetkisinde ayrıca Kafkasya Krayı Tıbbiye İdaresi, Kafkasya ve Güney Kafkasya dağlık bölgelerinde bulunan devlet kurumları bulunuyordu. Kafkasya Gümrük ve Karantina İdaresi’nin yetkileri de Finans Bakanlığı’na devredildi.¹¹⁵

¹¹³ 1838’de dünyaya gelen Golitsın, 1856’da subay olarak askeri okuldan mezun oldu. 1861’de Kafkasya’nın dağlı halklarına karşı gerçekleştirilen sefere katıldı. Bu seferin ardından madalya aldı. 1876’da Ural Oblastı’nın askeri valisi ve Ural Kazak birliklerinin komutanı oldu. 1893’de devlet konseyi üyeliği elde eden Golitsın, 1896’da Kafkasya Genel Valisi, Kafkasya askeri bölgesi birlikleri komutanı ve Kafkasya Kazak birlikleri atamanı olarak atandı. 1905’e kadar Kafkasya Genel Valiliği’ni yürüten Golitsın, 1907’de hayatını kaybetti. “Grigoriy Sergeevič Golitsın”, **Voennaya Entsiklopediya**, Cilt: 8, Peterburg 1912, s. 363.

¹¹⁴ Kondhaşeva, “Kavkazskoe Namestniçestvo i Ego...”, s. 209.

¹¹⁵ Kondhaşeva, “Kavkazskoe Namestniçestvo i Ego...”, s. 210-212.

İmparatorluğun merkezileşme çabaları altında alınan kararlar ve uygulamalar Kafkasya'nın kendine özgü yapısı ile uyum gösteremiyordu. İmparatorluğun her bir bölgesinde aynı uygulamaları gündeme sokmak isteyen iktidar, Kafkasya'daki sorunları azaltmak yerine arttırıyordu. Kafkasya'nın doğasında özgürlüğü benimsemiş, bilhassa dağlı halklar, devletin getirdiği kurallara uymak ve kendini bu anlamda bağlamak istemiyordu. Devlet ise kurallarına uyulması için sürgün tehdidinin yanı sıra birçok yaptırımını gündemine almaktan çekinmiyordu.

Vergi yükümlülüklerinin arttırılması ve bilhassa askerlik yükümlülüğü gibi Müslüman nüfus açısından kabul edilmeyen uygulamaların gündeme alınmak istenmesi huzursuzluğu arttırıyordu. Müslüman nüfusun önemli bir çoğunluğu Osmanlı topraklarına göç etmeyi düşünüyor ve koşulları itibariyle oldukça ağır yükümlülüklerden kurtulmayı amaçlıyordu.¹¹⁶

Dondukov-Korsakov, Çar III. Aleksandr'ın emri ile Haziran 1890'da görevinden ayrıldı ve yerine 1884'ten itibaren yardımcılığını yapan Sergey Alekseyeviç Şeremetyev atandı.¹¹⁷ Şeremetyev'in biyografisine bakıldığında, kariyerinin neredeyse tamamını Kafkasya'da geçirdiği görülmektedir. 1855'te Tiflis'e geldiğinde, bir süre sonra en yüksek makamını işgal edeceği, Bu anlamda bu göreve bölgeyi tanıyarak ve tecrübe kazanarak gelmişti. Soylu bir aileden gelmesi de onun iyi bir asker ve bürokrat olarak yetişmesinde avantajlar sağlamıştı.

Şeremetyev göreve geldiğinde Kafkasya yönetiminin problemlerinin çözümünde yeniden "*naiblik*" sistemine dönülmesinin gerekliliğinden bahsetmeye başladı. Ona göre; Kafkasya Naibliği döneminde naibin sahip olunan haklar Kafkasya Genel Valilerine geri verilmeden yönetimde etkin olunması zor görülüyordu. Bu görüşler III. Aleksandr'ın yerine tahta geçen II. Nikolay tarafından kabul görmeye bile başlamıştı. Şeremetyev, Çar'a gönderdiği notlarda, Kafkasya Müslümanları üzerinde etkin bir hakimiyet kurulamadığını gerekçe göstererek değişimin elzem olduğunun altını çiziyordu. Merkezi yönetim anlayışı, yerel bağlamda bazı önlemleri almada gecikmeye neden olmaktaydı. Şeremetyev bu nedenle, Kafkasya Müslümanlarının komşu ülkelerdeki dindaşları ile daha sıkı

¹¹⁶ Kondhaşeva, "Kavkazskoe Namestniçestvo i Ego...", s. 216.

¹¹⁷ **Kavkazskiy Kalendar na 1905 g**, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 25.

ilişkiler içerisine girdiklerini ve iktidar aleyhinde bir takım oluşumlar kurduklarını iddia ediyordu.¹¹⁸

Şeremetyev, Kafkasya yönetimindeki aksaklıkların birçok alanda yaşandığına ve bunların düzeltilmesi gerektiğine inanıyordu. Köylülerin toprak kiralama veya sahibi olma durumlarında yaşadıkları sorunlar, vergilerin arttırılmasının halk üzerindeki etkiler, hukuk alanında yaşanan aksaklıklar ve daha birçok konu hakkında İmparator nezdinde raporlar sunuyordu.¹¹⁹

Kafkasya yönetiminde gerçekleştirmeyi istediği reform arzusu ve bu konudaki önerilerine rağmen dikkate değer bir değişim yaşanmadı. Şeremetyev'in görev süresinin kısılalığı göz önüne alındığında, bu kadar sorunun yaşandığı bölgede hedeflerini gerçekleştirmesi zor görülüyordu. Neticede Kasım 1896'da Şeremetyev görevden ayrıldı ve yerine Grigoriy Sergeyeviç Golitsın Kafkasya genel valisi olarak atandı.¹²⁰

Golitsın, milliyetçi oluşumlar ve eylemlerin, imparatorluğun bütünlüğüne karşı büyük tehlike olduğunu düşünerek, onların bu yöndeki her türlü faaliyetlerini engellemeyi amaçladı. Genel Valiliği döneminde, bilhassa Ermeniler aleyhine aldığı kararlar Ermenilerin büyük tepkisine neden oldu. Ermeni aleyhtarlığı ile bölgede ün salacak Golitsın, Ermeni kilise mallarının devlete devredilmesini içeren yasanın kabul görmesi için Çar'ı ikna çabası güderek¹²¹ bu yöndeki kararlılığını gösterdi.

Netice itibariyle, Kafkasya Genel Valiliği'nin 1882-1905 yılı faaliyetlerine baktığımızda, sorunların çözümü noktasında yetersiz kaldığı görülmektedir. Kafkasya Genel Valiliği'nin, Rusya Hükümeti'nin merkezi politikalarına ve ilkelerine sıkı sıkı bağlı olması, daha Kafkasya Naibliği'nin sahip olduğu yönetim deneyimlerinden faydalanamamasına neden oldu. Bunlardan faydalanabilmesi için Kafkasya Naibliği kadar özerk bir yapılanmaya sahip olması gerekiyordu. Kafkasya

¹¹⁸ E. İ. Kobahidze, "Glavnonaçal'stvuyuşiy Grajdanskoy Çast'yu na Kavkaze S. A. Şeremetyev i Ego «Vsyöpoddanneşaya Zapiska», **İzvestiya Soigsi**, Sayı: 16 (55), Vladikavkaz 2015, s. 122.

¹¹⁹ Kobahidze, "Glavnonaçal'stvuyuşiy Grajdanskoy Çast'yu...", s. 123.

¹²⁰ **Kavkazskiy Kalendar na 1905 g**, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 26.

¹²¹ **BOA**, Y.PRK.ZB (Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezâreti Maruzatı), 24/107 (25 Şubat 1900)

Genel Valiliği, 23 yıllık yönetim sürecinde merkezileşme modelinin bir krizi olarak kendini gösterdi denilebilir.¹²²

3) 1905 İhtilali'nin Getirdiği Yeni Düzen ve Kafkasya Naibliği (1905-1917)

Kafkasya Genel Valiliği'nin merkezileşmenin gereği olarak oluşturulan yapısının, Kafkasya'nın gerçekleriyle uyuşamaması ve neticede etkin bir yönetim anlayışının sergilenememesi, bir süre sonra idari reformu gerekli kıldı. Bu reform, 1905 İhtilali'nin yaşandığı dönemde kaçınılmaz görülüyordu.

1905 yılı başlarında sosyal ayrışmalar daha da belirginleşmişti. Bunun milletler boyutundaki yansımaları kanlı çatışmalar doğurabiliyordu. Bilhassa Türkler ile Ermeniler arasında baş gösteren düşmanlığın, kitlesel çatışmalara dönüşmesi bölgeyi daha da tedirgin bir ortama sürüklemişti. II. Nikolay, Kafkasya'da siyasi ve sosyal gelişmelerin, İmparatorluk aleyhine seyir almaması için bölgede etkin bir yönetim anlayışının sergilenmesi gerektiğine inanıyordu. Bunun için de Kafkasya Naibliği'nin (Kavkazskoe Namestniçestvo) yeniden canlandırılması gerektiğinde karar kılmıştı. Buna dayanarak gerekli idari reform gerçekleştirildi ve Kafkasya Naibliği yeniden canlandırıldı. Bölgedeki gelişmelerin seyrini değiştirebilecek bir politikayı yürütmek üzere de Vorontsov-Daşkov'u Kafkasya Naibi olarak atadı.¹²³ Vorontsov-Daşkov köklü bir aile olan Vorontsov ailesinden gelmekteydi. İmparator III. Aleksandr'ın arkadaşı olması devlet kademelerinde önemli yerlerde bulunmasına vesile olmuştu.¹²⁴

¹²² **Kavkaz Spravoçnaya Kniga...**, s. 305-306.

¹²³ Artur Tsutsiyev, **Atlas Etnopolitiçeskoj İstorii Kavkaza (1774-2004)**, Moskva 2006, s. 46.

¹²⁴ "Kafkasya Savaşı, 1877-78 Türk-Rus Savaşı, Orta Asya'nın ele geçirilme süreci ve Kafkasya'nın yeniden yapılandırılma süreçlerinde önemli roller üstlenen İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov 1837 yılında dünyaya geldi. Soylu bir aile mensubu olan Vorontsov-Daşkov I. Nikola'nın da vaftiz oğluydu. İyi bir eğitim alan Daşkov'un askerlik hayatı 1855 yılında Kafkasya'da başladı. Şeyh Şamil ile ve Kafkasya dağlıları ile mücadelelere girişti. Kafkasya Naibi A. İ. Baryatinski'nin yakınında görevler aldı. 1861'de Aziz Anna nişanına layık görüldü. 1867'den 1878'e kadar orduda önemli görevler üstlendi. 1877-78 Türk-Rus Savaşı esnasında muhafız kolordusunu yönetti. III. Aleksandr'ın tahta çıkmasının ardından Çar'ın koruma ekibinin başına geçti. Vorontsov-Daşkov'un Kafkasya Naibi olarak atanması kariyerindeki en önemli noktalardandır. 1905 yılında bu göreve atanmasıyla Kafkasya Genel Valiliği'nin ardından Kafkasya Naibliği yeniden hayata geçirdi ve bölgedeki en önemli gelişmelerin şahidi ve önemli oranda yön vereni oldu." D. İ. İsmail-zade, **Graf İ. İ. Vorontsov-Daşkov Kavkazskiy Namestnik**, Moskva 2005, s. 23-115.

Kafkasya yönetiminin başına getirildiğinde Kafkasya’da nasıl bir durumun hakim olduğunu Vorontsov-Daşkov kendi notlarında şu şekilde anlatmaktaydı:¹²⁵

“Görevime başlamadan önce Kafkasya’dan her gün huzursuzluk, karışıklık, haydutluk, soygunculuk ve şiddetin her türüsüne dair haberler alınıyordu. Benim Kafkasya’ya atanmamdan yalnızca birkaç gün önce Bakü’de Ermeniler ve Tatarlar arasında kanlı çatışmalar meydana geldi. Bu çatışmalar Kafkasya nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan iki halk arasında gerçekleşiyordu. Bu zamanda Tiflis Guberniyası’nın bir bölümü ve Kutayis Guberniyası’nın tamamında köylülerin itaatsizliği ve isyanları gün yüzüne çıkmıştı. Çiftlikleri yağmalama, vergi gibi bir takım yükümlülükleri yerine getirmeyi reddettiklerine dair açıklamalar, yerel idarecileri tanımama, zorla arazilerin gasbedilmesi ve benzeri olaylar sık sık duyuluyordu. Tiflis, Bakü ve Kafkasya Krayı’nın diğer şehirlerinde hemen hemen her gün işçi sınıfının grevleri oluyordu. Bu grevler evlerdeki hizmetçilere kadar uzanmıştı ve bu grevler yüzünden şehirde ticaret ve üretimin yanısıra hayat da tamamen durma noktasına geliyordu”.

Kafkasya Naibliği kuruluşu itibariyle tam anlamıyla yeni bir idari yapı olmaktan ziyade, daha önceki varlığından kalma (1844–1882) tecrübelerini ve Kafkasya Genel Valiliği’nin yetkilerini kullanmaya başladı. Bir süre sonra yetkilerinin arttırılması kararlaştırıldı ve Kafkasya Naibliği daha önceki güçlü yapısına kavuşturuldu. Bu aynı zamanda bölgedeki sorunların çözümünde Petersburg’dan emir beklemeden, doğrudan Kafkasya Naibi ile Kafkasya’da daha hızlı kararlar alınmasının sağlanması anlamına geliyordu.¹²⁶

Vorontsov-Daşkov kendinden önce görevde olan Golitsın’ın uygulamalarının aksi yönünde bir politika izledi. Golitsın döneminde Ermeni Kiliselerinden müsadere edilen malların iadesini gerçekleştirdi. Bu karar sonrasında, bir süredir Rusya yönetimine düşmanca tavırlar sergileyen Ermenilerin sempatisini kazandı. Ermeni radikal örgütlenmeler bu adım sayesinde Rusya’ya karşı eylemlerini azalttılar. Ancak yeterince artan politik kutuplaşma 1905-1907 yılları arasındaki sosyal ve etnik temelli çatışmaların önüne geçilmesinde başarılı olamadı.¹²⁷

¹²⁵ Vorontsov-Daşkov, *Vsepoddanneşaya Zapiska po Upravleniyu...*, s. 6.

¹²⁶ Kondhaşeva, “Kavkazskoe Namestniçestvo i Ego...”, s. 221.

¹²⁷ Tsutsiyev, *Atlas Etnopolitiçeskoj İstorii...*, s. 46.

Naibliğin yeniden yapılandırılması Vorontsov-Daşkov'un planladığı şekilde gerçekleştirildi. Vorontsov-Daşkov, Kafkasya idaresinde Kafkasya halklarının temsilcilerinin hem askeri hem de sivil alanlarda daha fazla görülmelerini sağlamaya çalıştı. Bu değişimi 1913 tarihli raporunda şu şekilde anlatıyordu:¹²⁸

“Kafkasya'nın bütün etnik gruplarının temsilcileri devlet hizmetine girmeye heves ediyorlar. Bunu yaparak hizmet borçlarını iyi bir şekilde yerine getiriyorlar. Yerel halkı devlet hizmetine almada ciddi bir sorun ile karşılaşmamaktadır”.

Kafkasya Naibliği, bir önceki dönemde (1844-1882) elinde olan yetkilerini geri almasıyla güçlü bir konuma gelmişti. Kafkasya'da sosyal yönlü faaliyetlerin de idaresi bu makam aracılığı ile yürütülüyordu. 1904–1905 Rus-Japon Savaşı'nın ardından hayatını kaybeden ordu mensuplarının öksüz kalan çocuklarının yaralarını sarması amacı ile, Çar II. Nikola'nın Aralık 1907'de onayladığı kanunla faaliyet gösteren *Kafkasya Komitesi* bu yapılanmalardan biriydi.¹²⁹ Esasen Rusya genelinde öksüz çocuklar yararına faaliyet göstermesi amacıyla Alekseyevski Esas Komitesi kurulmuştu.¹³⁰ Fakat bu komitenin Kafkasya'da tam bir etkinlik sağlayamaması nedeni ile müstakil bir organizasyona ihtiyaç duyulması, böyle bir yapılanmaya gidilmesine yol açtı.

Komite, Kafkasya Naibliği'ne bağlıydı ve Kafkasya Naibi aynı zamanda komitenin başkanı idi. Komitede Gürcistan Piskoposu, Kafkasya Naibi'nin yardımcısı, Kafkasya Orduları Başkumandanı, İçişleri Bakanlığı ve Ekonomi Bakanlığı'nın temsilcileri, Tiflis Guberniyası soyluları temsilcisi, Tiflis Belediye Başkanı ve diğer bürokratik temsilciler yer alıyordu. Komitenin merkezi Tiflis'ti. Kafkasya'nın diğer guberniyalarındaki gubernatörler, askeri gubernatörler ve yerel idarenin üst düzey temsilcileri Tiflis'te buldukları esnada komitenin toplantılarına davetsiz olarak da katılma hakkına sahiptiler ve bu anlamda doğal üye idiler.¹³¹

¹²⁸ Kondhaşeva, “Kavkazskoe Namestniçestvo i Ego...”, s. 223.

¹²⁹ STSA (Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi)-(Gürcistan Merkez Tarih Arşivi), Fond 192, op. 5, d. 54, list 20.

¹³⁰ E. V. Styöpoçkina, “Deyanelnost Provintsialnih Obşestvennih Organizatsii Vo Vremya Russko-Yaponskoy Voynı 1904-1905 g.”, *İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra Rossiyskoy Akademii Nauk*, Cilt: 10, Sayı: 4, Samara 2008, s. 1043; “Alekseevskiy Glavniy Komitet”, *Voennaya Entsiklopediya*, Cilt: I, Peterburg 1911, s. 298.

¹³¹ STSA, Fond 192, op. 5, d. 54, list 20.

C) MERKEZİYETÇİLİĞİN HUKUK ALANINDAKİ YANSIMALARI

İmparatorluk, birçok alanda olduğu gibi hukuk alanında da topraklarında birlik sağlamayı amaçlıyordu. Bu bağlamda gerçekleştirilen reformlar önemli ölçüde katkı sağladı ise de, Kafkasya'nın kendine özgü yapısı, bazı özel uygulamaların hayata geçirilmesini zorunlu kıldı.

1802 yılında Adalet Bakanlığının teşekkül ettirilmesine kadar, imparatorluğun hukuk işlerinden sorumlu kurumu *Senato* idi. Bakanlığın teşekkülü yalnızca Senato'nun bu alandaki etkinliğini sonlandırmakla kalmadı, aynı zamanda getirdiği reformlarla hukuk uygulamalarını bir sistem içerisine oturtmaya çalıştı.¹³²

XIX. yüzyıldaki hukuk reformlarının başında *1864 Hukuk Reformu* gelir. Bu reform bütün İmparatorluk genelinde olduğu gibi Tiflis Guberniyası'nda da önemli değişiklikler meydana getirdi. Buna göre mahkemeler sulh ve umumi mahkemeler olmak üzere iki ana unsura ayrıldı. Bunlar haricinde koşullar gereğince bölge mahkemeleri, hukuk meclisleri ve Senato'nun temyiz idaresi ayrı ayrı kurumlar olarak yapılandırıldı.¹³³

Reform gereği İmparatorluk mahkeme bölgelerine bölündü. Bu bölgelerin her birinin bağlı olacağı ve temyiz mahkemesi rolü üstlenen "*sudebnaya palata*" lar, yani "*hukuk meclisleri*" oluşturuldu. Reformun ardından ilk hukuk meclisleri 1866'da St-Petersburg ve Moskova'da açıldı. Tiflis Hukuk Meclisi Güney Kafkasya'nın tamamında faaliyet göstermek üzere 1868'de açıldı. Bu meclislerin bütün guberniyalarda eş zamanlı olarak açılmaya başlandığı söylenemez. Ülkenin kuzey, doğu ve güney-doğu bölgelerinde reformun uygulanması süreci uzadı. 1894 yılına gelindiğinde, henüz daha reform öncesi mahkeme düzeninde devam eden guberniya ve oblastlar bulunuyordu. Ancak XX. yüzyılın başlarına doğru tüm İmparatorluk genelinde 1864 reformu tam olarak uygulama alanı bulabildi. Hukuk meclislerinin varlık gösterdiği mahkeme bölgelerinin sayısı 14'ü buluyordu.¹³⁴

¹³² *Ministerstvo Yustitsii za Sto Let' 1802-1902-İstoriçeskiy Oçerk'*, S-Peterburg' 1902, s. 2.

¹³³ Tat'yana Leonidovna Kuras, "Slujba v Sudebnih Palatah, Deystvovavşih na Tsentral'nih, Zapadnih i Vostoçnih Territoriyah Rossiyskoy İmperii", *Sibirskiy Yuridiçeskiy Vestnik*, Sayı: 3, İrkutsk 2011, s. 15; Tat'yana Kuras, "Tiflisskaya Sudebnaya Palata", *Vlast'*, Sayı: 11, Moskva 2012, s. 192.

¹³⁴ Kuras, "Tiflisskaya Sudebnaya Palata...", s. 192.

Kafkasya hukuk sisteminde önemli bir yeri olan Tiflis Hukuk Meclisi, medeni ve ceza hukuku alanında bölge mahkemeleri için bir istinaf mahkemesi; sulh mahkemeleri için ise bir temyiz mahkemesi olarak görev yapmaktaydı.¹³⁵ Bu bağlamda Kafkasya'daki bölge mahkemelerinin idari anlamda bağlı oldukları yapı Tiflis Hukuk Meclisi idi.¹³⁶

Tiflis, tüm Kafkasya'da uygulanan hukukun merkezi konumunda bulunuyordu. Stavropol, Kutayis, Yelizavetpol, Bakü ve Erivan bölge mahkemeleri Tiflis hukuk bölgesinin yetki alanına giriyordu. Tiflis, kapsadığı faaliyet alanı itibariyle Moskova, Kazan, Omsk, Taşkent gibi hukuk bölgelerinin ardından altıncı sırada yer alıyordu.¹³⁷

Tiflis Hukuk Meclisi'nin başında hukuksal deneyimi olan bir başkan bulunuyordu. Savcı ve onun yardımcısı hukuki sorumluluğu taşıyan kişilerdi. Meclis medeni ve ceza birimlerine ayrılıyordu. Bu birimlerinde kendi başkanları ve üyeleri vardı. Mecliste güvenlikten sorumlu polisler, sekreterler ve bölge dillerini bilen çevirmenler de görev yapıyordu.¹³⁸

Tiflis Hukuk Meclisi'nin denetiminde olan mahkemelerde Rusya'nın genelinde uygulanan medeni ve ceza kanunları geçerli idi. Ancak Kafkasya'nın kendine özgü yapısını dikkate alan uygulamalar da bulunmaktaydı. Bu uygulamalardan bazıları; evlilik yaşı, köylünün otlakları üzerindeki uygulamalar ve ormanlar ile ilgili kanunlardaki farklılıklar idi. Askeri-Halk yönetimi diye adlandırılan bölgelerde ise yerli halk ve Müslümanlar için özel mahkemeler bulunmaktaydı. Bunlar *Gorskiye Slovesniye Sudi* adıyla kurulan *Dağlı Sözlü Mahkemeleri* idi.¹³⁹ Tiflis Guberniyası'nda yalnızca Zakatala Okruğu'nda bu mahkeme faaliyet göstermekteydi. Dağıstan, Kars ve Batum gibi askeri-halk yönetiminin olduğu yerlerde bu mahkemeler daha etkin rol oynuyorlardı.¹⁴⁰

¹³⁵ **Kavkaz Spravoçnaya...**, s. 330.

¹³⁶ A. H. Abazov, **Nal'çikskiy Okrug v Sudebnoy Sisteme Terskoj Oblasti (Poslednyaya Tret' XIX-Naçalo XX v.)**, Nal'çik 2014, s. 20.

¹³⁷ Kuras, "Tiflisskaya Sudebnaya Palata...", s. 192.

¹³⁸ **Uzakoneniya k' Sudebnım' Ustavam' İmperatora Aleksandra II**, S-Peterburg 1884, s. 104.

¹³⁹ **Kavkaz Spravoçnaya...**, s. 324.

¹⁴⁰ Abazov, **Nal'çikskiy Okrug v Sudebnoy...**, s. 27.

Müslüman halklar için sulh mahkemeleri uygulamalarının esas alındığı¹⁴¹ bu mahkemeler, II. Katerina'nın guberniya reformu kapsamında ortaya çıkmıştı ve İmparatorluğun merkezden uzak bölgeleri için düşünülmüştü.¹⁴² Bu mahkemelerde şer-î yargılamanın esasları uygulanmaya çalışıldı.¹⁴³

XIX. yüzyılın ortalarına kadar hukuk sistemi içerisinde gubernatörlerin etkisi görülse de yapılan reformlar sonucunda bu etkinlikleri azaltıldı. Bu süreç II. Aleksandr'ın modernleşme çabaları içerisinde olgunlaşmıştı. Ancak yaptığı reformlara rağmen, suikaste uğraması kendisinden sonra tahta çıkan III. Aleksandr'ı her alanda sert bir politika yürütmeye zorladı. Bu politika hukuk alanında da kendini gösterdi ve bu alanda tanınan hakların bir kısmı geri alınmaya başlandı. 1889'da kabul edilen kanunla gubernatörler, temyiz mahkemelerinin başına getirildiler.¹⁴⁴

Sulh hakimleri seçimle değil, Adalet Bakanlığının önerisi üzerine Kafkasya Genel Valiliği ile yapılan bir ön anlaşma neticesinde atanıyorlardı. Görevleri itibariyle altıncı sınıfta yer almakta ve yıllık 2.200 ruble maaş almaktaydılar. Yardımcıları ise yedinci sınıfta bulunuyor ve yıllık 1.500 ruble alıyorlardı.¹⁴⁵

Sulh hakimleri görevleri itibariyle, 2.000 rubleyi geçmeyen mal ve mülk hakkındaki davalara, yine 2.000 rubleyi geçmeyen veya değeri belli olmayan zarar ve kayıpların telafisi için açılan davalara, kişisel hakaret davalarına, mülklerin tecavüzüne dair davalara ve kapsamlarına göre altı ayı veya bir yılı geçmeyen hak ihlallerinin telafisi için açılan davalara bakmaktaydılar.¹⁴⁶

Sorgulamalar sulh hakimlerinin yardımcıları tarafından, yargıçın gözetimi altında gerçekleşmekteydi. Güney Kafkasya'nın bölge mahkemelerinde ise önemli davalarda görevlendirilmek üzere sorgulama için ayrıca iki sorgu yargıçları bulunmaktaydı.¹⁴⁷

¹⁴¹ «Ves' Kavkaz» İllustrirovanny Spravočno-Literaturniy Sbornik, 3. Bölüm (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 17.

¹⁴² L. Yu. Mhitaryan, "Sozdaniye Gornih Sudov na Territorii Permskoy Gubernii v XIX veke", **Aktualniye Voprosi Sovremennoy Nauki**, Sayı 1(2,3), Perm 2014, s. 191-193.

¹⁴³ Naima Neflyuşeva, "Kuzeybatı Kafkaslarda Adigelerde İslam'ın Yayılma Tarihine Dair", **Karadeniz Araştırmaları**, (Rusça'dan çeviren: Osman Karatay), Sayı 7, Güz 2005, s. 16.

¹⁴⁴ İv. Blinova, **Gubernatori İstrikoy-Yuridicheskiy...**, s. 321.

¹⁴⁵ **Kavkaz Spravoçnaya...**, s. 325.

¹⁴⁶ **Kavkaz Spravoçnaya...**, s. 326.

¹⁴⁷ **Kavkaz Spravoçnaya...**, s. 326.

Tiflis Guberniyası'ndaki sulh mahkemeleri Tiflis şehir merkezinde dört şube, Tiflis Uezdi, Gori, Signah, Ahıska, Ahılkelek, Duşeti, Telav ve Tioneti uezdleri ve Zakatala Okruğu'nda da birer şube olmak üzere hemen hemen her idari birimde bulunmaktaydı.¹⁴⁸

Güney Kafkasya'da sulh mahkemelerinin geniş yetkilerine rağmen, bölge mahkemeleri de yargılama alanında önemli yer tutmaktaydılar. Kafkasya'daki bölge mahkemeleri, o dönem mahkemelerde halkı temsilen görevli olan jüri üyelerinden yoksundu ve hüküm vermek için çoğu zaman dava mahkemeleri ve temyiz mahkemesi arasında istinaf mahkemesi olarak kabul edilen hukuk meclisine dosyaları gönderiyorlardı. Jüri üyeleri temsilen henüz kendi kuruluna sahip olmayan jüri vekilleri görev yapmaktaydı.¹⁴⁹

Bölge mahkemelerine halkın doğrudan başvurabilme hakkı vardı. Her bir şikayet konusu için ayrı ayrı oluşturulan dilekçelerin Rusça olması şartı aranıyordu. Dilekçeler davacı tarafından şahsen verilebildiği gibi, onun vekili veya posta yolu ile de ulaştırılabiliyordu. Dilekçeler olarak belli esasları içermek durumundaydı. Dilekçede başvuru mahkemenin tam adı, davacının adı, baba adı ve soyadı ya da lakabı, ünvanı ve yaşadığı yer açıkça belirtilmeliydi. Mahkeme açık veya kapalı oturum şeklinde gerçekleşebiliyordu. Bu durum davanın mahiyetine göre belirleniyordu. Dava din, toplum huzuru ve ahlaki mahiyet taşıyorsa umumu ilgilendiriyor gerekçesi ile kapalı oturumlarla mahkeme ediliyordu. Şahsi mahiyet taşıdığına da, davacının talebi olduğu takdirde kapalı gerçekleşebiliyordu.¹⁵⁰

Yerel halk arasında meydana gelen sorunların çözümünde örfi hukuka göre yargılama yapılıyordu. Ancak politik suçlar, vatana ihanet, silahlı isyana teşvik, devlet malını gasp etme, kasden adam öldürme gibi suçlarda genel Rus yasaları uygulamaya konuluyordu.¹⁵¹

Tiflis'te kurulan bölge mahkemeleri Tiflis Guberniyası ve Zakatala Okruğu'nda görev yapmak üzere teşkilatlandırılmıştı. Aynı şekilde Kafkasya'nın diğer bölgelerinde de bölge mahkemeleri bulunmaktaydı. Örneğin; Kutayis'de

¹⁴⁸ *Kavkaz Spravoçnaya...*, s. 327.

¹⁴⁹ *Kavkaz Spravoçnaya...*, s. 329.

¹⁵⁰ Abazov, *Nal'çikskiy Okrug v Sudebnoy...*, s. 20.

¹⁵¹ Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, İstanbul 2010, s. 216

kurulan bölge mahkemeleri Kutayis Guberniyası'nı; Erivan'daki Erivan Guberniyası ve Kars Oblastını; Elizavetpol' (Gence) da kurulan Elizavetpol Guberniyası'nı, Bakü'daki Bakü Guberniyası ve Dağıstan Oblastı'nı temsil etmekteydi.¹⁵²

Tiflis Guberniyası dahilindeki köylülerin mülk ve arazi sorunlarının çözümü ile köylülerin 100 rubleye kadar olan alacak verecek davalarında köy mahkemeleri denilen mahkemeler hizmet vermekteydi. Köylüler arasındaki davaların çözümünde bir sonuca ulaşamadığı takdirde ise taraflardan birinin başvurusu üzerine dava diğer genel mahkemelere devredilebiliyor ve ortak hukuk kuralları çerçevesinde inceleniyordu. Köy mahkemeleri yalnızca köylülerin maddi içerikli davaları ile ilgilenebiliyordu. Cinayet ve diğer suçlar diğer mahkemelerde yargılanmaktaydı.¹⁵³ Çarlık Rusyası, medeni hukuku ilgilendiren miras, veraset, evlilik dışı çocuk sahibi olma, evlat edinme gibi alanlarda düzenlemelere sahipti ve bunlarla ilgili davalarda kanunları işletmekteydi.¹⁵⁴

Adli kayıtlara geçen olaylar öldürme, yaralama, intihar girişimi, ani ölüm, fail-i meçhul, kaza, soygun ve yağmacılık, yangın vb. başlıklar altında ele alınıyordu. Bu kayıtlar bir rapor halinde aylık ve bazen farklı aralıklarda gubernatör tarafından Kafkasya Genel Valiliği'ne sunuluyordu. Bu raporlarda olayın nasıl meydana geldiği, kimlerin suçlu ve mağdur olduğu gibi konular uezdlere göre ayrıntılı olarak veriliyordu.

Tiflis Gubernatörü İvan Nikolayeviç Sveçin, 1903 tarihli yıllık raporunda guberniyanın Hevsur, Pşav ve Tuşeti nüfusunun barışçıl, sakin ve kendi halinde yaşam sürdüklerinden bahsetmektedir. Rapordan anlaşıldığı üzere bu halkların yaşadıkları bölgelerde suç oranı yok denecek kadar azdı. Ender olsa da gerginlik Kistin ve Hevsur halkları arasında görülüyordu. Ayrıca bu halklar iktidara karşı büyük bir saygı duyuyorlardı. Sveçin, raporunun devamında Gürcü halklarının yaşadığı bölgelerdeki sakinliğine ve bu halkların kanunlara son derece riayet ettiklerine değinmektedir.¹⁵⁵

¹⁵² **Kavkaz Spravoçnaya...**, s. 330.

¹⁵³ **Kavkaz Spravoçnaya...**, s. 334-335.

¹⁵⁴ **Kavkazskiy Kalendar na 1910**, Tiflis 1910, s. 729-733.

¹⁵⁵ **STSA**, Fond 17, op. 2, d. 458, list 6.

Tiflis Gubernatörünün Kafkasya Genel Valiliği'ne gönderdiği 1905 yılı Ocak ayını esas alan 3 Mart 1905 tarihli raporda guberniya genelinde bir aylık sürede yaşanan olaylar; 7 öldürme, 18 yaralama, 6 intihar girişimi, 11 ani ölüm, 3 fail-i meçhul, 8 kaza, 19 soygun ve yağma, 14 yangından ibaretti.¹⁵⁶

Siyasi suçlar kapsamında değerlendirilen olaylarda idam cezaları verilebilmekteydi. Hapishane raporlarına baktığımızda, 1909 Haziran ayından 1911'e kadar farklı etnik kimliklerden 26 kişi idam edilmiştir.¹⁵⁷ Ekim 1913'te Türklerden Cihangir Kerim-oğlu ve Kurban Ahmed-oğlu Tiflis Hapishanesi arkasında sabaha karşı 05:30'da idam edilmişlerdi. İdam cezaları 1915 yılına gelindiğinde yoğunlaşmıştı. Yılsonuna kadar Tiflis Hapishanesi'nde 20 kişi idam edilmişti. Bunlardan 13'ü Gürcü, beşi Ermeni, biri Oset ve biri Türk kökenliydi.¹⁵⁸

Tiflis Guberniyası'nda emniyeti sağlamakla görevli olan yapı Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi idi. Bu yapı, Eylül 1867'de kabul edilen kanunname gereğince, daha önce bölgelere ayrılan jandarma idarelerinin artık guberniyalar özelinde yapılandırılmasına karar verilmesi ardından oluşturuldu. 1868 yılı ortalarına kadar tüm İmparatorluk genelinde guberniya jandarma idareleri oluşturulmuş oldu.¹⁵⁹ Bu süreç içerisinde Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi de teşekkül etti. Jandarma idaresi doğrudan İçişleri Bakanlığına bağlandı.¹⁶⁰

Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi istihbarat faaliyetlerini yürütmek ve olağanüstü durumlarda etkin müdahale gücü olarak görev yapmakla mükellefti. Jandarma idaresinin istihbarat faaliyetlerinin önemli bir bölümü Türkiye sınırından geçişler ve Osmanlı vatandaşlarının Kafkasya yolculukları üzerine yoğunlaşmıştı. İdare, bu konuda raporlar hazırlamakta ve Tiflis Gubernatörü ile doğrudan iletişim

¹⁵⁶ STSA, Fond 12, op. 16, d. 27, list 1-6.

¹⁵⁷ STSA, Fond 192, op. 5, d. 63.

¹⁵⁸ STSA, Fond 192, op. 5, d. 92, list.2

¹⁵⁹ Marina Stanislovovna Çudakova, "Politsiya, Gubernskoe Jandarmkoe Upravleniye i Ohrannoye Otdeleniye Yaroslavskoy Gubernii v Naçale XX Veka", **İstoriçeskiye, Filososfskiye, Politiceskiye i Yuridiceskiye Nauki, Kulturologiya i İskusstvovedeniye. Voprosı Teorii i Praktiki**, Sayı: 3 (9), 2011, s. 195.

¹⁶⁰ T. M. Lavrik, "Organizatsionno-Pravoviye Osnovı Deyanelnosti Jandarmskih Upravleniy Rossiyskoy İmperii 1867-1917 gg", **Vestnik Tambovskogo Universiteta**, Sayı: 4 (44), Tambov 2006, s. 11.

halinde bulunmaktaydı. Ayrıca siyasi suçluların takibi, yakalanması ve nakil işlemleri jandarma idaresi tarafından yürütülüyordu.¹⁶¹

1881 yılı Mart ayında II. Aleksandr'ın Petersburg'da bir suikast sonucu öldürülmesinin ardından Guberniya jandarma idarelerinin yetkileri arttırıldı. Ağustos ayında “*Devlet Güvenliğini Sağlama ve Toplumun Huzuru Hakkında Nizamname*” adı ile kabul edilen yeni düzenlemede olağanüstü durumlarda olağanüstü yetkileri kullanmalarına zemin hazırlandı. Bunun ardından 1902, 1906, 1907 ve 1911 yılında yapılan düzenlemeler guberniya jandarma idarelerinin görev tanımlarında bir takım unsurları öne çıkardılar. Bu unsurların başında jandarmalarda görev yapan subayların yurt dışından Rusya'ya girmiş olan yabancıları gözetleme ve kontrol etmeleri gelmekteydi.¹⁶²

Nitekim bu düzenlemelerin ardından Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi'nin yoğun bir şekilde Türkiye'den Tiflis Guberniyası topraklarına seyahat edenleri araması, yakalaması ve bazen uzun bir süre sorgusuz bir şekilde hapisanede tutması dikkat çekmektedir.¹⁶³

D) MODERN TOPLUMU OLUŞTURMA ARACI OLARAK EĞİTİM

1847'de Kafkasya Eğitim Bölgesi İdaresi'nin kurulması ile birlikte tüm eğitim kurumları merkezi bir yapı etrafında toplanmış oldu. Kuruluş nizamnamesi gereğinde doğrudan Kafkasya Naibliği'ne bağlanan bu yeni eğitim idaresi Kafkasya sınırları içerisinde Tiflis, Kutayis, Stavropol ve Çernomorsk olmak üzere dört idari birime ayrıldı. Camilere ait okullar, özel okullar ve kilise okulları bu idari birimin kontrolü altına alındı.¹⁶⁴

Kafkasya Eğitim Bölgesi İdaresi ile birlikte eğitimde merkezileşmeyi ve eğitim yolu ile Kafkasya halklarının devlet otoritesi altında tutmayı amaçlayan

¹⁶¹ STSA, Fond 26, op. 2, d. 2068, list 11.

¹⁶² Lavrik, “Organizatsionno-Pravoviye Osnovi Deyanelnosti...”, s. 13.

¹⁶³ “Aralık 1911'de Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi başkan yardımcısı Ahılkelek hapisanesinde Hüseyin oğlu Hamza adlı Osmanlı vatandaşının tutuklu bulunduğunu bildirmekteydi”. STSA, Fond 156, op. 2, d. 66, list 1.

¹⁶⁴ N. A. Neflyaşeva, “Musulmanskoe Obrazovaniye na Severo-Zapadnom Kavkaze (Vtoraya Polovina XIX-Naçalo XX v)”, **Vestnik Moskovskogo Universiteta**, Cilt: 13, Sayı: 4, Moskva 2009, s. 80.

Kafkasya Naibliği, yeni yönetimin ve Petersburg’da kurulan Kafkasya Komitesi’nin de desteği ile eğitimde merkezileşme yolunda daha güçlü adımlar atmaya başladı. Kuruma bağlı bütün okullardaki eğitim dili Rusça idi. Rusça’nın ne derece öğretilbildiği ve kullanılabilirdiğinden ziyade bu dilin politik yönü daha ağır basmakta idi. Rusça eğitim sistemi sayesinde bir süre sonra asimilasyonun gerçekleşmesi bekleniyordu.¹⁶⁵ Bu yöndeki politikalar XIX. yüzyıl boyunca kimi zaman daha sert bir çizgide uygulanacaktı.

Bölge okullarında Hıristiyan çocuklar için Ortodoksluk hakkındaki temel bilgiler; Müslüman çocuklar için de İslam hukuku öğretiliyordu. Okutulan dersler arasında; Rus dili ve grameri, coğrafya ve Rusya imparatorluğu’nun coğrafyası, genel tarih ve Rusya tarihinden notlar, aritmetik ve geometri, güzel yazı ve resim dersi yer almaktaydı. 1879’dan itibaren Arapça ve Fransızca öğretimi bu okullarda verilmeye başlandı. “*Gimnaziya*” (*yüksek lise*) diye adlandırılan lise tarzı okullarda kısmen ana dilde eğitim de verilmekteydi.¹⁶⁶

Aralık 1877’de kabul edilen yeni kurullarla Kafkasya’daki eğitim kurumları İmparatorluğun tüm bölgelerinde uygulanmaya çalışılan ortak eğitim sistemine uygun hale getirildi. Bu düzenlemeler sonrası odaklanılan nokta eğitimin daha yüksek seviyelere taşınması oldu. Soyluların girişimleri neticesinde üniversitelere hazırlayacak düzeyde okullar açıldı. Tiflis Guberniyası’nın Gori Uezdi’nde Güney Kafkasya öğretmen okulu açıldı. Bu okulda pansiyon, hazırlık sınıfı ve Rus, Gürcü ve Ermeni halk okullarına öğretmen yetiştirecek üç temel eğitim kurumu bulunuyordu. Bu, Kafkasya Krayı’nın Hıristiyan nüfusunun ihtiyacını karşılamaya yönelik bir adım olarak atıldı. Eğitim kurumlarının ve bilhassa ilkokulların sayısında görülen artış, 1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında kesintiye uğradı. Sınıra yakın olan birçok köy ve uezd okulu eğitime ara vermek durumunda kaldı.¹⁶⁷

1884 yılında eğitim alanında köklü bir değişikliğe gidildi. “*Kilise Okulları Hakkındaki Nizamname*” ye uygun olarak 25 Haziran 1884 tarihinden itibaren bütün ilkokullar, Kafkasya Eğitim Bölgesi İdaresi yerine Petersburg’da bulunan kutsal

¹⁶⁵ Neflyuşeva, “Musulmanskoe Obrazovaniye na...”, s. 80.

¹⁶⁶ Neflyuşeva, “Musulmanskoe Obrazovaniye na...”, s. 83.

¹⁶⁷ V. E. Romanovskiy, *Oçerki iz İstorii Gruzii (Prilojeniye: Razvitiye Uçebnago Dela na Kavkaze i v Bivšem Tsarstve Gruzinskom v XIX. veke, (Prilojeniye)*, Tiflis 1902, s. 41-42.

Sinod'a bağlandı.¹⁶⁸ Nisbeten laik olan eğitim, bu kararla tamamen boyut değiştirdi ve Ortadoksluğun esas alınacağı bir modeli benimsemiş oldu. Bu değişiklik İmparatorluğun politika değişikliğinden kaynaklanıyordu. Şüphesiz artık daha muhafazakar ve güvenlikçi politikaların gerekliliğine inanan bir yönetim anlayışı vardı. Bu anlayış Mart 1881'de Çar II. Aleksandr'ın suikast neticesinde öldürülmesinin ardından bu anlamda güçlü bir gerekçeyi de oluşturmuştu.

Eğitim alanındaki bu köklü değişim birçok guberniyada olduğu gibi Tiflis Guberniyası'nda da bir takım sorunların gün yüzüne çıkmasına neden oldu. Sorun daha çok milli referanslı okulların dönüşümünde yaşanıyordu. Hükümet bu geçiş sürecini barışçıl yollardan gerçekleştirmeye çabalasa da bu pek mümkün görünmüyordu.

Bilhassa Ermeni-Gregoryan mezhebinin etkin olduğu okulların Ortodoksluk eksenli Sinod'un yönetimi altına girmesi Ermeniler açısından kabul edilemez bulunuyordu. Ermeni Kilise Okulları Kafkasya Eğitim Bölgesi İdaresi'ne bağlı idi; ancak bu bağlılık net bir şekilde tanımlanmış değildi. Görünüş olarak bağlı görünse de Ermeni Ruhani İdaresi bağımsız hareket edebiliyordu. Ancak Şubat 1884'te kabul edilen kurallar artık Ermeni kilise okullarının bağımsız hareket etme durumunu ortadan kaldırdı ve bazı faaliyetlerine kısıtlamalar getirdi.¹⁶⁹

Okulların kilise denetimine girmesiyle birlikte, imparatorluğun vatandaşlarına ortodoksluğun yanı sıra bir de Rus kimliği kazandırma çabası gündeme geldi. Yapılan reform neticesinde artık bütün ilkokullarda Rusça öğretimi ön plana alındı. Rusya tarihi ve coğrafyası dersleri konuldu ve bu derslerin de Rusça anlatılması kararlaştırıldı. Müfredatın belirlenmesi de eğitim bakanlığının desteği ile yapılacaktı ve derslerde bakanlığın belirlediği materyaller kullanılacaktı. Bakanlığın ulaşamadığı noktalarda Kafkasya Genel Valiliği devreye girecek ve onun tayin ettiği kişiler üzerinden sorun çözüme kavuşturulacaktı.¹⁷⁰

Ermeni ruhban sınıfının, kilise serbestliğine darbe olarak algıladıkları reformlara tepkisi sert oldu. Sayıları 200'e ulaşan kilise okulları yeni kuralları

¹⁶⁸ Romanovskiy, *Oçerki iz İstorii Gruzii...*, (Prilojeniye), s. 50.

¹⁶⁹ Romanovskiy, *Oçerki iz İstorii Gruzii...*, (Prilojeniye), s. 51.

¹⁷⁰ Romanovskiy, *Oçerki iz İstorii Gruzii...*, (Prilojeniye), s. 51.

benimsemeyince, Rusya Hükümeti okulların kapandığını ilan etti. 1886 yılında Ermeni ruhban sınıfı okulları yeniden açmaya başladı ve 1888 yılında kısmen reformlara uyum gösterdi. 1887’de açılan okul sayısı 116’yı, 1896’da ise artık 240’ı bulmuş durumdaydı. Kafkasya Genel Valiliği 1896 yılında bu okullar için yeni bir kararname yayınladı ve bu okulların bağımsız hareket etmelerinin önüne geçti. Ermeni ruhban sınıfı buna rıza göstermeyince okullar yeniden kapatıldı. 240 okuldan yalnızca 28 tanesi eğitim faaliyetlerini yürütebildi. 1898’de okul sayısı sadece 36’ya ulaşabildi.¹⁷¹

Hükümetin aldığı önlemlere karşın etnik grupların edebiyat ve kültür alanındaki faaliyetleri devam etti. Tarih alanında yapılan araştırmalar milli kimliğin güçlenmesinde en önemli araç olarak kullanılıyordu. Bu amaçla 1907’de Gürcü Tarih ve Etnografi Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyetin katkıları sayesinde Gürcü dilinde kaleme alınmış yazmalar ve edebiyat eserleri gün yüzüne çıkarıldı. Tiflis’te soylulara ait “*gimnaziya*” kuruldu. Bu kurumlarda Gürcüce eğitim vermeye başlandı.¹⁷² Bu gelişmelerin en önemli nedeni 1905 ihtilali sonrasında Hükümet’in kısıtlayıcı politikalarında büyük değişiklikler meydana gelmesi idi.

Tiflis Guberniyası’ndaki okullaşma oranı Rusya İmparatorluğu’nun batı guberniyalarına kıyasla geride kalmaktaydı. Okuma-yazma oranında da bu farklılık kendini göstermekteydi. 1882 yılı verilerine göre, Tiflis Guberniyası’nın tüm uezdlerinde toplam 259 okul vardı. Bu okullardan 83’ü Tiflis’te, 36’sı guberniyanın uezd merkezlerinde ve 140 tanesi köylerde bulunmaktaydı. Toplamda 17.894 öğrenci öğrenim görürken bunlardan 12.563’ü erkek; 5.331’i ise kızlardan oluşmaktaydı. Tiflis Gubernatörü’nün 1883 yılı raporuna göre bir yıl öncesine göre 438 öğrenci azalmış, okul sayısı ise üç adet artmıştı.¹⁷³

Tiflis Guberniyası genelinde bulunan ilkokullar dikkate alındığında 1890 yılı verilerine göre; devlete ait toplam ilkokul sayısı 119’u bulmaktaydı. Bu okullarda 8.272 öğrenci öğrenim görmekteydi. Öğrencilerin etnik aidiyetleri dikkate alındığında 3.630’u Gürcü, 2.007’si Ermeni, 873’ü Rus ve yalnızca 184’ü Türk

¹⁷¹ Romanovskiy, *Oçerki iz İstorii Gruzii...*, (Prilojeniye), s. 52.

¹⁷² M. Polievktov, “*Nauçnaya Jizn’ v Tiflise*”, *Tiflis i Yevo Okrestnosti Putevoditel’*, Tiflis 1925, s. 55.

¹⁷³ STSA, Fond 17, op. 1, d. 1700.

kökenli idi. Ayrıca Tiflis'te eğitim hizmeti veren özel okullar da bulunmaktaydı. Özel okullarda toplam 1.269 öğrenci öğrenim görmekteydi. Bu öğrencilerin 398'i Ermeni, 359'u Gürcü, 331'i Rus ve yalnızca 17'si Türk kökenli idi.¹⁷⁴

İlkokullarda öğrenim görenlerin dini mensubiyetleri dikkate alındığında ortadoks nüfusun ağırlığı görülmektedir. Buna göre, 8.272 öğrencinin 4.462'si Ortadoks, 1.633'ü Ermeni-Gregoryan, 719'u Katolik, 1.055'i Protestan, 56'sı Musevi, 190'ı Müslüman ve 157'si başka dini gruplardandı.¹⁷⁵ Müslüman öğrencilerin çoğunluğunu ise, Türk kökenlilerin oluşturduğu anlaşılmaktadır. 184 Türk öğrenciyi 190 Müslüman içerisinde saymak mümkündür. Sosyal sınıflar göz önüne alındığında eğitim görenlerin önemli bir kısmının belli rütbedeki memurlar ve Kazakların çocukları olduğu anlaşılmaktadır. Soylular ise bu halkanın yine güçlü bir bağına oluşturuyordu. Tiflis'te köylü çocuklarının okuma oranı ise düşük seviyede kalmıştır.¹⁷⁶

İlkokullar dışında ortaokul ve lise düzeyinde öğrenim görenlerin guberniya genelindeki toplam nüfusu 3.416 idi. Bu öğrencilerin tercih ettikleri okullar ve etnik dağılımlarının yansıması aşağıdaki şekildeydi.

¹⁷⁴ **Kavkazskiy Kalendar na 1891 g**, Tiflis 1890, s. 260.

¹⁷⁵ **Kavkazskiy Kalendar na 1891 g**, I. Otdel', Tiflis 1890, s. 260-261; **Kavkazskiy Kalendar na 1892 g**, II. Otdel', Tiflis 1891, s. 212-230.

¹⁷⁶ **Kavkazskiy Kalendar na 1891 g**, I. Otdel', Tiflis 1890, s. 256-258.

Tablo-27 Ortaokul-Lise Eğitimi ve Eğitim Alan Milletlerin Dağılımı							
	Rus	Gürcü	Ermeni	Türk	Dağlı	Yahudi	Diğer
Tiflis I. Gimnaziya	252	104	169	18	-	16	75
Tiflis II. Gimnaziya	189	83	122	3	-	18	47
Tiflis Ortaokulu	54	27	88	-	1	8	6
Fen Lisesi	132	26	125	11	-	3	42
Kız Gimnaziyası	369	80	208	1	-	23	68
Aziz Nina Kız Gimnaziyası	216	112	64	1	1	-	6
Tiflis Kız Ortaokulu	135	27	38	1	-	3	33
Gori Kız Ortaokulu	10	65	18	-	-	-	-
Öğretmeni Okulu	52	28	8	-	7	-	2
Tiflis Meslek Lisesi	49	57	79	-	-	-	9
Zakatala Meslek Lisesi	2	3	3	-	19	-	-
Toplam	1.460	612	922	35	28	71	288
Kaynak: Kavkazskiy Kalendar na 1891 g , I. Otdel', Tiflis 1890, s. 256-258.							

Bu tablo ilkokullarda öğrenim görenler ile kıyaslandığında etnik yapıdaki değişim ortaya çıkmaktadır. Buna göre guberniya genelinde lise düzeyinde eğitim alanların çoğunluğu Ruslardan oluşuyordu. Ardından Ermeniler ve Gürcüler geliyordu. Devlet ilkokullarında öğrenim gören Türk kökenlilerin oranı 184 iken; lise düzeyinde yalnız 35 idi.

Uezdlerde “*Uçilişa*” olarak adlandırılan ortaokul düzeyindeki okullarda genel eğitim amaçlı verilen derslerin yanısıra öğrencileri “*gimnaziya*” lara hazırlamakla

yükümlüydüler. Gimnaziyalardan mezun olanlar ilkokullarda öğretmen ve devlet dairelerinde bürokrat ihtiyacını karşılıyorlardı.¹⁷⁷

Uezdlerde bulunanlarla şehir merkezlerinde bulunan uçilişalar arasında müfredat farklılıkları bulunuyordu. Şehirlerde bulunan uçilişalarda genel tarih, hukuk ve Türkçe öğretiliyordu. Uezdlerde yerel dillerin yanısıra özet olarak kısa bölge tarihi, iş eğitimi ve hukuk düzeni dersleri veriliyordu. Tiflis ve Kutayis Guberniyalarında yerel dillerden Gürcüce, Güney Kafkasya'nın diğer guberniyalarında ise Türkçe ve Ermenice öğretiliyordu. Türkçe öğrenimi 1850'li yıllarda her öğrenci için zorunlu ders olarak görülürken, Ermenice yalnızca Ermeniler tarafından rağbet görüyordu. Uezdlerde bulunan uçilişalardaki eğitim parasız idi.¹⁷⁸

Bu okulların dışında her dini cemaatin kendine ait okulları bulunmaktaydı. Hristiyanlara ait bazı okullar kendi bünyesinde özerk bir yapıya sahiptiler. Örneğin Eçmiyazin Katogikosluğu'na bağlı okullar kendi müfredatlarını belli ölçülerde oluşturabilmekteydiler. Ancak Tiflis'te Müslümanlara ait Şii ve Sünni olmak üzere ayrılan iki temel okul Rusya İçişleri Bakanlığı denetiminde eğitim vermekteydi.¹⁷⁹

Tiflis Guberniyası'nın diğer bölgelerinde halk okulları olarak adlandırılan okullar bulunmaktaydı. Borçalı Uezdi hariç Ahıska, Gori, Telav, Signah, Ahılkelek, Duşeti, Tioneti, Zakatala'da halk okulları eğitim faaliyetlerini yürütmekteydi.¹⁸⁰

1900 yılı verilerine göre, bütün Kafkasya'da 1.902 eğitim kurumunda, toplamda 168.646 öğrenci öğrenim görüyordu. Bunların 125.403'ü erkek; 43.243'ü ise kız öğrencilerden oluşuyordu. Bu tarihte İmparatorluğun bu okullara harcadığı para 5.476.573 ruble olarak açıklanmıştı. 168.646 öğrencinin 54.022'si Tiflis ve Kutayis Guberniyalarında öğrenim görüyorlardı. Öğrenim görenlerin etnik aidiyetleri dikkate alındığında aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.¹⁸¹

¹⁷⁷ Romanovskiy, *Oçerki iz İstorii Gruzii...*, (Prilojeniye), s. 15.

¹⁷⁸ Romanovskiy, *Oçerki iz İstorii Gruzii...*, (Prilojeniye), s. 16.

¹⁷⁹ *Kavkazskiy Kalendar na 1891 g*, II. Otdel', Tiflis 1890, s. 94.

¹⁸⁰ *Kavkazskiy Kalendar na 1892 g*, II. Otdel', Tiflis 1891, s. 227-229.

¹⁸¹ Romanovskiy, *Oçerki iz İstorii Gruzii...*, (Prilojeniye), s. 60.

Tablo-28 Kafkasya Genelinde Öğrenim Görenlerin Etnik Dağılımı	
Ruslar	82.193 (% 48,8)
Gürcüler	32.330 (% 19,2)
Ermeniler	31.108 (% 17,5)
Tatar (Türkler)	5.556 (% 3,2)
Dağlılar (Gortsı)	5.006 (% 2,9)
Yahudi	2.224 (% 1,3)
Diğerleri	10.229 (% 6,1)
V. E. Romanovskiy, Oçerki iz İstorii Gruzii (Prilojeniye: Razvitiye Uçebnago Dela na Kavkaze i v Bıvşem Tsarstve Gruzinskom v XIX. veke, (Prilojeniye), Tiflis 1902, s. 60.	

Tablodan anlaşılacağı üzere öğrenim görme imkanına en çok sahip olan millet Ruslar idi. Kafkasya genelinde öğrenim gören Kafkasya yerlilerinin (Gürcü, Ermeni, Türkler ve Dağlılar) tüm öğrenci sayısı içerisindeki oranı 74.000 ile % 43,8 oranında kalıyordu.¹⁸²

1897 yılı verilerine göre Tiflis Guberniyası'nın genelinde okuma-yazma oranı % 30,9 oranındaydı. Bu oran şehirlerde yaşayanlar özelinde bakıldığında % 65,1'e yükseliyordu. Kırsal yerleşimdeki okuma-yazma oranı yalnızca % 20,2 oranında idi. Erkek nüfusun kadın nüfusa göre okuma-yazma oranı daha yüksekti. Guberniya genelinde erkeklerin okuma-yazma oranı % 22,0 iken, kadınların % 8,9 idi. Bu oranın şehirlerdeki yanması % 42,8 ile erkek; % 22,3 ile kadındı. Kırsal kesimde kadınların oranı daha düşük kalmaktaydı. Buna göre kırsal kesimde erkekler % 18,2; kadınlar ise % 2,0 oranında okuma-yazma biliyordu.¹⁸³

¹⁸² Romanovskiy, **Oçerki iz İstorii Gruzii...**, (Prilojeniye), s. 60-61.

¹⁸³ **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. XII.**

Okuma-yazma oranlarının dini kimliklere göre dağılımında Hıristiyan ve Yahudi toplumlar önde idi. En az okuma-yazma oranı Müslümanlara aitti. 1897 yılı istatistiklerine göre dini kimlikler özelindeki dağılımın ayrıntılı görünümü aşağıdaki şekilde idi.¹⁸⁴

Tablo-29 Okuma-Yazma Oranının Dini Aidiyetlere Göre Dağılımı		
Dini Mensubiyet	Erkek	Kadın
Ortodoks	% 20,4	% 14,4
Staroobryadtsı (Ayrılıkçılar)	% 25,5	% 9,5
Ermeni-Gregoryan	% 24,2	% 14,8
Ermeni-Katolik	% 13,9	% 8,1
Rum-Katolik	% 62,5	% 64,8
Protestan	% 74,8	% 74,0
Diğer Hıristiyan Gruplar	% 20,0	% 76,5
Musevi	% 43,4	% 23,5
Müslüman	% 4,6	% 0,8
Hıristiyan Olmayan Diğer Gruplar	% 7,2	% 1,2
Kaynak: Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. XIII.		

Tablodan anlaşıldığı üzere okuma oranının en yüksek ve kadın-erkek oranlarının birbirine yakın olduğu toplum Protestanlardı. Eski inanışlı

¹⁸⁴ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. XIII.

Hıristiyanlarda, Ermeni-Katoliklerde, Yahudilerde ve Müslümanlarda kadınların okuma-yazma oranı erkeklere göre geride kalıyordu.

Okuma-yazma imkanı, yüksek öğrenim görme ve askeri okullarda eğitim görebilmenin toplumun sınıfsal yapısıyla doğrudan ilgisi bulunmaktaydı. Köylü sınıfın zaten düşük olan okuma-yazma oranlarının yanısıra, yüksek öğrenim görme imkanları da zayıftı. 1897 yılı nüfus sayımı dikkate alındığında eğitim alanında soyluların diğer sosyal sınıflara oranla daha şanslı olduğu ve eğitim her kademesinde kendilerine yer buldukları görülmektedir. Bu dağılım aşağıdaki şekildedir.

Tablo-30 Okuma-Yazma, Yüksek Öğrenim Görme Oranlarının Etnik Gruplara Göre Dağılımı						
Toplumsal Sınıf	Okuma-Yazma Oranı		İlkokuldan sonraki eğitim kurumları		Üniversite ve diğer yükseköğrenim kurumları	
	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>
Soylular	71,24	68,44	35,05	26,19	4,76	0,01
Ruhban Sınıfı	68,48	51,75	31,71	8,38	1,00	-
Şehir Önde Gelenleri	49,04	35,38	7,39	3,84	0,43	-
Köylüler	12,56	5,33	0,25	0,04	-	-
Yabancılar	27,58	24,83	2,11	0,24	0,24	-

Kaynak: Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. XIII.

Bu oranlar XX. yüzyılın başlarında da aynı seviyelerdeydi. Kafkasya Genel Valiliği'nde köylülerden sorumlu birimin başında olan Knez G. M. Tumanov, 6 (18)

Ekim 1909 tarihinde Tiflis Gubernatörlüğü'nde gerçekleştirilen toplantıda söz alarak, bilhassa köylülerin okuma yazma oranına ilişkin görüşlerini paylaştı. Tumanov'a göre; Kafkasya'daki okuma-yazma oranı Avrupa Rusyası'na oranla oldukça düşük kalmaktaydı. Bütün Kafkasya nüfusunun yalnızca % 12,4'ü okuma-yazma biliyordu. Bu oran Avrupa Rusyası'nda % 22,9'a ulaşıyordu. Tumanov, aradaki farkı, bölgelerin eğitim için ayırdığı bütçeye bağlıyordu ve bu hususta köy ekonomisinin yönlendirici olduğunu vurguluyordu. Kafkasya'da okuma-yazma oranının yükseltebilmesinde ise, köylü sorunları ile ilgili kurumların arttırılmasının önemini altını çiziyordu.¹⁸⁵

E) NÜFUS VE TOPRAK YÖNETİMİ

1) Nüfus Politikası

Tiflis Guberniyası'ndaki nüfus dengesine bakıldığında, kozmopolit bir yapının varlığı ortaya çıkar. Bu yapı çok eski tarihlerden beri var olmakla birlikte, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'nın idaresi ile yeni bir boyut kazandı. Bu yeni süreç, kolonizasyon politikası etkisi altında yürütüldü.

Rusya İmparatorluğu için “*kolonizasyon*” sözcüğünün, Avrupa devletlerinin kendi sınırları dışında uyguladığı kolonizasyon politikasından farklı bir anlamı bulunmaktaydı. Rusya uzun süre kendi sınırları içerisinde, farklı etnik ve dini mensubiyete sahip halkları yönetirken bu süreci tam bir bütünleşmeye dönüştüremediğinden, XIX. yüzyılın sonlarına kadar kolonizasyon politikasına bağlı olarak nüfus değişimleri devam etti. Kolonizasyon politikasının İmparatorluk bakımından en önemli yanı, bu politika sayesinde topraklarını genişletebilmek ve konumunu sağlamlaştırabilmektir. Bu bağlamda yalnızca toprak ve idari bağlamda değil, sosyo-kültürel alanlarda da varlığını hissettirebiliyordu.¹⁸⁶

Rusya'nın iç kesimlerinden ve bilhassa 1829'da Ahıska ve Ahılkekek'in ele geçirilmesinin ardından Osmanlı topraklarından bu bölgeye göçler yoğunlaştı. Ahıska ve Ahılkekek bölgesine göç edenlerin önemli çoğunluğunu Ermeniler

¹⁸⁵ **Materiali po Voprosu o Vvedenii Zemskih' Uçreşdeniy v Zakavkaz'e Raboti Gubernskih Soveşaniy 1909 goda**, Cilt: VII (Tiflisskaya Guberniya i Zakatal'skiy Okrug'), Tiflis 1910, s. 44-45.

¹⁸⁶ Kobahidze, “K Voprosu o Roli Kolonizatsii...”, s. 14.

oluşturdu. Doğu Anadolu'dan göç ettirilen Ermeni nüfusunun miktarı 100.000'e ulaşmaktaydı.¹⁸⁷

Türkmençay ve Edirne Antlaşması'nın ardından Rusya Hükümeti'nin, 119.500 Ermeni'yi Kafkasya'da Türklerin yaşadığı topraklarda iskan ettiğine dair iddialar yer almaktadır.¹⁸⁸ Sadece Erzurum'dan getirilen Ermenilerin sayısı 35.000 olarak kayıtlarda geçmektedir.¹⁸⁹ Rusların 1823 yılı Karabağ kayıt listelerinde 642 köyün 155'i Ermenilere, 487'si ise Türklere ait olarak gösterilmekteydi.¹⁹⁰ 1828'den önce Revan'ın nüfusunun % 80'i Türk iken, bu tarihten sonra bölgeye gönderilen Ermeniler demografik yapının Türkler aleyhine değişmesine neden olmuştu.¹⁹¹ Getirilen Ermenilerin çoğunluğu meslek sahibi olanlardan seçildiğinden, kısa sürede bölgenin ekonomik gücünü de ellerine aldılar.

Rusya İmparatorluğu, kolonizasyon politikası çerçevesinde İmparatorluğun farklı bölgelerinden Tiflis Guberniyası'na nüfus gönderdi. Getirilenlerin çoğunluğunu Rus kökenliler oluşturuyordu. 1830-1840'lı yıllarda bölgeye asker kökenliler getirilerek, onlar için özel köyler kuruldu. Bu, Rusya'nın bölgenin geleceğini şekillendirmesinde büyük önem arz ettiği bir iskan politikasıydı. 1838 Ekim ayında çıkarılan bir kanunnamele bu iskan politikası şu şekilde açıklanıyordu:¹⁹²

“Askeri yerleşim birimlerinin kurulmasında anlamlı bir amaç vardır. Askeri hizmet verenlere toprak vermek ve o toprakları Rus nüfus ile iskan etmek Kafkasya yerlilerinin etkinliğini kırmak demektir. Buralarda Rus nüfusunun artması sayesinde sınırlarımızın güvenliği ve ulaşım yollarının yağmacılardan korunması sağlanacaktır.”

¹⁸⁷ Kemal Beydilli, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler”, Türk Tarih Kurumu Basımevi (Ayrı basım), Ankara 1988, s. 365-408.

¹⁸⁸ Hacı Berdiyeva, “Pereselençeskaya Politika Rossiyskoy İmparii na Kavkaze”, **Kavkaz i Globalizatsiya**, Cilt: 1 (5), 2007, s. 158.

¹⁸⁹ Mamuka Komahiya, “Formirovaniye Etničeskoy Kartı Gruzii i Sovremennie Migratsionniye Protsessi”, **Tsentrlnaya Aziya i Kavkaz**, Sayı: 1 (55), 2008, s. 180.

¹⁹⁰ Bilal Dedeyev, “19. Yüzyıl Ermeni Milliyetçiliğinin Yapılanmasında Rusya'nın Rolü”, **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler**, C. I, Erciyes Üniversitesi Yayını, Ocak 2009, s. 342.

¹⁹¹ Nurcan Toksoy, **Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, Ankara 2007, s. 30.

¹⁹² B. O. Mihaylov, **Nyekotoriya Osobennosti Yazıka Russkih Voennih Poselyan' Tiflisskoy Gubernii**, S-Peterburg 1911, s. 1.

Tiflis Guberniyası sınırlarında ordu gücü olarak da hizmet görecek yerleşimciler Rusya'nın farklı bölgelerinden getirildiler. Voronej, Tambovs, Saratov ve Kursk guberniyalarından getirilerin Rus kökenlilerin yanı sıra, Kiev, Çernigovski ve Poltakvski guberniyalarından *Malorusskiler (Ukraynalılar)* ve Polonya taraflarından *Lehler* getirildiler. Ukraynalıların nüfusu bazı köylerde % 10-12'lere ulaşırken; Polonyalıların %1-4 arasında idi. Yerleşimcilerin çoğunluğu *Velikorus* denilen asıl Rus kökenlilere aitti. *Velikoruslar* dışındaki bu Slav kökenlilerin 1880'lere gelindiğinde tamamen *Ruslaştığı* ve kendilerini bu şekilde tanımladıkları anlaşılmaktadır.¹⁹³

Rusya'nın kolonizasyon politikası çerçevesinde Tiflis Guberniyası'na getirilen Malakan, Duhobor, Alman, Polonyalı ve Rum topluluklar, guberniyanın farklı bölgelerine iskan edildiler. Bu topluluklar içinde daha yoğun nüfusa sahip olan Malakan ve Duhoborların sayısı 1865 yılı itibariyle 25.900 kişiye ulaşıyordu. 1886'da bu sayı 42.500 e, 1897'de ise 92.813 e ulaştı. Bununla birlikte 21.113 Slav kökenli de askeri hizmetlerde görev yapıyordu. Slav kökenliler Tiflis şehrinde, özellikle taşra mahallelere ve Tiflis civarında 21 köye iskan edilmişlerdi.¹⁹⁴ Almanlar, farklı bir kimlik olarak Kafkasya'nın kültür ve bilhassa tarım alanında önemli roller oynadılar.¹⁹⁵

29 Nisan 1868'de kabul edilen yeni yasaya göre soylular ve askerler dışında köylülerin de toprak elde etmelerinin kolaylaştırılması Rus köylülerinin ilgisini Kafkasya'ya yöneltti. Kafkasya Savaşı'nın (1829–1864) sonlandırılması da buradaki Rus nüfusun artmasında önemli etken oldu.¹⁹⁶ Buradaki Müslüman nüfus da önemli oranda Türkiye topraklarına göç etti.

¹⁹³ Mihaylov, *Nyekotoriya Osobennosti Yazıka...*, s. 1.

¹⁹⁴ Komahiya, "Formirovaniye Etničeskoy Kartı...", s. 181.

¹⁹⁵ "Rusya topraklarında varlık gösteren Almanların kökenleri 13. Yüzyılda Polonya ve Baltık Denizi yakınlarına gelen Alman göçmenlere uzanmaktaydı. Bir süre sonra Ukrayna knezleri tarafından davet alarak Rus topraklarına yakın yerleşmeye başladılar. Bölgenin mamur edilmesi uğruna Alman sanatkarlar, mimarlar ve tüccarlar davet edildi"¹⁹⁵. I. Petro, *Almanların Rusya kültür ve sanat hayatına kattıklarını önemseyerek Almanlarla evlilik yoluyla akrabalık kurmaları için çevresindekileri teşvik ediyordu*". İkrım Ağasıyev, **XVIII Esrin Sonu – XX Esrin Evvellerinde Almanların Gavgazda Meskunlaşması**, Bakü 2009, s. 15.

¹⁹⁶ Kobahidze, Yelena İsaakovna, "K Voprosu o Roli Kolonizatsii v Politike «Rusifikatsii» Severnogo Kavkaza (Vtoraya Polovina XIX-Naçalo XX V.)", **İzvestiya Soigsi**, Sayı: 13 (52), Vladikavkaz 2014, s. 10.

Yürütülen kolonizasyon politikası çerçevesinde önemli oranda Rus kökenli nüfus, Tiflis Guberniyası sınırlarında iskan edildi. 1897 Genel Nüfus Sayımına göre, Rusların Tiflis Guberniyası genelindeki nüfus dağılımı aşağıdaki şekildeydi:¹⁹⁷

Tablo-31 Rusların Nüfus Dağılımı	
Yerleşim Merkezi	Toplam Nüfus
Tiflis Uezdi	55.373
Ahılkelek Uezdi	5.453
Ahıska Uezdi	2.238
Borçalı Uezdi	9.349
Gori Uezdi	5.623
Duşeti Uezdi	1.035
Signah Uezdi	4.910
Telav Uezdi	719
Tioneti Uezdi	638
Zakatala Okruğu	434
Tiflis Guberniyası	85.772
Kaynak: Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. 76-77.	

2) Serfliğin İlgası ve Hizanstvo Sistemi

Köylüler ve toprağa bağlı kölelik meselesi, XIX. yüzyılın en önemli sınıf problemleri olarak kendini gösteriyordu. Tiflis Guberniyası sınırları dahilinde toprağa bağlı kölelik uygulamalarına eski devirlerden itibaren rastlanmaktaydı. 1801'de Rusya'ya tabi olunması ile birlikte, bu uygulama önemli bir değişime uğramadan devam etti. Ancak; impatorluğun tüm kurumları ile bölgede henüz yerleşmemiş olması ve denetim yoksunluğu nedeni ile 1800'lü yılların başında

¹⁹⁷ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. 76-77.

bilhassa soylular tarafından kölelerin adaletsizce çalıştırılması ve yönetilmesi durumuna rastlanmaktaydı.¹⁹⁸ Soyluların bir kısmı, kendisini ruhani sınıfa mensupmuş gibi göstererek, oraya ait olan köleleri de kullanmaya başladı. Bunun fark edilmesi üzerine İmparatorluk tarafından 1808, 1811, 1832 ve 1833 tarihli düzenlemeler yapıldı ise de, sorun tam olarak giderilemedi. Yerel idare sorunun çözüme kavuşturulması için daha etkili önlemler alınması gerektiğini düşünmekteydi.¹⁹⁹ Ancak bu konuda Kırım Savaşı'nın ağır sonuçları etkisini gösterene kadar gerekli adımlar atılmadı.

Kırım Savaşı, Rusya İmparatorluğu'nun siyasi ve sosyal dönüşümüne neden olan en önemli savaşlardan biri oldu. Bu savaş, Rusya'da modernleşmenin gerekliliğini ve imparatorluğun güçsüzlüğünü ortaya koydu. Köylü ayaklanmaları savaş sonunda güç kazandı ve II. Aleksandr'ı reform yapmaya zorladı.

Savaş, sınıf mücadelelerinde daha keskin bir döneme girilmesine neden oldu. Bu mücadeleyi sürdürenler, askerlik gibi bir takım yükümlülükleri yerine getirmenin iptalini istemekteydiler. Örneğin; Tiflis Guberniyası'nın Duşeti bölgesinde yaşayanlar, bütün vergi yükümlülüklerini reddettiler. Gori'de toprak ağası Georgiya Eristavi'ye bağlı köylüler de aynı tutumu gösterdiler. Yine Ahıska'da bir kısım köylü, toplu halde tüm yükümlülüklerini reddettiler.²⁰⁰

Tiflis Guberniyası genelinde yaşanan karışıklıkları önlemek adına Kafkasya Naibi Knez Baryatinski²⁰¹, Tiflis Gubernatörü Orlovski'ye guberniyanın bütün uezdlerinde özel komiteler kurulmasını ve bu komitelerde yerel soylu gruplardan oluşacak bir yapılanmanın önünü açmasını önerdi. Bunun ardından Tiflis'te

¹⁹⁸ “Köylülerin toprak ağası yararına bir takım yükümlülükleri yerine getirmeleri gerekmektedir. Bunlar işgücü, vergi, topraktan ürün elde etme vs. uygulamaları. İşgücü olarak sahibi için toprağı ekmek, hasadı gerçekleştirmek ve ekmek için değirmen vs. işlemlerini tamamlamak durumundaydı. Esasen sahibinin bu bağlamdaki taleplerinin tümünü yerine getiriyordu. Toprak ağasının izni olmadan borçlanmak ve evlenmek yasaktı.” Semen Esadze, **İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom**, Cilt: I, Tiflis 1907, s. 291-292.

¹⁹⁹ Semen Esadze, **İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom**, Cilt: I, Tiflis 1907, s. 284-287.

²⁰⁰ **Oçerki İstorii Gruzii**, Cilt: V..., s. 170.

²⁰¹ Aleksandr İvanoviç Baryatinskiy, 1856-1862 yılları arasında Kafkasya Naibi olarak görev yaptı. II. Aleksandr'ın en güvendiği isimlerden birisiydi. Kırım Savaşı yıllarında da Kafkasya'da önemli görevler üstlenen Baryatinskiy, Rusya'nın İngiltere'yi Türkiye, İran ve esasen Hindistan'daki faaliyetlerini durdurması noktasında önemli rol oynadığından emin olarak Çar'ı bu noktada ikna etme çabası ile bilinir. Bu konuda Çar üzerindeki etkisinin A. M. Gorçakov'dan daha fazla olduğu iddia edilmektedir. V. V. Degoyev, **Kavkaz i Velikiye Derjavı 1829-1864 gg, Politika, Voyna, Diplomatiya**, Moskva 2009, s. 365.

Kafkasya Naibliği'nde görevli Kruzenştern başkanlığında bir Zakafkasya Merkez Komitesi teşkil edildi. Bununla birlikte köylülere yönelik gelişmeleri takip etmek üzere Naibliğe bağlı geçici bir birim oluşturuldu.²⁰²

Uezdlere bağlı olarak oluşturulan komitelerin temel sorumluluğu soylular ile köylüler arasındaki ilişkiyi yoluna koymak idi. Ancak bir süre sonra soylular ve köylüler arasındaki ilişkinin bölgeden bölgeye büyük farklılıklar içerdiği; geleneksel uygulamaların terkedilmesi yolu ile ortak bir kanun çerçevesinde buluşulmasının zorluğu anlaşıldı.²⁰³

Tartışmaların yoğun bir şekilde sürdüğü bir ortamda serfliğin Rusya'nın diğer bölgelerine göre Tiflis Guberniyası topraklarında geç kaldırıldığını görmekteyiz. Tiflis Guberniyası'nda bu meselenin tartışılması ve çözüme kavuşturulması için Tiflis Gubernatörü başkanlığında bir kurul oluşturuldu. Kurulun üyeleri Kafkasya Naibliği temsilcileri ve Kafkasya Naibi tarafından görevlendirilen yerel toprak ağalarından oluşuyordu. Yine soylulardan Kafkasya Naibinin seçtiği isimler aracı olarak görüş bildiriyordu.²⁰⁴ Bu konudaki nihai adım ancak Ekim 1864'de, II. Aleksandr'ın bölgedeki köylülerin serbestliği üzerine imzaladığı kararname ile atıldı.²⁰⁵

Serfliğin kaldırılması ile Rusya İmparatorluğu topraklarında yaklaşık 23 milyon köylü serbestlik kazandı. Daha önce onların bürokratik işleri toprak ağaları tarafından yürütülmekteydi. Hükümet bu anlamda bir takım tecrübelerinden de yoksun kaldı. Yeni sistem arayışında hükümetin tutumunu soylular sınıfının muhalefeti de etkiledi. Yerel yönetim organları bir yandan köylüler üzerindeki etkisini kaybeden soylulardan, diğer yandan da liberal toprak ağalarından kapitalizmi geliştirmelerini talep ediyorlardı. Soylular ve toprak ağaları da kendi pozisyonlarını güçlü tutmak ve hükümetin alabileceği kararlarda onu etkileyebilecek güçte olmayı amaçlıyorlardı.

²⁰² Semen Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: I, Tiflis 1907, s. 306.

²⁰³ Semen Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: I, Tiflis 1907, s. 307.

²⁰⁴ G. M. Davıdyan, "Formirovaniye Sosloviy v Gruzii v XIX. v.", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, Sayı: 4, Moskova 2009, s. 55.

²⁰⁵ Semen Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: I, Tiflis 1907, s. 326.

Köylülerin yoğun bir nüfusa sahip olduğu ve Rusya İmparatorluğu'nun önemli tarım potansiyelini bünyesinde barındıran Güney Kafkasya'da bir komite oluşturularak, serfliğin kaldırılmasının bazı aksaklıklarının giderilmesi için 1864 yılı sonlarında yapılan toplantıda üç önemli karar alındı. Soyluların desteği ile alınan kararlardan en önemlisi, Tiflis Guberniyası'nda toprak düzenlemesi ve köylülerin yeni yükümlülükleri ile ilgili idi. Hükümet, köylülerin topraksız halde kölelikten kurtuluşunun, onları zor durumda bırakacağını kabul ederek, toprak paylaşımının zorunlu olduğunu kabul etti. Ancak yürürlükte olan kanunlara göre toprak sahibinin özgürlüğüne kavuşmuş köylülere toprak verme zorunluluğu yoktu.²⁰⁶

Neticede vergisini ödemek kaydı ile köylüler, toprağı kullanma hakkına sahip oldu. Vergi miktarı toprak sahipleri ve köylüler arasındaki anlaşma ile belirlendi. Köylüler her yarım dönüm toprak için üç ruble ödemekle yükümlüydü. Eğer toprak parçası verimli bir noktada veya yerleşim birimlerine, pazara yakın bir konumda ise; bu durumda toprak sahibine ödenecek miktar artmaktaydı. Ancak rakam yine de yarım dönüm başına 120 rublenin üzerine çıkamazdı. Bağcılık ve ekilebilir verimli araziler ise özel vergilendirmeye tabi tutulabiliyordu. Köylü, kullanımına tahsis edilen toprağı, sahibinin rızası olması halinde, mülk olarak satın alabilirdi.²⁰⁷

Köylünün toprağı satın alacak gücünün olmaması kendilerinde memnuniyetsizliğı arttırdı. Bir süre sonra küçük çaplı ayaklanmalar baş göstermeye başladı ve yıldan yıla artış göstererek Kafkasya'da yayılma alanı buldu. 1865 yılında, Tiflis şehir merkezinde gerçekleşen bir ayaklanma, yalnızca köylülerin değil, aynı zamanda şehirlilerin de yaşamlarından memnun olmadıklarını gösterdi. Esnaf teşkilatlanması olarak teşekkül eden ve "amkarstvo" olarak adlandırılan teşkilatın öncülüğünü yaptığı bu ayaklanma, ekonomik sebepler üzerinden şekillendi. Aynı şekilde Tiflis'e dışarıdan gelen tüccarların idare tarafından desteklenmesi yerel tüccarları kızdırmış ve onlar da ekonomideki gidişattan duydukları rahatsızlıkları dillendirmeye başladılar.²⁰⁸

²⁰⁶ Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V..., s. 198.

²⁰⁷ Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V..., s. 199.

²⁰⁸ Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V..., s. 180-181.

Yeni ek vergilendirme kararının ardından tüccarlar, Tiflis'teki dükkanlarını kapattılar ve kararın geri alınmasını istediler. 10.000'e yakın insan Tiflis sokaklarında vergilendirmeyi destekleyen iktidar yanlısı zenginlerle mücadeleye girişti. Belediye reisi Şermazan Vartanov göstericilerin elinden zor kurtulurken, onun aldığı kararı uygulayan vergi tahsildarı Bajbeuk Melikov dövülerek öldürüldü. Hükümet olayları yatıştırmaya çalıştı, ancak olaylar sırasında onlarca kişi hayatını kaybetti. Sonunda, gerginliğin sürmesini önlemek için vergi yasası iptal edildi. Ancak Hükümet, iptalin ardından "amkarstvo" nun elinde bulunan bazı imtiyazları geriye almaya başladı ve onları polis gözetimine aldı.²⁰⁹ Yaşananlara rağmen yine de bu örgütlenmenin tam bir politik ve toplumsal boyut kazandığını söyleyemeyiz.

En önemli reform girişimi şüphesiz serfliğin kaldırılması olmakla birlikte, bu adımla köylülerin sorunlarının bittiğini veya serfliğin tamamen kaldırıldığını söylenemez. Bu durum, hükümetin yeni bir toprak yönetimi sistemini oluşturmasını da zorunlu kıldı.

Rusya Hükümeti'ne göre serfliğin ilgası konusundaki en ciddi sorun, toprak sahibi ve köylü arasındaki ilişkinin sarsılmış olması idi. Nihayet 1864'de yasalaştıran "zemstvo" sistemi bu ilişkileri yeniden düzenleme adına ümit verdi. Rusça toprak anlamına gelen "zemlya" kelimesinden türetilerek adlandırılan bu sistem, Rusya'nın sosyo-ekonomik ve siyasi krizler yaşadığı bir dönemde kurtarıcı bir sistem olarak ortaya çıktı. Rusya, diğer devletlerin örneğinden giderek bu sistemi uygulamaya karar verdi. Bu serfliğin kaldırılmasının ardından, bu yöndeki reformların bir devamı niteliğinde sunuldu.²¹⁰

Zemstvoların, hem nüfusun hem de elitin çoğunluğunun Rus kökenli olduğu eyaletlerde başlatılması son derece dikkat çekicidir. Ancak bu sistem; Polonya'da, Baltık bölgesinde ya da Kafkasya'da kendisine yer bulamadı.²¹¹ Bunun yerine Kafkasya'da Merkez Komite yapılanması ile serfliğin kaldırılması sonrası oluşan yeni duruma bir düzen kazandırmaya çalıştı.

²⁰⁹ Ş. Çetiyay, "Armyane v Tbilisi v Şestidesyatih Godah XIX. v", **Historical-Philological Journal**, Sayı: 3, 1958, s. 166.

²¹⁰ G. A. Gerasimenko, **Zemskoe Samoupravleniye v Rossii**, Moskva 1990, s. 6.

²¹¹ Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar Erken dönemden 21. Yüzyıla**, İstanbul 2011, s. 401.

Nihayet 1864 yılı sonlarında doğru Tiflis Guberniyası köylülerinin bağımsızlığı üzerine bir tüzük hazırlandı. İlgilenilmesi gereken temel problem köylülere toprak tahsisi olarak ortaya çıktı. Merkezi Komite, kendi yayın organında yeni durumun toprak sahiplerinin önemli bir bölümü bakımından sancılı bir süreci ortaya koyduğunu bildirmekteydi. Yapılan yoğun çalışmalara rağmen uzun bir süre Merkez Komitesi ve Kafkasya Naibi köylülere toprak tahsisi noktasında bir sonuca ulaşamadılar. Yeni düzende en şanslı köylüler “*hizanlar*” olarak görülmekteydi. Bu yapılanma bölgede kabul görmekte; hisanlar ve toprak ağaları arasındaki sorunlar ciddi olarak algılanmamaktaydı.²¹²

“*Hizan*” kelimesi barınma anlamında kullanılmaktaydı. “*Hizanstvo*” olarak adlandırılan sistem Tiflis Guberniyası’ndaki toprak yetersizliği nedeni ile uygulanmaya başlandı. Topraksız köylüler için, koşullarının belli olduğu ve daha güvenilir bir uygulama olarak algılanmaktaydı.

Toprağın kullanılmak üzere bir aileye verilmesi olarak özetlenen bu sistemde, ailenin sayısı net olmamakla birlikte birkaç ailenin birleşiminden de hisanstvo oluşabilmekteydi. Aile reisi olarak da adlandırılabilir “*hizan*” vergi mükellefi idi. Yazlık veya toprak ağasına ait bir yerde yerleşen hisanlar, orada bulunan toprağı ekmek ve ürün elde etmekle mükellefi.²¹³ Hisanstvo sistemi Osmanlı Devleti’ndeki “*çift-hane sistemi*”²¹⁴ ile benzerlik göstermektedir.

Serfliğin kaldırılışına kadar Tiflis Guberniyası’nda 5.977 toprak vergisi mükellefi hane vardı. 1880’lerde ise 6.774 haneden ibaretti. Tiflis Guberniyası’na komşu Kutayis Guberniyası’nda ise toprak vergisi mükellefi 2.532 hane mevcuttu.²¹⁵

Hisanstvo sisteminin ana karakteri toprağın köylü tarafından kullanımını sürekli hale getirmektir. Başka bir deyişle, toprak sahibi köylünün elinden toprağı

²¹² Semen Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: I, Tiflis 1907, s. 322-325.

²¹³ Semen Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: I, Tiflis 1907, s. 294.

²¹⁴ Halil İnalçık Osmanlı Devleti’nde çift hane sistemini şu şekilde aktarmaktadır: “*Geleneksel tarımın temeli olan emek birimi, hiç kuşkusuz, evlenmiş ve çoluk çocuk sahibi olmuş erkek köylünün simgelediği köylü ailesidir. Bu rejimde, köylü aile ünitesi esas itibari ile, koca, kadın ve çocuklar ve çoğu zaman evlenmiş oğullarla torunlardan oluşur; bu “partiarçal” ve “patrilineal” bir aile tipidir. Koca, aile ekonomisinin, işletmenin son söz sahibi ve örgütleyicisidir. Ekonomik örgüte hakimdir. Devlet, vergi mükellefi olarak onu tanır*”. Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar –I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal Ve Ekonomik Gelişim*, İstanbul 2009, s. 246.

alma yetkisine, onu bir başkasına satmaya ve vergi miktarını yükseltme yetkisine sahip değildi. Köylünün bir nebze de olsa toprak sahibinin yaratacağı mağduriyetten korunmasını sağlayan bu sistem, teoride böyle bir anlam ifade etse de uygulamada bu yönde bir istikrar sağlanamamıştır. Toprak sahipleri yetkileri olmadığı halde çıkarlarının el verdiği oranda davranmışlardır.²¹⁶

Rusya Hükümeti hizanstvo sisteminin eksiklerini ve uygulamada görülen aksaklıkları bir süre görmezden gelmeyi tercih etti ve yapılması gereken düzenlemeleri mümkün olduğunca erteledi. Ancak artık sınıf savaşının gözle görülür olduğu ve mücadelenin şiddetlenmesinin kaçınılmaz olduğu bir dönemde, meseleyi ele almaya karar verdi. Buna göre; Haziran 1891’de Tiflis Guberniyası’ndaki hizanlar hakkında bir nizamname hazırladı. Bu nizamnameye göre; Hükümet artık hizanların sıradan kiracı olmadıklarını kabul etti ve mülkiyeti toprak sahiplerine ait olsa da hizanların toprakları sürekli kullanmalarını güvence altına aldı.²¹⁷

Toprak üzerinde yeterli ve her kesimi ikna edici reformları gerçekleştiremeyen Rusya İmparatorluğu, zaman zaman soylular ve hizanlar arasında taraf değiştiriyordu. 1891 yılında *hizanlar (köylüler)* lehine karar alan Rusya, 1898’de onların yanında yer almamayı tercih etti. Soylular, Tiflis Gubernatörü’ne sunulan dilekçelerde, soylular aleyhine çıkan 1891 yasaının iptal edilmesi konusunda İmparatorun ikna edilmesini istiyorlardı. Soyluların sundukları talepleri haklı bulan hükümet, 1900 yılı Haziran ayında yeni bir nizamname yayınladı. Açıkça soylu haklarını savunan bu yeni nizamnameye göre; artık hizanlar yalnızca toprak sahibinin rızası dahilinde toprağı kullanabilecekti. Köylünün toprağı terk etmesi durumunda ise, varsa inşa ettiği taşınmazlarla ilgili hak kaybolmuş olacaktı.²¹⁸

3) Stolpin’in “Arazi Reformu”

Temmuz 1906’da Çar II. Nikola tarafından başbakanlık makamına getirilen Pyotr Arkad’yeviç Stolpin, göreve gelmesinden dört ay sonra 9 (22) Kasım 1906’da, “*köylülerin mir-i arazi kabul edilen topraklardaki kendi hisselerini küçük çiftlikler*

²¹⁵ Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V..., s. 213.

²¹⁶ Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V..., s. 214.

²¹⁷ Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V..., s. 216.

²¹⁸ Oçerki İstorii Gruzii, Cilt: V..., s. 216.

haline getirebilmeleri” hakkında bir karar yayınladı. Bu karar Stolipin’i Rusya köylülerinin tarihinde ayrı bir yere taşıdı. Duma tarafından onaylanmamasına rağmen uygulamaya alınan bu karar ile köylülerin “*vatandaşlık*” hukukundan faydalanmasının önü açılıyordu.²¹⁹

Bu karar, 14 (27) Haziran 1910’da bazı düzenlemeler yapılarak III. Duma ve Devlet Konseyi tarafından kanun tasarısı olarak Çar II. Nikola’nın onayına sunuldu ve kanun halini aldı.²²⁰ Kanuna göre; Stolipin’in önerisine uygun olarak Rusya’daki “*mir*” teşkilatı içerisinde yer alan köylüler, 20 yıllık süre zarfında bu teşkilattan çıkabilecek ve her köylü kendine ait araziye işleyebilecekti. Kanun, köylülerin istedikleri halde arazideki hisselerini satabilmelerini ve başka yere göç etmelerini de mümkün kılıyordu. Bu büyük değişim, Rusya köylülerinin hayatında büyük değişikliklere yol açtı. Köylülerden durumu iyi olanlar, fakir köylülerin arazilerini satın alarak büyük topraklara sahip olmaya başladılar. Hisseleri satan köylüler ise, daha geniş topraklara sahip olabilecekleri Sibiry, Kazakistan, Türkistan ve İmparatorluğun Dalnıy Vostok (Uzak Doğu) una göç ederek büyük bir göç hareketini başlatmış oldular. Bu büyük göç hareketinin bir sonucu olarak Sırbistan ve Türkistan’da Rus kökenli nüfus artmaya başladı.²²¹

Stolipin’in arazi reformunu, bazı tarihçiler devlet idealinin olgunlaştığı nokta olarak kabul etmekle birlikte, reform pek çok bakımdan eksikler içeriyordu. Reformun, İmparatorluk genelindeki uygulanışında, bilhassa guberniyalar özelinde eşitsizler görülüyordu. Arazilerin el değiştirmesi sürecinde gubernatörlerin keyfi uygulamalarına rastlanabiliyordu. Moskova ve Yaroslov guberniyalarında arazi reformunun düzenli bir şekilde uygulanırken Voronej, Harkov, Saratov, Kazan ve Perm guberniyalarında keyfi uygulamalar sıkça görülüyordu.²²²

Arazi reformunu kendi lehine çevirmek isteyen soylular ve burjuvazi, reformun sunduğu imkanlardan memnundu. Köylüler toprağı idare etmede görece bir serbestlik kazanmış gibi görünmekle birlikte, ihtiyacı olanların toprakları elden

²¹⁹ Svyatoslav Ribas, *Stolipin*, Moskva 2014, s. 89.

²²⁰ *İstoriya SSSR 1861-1917*, Editör: Prof. N. D. Kuznetsov, Moskva 1984, s. 316.

²²¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Ankara 2010, s. 399.

²²² V. İ. Peftiyev, “Agrarnaya Reforma Stolipina: S Çego Ona Naçinalas’ i Kak Vosprinimalas’?”, *Yaroslavskiy Pedagogičeskiy Vestnik*, Sayı: 3, Cilt: 1, Yaroslav 2014, s. 40-41.

çıkarması sonucunda, topraklar yeniden soylular ve burjuvazinin eline geçmiş oluyordu. Hükümetin bu reformu bir anlamda eskiye dönüş olarak algılanmaya başlandı. Köylülerin önemli bir kısmı Stolipin'in arazi reformuna karşı duruş sergiledi. Arazi reformunu uygulayan komisyona temsilci göndermeyi reddettiler.²²³

Arazi reformu, eksiklerine ve reformun yaratıcısı Stolipin'in süreci tamamlayamadan bir suikasta kurban gitmesine rağmen Rusya tarihinde yeni bir dönemi başlattı. 1896'dan 1906 yılına kadar Sibiryaya taraflarındaki boş arazilere bir milyonu aşkın insan yerleşirken, 1907-1914 arasında bölgeye Rusya'nın iç kesimlerinden toplam 3.3 milyon insan yerleşti. Bunların yarım milyona yakını çeşitli gerekçelerle geriye dönüş yapsa da²²⁴ kalan rakam bölgede Rus nüfusunun artmasına önemli katkı sağladı.

F) VERGİLENDİRME

1) Vergilendirme Yöntemi

Rusya İmparatorluğu'nun vergilendirme sistemi doğrudan (*priamiye nalogi*) ve dolaylı (*kosvenniye nalogi*) vergiler olmak üzere temelde iki başlık altında toplanmaktaydı. Bu vergiler devletin en önemli gelir kaynağını oluşturmaktaydı. 1832 yılı verilerine göre; imparatorluğun toplam gelirleri içerisinde bu iki başlık altında alınan vergiler toplam gelirin % 85,9'una denk gelmekteydi. Bu oranın XIX. yüzyıl boyunca değişiklikler gösterdiği ve giderek vergiden elde edilen gelirin toplam gelir içerisindeki payının azaldığı görülmektedir. Bu oran 1897'ye gelindiğinde % 50'lere kadar gerileyecekti.²²⁵

Doğrudan vergilerin en önemli kalemi, *baş vergisi* diye adlandırılan kalemdi. Bu vergilendirme yöntemi 1722'den itibaren daimi vergi olarak kabul edilmiştir. İmparatorluk bu vergi sayesinde 1832'de 17 milyon, 1842'de 20 milyon, 1852'de 19 milyon, 1862'de 29 milyon, 1872'de 44 milyon, 1877'de 61 milyon ve 1879'da 60 milyon ruble gelir elde etmiştir.

²²³ **İstoriya SSSR 1861-1917**, Editör: Prof. N. D. Kuznetsov, Moskva 1984, s. 316-317.

²²⁴ A. G. Radionenko-S. A. Ryabokonev, "P. A. Stolipin i Yevo Agramaya Reforma", **Aktualniye Problemi Gumanitarnih i Sotsial'no-Ekonomiçeskih Nauk**, Moskva 2014, s. 89.

²²⁵ **Rossiya Entsiklopediçeskiy Slovar**, Leningrad 1991, s. 198.

Bu vergi Kafkasya’da da uygulanmakta idi. Vergilendirmede iş gücü esas alınmakta ve gelir düzeyleri göz önünde bulundurulmakta idi. Ancak bu tamamen söylemde kalmakta, vergilendirmede yükümlünün gelirleri dikkate alınmadığından büyük eşitsizlikler göze çarpmaktaydı.

Tablo-32 Vergi Türleri ve Yıllara Göre Oranları						
	Doğrudan Vergiler (Priamiye Nalogi)		Dolaylı Vergiler (Kosvennie Nalogi)		Toplam Vergiler	
Yıllar	Toplam (Milyon Ruble)	Toplam Vergi Gelirlerine Oranı	Toplam (Milyon Ruble)	Toplam Vergi Gelirlerine Oranı	Toplam (Milyon Ruble)	Toplam Gelirlere Oranı
1832	43,0	% 36,6	74,7	% 63,4	117,6	% 85,9
1837	50,9	% 41,1	72,9	% 58,9	123,8	% 78,1
1847	52,1	% 32,7	107,8	% 67,3	160,0	% 76,3
1857	54,8	% 29,0	133,8	% 71,0	188,6	% 60,9
1867	93,5	% 33,0	187,3	% 66,7	280,8	% 64,0
1877	133,9	% 33,0	272,2	% 67,0	406,1	% 67,9
1881	139,9	% 29,9	327,7	% 70,1	467,6	% 64,1
1886	124,3	% 24,4	385,1	% 75,6	509,4	% 65,8
1887	81,3	% 16,8	401,9	% 83,2	483,2	% 58,9
1891	88,5	% 17,0	432,5	% 83,0	521,1	% 58,5
1892	91,3	% 16,3	466,9	% 83,7	558,2	% 57,9
1897	101,4	% 14,5	596,4	% 85,5	697,8	% 49,3

Kaynak: İ. S. Blioh, **Finansı Rossii XIX Stoletiya**, Cilt: 3, S-Peterburg 1882, s. 28.

İmparatorluk, Güney Kafkasya'nın kendine özgü koşullarını dikkate alarak bir vergilendirme usulü oluşturdu. Güney Kafkasya'da köylüler işledikleri toprağa para ödemekten ziyade, bunun yerine ürün veya emek usulü ile vergilerini ödemekteydiler. Bunun haricinde, yılın belli dönemlerinde etnik ve dini kimlikler dikkate alınarak bir vergilendirme usulü geliştirildi. Buna göre Türkler, Gürcüler ve Ermenilerin ayrı başlıklar altında yükümlülükleri bulunmaktaydı. Vergilendirme başlıkları, Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirmeden önce bölgede uygulanan ve bu yönüyle geleneksel hale gelen yerel vergileri de kapsıyordu.²²⁶

Buna göre, Türklerin ödemekle yükümlü oldukları vergiler *aşar vergisi*, *bayramlık*, *ahça (akçe)*, *bahra*, *beglyar (geyar)* ve *mahta* başlıkları altında toplanıyordu.

Aşar vergisi, köylülerin ürettikleri tarım ürünlerinin veya hayvanların doğurduğu yavru sayısının onda biri oranında alınan vergiydi. Bu uygulama Rusya'nın Türkiye'den aldığı Batum, Artvin ve Kars topraklarında alınan vergiydi. Gence'de bu vergi *zekat* başlığı altında alınmaktaydı. *Bayramlık*, köylülerin dini bayramlarda toprak sahiplerine ödemekle yükümlü olduğu vergi kalemiydi. XX. yüzyılın başlarında ödeme yükümlülüğü kaldırıldı, ancak Nevruz Bayramı'nda Şii nüfus tarafından ödenmesine devam etti. *Ahça (Akçe)*, mülk sahipleri tarafından ödenen vergi dilimi idi. Mülkün satılması veya paylaşılması durumunda ödenirdi. *Ahça Ahıska Uezdi*'nde mülk gelirinin altıncı kısmı olarak adlandırılmaktaydı. *Bahra* adı verilen vergi, mülki haklar esas alınarak, toprak sahibine ödenen vergi idi. Erivan ve Gümrü guberniyaları ve Tiflis Guberniyası'nın doğu uezdlerinde uygulanmaktaydı. *Beglyar (Geyar)* ise, iktidar ve toprak ağaları için bedava iş gücü ve hayvan gücü sağlamaya yönelik bir yükümlülük idi *Mahta*, Tiflis Guberniyası'ndaki hane vergisinin diğer adı idi. Her bir vatandaş ve Çarlık

²²⁶ **Kavkazskiy Kalendar na 1905 g**, (II. Otdel'-Razniya Svedeniya), Tiflis 1904, s. 50-51.

köylüsünden bir ruble 43 kapeyk olarak alınan vergi idi. Dolayısıyla bu vergi Türk nüfusun da ödediği vergi idi.²²⁷

Gürcülerin ödemekle yükümlü oldukları vergiler *bolis-puli*, *gala*, *dzeveni*, *kuluhi*, *mahta*, *sabalaho* başlıkları altında toplanıyordu.

Bolis-puli, hazineye ait ormanlardan faydalananların ödemekle yükümlü oldukları vergi idi. *Gala*, Türklerin ödedikleri *aşar vergisine* benzer bir uygulama idi. Tiflis Guberniyası'nda köylünün ektiği üründen, arazi koşulları da dikkate alınarak, beşte bir veya onda bir oranında alınan vergi idi. *Dzeveni*, Gürcü köylülerin bayram günlerinde topraktan alınan ürün haricinde toprak sahibine sundukları hediye idi. *Kuluhi*, Çarlık köylülerinden alınan şarap vergisi idi. Köylüler ürettikleri şarabın % 10 veya % 20'si ya da para karşılığında ödeme yapabiliyorlardı. Bilhassa Mingreliya'da üretilen şarap Çarlığa ayrılıyordu. Bu yükümlülük XX. yüzyılın başlarında şarap üretimini yapan köylünün kullandığı bağa karşılık toprak sahibine üçte bir veya dörtte bir oranında ödediği vergi haline geldi. *Mahta*, her bir vatandaş için ödenmesi zorunlu vergilerdendi. *Sabalaho*, Tiflis Guberniyası'ndaki otlakların kullanımını karşılığında para veya ürün yolu ile ödenen vergi idi.²²⁸

Ermenilerin ödemekle yükümlü oldukları vergiler *gevazanagnug*, *lusgin*, *şnçadram*, *vakufniya zemli (vakıf toprakları)* ve *mahta* başlıkları altında toplanıyordu.

Gevazanagnug, Ermenilerden, Eçmiyazin Katogikosluğu yararına toplanan zorunlu vergi idi. Ancak bu vergi XX. yüzyıl başlarında gönüllülük esas alınarak, ödenen miktarı ödeyenin kendisinin belirlediği bir vergi haline geldi. *Lusgin*, Manastır ve kiliselerin aydınlatılması amacıyla, Ermenilerden gönüllülük esasına göre toplanan vergi idi. Bir nevi bağış olarak algılanan bu ödemeyi, bağışçı para ya da tarım ürünü olarak gerçekleştirilebilirdi. *Şnçadram*, Eçmiyazin, Nahçıvan ve Şemahi'deki Ermeni kiliselerinin yararına her Ermeni'den gönüllülük esasına göre vergi idi. Ödenen ücret bölgelere göre değişiklik göstermekte idi. *Vakufniya Zemli (Vakıf Toprakları)*, Ermenilerce kullanılan ancak Müslümanların vakıflarına ait olan

²²⁷ *Kavkazskiy Kalendar na 1905 g*, (II. Otdel'-Razniya Svedeniya), Tiflis 1904, s. 50-51.

²²⁸ *Kavkazskiy Kalendar na 1905 g*, (II. Otdel'-Razniya Svedeniya), Tiflis 1904, s. 51.

yerlerin bedeli olarak ödenen vergi idi. Buradan elde edilen gelir camilerin ve Müslümanların hayır kurumlarına aktarılmaktaydı.²²⁹

Tiflis Guberniyası'nda vergi toplama işlemi belirli kaidelere bağlı olmakla birlikte, bu kaideleri her yıl düzenli olarak uygulamak mümkün olmuyordu. Bazı uezdlerde vergi toplama işlemi başarılı iken, bazılarında verimli bir sonuç alınamamaktaydı. Bunun en önemli nedenleri arasında köylünün elindeki ürünleri satamaması ve vergi verebilecek parayı bulamaması yer almaktaydı. 1882 yılı verilerine göre Tiflis Guberniyası'nda toprak vergisi adı altında alınan toplam vergi 940.207 rubleye tekabül etmekte idi. Bu miktar bir yıl öncesine göre 232.401 ruble eksikti. Bununla birlikte 1882 yılından itibaren ortaya çıkan bir başka sorun, tarlaya ekecek tohum miktarındaki azalma ve ekmek fiyatlarındaki aşırı artış oldu. Bunun sonucunda vergi yükümlüsü köylü, vergisini ödeyemeyecek durumda kaldı.²³⁰

Tiflis Guberniyası'nda topraktan elde edilen gelir artmamasına rağmen, köylüden alınan verginin arttırılması sık sık gündeme getirilen bir konu idi. Genel anlamda Güney Kafkasya'nın topraktan elde ettiği gelire bakıldığında imparatorluğun diğer bölgeleri ile "gelir-gider" bakımından büyük farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır. Bilhassa imparatorluğun batı guberniyalarında hem daha değerli ürün yetiştirilmesinden hem de yılda birden fazla hasılat elde edebilme imkanından dolayı gelirler tatmin edecek düzeye ulaşabiliyordu.

Güney Kafkasya ölçeğinde bakıldığında yıllara göre gelir ve gider durumu aşağıdaki şekildeydi.

Tablo-33 Güney Kafkasya'da Vergi Gelir ve Giderleri		
Yıllar	Gelirler	Giderler
1897	45,9 mil. rub.	54,3 mil. rub.
1898	57,8	55,2
1899	58,0	57,6
1900	65,4	61,2
1901	70,9	62,7

²²⁹ **Kavkazskiy Kalendar na 1905 g**, (II. Otdel'-Razniya Svedeniya), Tiflis 1904, s. 51.

²³⁰ **STSA**, Fond 17, op. 1, d. 1700, list 3.

Kaynak: **Materiali po Voprosu o Vvedenii Zemskih' Uçreşdeniy v Zakavkaz'e Raboti Gubernskih Soveşaniy 1909 goda**, Cilt: VII (Tiflisskaya Guberniya i Zakatal'skiy Okrug'), Tiflis 1910, s. 254.

Tabloya göre 1897'den 1901 yılına kadar ortalama gelir 59,6 milyon rubleye; ortalama gider ise 58,2 milyon rubleye tekabül ediyordu. Buna göre yalnızca 1,4 milyon rublelik gelir elde kalmaktaydı.

Güney Kafkasya'nın gelir-gider oranları imparatorluğun diğer bölgeleri ile kıyaslandığında farklılıklar dikkat çekmektedir. Verilere göre imparatorluğun en düşük gelir oranı da Güney Kafkasya bölgesine aitti. Bölgelere göre gelir-gider oranları 1897-1901 yılları arasında aşağıdaki tablodaki gibiydi.

Tablo-34 1897-1901 Yılları Arasında Bölgelere Göre Gelir-Gider Oranları			
Bölge	Gelirler	Giderler	Net Gelir
Güney Kafkasya	59,6 milyon	58,2 milyon	1,4 milyon ruble
Avrupa Rusya'sındaki Dört Guberniya (Kurlyanski, İskovski, Tavriçeski ve Ufinski)	56,1	35,7	20,4
Merkezi Guberniyalar (Voronej, Kursk, Orlov, Ryazanski, Tambovsk, Tul'ski ve Çernigovski)	137,5	45,7	91,8
Endüstri Kaynaklı Beş Guberniya (Vladimir, Kalujski, Kostromski, Tverski ve Yaroslov)	70,5	31,0	39,5
Avrupa Rusyası Batı Guberniyaları	135,9	85,1	50,8
Avrupa Rusyası	1239,7	1090,8	148,9

Kaynak: **Materiali po Voprosu o Vvedenii Zemskih' Uçreşdeniy v Zakavkaz'e Raboti Gubernskih Soveşaniy 1909 goda**, Cilt: VII (Tiflisskaya Guberniya i Zakatal'skiy Okrug'), Tiflis 1910., s. 256-257.

Yukarıdaki gelir oranları tarım esaslı gelir oranları olduğundan, bölgelerin tüm gelir oranlarını kapsamamaktadır. Ticaretten elde edilen gelirler hesaplandığında, Güney Kafkasya'nın geliri 70,4 milyon rubleye çıkmaktaydı. Bu artış diğer bölgeler için de, farklı oranlar olmakla birlikte, geçerliydi.²³¹

1901 yılında yürürlüğe konulan devlet toprak vergisi daha sonraki yıllarda köylülerin çok daha zor durumda kalmalarına neden olan bir uygulama oldu. Her bir hektar topraktan 39,8 kopek toprak vergisi miktarı belirlenmişti. Bu durumda Tiflis Guberniyası'nın topraktan elde ettiği ortalama gelirin % 9'una denk geliyordu. 24 Kasım 1909 tarihli Tiflis Gubernatörlüğündeki toplantıda söz alarak, köylülerin vergi borçları altında ezildiğini ileri süren temsilcilerden F. G. Gogiçayşvili durumu şu sözlerle dile getiriyordu:²³²

“Guberniyadaki köylü nüfusunun vergi yüküne dair resmi kaynaklardan birkaç satır dahi olsa okumayı tercih ediyorum. Verilerini kullanacağım kaynak “Materialı po Voprosu o Rasprostraneniya Deystviy Krest'yanskago Pozemel'nago Banka na Zakavkazskiy Kray” (Güney Kafkasya'dak Köylü Toprak Bankası'nın Eylemlerinin Yayılması üzerine Materyaller) adlı kitaptır. Kitabın 238. sayfasında aynen şu ifadeler yer almaktadır: Eğer köylü nüfusunun hazineye ve toprak vergisi dışında toprak sahiplerine veya başka alacaklılara ödemek zorunda oldukları miktara bakarsak, bu oranın topraktan elde ettikleri gelirin %68'i civarında olduğunu görürüz. Buna hazine ve toprak vergisi de eklendiğinde oran %90'a ulaşmaktaydı. Bu koşullar dikkate alındığında köylülerin vergisini yakın zamanda arttırmanın imkansızlığı ortaya çıkmaktadır.”

2) Askerlik Yükümlülüğü

Vergi yükümlülüklerinden *askerlik hizmeti ve bedeli* İmparatorluk halklarının sorumlulukları arasında önemli bir yer tutuyordu. Gelişimini “*askeri güce*” dayandıran Rusya, ordunun asker ihtiyacını karşılamayı belli kaideler üzerinden yürütüyordu.

Rusya İmparatorluğu'nda ordu düzenli ve düzensiz birliklerden oluşmaktaydı. Düzenli birlikler kara ve deniz ordusunun temelini oluşturmaktaydılar. Düzensiz

²³¹ **Materialı po Voprosu o Vvedenii...**, s. 256-257.

²³² **Materialı po Voprosu o Vvedenii...**, s. 250-252.

birlikler ise savaş durumunda düzenli birliklerin yanında yer almak üzere çağrılıyorlardı.²³³ Bu birliklerin asker ihtiyacını karşılamak belirli kaidelere bağlı idi.

I. Petro dönemine kadar askeri yükümlülüğün sınırları tam olarak çizilememişti. Petro, pek çok alanda olduğu gibi, bu alanda da önemli değişikliklerde bulundu. Yeni kanuna göre, soylular dahil bütün vatandaşlar 1705 tarihi itibarıyla kur'a usulüne göre zorunlu askerliğe tabi tutuldu. Yine aynı sisteme göre askerlik süresi ömür boyu oluyordu.²³⁴

Petro'dan sonra askerlik kanunu, fark edilir değişikliklere uğradı. Bu önemli değişikliklerin başında, askerliğin tüm vatandaşların ortak yükümlülüğü olmaktan çıkarılması geliyordu. İlk etapta soylular, daha sonra ise tüccarlar, saygın vatandaşlar, toplumda ileri gelenler ve yüksek eğitim mezunları askerlik hizmetinden muaf tutuldular. Askerlik normal vatandaş için bir yükümlülük olarak kaldı. Bu değişikliği, 1793'den sonra alınan kararlarla askerlik süresinin giderek kısaltılması takip etti.²³⁵

Askerlik yükümlülüğündeki en köklü değişim ise, 1828–1829 Türk-Rus Savaşı'nın ardından gerçekleşti. 1831 tarihinde alınan kararla Rusya İmparatorluğu doğu ve batı olmak üzere iki kısımda ele alındı ve her yıl bir bölgeden asker alınmaya başlandı. Batıda başkent Petersburg, Kiev ve Novgorod gibi şehirler, doğuda ise Moskova, Kazan ve Varonej'in yanısıra Kafkasya ve Kafkasya dahilinde Tiflis bulunuyordu.²³⁶

İmparatorlukta askere alınmayanlar fiziki özelliklerden, politik sebeplerden ve bazı meslek gruplarının konumundan kaynaklı olarak askere alınmıyorlardı. Birinci gruba, askerlik yapmaya müsait olmayan, engelli olan ve hasta olanlar giriyordu. Ancak yükümlülükten kurtulmak için bilerek kendisini sakatladığı tespit edilen kişi askerliği yapmakla yükümlü idi. Politik sebeplerden kaynaklı olarak askere alınmayanlar ise, çoğunlukla Ortodoks olmayan gruplardan oluşuyordu. Bundan hareketle, Türkistan Krayı, Sibiryaya, Astrahan, Arhangelski guberniyaları,

²³³ **Kavkazskiy Kalendar na 1910 g**, (Spravochniy Otdel'), Tiflis 1910, s. 643.

²³⁴ "Voinskaya Povinnost", **Voennaya Entsiklopediya**, Cilt: VI, Peterburg 1912, s. 633.

²³⁵ "Voinskaya Povinnost", **Voennaya Entsiklopediya...**, s. 633

²³⁶ A. N. K., "Rekrutskiy Nabory v Rossii", **Voenny Entsiklopedicheskiy Leksikon**, Cilt: XI, S-Peterburg' 1856, s. 187-188.

Turganski ve Ural Oblastları ve Kafkasya bölgesinde yaşayan Müslümanlar askere alınmamaktaydı. Ayrıca bu bölgelerdeki heterodoks gruplar ve Ortodokslukla uyuşmayan eski inanışlılar da askere alınmıyordu. Bunlar, askerlik yükümlülüğünü ödedikleri vergi ile yerine getiriyorlardı.²³⁷

Don Kazakları diye adlandırılan Kazakların askere alınmasında ise, devletle kurdukları ilişkiye bakılıyor ve kimi zaman geçici anlaşmalar, kimi zaman da tehditle askerlik hizmetini yapmaları isteniyordu. I. Petro zamanına kadar süregelen bu uygulama, Don Kazaklarının toprakları Rusya'ya dahil edilince askeri yükümlülük haline geldi. Kazak alaylarının başında bulunan “*atamanlar*”, Petersburg'dan atanmaya başlandı.²³⁸

Yeni alınan askerler Savaş Bakanlığı'nın emriyle Kafkasya'daki birliklerde görevlendiriliyordu. Askerlik hizmetinin süresi, askerlik yaptığı süre içerisinde bir başka emir gelinceye kadar üç yıl ile sınırlandırılmaktaydı. Yedek olarak hizmet süresi ise 12 yıl idi.²³⁹

1874 tarihinde yayınlanan nizamname ile askerlik yükümlülüğü yeni hükümlere bağlandı. Kanunnamenin birinci maddesine göre, her Rus vatandaşı tahtın korunması ve vatan için bazı sorumluluklar taşımaktaydı. Erkek nüfus fark gözetmeksizin askerlik yükümlülüğünü yerine getirmek zorunda idi. İkinci madde, askerlik hizmetinin bir bedel karşılığında yerine getirilemeyeceği ile ilgili idi. Yine aynı nizamnameye göre, askerlik süresi altı yılı fiili, dokuz yılı da yedek olmak üzere 15 yıldan oluşmaktaydı²⁴⁰. 20 yaşını dolduran her Rus vatandaşı askere çağırılıyordu. Askere çağrılan kişinin boyu 153,5 santimetreden kısa ise askerlik yapmaya uygun olmadığı gerekçesiyle evine gönderilebiliyordu.²⁴¹

1874 nizamnamesi kur'a usulüne göre asker alımını da yeni kurallara bağladı. Kur'a usulüne göre her yıl 01 Kasım'dan 15 Aralık'a (Sibirya'da 15 Kasım'dan 31

²³⁷ “Voinskaya Povinnost”, **Voennaya Entsiklopediya...**, s. 634.

²³⁸ “Voinskaya Povinnost”, **Voennaya Entsiklopediya...**, s. 636.

²³⁹ **Kavkaz Spravochnaya...**, s. 338.

²⁴⁰ **Sobraniye Postanovleniy o Voinskoy Povinnosti**, S-Peterburg 1874, s. 1-4.; **Ustav o Voinskoy Povinnosti Vısoçayşe Utverjdenıy 1 Yanvaryä 1874 Goda**, Moskva 1877, s. 14-18.

²⁴¹ R. M. Mullagaliyev, “Osobnosti İspolneniya Vseobşey Voinskoy Povinnosti Tatarskimi Krestyanami Kazanskoy Gubernii v 70-90-h godah XIX veka”, **Vestnik Çuvaşskogo Universiteta**, Sayı: 4, Çeboksarı 2010, s. 67.

Aralık'a) kadar asker alımları yapılacaktı. Haklarından mahrum bırakılmadığı sürece, gönüllü olarak başvuranlar istedikleri yerde askeri yükümlülüklerini yerine getirebileceklerdi.²⁴² Kur'a çekimindeki süreç, Osmanlı Devleti'nde uygulanan kur'a sistemini de andırmaktaydı. Osmanlı'daki kur'a sisteminde numara çekmek suretiyle "*tertib-i evvel*" ve "*tertib-i sani*" den hangisi olduğu belirlenir ve numarayı çeken kişi o tertip üzerinden askerlik muamelesi görürdü.²⁴³ Rusya'daki askerlik alımında da kur'a çeken kişi şansı yaver gittiği takdirde askerlik hizmetini kendi belirleyebiliyordu. Buna göre düzenli veya düzensiz birliklerden hangisinde yer alacağı kararlaştırılıyordu. Düzenli orduda görev alacakların sayısına Savaş Bakanlığı karar veriyordu. Düzenli ordudaki askerlik hizmeti cephe ve cephe gerisi olmak üzere iki kısma ayrılıyordu.²⁴⁴

Ancak ihtilal eylemlerinde bulunmuş ve siyasi suçlu olarak görülenler kur'a çekme hakkını kullanmaktan mahrumdu. 1881 Ocak ayında Rusya İçişleri Bakanı Loris Melikov'un Tiflis Gubernatörü'ne gönderdiği yazıda, ihtilal eylemlere katılanların kara ve deniz ordularında görevlendirilmemesini istedi ve bu kişilerin kur'a usulünden kaynaklanan haklarını kullanamayacağını vurguladı.²⁴⁵

Askerlikten muaf tutulacaklar ile ilgili İçişleri Bakanı Loris Melikov imzasıyla Tiflis Gubernatörlüğü'ne gönderilen Mart 1881 tarihli yazıda, 18 Mart (30) 1880 tarihli kanuna atıfta bulunularak evlatlık dahi olsa annesine ve babasına bakmakla yükümlü olanın askerlikten muaf tutulması ve bu konuda valiliğin inşiyatifinin esas olması kararının uygulanması istendi.²⁴⁶ Bunun üzerine birçok guberniya valisi askerlik hizmetini yürütmekte olan ve ailesine bakmakla yükümlü olanların askerlikten geri çağırılması için 30 Mart 1880 tarihli düzenlemeyi gerekçe göstererek İçişleri Bakanlığı'na başvuruda bulundular. Bunun üzerine İçişleri Bakanlığı, Savaş Bakanlığı ile anlaşma sağlayarak uygulamayı gubernatörler üzerinden başlattı.²⁴⁷

²⁴² **Ustav o Voinskoy Povinnosti Vısocayşe Utverjdenmy 1 Yanvary 1874 Goda**, Moskva 1874, s. 15.

²⁴³ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, İstanbul 2004, s. 323.

²⁴⁴ **Kavkazskiy Kalendar na 1910 g**, (Spravochniy Otdel'), Tiflis 1910, s. 644.

²⁴⁵ STSA, Fond 26, op. 2, d. 2113, list 17.

²⁴⁶ STSA, Fond 26, op. 2, d. 2113, list 25.

²⁴⁷ STSA, Fond 26, op. 2, d. 2113, list 17.

Guberniyalardaki askere alma işlemleri gubernatörlüğün ve Savaş Bakanlığı'nın temsilcileri aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Her yılın başında askere alınacakların listesi yapılır ve ona göre alım yapılırdı.²⁴⁸

1874 Nizamnamesinde her ne kadar bütün erkek nüfusun askerlik yükümlülüğünü yerine getirmesinin zorunlu olduğu ifadesi geçse de, nizamnamenin bu maddesinin bütün bölgelerde uygulayamayacağı anlaşılacak, nizamnameye istisnai yerler eklendi. Buna göre Güney Kafkasya, Türkistan Krayı, Primorski ve Amur Oblastları gibi yerlerde bu nizamname geçerli olmayacaktı.²⁴⁹

1887 tarihine kadar Kafkasya Müslümanları, askerlik hizmetini yerine getirmek zorunda değillerdi. 02 (14) Haziran 1887'de kabul edilen kanunla birlikte bütün İmparatorlukta geçerli olacak askeri yükümlülük ilkeleri belirlendi. Ancak Müslümanların askerlik yükümlülüğünü cephede yapmak yerine vergisini ödeyerek yerine getirmesinin daha uygun olduğu kararına varıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu kararın ardından 09 (21) Haziran 1887'de çıkarılan kanuna göre; Güney Kafkasya'da ve doğal olarak Tiflis Guberniyası'nda askerlik yükümlülüğü bulunanların buna karşılık ödeyecekleri vergi miktarı belirlendi.²⁵⁰ Bu vergi "doğrudan vergiler" kapsamında değerlendiriyordu.²⁵¹

Müslüman olan Osetinler, bu yükümlülüğü yerine getirmeye gönüllü olduklarından bedel ödemek yerine askerlik yapmaktaydılar. Yeni ele geçirilen topraklardan ve savaşın acısını yaşamış olan bölgeler ahalisi, geçici olarak askerlik yükümlülüğünden muaf tutulmuşlardı. Bu yerler arasında Kars Oblastı, Batum, Artvin, Sohum ve Karadeniz Okruğu bulunmaktaydı. Ayrıca kısa bir süre önce Hıristiyanlığı kabul eden Zakatala Okruğu'ndaki bazı yerli ahali de bu yükümlülükten muaf tutulmuştu.²⁵²

Askeri yükümlülüğün askerlik vergisi ile yerine getirilmesi usulü Tiflis ve Kafkasya'nın yanısıra Rusya İmparatorluğu'nda Müslümanların ve Rus kökenli

²⁴⁸ **Kavkazskiy Kalendar na 1910 g**, (Spravochniy Otdel'), Tiflis 1910, s. 648.

²⁴⁹ **Ustav o Voinskoy Povinnosti Visochaşe Utverjdennoy 1 Yanvarye 1874 Goda**, Moskva 1874, s. 8.

²⁵⁰ **Kavkazskiy Kalendar na 1905 g**, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 24.

²⁵¹ **Kavkazskiy Kalendar na 1910 god**, (Spravochniy Otdel'), Tiflis 1910, s. 649.

²⁵² **Kavkaz Spravochnaya...**, s. 337.

olmayan diğer etnik grupların yaşadığı yerlerde uygulanmaya başlandı. Bu yerler: Türkistan Krayı, Primorski ve Amur Oblastları, Sibiryâ'nın bütün guberniya ve oblastları, Astrahan, Zakaspiyski, Turgayski, Ural, Akmolinski, Semipalatinski ve Semireçenski oblastları, Mezenski ve Peçorski uezdleri ve Arhangelski guberniyası idi.²⁵³

Askerlik yükümlülüğünden, din adamlarının önemli bir bölümü muaf tutulmaktaydı. Bunlar; Hıristiyan rahipler, din akademisi veya dengi sayılabilecek diğer eğitim kurumlarını bitirmiş Ortodoks rahip yardımcıları, bazı tarikatların başrahipleri veya liderleri ve İslam dinine mensup olanlardan ileri gelen din adamları, hatipler, imamlar ve mollalardı.²⁵⁴

Rus ve Ortodoks olmayanların askere alınmaması “güven” problemi ile yakından ilişkili idi. Çok uluslu bir yapıya sahip olan Rusya'nın mücadele ettiği devletlerin tebasına yakın insanlar, İmparatorluğun çeşitli yerlerinde yaşıyordu. Bu durum zaten mevcut olan güvensizliği daha da arttırıyordu. Ortodoks olmayanlardan askere alınanlar için orduda 26 Haziran 1877'de “*Rus Ordusu İnoverçeskoje (Ortodoks olmayanlar) Ruhani Kurumu*” oluşturuldu. Bu kurum 24 Haziran 1896'da Çar II. Nikolay'ın onayı ile yeni şartlar dahilinde şekillendirildi.²⁵⁵ Müslümanlardan bazı gönüllüler Prens Mihail Aleksandrovna komutasında bazı birlikler oluşturmakla birlikte, Tiflis Gubernatörünün de ifadesiyle, Müslümanların Rusya Ordusu'nda görev alması ve askeri yükümlülüğünü bu anlamda yerine getirmesi pek uygun bulunmuyordu.²⁵⁶

Rus Ordusu Ruhani İdaresi farklı dinlere mensup askerlerin eğitimini üstlenmişti. Bu eğitim, askerlerin imparatorluğa bağlılığını arttırmayı ve kendi vatanları olarak algılamalarını sağlamayı amaçlıyordu. Bu idare XX. yüzyıl

²⁵³ **Kavkazskiy Kalendar na 1910 g**, (Spravoçnyy Otdel'), Tiflis 1910, s. 643.

²⁵⁴ Pavel Brunelli, **Prava Russkago Grajdantina Kak İh Opredelyat, Kak İh Osuşestvlyat, Kak İh Otstaiivat**, S-Peterburg 1913, s. 92-101. Osmanlı Devleti'nde de askere alma işlemlerinde medeni durum veya meslek sahibi olup olmama durumu göz önünde bulunduruluyordu. Genellikle esnaf, bekar ve serseri olarak tanımlanan kişiler tercih ediliyordu. Bu tehcihdeki amaç, bu kişilerin askere gitmesi ile kamu düzeninde bir eksikliğin hissedilmemesi ve hatta daha da düzenli hale gelmesi idi. Gültekin Yıldız, **Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)**, İstanbul 2009, s. 209.

²⁵⁵ N. P. Kartseva, “Voennoe Duhovenstvo v Natsionalnih Formirovaniyah Russkoy Armii v 1914-1917 godah, **Vestnik Permskovo Universiteta**, Sayı 3 (26), Perm 2014, s. 143.

²⁵⁶ RGIA, Fond 1276, op. 17, d. 477, list 3.

başlarında daha kurumsal bir niteliğe kavuşturuldu. Kurum bünyesinde Ortodoks din adamlarının yanısıra mollalar, hahamlar, papazlar, luteryanlar ve evangelist vaizler görev yapıyordu. Bu görevlilerin hepsi İçişleri Bakanlığı Yabancı Dinler Bölümüne bağlı olarak çalışıyorlardı. Her biri, dindaşlarını manevi yönden eğitmeye çalışıyordu.²⁵⁷

Benzer bir durum Osmanlı Ordusu'nda da mevcuttu. Asâkir-i Mansûre olarak adlandırılan yeni orduya alınan askerlerin neredeyse tamamı Müslümanlardan oluşuyordu. Milliyet olarak bakıldığında ise, farklı ağız ve lehçelere sahip olsalar da ordu mensupları Türkçe konuşuyorlardı. Gayrimüslim kökenlilerin orduya sızması ve aleyhte faaliyet göstermelerinin önlenmesi için özen gösteriliyordu.²⁵⁸

Rusya'da 1874 Nizamnamesi üzerinde, 1897 ve 1912 yılında bir takım düzenlemeler yapıldı ise de, nizamnamedeki uygulamalar büyük ölçüde aynı kaldı.²⁵⁹ 1897 yılında kabul edilen kanunname, Kafkasya'da Rus kökenli olmayanların (inorodtsev) askerliğine dair bir takım düzenlemeleri içeriyordu. Buna göre Kafkasya'da "inorodtsev" lerden aile durumları dikkate alınarak askere alım yapılacaktı. Aileye bakmakla yükümlü olan, tek çocuk veya damat askere alınmayacaktı. Bu düzenlemenin en dikkat çeken noktası, Kafkasya'nın kendine özgü koşullarının dikkate alınarak ekonomiye zarar vermemek amacı ile alınan kararlardı. Eğer askere alınacak kişi, Kafkasya Krayı'nda hayvancılığın ana geçim kaynağı olduğu bölgelerde hayvancılık yapıyorsa, askere alınması bir yıl süreden fazla olmamak kaydı ile ertelenebiliyordu.²⁶⁰

Rusya İmparatorluğu'nda dini grupların kimisi askeri yükümlülüklerini dini gerekçeler ile yerine getirmek istemiyorlardı. Örneğin Malakan adı verilen Rus kökenliler, Ortodoksluğun uygulamalarından uzakta durmakta, vicdanı olarak ellerine silah almayı ve savaşmayı reddetmekteydiler. Çiftçilikle uğraşan bu toplum, devlet ile yaptıkları anlaşmalar neticesinde askerlik yapmadan vergi yolu ile bu yükümlülükten kurtuluyorlardı. 1900 tarihli genel kararname ile askerliğe alınmaları

²⁵⁷ Kartseva, "Voennoe Duhovenstvo v Natsionalnih...", s. 143.

²⁵⁸ Yıldız, **Neferin Adı Yok...**, s. 142.

²⁵⁹ N. N. Golovin, **Rossiya v Pervoy Mirovoy Voyne**, Moskva 2014, s. 55; **Kavkazskiy Kalendar na 1910 g**, (Spravochniy Otdel'), Tiflis 1910, s. 643.

²⁶⁰ **Kavkazskiy Kalendar na 1910 g**, (Spravochniy Otdel'), Tiflis 1910, s. 649.

kararlaştırılınca da önemli bir bölümü Tiflis ve Kars'ta yaşayan Malakanlar Amerika ve Kanada'nın yolunu tutmuşlardır.²⁶¹

1914 yılına doğru Rusya Ordusu'nda görev yapan komutan ve subayların yaklaşık % 15'i Ortodoks olmayan toplumlardan oluşuyordu. Düşük rütbeli ordu mensuplarının % 75'i Ortodoks, % 9'u Katolik, % 2'si Müslüman, % 1,5'u Luteran ve % 2,5'u diğer dini gruplardandı.²⁶² Tiflis Gubernatörü'nün verdiği bilgilere göre Birinci Dünya Savaşı öncesinde ilan edilen seferberlik ile guberniya halklarından en verimli şekilde faydalanılması amaçlandı. Atı olanların atlarına el konularak birliklere gereken malzemelerin taşınması sağlandı. Seferberlik yoluyla askere alınanlar 1915, 1916 ve 1917 yılları için bu hizmeti yerine getireceklerdi.²⁶³ Seferberlikte Müslüman gönüllülerin oluşturduğu birlikler ve Gürcü soyluların katılımıyla Kafkasya Ordusu Gürcü Taburu teşekkül ettirildi. Tiflis Gubernatörü, Ermeni taburunun oluşumu için resmi bir kararın olmadığını iddia etmektedir.²⁶⁴

G) DİN POLİTİKASI VE DİNİ KURUMLAR

Rusya İmparatorluğu, çok uluslu yapısı itibariyle, dini politika bağlamında hem iç hem de dış siyaset faktörleri göz önünde bulundurmak ve ona göre kararlar almak durumundaydı. Rusya, henüz Kafkasya'yı topraklarına katmadan önce Hıristiyan olmayan diğer halkları yönetme tecrübesine sahipti. Bu halklar arasında Müslümanlar da önemli bir çoğunluğa sahipti.

I. Petro döneminden itibaren İmparatorluk sınırlarında yaşayan farklı dini grupların inancına karışılmayacağı yolunda beyanlarda bulunuldu ise de, İmparatorluk sınırlarında yaşayan Ortodoks olmayan topluluklar, büyük sıkıntılara maruz kaldı. XVIII. yüzyılın ortaları ve XIX. yüzyılın başlarında durum biraz da olsa değişti. III. Petro ve II. Katerina döneminde Rusya'ya gelen heterodoks gruplara vatandaşlık verildi. Bilhassa II. Katerina döneminde Cizvitlere verilen ayrıcalıklar

²⁶¹ İ. Ya. Semenov, *İstoriya Zakavkazskih Molokan i Duhoborov*, Yerevan 2001, s. 50.

²⁶² Kartseva, "Voennoye Duhovenstvo v Natsionalnih...", s. 143-144.

²⁶³ RGIA, Fond 1276, op. 17, d. 477, list 2.

²⁶⁴ RGIA, Fond 1276, op. 17, d. 477, list 3.

diğer grupların lehine de genişletildi ve bir süre sonra mezhepler ve gizemli bazı örgütlenmeler ortaya çıktı.²⁶⁵

Bütün çabalara rağmen İmparatorluk idaresi, ortadoks bakış açısından bağımsız politikalar takip etmekte zorlanıyordu. Bunun uygulamaları Kırım'ın ele alınışından sonra da devam etti. II. Katerina, müftülük idaresini oluşturarak Müslümanların gönlünü kazanmak ve onları İmparatorluğun asli unsurları haline getirmek iddiasını taşısa da, bu toplumda o manada kabul görmüyordu.

1810 Temmuz ayında ilan edilen kanun gereğince, “*Farklı Dini İnanışlar için Ruhani İşler Temel İdaresi-Glavnoye Upravleniye Duhovnih Del Raznih (Inostrannih) İspovedaniy*” adı ile bir kurum oluşturuldu. Buna göre artık farklı inanışlarda olanların din işlerine İçişleri Bakanlığı'nda görevli, tam teşkilatlı olmayan bir ekip değil, özel olarak oluşturulmuş bir kurum bakacaktı. Ancak hukuki meselelerle eskiden olduğu gibi hukuk işlerinden sorumlu Senato (Pravitel'stvuyuşiy Senat) ilgilenecekti.²⁶⁶

Dini farklılıklara gösterilen hoşgörü I. Nikola dönemine gelindiğinde neredeyse durduruldu. Bu dönemde imparatorluğun resmi ideolijisi “*Ortodoksluk*”, “*monarşi*” ve “*milliyet*” kavramları üzerinden şekillendirildi. Ortodoksluk dışında kalan inançlar horlanmaya ve büyük baskılara uğramaya başladı. Bu sürecin, bazı değişiklikler olmakla birlikte, 1917'de imparatorluğun dağılışına kadar devam ettiği söylenebilir.²⁶⁷ İmparatorluk nüfusunun dini inanışlara göre yüzdelik dağılımı, 1897 nüfus sayımına göre aşağıdaki şekildeydi.

²⁶⁵ Aleksandra Andreyevna Dorskaya, “Pravovoy Status Poddannogo Rossiyskoy İmperii v Naçale XX veka: Veroyispovedniy Aspekt”, **İzvestiya Rossiyskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo Universiteta İm. A.İ. Gertsana**, Cilt: 2, Sayı 2, Sankt-Peterburg 2002, s. 215.

²⁶⁶ Ryamziya Madiyamovna İslemisova, “Gosudarstvennaya Politika v Sisteme Upravleniya Obrazovaniyem Tatar Rossii v XIX Veke (Na Primere Astrahanskoy Guberniy)”, **Vestnik Adıgeyskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya 3: Pedagogika i Psihologiya**, Sayı: 3 (143), Maykop 2014, s. 40.

²⁶⁷ Dorskaya, “Pravovoy Status Poddannogo...”, s. 215.

Tablo-35 İmparatorluk Nüfusu'nun Dini İnanışlara Göre Dağılımı							
	Avrupa Rusyası	Polonya Krallığı	Finlandiya	Kafkasya Krayı	Sibirya	Orta Asya	Tüm İmparatorluk
Ortodoks	83,44	0,5	1,96	43,5	86,4	8,1	70,8
Raskolnikov* (Avrılıkçılar)	1,50	0,1	-	1,0	2,3	1,3	1,4
Rum-Katolik	-	4,1	-	-	-	-	0,3
Ermeni-Gregorvan	0,06	-	-	12,5	-	-	0,8
Katolik	4,40	76,5	0,04	0,5	0,7	0,4	8,9
Protestan	3,60	5,4	98,00	0,2	0,1	-	5,2
Musevi	3,00	13,4	-	0,5	0,3	0,1	3,2
Müslüman	3,60	-	-	41,7	1,5	89,7	8,7
İdolopoklonnik* Putperest)	0,40	-	-	0,1	8,7	0,4	0,7

Kaynak: **Rossiya Entsiklopediçeskiy Slovar**, Leningrad, 1991, s. 86.

Gürcistan toprakları, etnik ve dini yapısı dikkate alındığında, adeta İmparatorluğun çok uluslu yapısının bir özetini yansıtıyordu. Musevi, Ermeni-Gregoryan, Müslüman, Ortadoks, Katolik, Protestan olanların yanı sıra, Rusya'nın bu toprakları ele geçirmesinin ardından iç bölgelerden buralara yerleştirdiği heteredoks gruplar, Malakanlar, Duhoborlar, Evangelistler, Lutherçiler gibi çok farklı kimlikler varlık gösteriyordu.

Tiflis'in merkezinde, birbirinden çok uzak olmamakla birlikte Ortadoks Kilisesi, Ermeni-Gregoryan Kilisesi, Katolik Katedrali, Sinagog ve Cami bir arada bulunuyordu. Buralarda ibadetlerini yerine getirenler, dışarıya çıktıklarında birbirlerini görüyor, çarşıda pazarda aynı ortamlarda buluşuyorlardı. Tiflis, bu

* XVII. Yüzyıldaki Kilise reformunu kabul etmeyerek Rus Ortodoks Kilisesi'nden ayrılanları tanımlamak için kullanılır. Bunlar aynı zamanda "Starobriyatı" yani eski inanışlılar olarak da adlandırılmaktaydılar. Ünlü Rus yazarlarından Dostoyevski, "Suç ve Ceza" romanındaki ana karakterinin adını "Raskolnikov" olarak belirlemiş ve kişinin toplumdaki soyutlanışını bu karakter üzerinden anlatmıştır. N. G. Georgiyeva v.d, **İstoriçeskiy Slovar**, Moskva 2015, s 423. F. M. Dostoyevski, **Prestupleniye i Nakazaniye**, Moskva 1983.

* Putperestlik inancına mensup kimse. Ahmed Sedad, **Russko-Turetskiy Slovar**, Konstantinopol 1310, s. 143

bağlamda değerlendirildiğinde çok kültürlü yapının Kafkasya'daki en önemli duraklarından birisi idi.

İmparatorluk, farklı dini yapıların, sınırlı olmak kaydıyla dini işlerini yürütebilmeleri için bir takım müesseseler oluşturdu. Her bir dini yapı için ayrı bir müessese teşekkülüne gidilmekle birlikte, bunların da bağlı olduğu “*Duhovnoye Vedomstvo*” adıyla bir “*Ruhani İdare*” meydana getirdi.

Ruhani İdare’yi aşan konularda Kafkasya Naibi ile bağlantı kuruluyordu. Onu da aşması halinde Rusya İçişleri Bakanlığı’na başvuruda bulunuluyordu.²⁶⁸ Ortodoksluk dışında Kafkasya Naibliği ile dini işleri bağlamında ilişki içerisinde olan dini gruplar Rum-Katolik, Gürcü-Katolik, Gürcü-Luteran, Ermeni-Katolik, Ermeni-Luteran, Ermeni- Gregoryan, İslam ve Musevilik idi.²⁶⁹

Ruhani İdare Ortodoksluk, Katoliklik, Ermeni-Gregoryan ve Lutheranlığı birer “*ispovedaniye*”, yani *dini mezhep* olarak tanımlarken, Müslümanlığı “*verouçeniye*” yani *din öğretisi* olarak tanımlamıştır. Bu tanımlama, İmparatorluk idaresinin dinlere eşit düzeyde bakmadığı ve öyle yorumlamadığı şeklinde yorumlanabilir. Ruhani İdare’ye bağlı olarak işleyen, her dinin kendi yapılanması mevcuttu. Ortodoksluk, bu alanda en güçlü yapılanmaya sahipti.

Gürcistan’da Hıristiyanlığın ilk yerleşmeye başladığı zamanlarda Gürcü Kilisesi, Konstantinopol’e bağlı hiyerarşik bir yapı içerisinde yer alıyordu. V. yüzyılda Tiflis şehrinin de kurucusu olan Kral Vahtang Gorgasali’nin ricası üzerine Bizans İmparatoru I. Lev’in izniyle, Patrik Anatoliy 472 yılında Msheta’ya Başpiskoposluk oluşturdu. VII. yüzyılda Mtsheta’daki Başpiskoposluk diğerleri ile aynı seviyede kabul edildi.²⁷⁰

Gürcistan Kilisesi, II. Katerina döneminde Rusya’nın Gürcistan topraklarındaki ilerleyişinin sonucu olarak, 1783 yılında Georgiyevski Antlaşması ile

²⁶⁸ Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: II, (Prilojeniye), Tiflis 1907, s. 145.

²⁶⁹ Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: II, (Prilojeniye), s. 145.

²⁷⁰ Romanovskiy, *Oçerki iz İstorii Gruzii...*, s. 437.

Rusya'nın himayesini kabul etti. 1811 yılında ise Petersburg'da yapılan toplantı neticesinde Gürcü Eksarhlığı kuruldu.²⁷¹

Gürcü Eksarhlığı, XIX. yüzyılın sonlarına kadar Kafkasya'daki Ortodoksların ana merkezi idi. Kafkasya'da bir diğer Eksarhlık, Kuzey Kafkasya'daki Stavropol Eksarhlığı olarak görülmektedir. Gürcü Eksarhlığı'na bağlı olarak Gürcü, İmereti, Sohum, Gürcü-Mingrelski ve Vladikavkaz piskoposlukları Güney Kafkasya'da Ortodoksların yaşadığı yerlerde faaliyet göstermekteydi. Piskoposluklardan ayrı olarak Ortodoksluğu öğretmek amacıyla çeşitli eğitim kurumları vardı. XIX. yüzyılın sonlarında Tiflis Ortodoksluk Ruhani Mektebi, ilahiyat fakültesi seviyesinde dini eğitim veriyordu. Yine Tiflis, Gori, Telav, Kutayis ve Mingreli de ruhani okullar bulunmaktaydı.²⁷²

Gürcü Eksarhlığı'nın "*avtokefal-otosefal*", yani kendi kendini yönetme talepleri 1905 olayları ile birlikte gündeme gelmeye başladı. Rusya iktidarı bu konuda sertlik yanlısı bir politika izliyordu ve bunu "*Rusifikatsiya*" (*Ruslaştırma*) uygulamalarıyla engellemeye çalışıyordu. 1905 yılında Gürcü Eksarhlığı'na Rusya'ya yakınlığı bilinen Nikon atandı. Nikon, Gürcü Kilisesi'nin özerkliğinin yeniden sağlanmasına karşı bir tutum sergiliyordu. Bu atama üzerinde yoğun tartışmalar yaşandı. Tartışmalar kan ile sonuçlandı ve Gürcü Eksarhlığı Başpiskoposu Nikon, 22 Mayıs 1908'de Tiflis'te öldürüldü. Bu hadise büyük yankı uyandırdı. Kafkasya Naibi'nden sonra Rusya İmparatorluğu'nun bölgedeki önemli temsilcisi konumunda olan ekzarhın öldürülmesi saldırının politik başarısını gösteriyordu. Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi, katillerin "*Zemlya ve Volya*" (*Toprak ve İrade*) adlı komünist-anarşist Tiflis organizasyonunun üyelerinden olduğunu açıkladı. Bu örgütün üyelerinin Sosyalist-Federalistler ile ilişkileri bilinmekteydi.²⁷³

Tiflis Guberniyası sınırlarında yaşayan Hıristiyanların dine karşı tutumunda farklılıklar bulunmaktaydı. Kimi muhafazakarların yanında dini vecibelerini yerine getirme konusunda esnek davranan gruplar da vardı. Dönemin kayıtlarından bununla

²⁷¹ Romanovskiy, *Oçerki iz İstorii Gruzii...*, s. 445.

²⁷² *Kavkazskiy Kalendar na 1892*, II. Otdel', Tiflis 1891, s. 271-291.

²⁷³ Mamulia Georgiy, "Sotsialist-Federalistskaya Revolyutsionnaya Partiya Gruzii v 1906-1914 godah", *XX Vek i Rossiya: Obşestvo, Reformı, Revolutsii*, Sayı: 1, Samara 2013, s. 32.

ilgili bilgilere ulaşılabilmektedir. Örneğin; Tiflis Gubernatörü, 1903 tarihli yıllık raporunda Gürcü nüfusun yoğunlukta olduğu Tioneti bölgesindeki dini yapıya değinmekte ve bölge halkının dini geleneklerinden bahsetmektedir. Rapora göre; bölgedeki Gürcüler dine karşı soğuk bir tutum sergilemekteydiler. Kiliselere çok ender gidiyorlar ve sadece çok özel günlerde belirli adetleri yerine getiriyorlardı. Bunlar arasında “*vaftiz*” geleneği, kiliseye gitmek için en önemli sebeplerdendi. Gubernatör, raporunda, bayram günlerinde dahi kiliselerin boş olduğunu, yalnızca din adamları ve öğrencilerinin bulunduğunu, onun dışında çok az kişinin ayinlere katıldığını belirtmektedir. Tioneti Uezdi’nin dağlık alanlarında yaşayanları yalnızca resmi olarak Hristiyan kabul etmenin mümkün olduğunu aktaran gubernatör, raporunun devamında bazı köylerde neredeyse Hristiyanlığın hissedilmediğinin altını çiziyordu. Bölge ahalisi yalnızca kilise yönetiminin zoru olduğunda kiliseyi ziyaret ediyordu. Yine gubernatörün iddiasına göre, ayrılıkçılar olarak adlandırılan “*Raskolnik*” ve “*Sektan*” lar Tioneti Uezdi’nde bulunmamaktaydı.²⁷⁴

Gürcülerden Kistinlerin bir kısmı Hristiyan bir kısmı da Müslümandı. Kistinlerin Hristiyanlığı muhafazakar nitelikte değildi. “*Vaftiz*” edilme durumları doğumdan üç ya da dört yıl sonra gerçekleşiyordu. Kızlarını Müslümanlar ile evlendiriyorlardı. Bu evliliklerin engellenmesi adına, kızının Müslümanla evlenmesine izin verenlerin toplumdan dışlanması gündeme geldi. Ancak bunun uygulanması mümkün olamadı.²⁷⁵

Halkın dini bağlarını kuvvetlendirmek için Gürcü Ekzarhlığı bir takım girişimlerde bulunuyordu. Gürcü Ekzarhlığı’na bağlı bazı kiliselerin vakıflarını desteklemek için halk arasında kiralama yoluna gidiliyordu. Din adamları bunun aynı zamanda halkın kilise ile bağlarını güçlendireceğini ve sürekli olarak bağlantıda kalmalarını sağlayacağını düşünüyordu. Üzüm bağları bu anlamda vakıfların en çok gelir getiren kalemi olarak görülüyordu. Bu araziler, ilk etapta beş yıllığına ve daha sonra uzatılarak kiraya verildi.²⁷⁶

²⁷⁴ STSA, Fond 17, op. 2, d. 458, list 17-18.

²⁷⁵ STSA, Fond 17, op. 2, d. 458, list 17.

²⁷⁶ RGIA, Fond 1574, op. 2, d. 89, list 76.

Katoliklik mezhebi varlığını Tiflis merkezde bulunan kiliseler ile sürdürmekteydi. Kafkasya'da bulunan Rum-Katolik inancına sahip insanlar kendilerini Rusya'nın Saratov kentinde bulunan ve Piskoposluk merkezi olarak gördükleri kuruma mensup hissettiklerinden, Kafkasya Naibliği'ne nadir olarak başvuruda bulunuyorlardı. Bazı önemli kararları Naibliğe bildirmek zorunluluğu dışında yönetime karşı bir sorumlulukları bulunmamaktaydı.²⁷⁷

Gürcü kökenli nüfusun çoğunluğu Ortodoksluk mezhebine mensup olmakla birlikte az bir nüfus Katolik mezhebine mensuptu. Katolik Gürcüler, Rum-Katolik Kiliselerine gidiyorlardı. Gürcülerin bir kısmının Katolik mezhebini benimsemesinin tarihi nedenleri bulunmaktaydı. Pompei hadisesinden sonra bütün Kafkasya'da Katolikliği anlatan misyonerlerin, Gürcistan'ın birçok bölgesinde faaliyette bulunması bu nedenlerin başında geliyordu.²⁷⁸

Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanmasının ardından da Katolik misyonerler bölgede faaliyetlerini sürdürüyorlardı. 1844 yılından alınan karar dahilinde Gürcistan'ın dışına çıkarıldılar. XIX. yüzyılın ikinci yarısının ilk çeyreğinde Gürcü ve Ermeni Katolikler yaklaşık 570 aileden ibarettiler. Ahıska bölgesinin Rusya'ya geçmesi ile birlikte Gürcü Katoliklerin sayısında artış olduğuna dair veriler bulunmaktadır.²⁷⁹

Aynı mezhepten olmalarına rağmen, Ermeni Katolikler zaman zaman Gürcü Katolikler üzerinde baskılar kurdular ve bunu yaparken Ermeni Gregoryan Mezhebine mensup olan soydaşlarından destek aldılar. Dönemin tarihçisi Semen Esadze'ye göre Ermenilerin bu baskıları sonuçsuz kaldı.²⁸⁰

Ermeni-Katolik nüfusun Tiflis Guberniyası'nda yoğunlaştığı yer Ahıska Uezdi idi. Bu Ermeniler, Ahıska Osmanlı Devleti hakimiyetinde iken İstanbul Rum-Katolik Piskoposuna bağlıydılar. Ahıska'nın Rusya'ya geçmesinin ardından General Paskeviç, Ahıskalı Katolik-Ermenilerin Tiflis'te bulunan ve doğrudan Vatikan'dan atanan piskoposlara tabi olmalarını emretti. Ermeniler ise bu yönlendirmeden hoşnut olmadılar ve 1834'yılı itibariyle çok sayıda dilekçe vererek kendilerini Latinlere tabi

²⁷⁷ *Kavkazskiy Kalendar na 1892*, II. Otdel', Tiflis 1891, s. 291-296.

²⁷⁸ Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: II, (Prilojeniye)..., s. 146.

²⁷⁹ Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*,. Cilt: II, (Prilojeniye)..., s. 146.

²⁸⁰ Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: II, (Prilojeniye)..., s. 146.

olmaktan kurtaran Ahıska özelinde bir oluşumun sağlanmasını istediler. Ermeniler Tiflis üzerinden Latin hakimiyeti altında olmaktan ise Saratov'da bulunan piskoposluğa yöneldiler. 93 Harbi'nin ardından imzalanan Berlin Antlaşması ile Kars ve Batum'un Rusya'ya terk edilmesinin ardından Artvin'de yer alan Ermeni-Katolik Piskoposluğu ile bağlantıya geçtiler.²⁸¹

Tiflis Guberniyası'nda bulunan Lutherciler kendilerini doğrudan Moskova'da bulunan Moskova Evangelist-Lutherciler Meclisi'ne bağlı olarak görüyorlardı. Bu Meclis doğrudan doğruya İçişleri Bakanlığı ile ilişki halindeydi ve sorunlarını bu bakanlık aracılığıyla çözüyordu. Bu anlamda Kafkasya Naibi Luthercilerin dini işleri ile ilgili karşılaştıkları problemlerle ilgilenmiyordu. Yine Lutheran mezhebine ait Tiflis'te kilise bulunmaktaydı.²⁸²

Ermeni-Gregoryan mezhebinin Kafkasya'daki en önemli müessesesi Eçmiyazin Katogikosluğu idi. Tiflis Guberniyası sınırlarında ise Tiflis Piskoposluğu, ona bağlı olarak da Ahıska ve Gori'de ruhani idare birimleri bulunmaktaydı. Tiflis Guberniyası sınırları dahilinde olmamasına rağmen Elizavetpol'de (Gence) de Tiflis Piskoposluğu'nun idari birimi bulunmaktaydı.²⁸³

Gregoryan Ermenilerin ayrılıkçı siyaset izlemeleri, Rusya Hükümeti'ni bu mezhebe yönelik bir takım önlemler almaya ve bu hareketi sindirmeye itti. 1865'de Katogigoslukla ilgili gerçekleştirilen özel konferansta Kafkasya Valisi Baryatinskiy, Eçmiyazin'in politik öneminin artmasının doğal sonucu "*bölücülük*" olarak kendini gösterecektir tezini ortaya attı. İçişleri Bakanı Petro Valuyev de Rusya'daki ve Rusya dışındaki Ermenilerin ulusal bağımsızlık emellerini dolaylı olarak da olsa destekleyebilecek her şeyden kaçınılması gerektiğinin altını çizdi.²⁸⁴ Bunun bir yansıması olarak 1903'de Ermeni Kilise mallarına el konulması kararı alındı.²⁸⁵

Rusya İmparatorluğu Bakanlar Kurulu'nda Dışişleri Bakanı tarafından sunulan "*Ermeni kilise mallarının sekülerleştirilmesi ve mallara el konulmasına*"

²⁸¹ Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: II, (Prilojeniyeye)..., s. 151-152.

²⁸² *Kavkazskiy Kalendar na 1892*, II. Otdel', Tiflis 1891, s. 291-296.

²⁸³ *Kavkazskiy Kalendar na 1892*, II. Otdel', Tiflis 1891, s. 291-296.

²⁸⁴ Paul Werth, "Kilise'nin Başı, İmparator'un Kulu: Rus İmparatorluğu'nun İç ve Dış Politikalarının Kesişme Noktasında Ermeni Katolikosu, 1828-1914, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 43, Ankara, 2012, s. 51.

²⁸⁵ *Kavkazskiy Kalendar na 1905 g*, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 30.

dair kanuna 17 bakandan yalnız 5 tanesi onay vermesine rağmen, Çar II. Nikola, 12 Haziran 1903'de kanunu onayladı.²⁸⁶ Bu onay bir anlamda Çar'ın Ermenilerin güçlenmesinden ve ayrılıkçı politikalar gütmelerinden rahatsız olduğunu ortaya koydu.

Kilise mallarına el konulması hadisesi Ermenileri, Rusya Hükümeti'ne ve Çar'a karşı isyana sevk etti. Çar'ın onayının ardından bir bildiri yayınlayan Tiflis'teki Ermeni Merkez Komitesi, bu yasanın sekülerleşme adı altında Ermenileri bitirme planı olduğunu iddia ediyordu. Komite ayrıca, bu gaddar monarşi yönetimine karşı herkesi direnmeye çağırıyordu. Bu direniş çağrısı etrafında birçok kişi toplandı.²⁸⁷ Tiflis günlerce devam eden Ermeni protesto hareketlerine sahne oldu. Çıkan olaylar sonucunda birçok Ermeni yakalandı ve yargılandı.²⁸⁸

Olayların büyümesi ve sonuçları itibariyle etkili olması Kafkasya Genel Valisi Golitsın'ın politikalarının eleştirilmesine neden oldu. Rus Genelkurmay Başkanı A. N. Kuropatkin günlüğünde olaylara bakışını şu şekilde aktarıyordu.²⁸⁹

“Kilise mallarına el konulması Ermenileri fena halde kızdırdı. Gürcü alayından Ermeniler silahları ile birlikte kaçmaya hazırlanıyorlar. Cephanelerin bir kısmını çaldılar. Ermeni papaz olayı yönlendiriyor gerekçesi ile onun için de bazı polis memurları tarafından suikast planları yapılmaktadır. Golitsın politikalarında yanılmakta ve birçok şeyi karıştırmaktadır”

Rus Genel Kurmay Başkanı Kuropatkin'in dediği gibi, Golitsın'ın Ermeni Kilise mallarına el konmasındaki rolü Ermeniler nezdinde derin bir öfkeye dönüşmüştü. Bu öfkenin sonucu, Golitsın'a suikast girişimi olarak kendini gösterdi. Tiflis'te eşi ile birlikte iken, üç Ermeni'nin saldırısına uğradı ve kafasından yaralandı. Olayın ardından Ermeni suikastçılar öldürüldüler.²⁹⁰

Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanlara yönelik politikası dönem dönem farklılıklar göstermekle birlikte, önyargılı ve taraflı bir biçimde gelişti. Rusya İmparatorluğu'nun 1552'de Kazan Hanlığı'nı ele geçirmesi ile birlikte bölge Müslümanları artık imparatorluğun tebaası olmuştu. Elde edilen yeni topraklar

²⁸⁶ B. T. Ovanesov, “Rol Armyanskoy Tserkvi v Obrazovatelnom Protsesse i Sblizhenii ee c Russkim Pravitelstvom (XIX-Naçalo XX v.), *İzvestiya İstoriya*, 63.3(2)522, 2009, s. 206.

²⁸⁷ M. B. Bagirov-H.Yu. Berdiyeva, *V Poiskah İstini Litso Armyanstva*, Bakü 2011, s. 121-122.

²⁸⁸ STSA, fond 17, op. 2, d. 428, list 1.

²⁸⁹ “Dnevnik A. N. Kuropatkina.”, *Krasniy Arhiv*, Cilt: 2, Moskva-Petrograd 1922, s. 92.

²⁹⁰ STSA, fond: 17, op:2, delo:412.

üzerinde kendi idari sistemini kurma çabasına giren Rusya İmparatorluğu, yeni tebaanın bu düzene uyum sağlamasına önem verdi. Bir anlamda bir süre İslam dinini tehdit olarak algılayarak baskıcı bir anlayış içerisinde hareket etti. Bilhassa kolonizasyon politikası çerçevesinde şehirlerde yaşayan Müslüman ahali kırsal bölgelere göç ettirildi, bu ahalinin terkettiği yerlere de Rus nüfus yerleştirildi.²⁹¹

Rusya yönetiminin Müslümanlara karşı uyguladığı bu politika, Müslümanları zaman zaman yönetime karşı ayaklanmalara teşvik etti. Pugaçev isyanında Ural-İdil sahasındaki Müslüman-Türk ahalinin II. Katerina idaresine karşı ayaklanmalara kitleler halinde katılması bu politikanın yansımasıdır. Bu politikada değişikliğe gitmenin gerekliliğini anlayan II. Katerina, Müslümanların devlet sisteminde bir yerinin olması gerektiği düşüncesinden hareketle, 1788’de Rusya Müslümanlarının dini işleri ile ilgilenecek bir müessesenin kurulması için girişimde bulundu. Bu girişimin bir sonucu olarak, merkezi Ufa şehrinde olan ve “*Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi*” adını taşıyacak bir müessesenin kurulmasını sağladı. Bu meclisin başına ilk müftü olarak Muhammed-Can Hüseyin adlı, Rusya’nın da güveninin kazanmış birisi tayin edildi. Ardından bazı şehirlerde camiler yapılmasına izin verilerek, Müslüman ahalinin sempatisi kazanılmaya çalışıldı.²⁹²

1810’da bu adım biraz daha ileriye taşınarak, Hristiyan olmayanların dini hayatlarıyla ilgili olarak karşılaştıkları problemlerin çözümü adına, yeni bir yargılama usulünü de kapsayacak bir yapı oluşturuldu. 1832’de bu yapı “*Ruhani İşler Birimi*” başlığı altında yeniden oluşturularak Rusya İmparatorluğu İçişleri Bakanlığı’na bağlandı ve bu oluşum 1917’ye kadar varlığını sürdürdü.²⁹³

1788’de merkezi Ufa şehrinde olmak üzere kurulan “*Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi*” Kafkasya’da da aktif hale getirilmeye çalışıldı. Bunun için daha II. Katerina döneminde Kabardino Knezliği ile konuşması için Kazan’dan Tacettin Efendi çağrıldı ve görüşlerinden faydalanılmak istendi. Daha sonra Kabardino Geçici Mahkemesi sekreteri Yakup Şardanov, Rusya’nın Kafkasya Ordusu’nda komutan

²⁹¹ Alper Alp, “Rus Çarlığı’nda Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi”, **Akademik Bakış**, Cilt: 7 Sayı 13, Kış 2013, s. 117-118.

²⁹² Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan...**, s. 285.

²⁹³ N. A, Konstantinova, “Sistema Upravleniya Musulmanskim Naseleniyem Vostochnoy Sibiri vo Vtoroy Polovine XIX- Naçale XX v”, **İzvestiya**, 4-2 (56), Barnaul 2007, s. 79.

olan Grabbe'den, Kazan ve Buhara'da yetişmiş önemli İslam alimlerinin Kafkasya'ya gönderilmesini istedi. Şardanov, planın uygulanması halinde Şeyh Şamil'in İslam için savaşmadığını ve yaptıklarının İslam'a karşı olduğunu, bu alimlerin camiilerde yapacakları konuşmalarla millete inandırabileceğini düşünüyordu. Bu plan reddedildi, ancak 1845'de Kafkasya Naibi M. S. Vorontsov, Çeçenistan'a Şamil'in aleyhine konuşacak Kırım kadısı Esker-Seid Efendi'yi gönderdi. 1852'de ise Orenburg müftülüğünden gaza ve cihat çağrılarına vaizleri ile karşı gelecek on ulemayı davet etti.²⁹⁴

Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya halklarına karşı uyguladığı ikili politika; yani kendisine karşı gelenlere karşı şiddetli savaş, geri kalanları ise bir şekilde sisteme dahil etme çabasının tek amacı Kafkasya'da tam hakimiyeti sağlamaktır. Bunun için her yolu denemek istediği, uygulamalarından anlaşılmaktadır.

Rus hakimiyetini kabul etmeyen Müslümanlar için Rusya'ya direnmekten başka seçenek kalmıyordu. Müslümanlar şariat hükümlerinin uygulanması gerektiği yerde, Müslüman olmayan bir halkın boyunduruğu altına girmeyi kabul edemiyordu²⁹⁵. Daha sonra bölge Müslümanlarının önemli bir bölümünün Türkiye'ye göç etmesinin altında da bu sebep yatmaktadır.

Kafkasya Müslümanlarının 1864'e kadar sürecek olan Rusya'ya karşı yaptığı etkili savaşın Rus idarecileri korkuttuğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bunun yanı sıra Müslümanlığa geçişlere karşı da mücadele etmek durumundaydı. Kilise Senatosu, Ortodoksluktan diğer dinlere geçecekler için sert önlemler almaya karar verdi. Ardından 15 Ağustos 1845'de yayınlanan bir kanunname, Hıristiyanlıktan İslamiyet'e geçeceklerin cezalandırılması ile ilgili bir hüküm yayınlandı. Buna göre; *"Müslümanlığı kabul eden kişi bütün haklarından mahrum kalacak ve 8 yıldan 10 yıla kadar kalelerde çalıştırılmak üzere sınırlara gönderilecektir."*²⁹⁶

Rus yazarlara göre; Kafkasya dağlıklarını bu denli dirençli kılan şey İslam'dan beslenen dini bir fanatizm idi. Gammer, Rusların bu düşüncelerinin Ruslardaki

²⁹⁴ Bobrovnikov-Babiç, *Severniy Kavkaz v Sostave...*, s. 105.

²⁹⁵ Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya'da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat", **Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi**, Bahar 2010, Sayı 25, s. 82-83.

²⁹⁶ Bobrovnikov-Babiç, *Severniy Kavkaz v Sostave...*, s. 105.

yabancı korkusu, geleneksel Rus şüpheciliği ve Müslüman karşıtlığı gibi unsurlara bağlamaktadır.²⁹⁷

Kafkasya’da Müslümanlığı tanımadan tam hakimiyet sağlayamayacağını anlayan Rusya, bölgeyi idare etmek anlamında çeşitli reformları uygulamaya koymaya başladı. 1847 yılında Tiflis’te Tiflis Müslüman Okulu adıyla “Şii” mezhebine bağlı olmak üzere bir eğitim kurumu yapılandırıldı.²⁹⁸ Hukuk alanında da önemli reform çabalarına girişildi. Rusya, diğer topraklarında uyguladığı hukukun, Müslümanların davalarında uygulanabilir olmadığını yönetim tecrübelerinden anlamıştı.

Sulh hakimlerinin yargıç üyelerinden değil, hükümetten atanmasıyla bölgede genel hukukun yönü belli olurken, “dağlı” diye tanımladığı Müslüman halklar için, sulh mahkemeleri uygulamalarının esas alındığı, *Dağlı Sözlü Mahkemeleri (Gorskiye Slovesniye Sudi)* kuruldu.²⁹⁹ Bu mahkemelerde şer-î yargılamanın uygulanmaya çalışılması, Rusya’nın bölge Müslümanlarının hayatlarını nizama koymayı öngören siyasetinin bir parçası olarak yorumlanabilir.³⁰⁰

Rusya’nın Kafkasya’yı hakimiyeti altına almasının ardından Müslümanların yönetimi daha büyük bir önem kazanmaya başladı. Kafkasya’nın Osmanlı ve İran devletlerinin etkisi altında kalması ve her an böyle bir etkiyi yeniden hissettirebilecek dinamiklerin olması, Rusya’nın bölgedeki Müslümanları, İmparatorluk düzenine zarar vermeden kontrol altına almayı zorunlu kılıyordu. Ne var ki mesele Kafkasya’nın mücadelecisi ve Rusya’nın kullandığı terimle “dağlı” halkları olunca bu o kadar kolay olmadı.

Tiflis Guberniyası’ndaki Müslümanların dini işlerdeki idari yapılanmasının, diğer mezheplere göre daha geç bir tarihte bir kurumsallaşmaya gittiği söylenebilir. XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Çar II. Aleksandr’ın onayı ile 05 Nisan 1872’de “Şii ve Sünni Toplumların İdaresine Dair” başlığı altında bir kanunname hazırlandı. Bu kanunnameye dayanarak Ocak 1873’de Tiflis’te “Şii ve Sünni Ruhani

²⁹⁷ Temizkan, “Kuzey Kafkasya’da Müridizmin...”, s. 20.

²⁹⁸ *Kavkazskiy Kalendar na 1905 g*, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 18.

²⁹⁹ «Ves’ Kavkaz» *İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik*, 3. Çast’ (Administrativniy Otdel) Tiflis 1903, s. 17.

³⁰⁰ Neflyuşeva, “Kuzeybatı Kafkaslarda Adigelerde...”, s. 16.

İdaresi” adıyla bir idari birim oluşturuldu ve 1917 Ekim devrimine kadar varlığını sürdürdü.

1872 tarihli Kanunnamenin esaslarına göre; bütün Kafkasya dahilinde *Şii* toplumunun temsilcisi olarak “*Şeyhülislam*”, *Sünni* toplumunun temsilcisi olarak ise “*Müftü*” görev yapacaktı. *Şeyhülislam* olarak Ahund Ahmet Hüseyin-zade, *Müftü* olarak ise Hacı Hamid efendi Mustafa Efendi-zade atandı. Kafkasya Valisi’nin onayı ile atanan bu temsilcilerin her ikisi de İmparatora ve onun ailesine sadakat yemini ettiler.³⁰¹

Merkezi Tiflis olan *Şii* ve *Sünni* Ruhani idarelerinin her biri kendine özgü bir şekilde yapılandırıldı. *Şii* Ruhani İdaresi’nin Tiflis’te bulunan idare binasında *Şeyhülislam*dan başka iki “*ahund*”*, bir sekreter ve onun yardımcısı görev yapmaktaydı. 1891 yılı verilerinden anlaşıldığı üzere o yıl görevli bulunanlar; *Şeyhülislam* Ahund Mirza Hasan Tairov, Ahund Mustafa Talibzade, Ahund Memed Hasan Movlazade, sekreter Kostin ve onun yardımcısı Hamza Bey idi. *Sünni* Ruhani İdaresinde ise *Müftü* Hüseyin Efendi Gaibov, Ahmed Efendi Molla Memedzade, Abdurrahim Efendi Hasan Efendizade ve sekreter Abbas Ağa Gaibov ile onun yardımcısı Mirza Seyfettin Seyidov görev yapmaktaydı.

Şii ve *Sünni* Ruhani idarelerindeki görevliler, aynı zamanda *Şii* ve *Sünni* mezheplerin genel kaidelerinin öğretildiği okullarda görev yapıyorlardı. Bu okullardan *Şii* Müslüman Okulu 1848; *Sünni* Müslüman Okulu ise 1873 yılında açılmıştı. *Şii* Müslüman okulunda dini ilimler *Şeyhülislam* Ahund Mustafa Talibzade, Rusça dersleri ise Paşa Bey ve Hasan Bey tarafından okutuluyordu. *Sünni* Müslüman Okulunda da benzer bir yöntemle eğitim sürdürülüyordu. Buna göre dini ilimler Hüseyin Ağaefendiyev, Rusça dersleri ise Samed Ağa Gaibov tarafından okutuluyordu.³⁰²

³⁰¹ Gela Guniava, **İslamskaya Obsına Kavkaza po Dokumentam Gruzinskih Arhivov 1800-1917 gg**, Kum 2013, s. 21.

* “İran ve Türkistan’da din âlimlerine verilen sıfat. Ahund kelimesi Çağatayca, Osmanlı Türkçesi, Yeni Uygurca ve Kazan Türkçesi dahil olmak üzere bazı Türk dillerinde yerini almıştır. Doğu Türkistan’da “efendi, üstat” karşılığı olarak kullanılmış, Batı Türkistan’da yüksek seviyedeki ulemâ, Kazan’da yüksek derecede dinî iş gören ve mahalle imamlarına nezaret eden baş imam da bu sıfatla anılmıştır”. Hamit Algar, “Ahund”, **DİA**, Cilt: 2, Yıl: 1982, s. 185.

³⁰² **Kavkazskiy Kalendar na 1891**, II. Otdel’, Tiflis 1890, s. 94.

1872’de benimsenen esaslar, Rusya İmparatorluğu’nun son bulmasına kadar, bütün Kafkasya Müslümanlarının yönetiminde önemli rol oynadı. İmparatorluk, Kafkasya Valiliği, Tiflis Guberniyası, Müslüman toplumunu ilgilendiren resmi yazışmalarını, Tiflis’te bulunan Şii ve Sünni ruhani meclisleri ile yapıyordu.³⁰³

Bütün Kafkasya şehir ve taşrasında görev alacak dini görevliler bu meclisler aracılığıyla gubernatörlüklere öneriliyor ve onlardan gelecek karar neticesinde atamalar yapılıyordu. Tiflis-Kutayis Guberniya Meclisi’nin Sünni Ruhani İdaresi 1883 tarihinde Tiflis Gubernatörlüğü’ne gönderdiği yazıda, Ahıska Uezdi’nin Tsiniski Mescidi’nde imam olarak görevli olan Molla Ali Şerif oğlunun, aynı uezdin Kildiyski Mescidi’ne geçme isteğinden bahsedilmektedir. Meclis bu konuda Kildiyski Mescidi cemaatinin de onayının alındığını ve kendileri açısından da bu geçişin uygun olduğunu bildirerek onay beklediğini ifade etmiştir.³⁰⁴

Cami veya mescitlere imam ve müezzin atamalarında cemaatin fikri sorulmaktaydı. Boş olan imamet cihetine Guberniya ruhani meclislerinin devreye girmesi ile imam atama önerileri, yine cemaatin onayı alınarak gubernatörlüğe sunulmaktaydı. Tiflis Gubernatörlüğü’ne sunulan 1883 tarihli ve Tiflis-Kutayis Guberniya Meclisi Sünni Ruhani İdaresi tarafından yazılan belgede, Niyalinski Mescidi’nde imamlık yapan Molla Ahmet oğlu Molla İbrahim’in yerine vakit kaybetmeden Hasan oğlu Molla Süleyman’ın atanması önerisi gubernatörlük kançılıryasına sunulmuştur.³⁰⁵

Kafkasya Genel Valiliği, Kafkasya’da istikrarı sağlamak için Şeyhülislam’ı Müslümanlar ile iletişim kurması için görevlendirebiliyordu. Ocak 1905’de, Kafkasya Genel Vali vekili Ya. D. Malama’nın Kafkasya Şeyhülislam’ını Tiflis, Gence, Erivan ve Bakü guberniyalarına ziyaret etmesi için görevlendirdi. Bu ziyaretinde dini kurumları ziyaret etmesini, onların faaliyetlerini denetlemesini, olumsuz durumlarda gerekli önlemleri almasını ve ziyaret sonrasında ayrıntılı bir raporu valiliğe iletmesini istemiştir.³⁰⁶

³⁰³ STSA, Fond 17, op. 1, d. 1601.

³⁰⁴ STSA, Fond 17, op. 1, d. 1610.

³⁰⁵ STSA, Fond 17, op. 1, d. 1601.

³⁰⁶ **Kavkaz**, Sayı: 28, 30 Ocak 1905.

Tiflis Müslüman ruhani meclislerinde görevli kadılar bulunmaktaydı. Şiilerin Tiflis-Kutayis, Elizavetpol (Gence), Bakü ve Erivan guberniyaları merkezleri ve uezdlerinde meclisleri vardı. Sünnilere ait meclisler ise, Tiflis-Kutayis, Bakü, Elizavetpol guberniyaları merkezleri ve uezdlerinde yer almakta idi.³⁰⁷

Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanlar arasında en fazla hac ziyaretini gerçekleştirenler Kafkasya Müslümanları idi. Bağdat'daki Rus konsolosları Panafidin ve Maşkov'un raporlarından edinilen bilgilere göre Rusyalı ziyaretçi sayısı yılda 12 ila 15 bin arasında değişmekteydi. Bu ziyaretçilerin çoğunluğunun Kafkasya'dan geldiği, Orta Asya Müslümanlarının katılımının oldukça az olduğu belirtilmekteydi. Ziyaretçilerin sayısı mevsime göre değişmekteydi ve yaz aylarında genellikle sıcak ve ziraat işleri nedeniyle sayı azalmaktaydı.³⁰⁸

Tiflis Guberniyası'ndaki Müslümanların hac ziyaretleri kimi nedenler ile kesintiye uğrayabilmekteydi. En önemli nedenin salgın hastalıklar olduğu görülmektedir. 1874'de Arabistan'da ortaya çıkan veba salgını nedeniyle Rusya İçişleri Bakanlığı, Rusya vatandaşı Müslümanların Mekke'ye hac vazifelerini yerine getirmek üzere karayolu üzerinden gitmelerini geçici olarak yasakladı. Bu yasak ancak altı yıl sonra kaldırıldı. Rusya İçişleri Bakanlığı'nın Kasım 1880'de, Tiflis Gubernatörü'ne gönderdiği yazıda, geçici olarak kabul edilen hac yasağının, tıp konseyinin de onayı alınarak artık gerekliliğinin kalmadığı ve kaldırıldığını bildirildi.³⁰⁹

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Kafkasya'dan yapılan Hac yolculuklarının belli bir düzene girdiği söylenebilir. Bu durum, hac kervanlarını ayarlayan ve rehberlik eden “çavuşlar” sayesinde bu seviyeye ulaştı. Yolculukları düzenleyen kişilerin bir kısmı yerlilerden, bir kısmı da bir şekilde gayrî kanunî yollardan Rusya sınırlarına giren Türk ve Araplardan oluşmaktaydı. hac yolculuğu Kafkasya sınırlarından İran Kirmanşah kavşak noktasına, daha sonra Türkiye ile sınırı olan Hanekin'den Bağdat'a, oradan da Arap çöllerinden geçerek Mekke ve Medine'ye uzanıyordu. Deniz yolu ile gitmek isteyenler ise Batum'dan yapılan

³⁰⁷ **Kavkazskiy Kalendar na 1892**, II. Otdel', Tiflis 1891, s. 295-298.

³⁰⁸ Alfina Sibgatullina, **İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler**, İstanbul 2014, s. 27.

³⁰⁹ **STSA**, Fond 26, op. 2, d. 2113, list 3.

seferlerle İstanbul'a gitmeyi tercih ediyorlardı. Bu yol Kafkasya Müslümanları için en güvenli yoldu. Ulaşım Rusya Denizcilik ve Ticaret Şirketi, Kuzey Denizcilik ve Gönüllüler ile Türk şirketi Hidiviye gibi şirketler tarafından sağlanmaktaydı.³¹⁰

³¹⁰ Sibgatullina, **İki İmparatorluk Arasında...**, s. 27-34.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MERKEZİYETÇİ POLİTİKANIN SINIRLARI VE SİYASAL GELİŞMELER

A) MERKEZİYETÇİLİĞİN RUSLAŞTIRMA POLİTİKASINA EVRİMİ

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar tam anlamıyla Kafkasya'ya hakim olamayan Rusya, Kafkasya halkları üzerindeki politikasını daha esnek bir zeminde yürütüyordu. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu politikasını idari, ekonomik ve politik anlamda tam hakimiyet esasına yöneltti.¹

Rusya İmparatorluğu, doğu ve güney guberniyalarında Fin ve Türk kabileler ile çoğunluğu Müslüman olan bir halk kitlesini yönetiyordu. 1897 Genel Nüfus Sayımı'na göre; İmparatorluğun toplam nüfusu içerisinde Ortodoks mezhebine mensup olanlar % 70,8 ile birinci sırada yer alıyordu. Ortodoksların ardından % 8,9 ile Katolikler, % 8,7 ile Müslümanlar, % 5,2 ile Protestanlar, % 3,2 ile Yahudiler, % 1,4 ile Heterodoks gruplar, % 0,8 ile Ermeni-Gregoryanlar ve küçük oranlarla diğer gruplar sıralanıyordu. Bu oranlar bölgelere göre farklılıklar gösteriyordu. Örneğin Kafkasya'nın toplam nüfusun % 41,7'sini Müslümanlar oluştururken, bu oran Orta Asya'da % 89,7'ye ulaşıyordu. Polonya'daki toplam nüfusun % 76,5'ini de Katolikler oluşturuyordu. Yahudi nüfusun yoğunlaştığı yer Polonya toprakları olarak görülürken, Protestanlar Finlandiya'da yaşıyorlardı.²

Rusya, nüfus yapısını kendi lehine çevirmek ve yönetimde rahatlamak adına, bilhassa XIX. yüzyılın son otuz yılında Ortodoks ve Rus olmayan halklar üzerinde "*Rusifikatsiya*" (Ruslaştırma) politikasını, arttırarak sürdürdü. Bununla bağlantılı olarak Kilise yönetimi, "*Verootstupnik*" (Dininden Dönenler) i bulmak ve vaftiz etmek için büyük çaba gösterdi. Eğitim alanında gayri Rus unsurlara ait olan okullar kontrol altında tutulmaya çalışıldı.³

¹ Oçerki İstorii Gruzii Guriziya v XIX. veke, Cilt: V, Tbilisi 1990, s. 337.

² Rossiya Entsiklopedičeskiy Slovar, Leningrad 1991, s. 86.

³ İstoriya XIX Veka, Editörler: Lavissa ve Rambo, Cilt: 8, Moskva 1939, s. 296.

“*Rusifikatsiya*” ile “*asimilasyon*” kavramları arasında bazı benzerlikler bulunmakla birlikte, kendine özgü bir takım farklılıklar barındırmaktaydı. Rus literatüründe “*Rusifikatsiya*” diye adlandırılan politikanın esas amacı, Rus kültürünü özümsetme olarak açıklanıyordu. “*Asimilasyon*” ise bu özümseme süreci, kendiliğinden ve farkında olmadan gerçekleşiyordu. Bazı yazarlar “*Rusifikatsiya*” yı bir “*kültür soykırımı*” olarak da tanımlamanın mümkün olduğunu iddia ediyorlardı.⁴ Rusifikatsiya politikası ile Rusya İmparatorluğu’nun bütünlüğünü sağlamanın amaçlandığını öne süren tarihçi Aleksey İliç Miller, “*Rusya’nın devlet milliyetçiliği çerçevesinde, bünyesinde yaşayan diğer etnik grupların ayrılık heveslerini önlemeye çalıştığı*”nın altını çiziyordu.⁵

İkinci Katerina döneminde Kafkasya’ya doğru hakimiyetini güçlendiren Rusya İmparatorluğu, burada Rus nüfusu yerleştirmeyi ve bununla bir kolonizasyon politikasını uygulamayı amaçladı. Bu amaç doğrultusunda Rusya’nın merkez guberniyalarından soylu ve toprak ağaları getirilerek bu dönemde Rusya’nın kontrolünde olan Terek ve Kuban taraflarında 20 yıllığına (1785-1804) işleyebilecekleri topraklar verildi. Ayrıca bazı Kazak birliklerini de aynı imtiyazdan faydalanma imkanı tanındı.⁶ Rusya’nın XIX. yüzyıl başlarında Kafkasya’yı ele geçirmesi ve ardından kendi idari düzenini kurması, bölgede yeni bir dönemin başlangıcı oldu.

Kafkasya idari düzenini yerleştirme çabaları, ilk etapta meyvelerini veremedi. İmparatorluğun diğer bölgelerindeki idari düzenin aynısının burada uygulanması hedeflenirken, Kafkasya’nın kendine özgü karakteri buna müsaade etmiyordu. Bunu aşmak için soyluların nüfuzundan yararlanmak adına, onların yönetimin bazı organlarında yer almaları sağlandı.⁷

⁴ Aleksandr Şelkaçev, “Obsujdeniye na Predsobornom Prisutstvii Voprosa ob Avtokefalii Gruzinskoy Tserkvi”, **Yejegodnaya Bogoslovskaya Konferentsiya Pravoslavnogo Svyatotihonovskogo Gumanitarnogo Universiteta**, Sayı: 22, Moskva 2012, s. 50.

⁵ Viktor Borisoviç Kior, “Gosudarstvennaya Natsional’naya Politika v İmperskoj Rossii”, **Vestnik Rossiyskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta**, Sayı: 4, Moskva 2010, s. 206.

⁶ Yelena İsaakovna Kobahidze, “K Voprosu o Roli Kolonizatsii v Politike «Rusifikatsii» Severnogo Kavkaza (Vtoraya Polovina XIX-Naçalo XX V.)”, **İzvestiya Soigsi**, Sayı: 13 (52), Vladikavkaz 2014, s. 9.

⁷ Perihanum Ferezullayevna Ragimova, “Politika Rossiyskogo Pravitel’sstva v Natsional’nih Okrainah v XIX-Naçale XX vv.”, **Vestnik Krasnoyarskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo Universiteta im. V. P. Astaf’eva**, Sayı: 3, Krasnoyarsk 2010, s. 231.

Rusya kolonizasyon politikasını uygularken, Avrupa'nın veya genel olarak batı medeniyeti diye adlandırılan yayılmanın argümanını kullanıyordu. İmparatorluğa göre dünya medeni ve medeni olmayan topraklar gözüyle algılanıyordu. Bu anlamda Rusya İmparatorluğu Kafkasya'da yayılırken oralara medeniyet götürdüğü iddiasını taşıyordu.⁸

Rusya, medeni görmediği toplumla iletişim kurmanın farklı yollarını denese de, çoğunlukla sertlik yanlısı politika uyguladı. 1856'dan 1882 yılına kadar Rusya Dışişleri bakanı olarak görev yapan ve “*şansölye*” ünvanına layık görülen Aleksandr Mihayloviç Gorçakov, Rusya'nın bakış açısını şu sözlerle açıklıyordu: “*Asya halkları yalnızca etkili bir güce saygı duyuyor. Bunun dışındaki yöntemler henüz hiçbir etki gösteremiyor*”.⁹

Kırım Savaşı ile farklı bir boyut kazanan Rus Milliyetçiliğinin, devlet içerisinde yükselmesi II. Aleksandr döneminde etkilerini göstermeye başladı. III. Aleksandr'dan itibaren de bu politikanın güçlü bir şekilde devamı savunuldu. III. Aleksandr, Rus hakimiyetinin Rusça'nın yayılması ve Ortodoksluk inancına saygının sağlanması ile güçleneceğine inanıyordu. Milli politika sayesinde devletin hem iç hem de dış güvenliğinin sağlanacağı düşüncesine sahipti. Bu politika devletin birçok kurumunda ve yönetim biçiminde bir takım yenilikler yapmayı gerektiriyordu.¹⁰

Çar II. Aleksandr'ın, 13 Mart 1881'de bir suikast sonucu Petersburg'da öldürülmesinin hemen ardından, 29 Nisan 1881'de otokrasinin güçlendirilmesi hakkında bir bildiri yayınlandı. Bu bildiriye 14 Ağustos 1881'de “*düzenin sağlanması için özel önlemler getiren kanun*” un kabulü izledi. Bu kanun ile devletin güvenliği ve kamu düzenini sağlamaları için gubernatörlere olağanüstü yetkiler verildi. Bu sayede merkezden uzak bölgelerde asayişin sağlanması ve iç karışıklıkların yayılmasını engellemek hedeflendi. III. Aleksandr, iktidarının ilk yıllarında buna benzer kararlar almaya devam etti. Liberal bakanlar ve idarecileri görevden aldı ve yerlerine kendi ideolojisine yakın durabilecek kişileri atadı. 1881

⁸ Zahida Alizade, “Natsional’no-Kolonial’naya Politika Tsarskovo Pravitel’sstva na Tsentral’nom Kavkaze”, **Kavkaz i Globalizatsiya**, Cilt: 1, Sayı: 5, 2007, s. 161.

⁹ Alizade, “Natsional’no-Kolonial’naya Politika...”, s. 162.

¹⁰ Kior, “Gosudarstvennaya Natsional’naya...”, s. 207.

yılı Mayıs ayında İçişleri Bakanı Loris-Melikov istifa etti ve yerine Nikolay Paloviç İgnatyev geçti.¹¹

Yapılacak değişikliklerin imparatorluğun uç bölgelerinde, bilhassa Kafkasya ve Polonya gibi yerlerde daha etkili sonuçlar vermesi için buralarda idari yapı değişiklikleri gerçekleşti. Kafkasya'da 1882'de Kafkasya Genel Valiliği ihdasına gidildi ve 1905 yılında naibliğin tekrar kabulüne kadar bölge bu idari yapı ile yönetildi. Sınır bölgelerinde idarecilerin yönetme yeteneği büyük önem arz ediyordu. Rusya hassas bir süreçte olduğunun farkında idi. Rusya Hükümeti bu süreçte yerel yöneticilerin bölgelerindeki yerel elitler ile iletişim içerisinde olmalarını ve onların da sürece dahil edilmelerini istiyordu. Bu elitlerin daha sonra yerel yöneticilerin kontrolünde yerel ahali üzerinde etkide bulunmaları bekleniyordu. Yerel yöneticilerin yanısıra bilgisine başvurulacak uzmanlar ve etnik grupların temsilcileri de bu süreçte rol alıyorlardı. Askerler, din adamları, öğretmenler, doktorlar, mühendisler ve köylüler sürecin gerektirdiği şekilde katkıda bulunuyorlardı.¹²

1860'lı yılların sonundan itibaren Kafkasya'da Rus kökenli nüfusun artmasını, 1880-90'lı yıllarda Rus nüfusun bölgeden geri dönmemesi için yapılanlar izledi.¹³ Kafkasya yönetimi, Rus çiftliklerini diğer etnik grupların yaşadıkları köyler arasına da dağıtarak nüfusun karışımını sağladı. Bunun Rus kültürü ve medeniyetini yaymak için en önemli araç olduğu konusunda ikna olmuş görünüyordu. Yönetime göre, Rusya'nın iç kesimlerinden gelen Rus köylüleri kiliseleri, okulları ve varlıkları ile bölgenin refahına katkı sağlıyorlardı.¹⁴

Nüfusun karışık olarak yerleştirilme çabası, halklar arasında kültürel etkileşimi kaçınılmaz kıldı. 1909 yılında Bilimler Akademisi'nin yapmış olduğu etnografik gezi araştırması bu anlamda ilginç sonuçları içermekteydi. Araştırmaya göre, Tiflis Guberniyası'nın dört uezdinde (Tiflis, Borçalı, Signah ve Telav) konuşulan Rusça'da yerel nüfustan alınan kelimelere ve ifadelere rastlanmaktaydı. Ruslar Gürcü, Türk, Ermeni ve diğer halkların sık kullandıkları kelimeleri almışlardı. Rusların bölgede Türk kökenlilerden aldıkları kelimelerden bazıları şunlardı: aba,

¹¹ Kezban Acar, **Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya**, İstanbul 2009, s. 292.

¹² Kior, "Gosudarstvennaya Natsional'naya...", s. 212.

¹³ Kobahidze, "K Voprosu o Roli Kolonizatsii...", s. 10.

¹⁴ Kobahidze, "K Voprosu o Roli Kolonizatsii...", s. 12.

avara, adat (adet), ahmah (ahmak), aşarıt, bayguş, barhan, beşkeş (peşkeş), çörek, ustabaşı, çuval, çüt' (çift sürmek) vs.¹⁵

İmparatorluğun Kafkasya halkları üzerindeki politikası insana, mekana ve zamana göre değişiklik gösterebilmekteydi. Yönetimin halklara yaklaşımı eşit mesafede değildi.¹⁶ Bu anlamda Rus veya Slav kökenlilerin İmparatorluğun diğer halkları “*inorodtsı*” lar üzerinde bir hegemonyası veya deyim yerinde ise “*tepeden bakma*” sı söz konusu idi. “*İnorodtsı*” kelimesi imparatorluğun slav olmayan halklarını tanımlamak için kullanılıyordu. Osmanlıdaki “*gayr-i müslim*” kelimesi dini bir karakter taşıırken, bunun Rusya'daki karşılığı sayılabilecek “*inorodtsı*” kelimesinin etnik anlamı öne çıkıyordu.

Slav olmayan, ancak Hıristiyan olanlar “*inorodtsı*” olarak sayılmakla birlikte, Müslümanlara göre daha rahat bir yaşam sürebiliyorlardı. Devletin sunduğu eğitim başta olmak üzere diğer sosyal hizmetlerden Müslümanlara oranla daha iyi şartlarda faydalanabiliyorlardı. İmparatorluğun tebaya yaklaşımı esasen iki yönde idi. Bunlardan birincisi eğer Rus olmayan halklar iktidara tabi olduğunu ilan eder ve Rus hakimiyetini kabul ederse bir takım imtiyazlar ile ödüllendiriliyordu. Bu bir süre sonra entegrasyonu da hızlandırıcı etkide bulunuyordu. Ancak eğer tabi olunmuyorsa iktidar bunu bir tehdit olarak algılıyor ve askeri gücünü devreye sokuyordu.¹⁷

Rusifikatsiya politikası üç temel yapı üzerinden yürütülmekteydi. Bunlar Rus Ortodoks Kilisesi, Devlet iktidarı ve eğitim sistemi idi. Ruslaştırma yolunda bunların her birinin kendine özgü uygulamaları vardı.¹⁸

Ruslaştırma politikası Rusya İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde uygulanıyordu. İmparatorluğun batı guberniyalarında (Minsk, Kiev vs.) eğitim sistemi en önemli araç olarak kullanılıyordu. Rusya'nın batı guberniyalarında hakimiyet sağlamasından önce buralarda yerleşen Leh kültürü ve etkisinin izleri devam

¹⁵ B. O. Mihaylov, *Nyekotoriya Osobennosti Yazıka Russkih Voennih Poselyan' Tiflisskoy Gubernii*, S-Peterburg 1911, s. 2-10.

¹⁶ Alizade, “Natsional'no-Kolonial'naya Politika...”, s. 162.

¹⁷ Dmitriy Alekseyeviç Nikotin, “Natsional'ny Faktor Transformatsii Politiçeskogo Rejima v Rossii: İstoriçeskiy Opıt i Sovremennost’”, *İstoriçeskiye, Filofofskiye, Politiçeskiye i Yuridiçeskiye Nauki, Kul'turologiya i İskusstvovedeniye. Voprosı Teorii i Praktiki*, Sayı: 7-2 (57), 2015, s. 118.

¹⁸ Maksim Viktoroviç Pulkin, “Tri Oblika Rusifikatsii v Karelii”, *Vestnik Evrazii*, Sayı: 3, Moskva 2005, s. 107.

ediyordu. Bu guberniyalarda kalan Leh nüfus ise ekonomik güçlerinin yanısıra bölgenin kültür hayatındaki güçlerini devam ettirmeyi amaçlıyorlardı. Kültürel olarak en büyük etki dini alanda görülüyordu. Rus soylular da bundan etkilenecek Katolik mezhebine geçmişlerdi. Bu anlamda batı guberniyalardaki “*Rusifikatsiya*” politikası, “*Lehleştirme*” nin etkisini kırmak ve Rus hakimiyetini sağlamak olarak ortaya çıkmıştı.¹⁹

“*Eğitim*” faktörü “*Rusifikatsiya*” politikasının en önemli dayanaklarındandı. XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başlarında Rusya Hükümeti, farklı etnik gruplardan olanların eğitiminde devletin çıkarlarını ön planda olduğu bir kontrol sistemini uygulamaya çalıştı. Bu süreç içerisinde Rus olmayanların eğitimine yönelik kabul edilen dört kanun yürürlüğe kondu. Bunlardan sonuncusu “*İnorodtsılar için İlkokullar Hakkındaki Kanun*” adıyla 1913 Temmuz ayında kabul edildi. Bu kanunla Rusya Hükümeti’nin eğitim konusunda sert önlemler aldığı; eğitim alacakların kimliği, öğretmenlerin ve deslerde kullanılacak materyallere kadar karıştığı bir sistemi uygulamaya koydu.²⁰

XIX. yüzyılın son çeyreğinde İmparatorluğun Ruslaştırma politikası Kafkasya’nın Rusya ile her yönden bütünleşmesi amacını taşıyordu. Farklı kültürlerin ve birçok etnik grubun birlikte yaşadığı Kafkasya bu özelliği ile İmparatorluğun sertleşen Ruslaştırma politikası için bir tehdit unsuru olarak görülüyordu. Bu durumu ortadan kaldırmak için ilk etapta Ermeni-Gregoryan kiliseleri aleyhinde adımlar atıldı. Ardından Gürcü dilinin kullanılmasının yasaklanması geldi. Alınan bu önlemler bu halkların iktidara öfkelerini arttırdı ve onunla savaşmanın yollarını aramaya sevk etti.²¹

Rus olmayanların kültür, yazı, edebiyat, tiyatro ve diğer faaliyetlerinde bir takım engeller çıkarılmakta ve bu bağlamda dillerini geliştirmelerinin önüne

¹⁹ Natalya Aleksandrovna Uvarova, “Gosudarstvennaya Politika v Sfere Obrazovaniya na Zapadnih Okrainah Rossii v Kontse XIX-Naçale XX v. Kak Çast Natsional’noy Politiki”, **Vestnik Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. A. C. Puškina**, Cilt: 4, Sayı: 1, Sankt-Peterburg 2012, s. 72.

²⁰ P. K. Daşkovskiy-E. A. Şerşnyöva, “Musulmanskoe Obrazovaniye v Zapadnoy Sibiri v XIX-naçale XX v.”, **İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, Sayı: 4-1, Barnaul 2011, s. 69.

²¹ Nikotin, “Natsional’nyy Faktor Transformatsii...”, s. 118.

geçilmekteydi.²² XIX. yüzyıl Rusyası fikir adamlarından Mihail Nikiforoviç Katkov (1818-1887)'a göre, Rusya İmparatorluğu “*milli devlet*” olarak şekillenmeli idi. Katkov şu sözlerle bu düşüncesine açıklık getirmekteydi:²³

“Rus olmayanlar da bu bağlamda kendi dillerini, dinlerini ve kültürel zenginliklerini koruyabilirlerdi. Bu durum devletin bütünlüğüne bir tehdit oluşturmuyordu, ancak tek bir hukuk, yönetim sisteminin yanısıra devletin tek dili olmalıydı. Rusya için en büyük tehlike bünyesindeki milletlerin ayrılık fikri ve bağımsız devlet kurma hevesleridir”.

Gürcü kökenli bazı yazarlar, Rusya İmparatorluğu'nun Gürcistan topraklarına egemen olması ile birlikte bölgenin birçok bakımdan geliştiğini kabul etmektedir. Onlara göre bu gelişim, Gürcü toplumunun bilinçlenmesine ve kendine güven duymasına katkı sağladı. Ancak Rusya'nın bazı dönemlerde Rus olmayan halklar üzerinde baskı kurma çabası ve onları Rus kimliğinde buluşmaya zorlaması birçok problemi beraberinde getirdi. Çarlık Rusyası'nın güçlü ve soylulardan oluşan bürokratlarının askeri politikalar uygulama arzusu ve Rus olmayan halkların asimilasyonuna yönelik girişimler bu halkların kendilerini adeta bir açık hava hapisanedeymiş gibi hissetmesine neden oluyordu. 1860'lı yıllardan itibaren Gürcü dilinin okullarda öğretilmesine sınırlandırmalar getirildi. 1890'lardan sonra resmi devlet kurumlarında Gürcüce kullanılmasını yasakladı. Baskıcı politikalar 1880 ve 90'lı yıllarda doruk noktasına ulaştı.²⁴

Rusça'nın tek dil olarak bütün alanlarda varlık göstermesini amaçlayan kararlar ardı ardına alınmaya başlandı. 1880'li yıllardan itibaren Çar Hükümeti Müslümanların dini eğitimi ile ilgilenen Mollaların Rusça bilmelerini şart koştu. Bu şart 16 Temmuz 1888'de yasalaştı. 11 Ekim 1890'da Mollaların Rusça bildiklerini belgelemek için sınava girmelerini zorunlu hale getiren yasa kabul edildi.²⁵

Rusifikatsiya veya *Hıristiyanlaştırma* politikası sonucunda Tiflis Guberniyası'nda, bilhassa Müslüman nüfusun ne kadarının din değiştirdiğine dair önemli ipuçları söz konusudur. 1897 ve 1906 yılı nüfus verileri dikkate alındığında,

²² Alizade, “Natsional’no-Kolonial’naya Politika...”, s. 163.

²³ Ragimova, “Politika Rossiyskogo Pravitel’sstva...”, s. 226.

²⁴ **Oçerki İstorii Gruzii Guriziya v XIX. veke**, Cilt: V, Tbilisi 1990, s. 337-338.

²⁵ Aleksandr Kobzev, “Tatarı-Musul’mane Srednego Povolj’ya: Etničeskaya İdentičnost’ i Sluhi o Nasil’svennom Kreşenii”, **Vestnik Evrazii**, Sayı 3, Moskva 2004, s. 92.

bu politikanın başarıya ulaştığı söylenemez. Hıristiyan nüfus miktarına bakıldığında, bunun etnik olarak Hıristiyan topluluklardan oluştuğu görülmektedir. Müslümanların nüfusu ise etnik aidiyetlerin sayıldığı nüfusla yakın veriler vermektedir.²⁶ Ancak, Kafkasya dışındaki diğer bölgelerde, *Rusifikatsiya* politikasının bazı sonuçlar aldığı söylenebilir. Örneğin Volga-Ural bölgesi Kilise idaresinin istatistiklerine dayandırılan verilerde 1866'dan 1905 yılına kadar toplam 6040 kişinin Müslümanlıktan Hıristiyanlığa geçtiği belirtilmektedir.²⁷

Eğitim boyutunda düşünüldüğünde ve Rusça okuma-yazma oranı esas alındığında Rusya Hükümeti'nin Ruslaştırma konusunda pek başarılı olduğu söylenemez. Rusçayı Gürcü nüfus arasında arttırmak adına 1892'de Tiflis'te bir kütüphane açıldığı²⁸ ve okullarda Rusça'nın zorunlu hale getirildiği uygulamalar sonrası oranlara bakıldığında başarılı bir sonuç elde edilmediği kanaatine varılabilir. 1897 nüfus sayımına göre, Tiflis Guberniyası genelinde Rusça okuma-yazma oranı en fazla erkek nüfusta görülüyordu. Ruslardan 50.764 erkeğin 22.886'sı; 35.008 kadından ise 8.802'si Rusça okuyup yazabiliyordu. Ruslar dışında diğer milletler özelinde bakıldığında okuma-yazma oranı çok düşük seviyelerdeydi.

Ermenilerin okuma-yazma oranına bakıldığında 105.035 erkekten 10.467'si; 91.154 kadından ise 5.460'ı Rusça okuyup yazabiliyordu. Gürcülerin okuma-yazma oranı nüfus miktarı dikkate alındığında diğer milletlere göre daha düşük kalmaktaydı. 251.596 erkekten 14.854'ü; 216.035 kadından ise 6.862'si Rusça okuyup yazabiliyordu. Guberniyada yaşayan Türklerin Rusça okuma-yazma oranı ise çok

²⁶ Ortodokslar guberniya genelinde 584.821 kişi ile nüfusun %55,64'ünü oluşturmaktaydı. Guberniya nüfusunun %17,98'ini de 189.028 kişi ile Müslümanlar oluşturuyordu. Ortodoks nüfus içerisinde en yoğun nüfus Gürcülere aitti. Gürcüler 467.631 kişi ile nüfusun %44,29'unu oluşturmaktaydılar. Gürcülerin ardından Ermeniler 196.189 kişi ile %18,67, Türkler (Başkurt, Çuvaş, Karaçay, Kumuk, Nogay, Türkmen olarak sayılanlar hariç) 107.383 kişi ile %10,22, Ruslar ise 85.772 kişi ile toplam nüfusun %7,53'ünü oluşturmaktaydılar. Türk-Tatar dil grubu altında sayıldığında guberniya genelindeki Türk kökenli nüfusun toplamı 132.480'i buluyordu. Müslüman nüfus içerisinde etnik olarak Kürt, Gürcü, Çerkes ve diğer gruplar dahil olduğunda rakam Müslüman nüfus oranına denk geliyordu. **Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya**, Sankt-Peterburg 1905, s. . XIV-XV ve 80-81.

²⁷ Radik Ravil'yevič İshakov, "Politika Religioznoy Unifikatsii Tatar-Musul'man Volgo-Ural'skogo Regiona v 1860-1905-h gg. Opıt İstoriko-Statistiçeskogo Analiza", **Filologiya i Kul'tura**, Sayı: 2 (28), Kazan 2012, s. 262.

²⁸ **Kavkazskiy Kalendar na 1905 g.**, Tiflis 1904, (II. Otdel-Razniya Svedeniya), s. 26.

daha gerilerdeydi. 73.112 erkekten 790'ı; 59.368 kadından ise yalnızca 95'i Rusça okuyup yazabiliyordu.²⁹

XX. yüzyılın ilk yıllarında Tiflis Guberniyası'nda meydana gelen işçi ayaklanmaları ve milli karakter kazanan örgütlenmeler Tiflis Gubernatörlüğünü Rus olmayan unsurlar konusunda önlem almaya yönlendirdi. Tiflis Gubernatörü, Kafkasya Genel Valisi Golitsın'e bu konuda adımlar atılmasının gerekliliğini anlattığı mektubunda, Rus olmayan işçilerin kontrol altına alınması ve Rus kökenli işçilerle bağlantı kurularak olayların yatıştırılmasının sağlanabileceğine dair görüşlerini ilettiler.³⁰

Rus olmayan milletler üzerindeki baskı, Tiflis Guberniyası veya Kafkasya ile sınırlı değildi. İmparatorluğun Rus olmayan unsurlarının yaşadığı birçok bölgede sıkıntılı dönemler yaşanıyordu. 1902'de II. Nikola'nın emriyle Finlandiya sıradan bir Rusya eyaleti statüsüne indirildi. Fin Diyet Meclisi ve Fin ordu birlikleri dağıtıldı. Lehler ve Yahudilere karşı da baskılar arttırıldı.³¹

1905 yılına gelindiğinde Rusifikatsiya politikasının yürütülemeyeceği anlaşıldı ve bir takım yasal düzenlemeler yapıldı. 17 Ekim 1905 manifestosu milliyet eksenli bir takım hakların tanınmasını sağladı. Milliyetçi çevreler milli dil ve kültürlerinin gelişimi noktasında bir süreliğine, nisbeten daha rahat bir ortam buldular.³²

Rusya bir yandan Ortodoksluğu yaymaya çalışırken, diğer yandan Ortodoksları etkisi altına alabilecek misyoner akımlarla baş etmeye çalışıyordu. Bu anlamda Katolik inancını yaymaya çalışanlar yakından takip ediliyordu. Kafkasya Genel Valiliği'nden Tiflis Gubernatörlüğü'ne gönderilen Ocak 1884 tarihli yazıda, Tiflis dahilinde Roma-Katolik inancını yaymaya yönelik olarak Türkiye'de basılmış broşürlerin satıldığına rastlandığından bahsedilmekteydi. Genel Valilik, bu broşürlerin herhangi bir denetimden geçmeden satışının yasaklanmasını istedi. Buna

²⁹ Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905, s. 108-109.

³⁰ STSA, Fond 12, op. 16, d. 179, list 11-12.

³¹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, s. 377.

³² Nikotin, "Natsional'nıy Faktor Transformatsii...", s. 118.

gerekçe olarak, bu broşürlerin Latin propagandalarına hizmet edebileceğini ve bazı Ortodoksların bundan etkilenecek Katolik mezhebine geçebileceğini gösterdi.³³

Genel Valiliğin uyarısı gereğince Tiflis Gubernatörünün vakit kaybetmeden bütün uezd yöneticilerine, Tiflis Emniyet İdaresi'ne ve özel yetkili Knez Engalıçev'a durumu bildirmesi ve gerekli önlemlerin alınmasını istemesi³⁴ iktidarın bu konudaki endişesini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

B) MİLLİYETÇİLİK VE BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ

1905 İhtilali öncesinde Kafkasya'da siyasi oluşumlar örgütlenmelerini gerçekleştirmeye başlamıştı. Bunların önemli bir kısmı milli kimlikleri ile monarşi karşıtlığına giriştiler. Bunların başlıcaları *Partiya Natsional'noy Nezavisimosti na Kavkaze* (Kafkas Milli Bağımsızlık Partisi), *Liga Svobodı Gruzii* (Gürcistan Özgürlük Birliği), *Armyanskaya Raboçaya Revolyutsionnaya Assotsiatsiya* (Ermeni İşçi Devrimci Örgütü), *Armyanskiy Revolyutsionnyy Soyuz "Daşnaksutyun"* (Ermeni Devrimci Birliği "Taşnaksütyun"), *Armyanskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsionnaya Partiya "Gnçak"* (Ermeni Sosyalist Devrimci Partisi "Hınçak"), *Partiya Armenistov* (Ermeni Partisi), *Gruzinskaya Partiya Sotialistov-Federalistov* (Gürcistan Sosyalist-Federalistler Partisi) ve *Partiya "Dasistı"* (Dasistler Partisi) idi. 1905 ihtilalinin ortaya çıkışı ile birlikte yeni partiler de varlık göstermeye başladılar. Bunlar; *Mladodaşnaksutyun* (Genç Taşnaksütyun), Müslüman Partisi "*Dfan*", Müslüman Sosyal-Demokratlar Partisi "*Hümme*t" ve Müslüman Partisi "*Eşems*" idi.³⁵

Kafkasya'daki bu oluşumların bir kısmı ilk başlarda ihtilal yanlısı tavır benimsedilerse de, zamanla milli çizgiye kaymaya başladılar. Bunlar tıpkı Ukrayna, Türkistan, Kuban, Kazan ve diğer bölgelerde benzeri oluşumlar gibi Rusya

³³ STSA, Fond 17, op. 1, d. 1759, list 1.

³⁴ STSA, Fond 17, op. 1, d. 1759, list 2.

³⁵ Namig Tairoviç Rahmanin, "İstoriçeskiy Opıt Deyatel'nosti Rossiyskoy Vlastey po Preodoleniyu Sistemnogo Krizisa na Kavkaze v 1905-1907 gg", *Vestnik Yekaterininskogo İnstituta*, Sayı: 2, Moskva 2012, s. 128.

yönetiminden rahatsızlıklarını iletiyor ve bunun yanında bağımsız olma isteklerini tüm dünyaya duyurmaya çalışıyorlardı.³⁶

1) Gürcü Milliyetçiliği

XIX. yüzyılda ekonomik ve sosyal alanda görülen değişimler, Gürcülerin üzerinde büyük etkiler uyandırdı. Gürcüler, Rusya'nın hakimiyeti altına girdiklerinden beri milli kimliklerini korumaya çalışmakla birlikte, bilhassa edebiyat ve kültür alanlarında geride bırakıldılar. Ruslaştırma politikası bağlamında Gürcü okulları ve kiliseleri Moskova'daki kilise denetiminde tutulmaya çalışıldı. XIX. yüzyıl sonlarına doğru Rusya bu politikasını yoğunlaştırarak devam ettirdi ve Gürcüler birçok hakkından mahrum kaldı.³⁷

Bilhassa 1860'lı ve 70'li yıllarda Gürcü Edebiyatı canlandırıldı ve Gürcü ilim çevrelerinde önemli çalışmalar yapıldı. Rusların yanısıra Gürcüler de cemiyetleşme alanında çaba sarf ettiler. Gürcü halkı, kendi dillerinde eğitim gören okullara sahip değildi ve okullarda eğitim dili Rusça iken Gürcüce yazabilecek kalemler yetişmesi zor hale geliyordu. Gürcüce yayın yapma imkanları kısıtlı idi ve yapılanlara da rağbet azdı. Bu gidişatı değiştirmeye yönelik, 1879'da dönemin ünlü simalarından Dmitriy İvanoviç Kipiani ve şair İlya Çavçavadze, cemiyet faaliyetlerinde önemli roller üstlendi. Onların yaptığı girişimler neticesinde, Gürcü nüfus arasında okuma-yazma oranının arttırılmasına katkıda bulunuldu. Örgütlü hareket edilmesi için bir cemiyet kuruldu ve başına Gürcü zenginlerden konyak üreticisi David Zaharyeviç Saradjişvili (Sarajev) getirildi. Cemiyet Gürcü okullarının kurulması, seminerler ve kongreler düzenlenmesi ve pedagojik meselelerin tartışılmasını gündemine aldı. Öğrencilere burs imkanı sağladı ve cemiyet faaliyetleriyle Gürcüler arasında büyük sempati topladı.³⁸

Rus-Japon Savaşı'nın ağır yenilgisi ve 1905 devriminin oluşturduğu ortam neticesinde Rusya Hükümeti ayrılıkçı hareketler gösterdiğine inandığı siyasi hareketleri engellemeye başladı. Aralık 1905'te Tiflis işçilerinin gösterdiği direniş ve

³⁶ M. E. Rasul-zade, *O Panturanizme v Svyazi s Kavkazskoy Problemy*, Parij 1930, s. 2.

³⁷ *Oçerki İstorii Gruzii Guriziya v XIX. veke*, Cilt: V, Tbilisi 1990, s. 336-338.

³⁸ Kavrişvili, "Geografiçeskoe Polojenije gor. Tiflisa...", 54-55.

greve bir yanıt olarak Kafkasya'nın yeni naibi Vorontsov-Daşkov, Tiflis'te askeri önlemleri arttırdı ve Tiflis devrimcilerini sindireceğini ilan etmiş oldu. 1906 Ocak ayına doğru Kazak birlikler birçok kayıp verdikten sonra Tiflis'teki işçi bölgelerini ele geçirmeyi başardılar. Vorontsov-Daşkov'un emri ile düzenli birlikler de isyan bölgelerinde kontrolü tam olarak sağlayana kadar top atışlarına devam etti. İhtilalciler mücadeleyi terketmek niyetinde değillerdi. Ortamın iyice gergin hale geldiği o günlerde Gürcü ihtilalcilerden A. Corciaşvili'nin, Kafkasya Ordusu karargah komutanı general F. Gryaznov'u öldürdüğü iddia edildi. Olayların önü alınamıyordu. Gürcü ihtilalciler bağımsızlık taleplerini dile getirmeye başladılar.³⁹

XX. yüzyılın başlarındaki bu kriz, Kafkasya'nın hemen hemen her bölgesinde hissediliyordu. İktidar karşıtları monarşiye karşı aralıksız savaş başlatmışlardı. Bu savaşın Kafkasya'da cereyan etmesi, etnik temelli sorunların da gün yüzüne çıkmasına ve şiddetlenmesine yol açıyordu. Hıristiyanlık ve İslam dinine mensup farklı etnik grupların dini farklılıkları bu ayrışmada ciddi rol oynuyordu.

Tiflis'te ayrılıkçılarla yapılan mücadelede, dönemin generallerinden M. Alihanov-Avarski önemli rol üstlendi. Tiflis'teki direniş sürerken, bir yandan da Kutayis civarında bağımsızlık yanlıları güç kazanmıştı. Bunun üzerine Vorontsov-Daşkov, general Alihanov'u olağanüstü yetkilerle geçici olarak Kutayis gubernatörü olarak atadı. Bu esnada isyancılar ordunun hareketliliğini önlemek, tünel ve geçiş noktalarını kapatmak için büyük mücadele veriyordu. Ancak Alihanov öncülüğündeki kuvvetler bölgeyi kontrol altına aldılar ve sert önlemlerle ihtilalcilerin üzerine gittiler.⁴⁰

Bu arada Gürcü ayrılıkçılardan Paris'te faaliyet gösteren G. Dekanozişvili ve onun mücadele arkadaşları gelişmelere müdahalede bulunmayı ve durumu ayrılıkçılar lehine çevirmeyi planladılar. Silahlı mücadelenin güçlenerek devam etmesi için ilk destek, Almanya'nın Dresden şehrinde alınan silahların bir kısmının deniz yolu ile Gürcistan'a gönderilmek üzere Marsilya limanına gönderilmesi oldu. Gelişmeler, emniyetin dikkatinden kaçmadı ve bilhassa Karadeniz limanlarına

³⁹ Mamulia Georgiy, "Sotsialist-Federalistskaya Revolyutsionnaya Partiya Gruzii v 1906-1914 godah", **XX Vek i Rossiya: Obşestvo, Reform, Revolyutsii, Sayı: 1**, Samara 2013, s. 19

⁴⁰ Georgiy, "Sotsialist-Federalistskaya...", s. 19.

İngiltere ve Hollanda üzerinden gelen gemiler 1906 yılında incelenmeye alındı. Bu gemilerin resmi olarak gidecekleri yer Odessa olarak görülse de, bir değişiklik yapıp Kafkasya sınırındaki limanlara gitme ihtimalleri olduğu haber alınınca, dikkat oraya yöneldi. Haziran 1906 yılında Londra'dan gelen "Mısır" adlı gemide 20 sandık dolusu tüfek ve 100 sandık dolusu mühimmat olduğuna dair istihbarat alındı.⁴¹

Gürcü Sosyalist Fedaralist Partisinin bazı üyeleri 1906 Nisan'ında Tiflis Guberniyası'nın Duşeti Uezdi'nde hazineye el koyma ve bazı mülkleri ele geçirme faaliyetine giriştiler. Partinin silahlı kanadına finansal destek sağlamak amacıyla taşıyan bu eylemi başlatanlar, Cenevre'de eğitim görmüş ayrılıkçılardan Leo Kereselidze, onun kardeşi ve kuzeni idi. L. Kereselidze, Marsilya'da bir süre bulunduktan sonra Tiflis Guberniyası'nın güney batısına ve Batum gibi düzenli orduya karşı cephe almış ayrılıkçıların savaştığı yerlere dönüş yaptı. Kereselidze'nin içinde olduğu ayrılıkçılar, general Alihanov'a sekiz kez suikast girişimde bulundular. Ancak Alihanov'un ölümü bu Gürcü ayrılıkçılardan değil, 1907 Temmuz'nda Gümrü'de Taşnaklar tarafından gerçekleştirildi.⁴²

Kereselidze'nin organize ettiği, Duşeti'deki hazine binasına yapılan baskın 12 Nisan 1906 gece yarısı gerçekleşti. Asker kıyafetleri giyen ayrılıkçılar, oradaki görevlileri etkisiz hale getirdikten sonra 315.000 rubleyi alıp kaçtılar. Olayın açığa çıkmasının ardından Kereselidze, eğitim gördüğü ülke olan İsviçre'ye kaçtı. İsviçre'de görevli Rus diplomatlar, Cenevre'de iktidar yetkilileri ile görüşerek ayrılıkçı Kereselidze ve Magalaşvili'nin tutuklanarak kendilerine teslim edilmesini istediler. 13 Eylül'de Cenevre'de yakalandılar ve mahkemeye sevk edildiler. Eylül'de yakalanmalarına rağmen Şubat 1907'de mahkemeye çıkarılan ayrılıkçılar, siyasi eylem yaptıkları gerekçesi ile beraat ettirildiler.⁴³

Tiflis Guberniyası'nda ortaya çıkan yeni durum, Avrupa'nın basın hayatında ilgi gördü ve dikkatler ülkede yaşananlara çevrildi. Avrupa'da basın-yayın yoluyla ayrılıkçıların desteklenmesinin yankılarının olumlu etkisi nedeniyle, ayrılıkçılar bu yayınları Tiflis'te de yaymayı amaçladılar. "Özerk Gürcistan", "Gürcistan" ve

⁴¹ Georgiy, "Sotsialist-Federalistskaya...", s. 21.

⁴² Georgiy, "Sotsialist-Federalistskaya...", s. 22-23.

⁴³ Georgiy, "Sotsialist-Federalistskaya...", s. 24.

Paris’de yayınlanan “*La Georgie*” gazetelerinin adları ayrılıkçıların hedeflerini de yansıtıyordu. Bunun artık Rusya İmparatorluğu’ndan ayrılmanın güçlü yankıları olduğunu iddia edenler vardı.⁴⁴

1907 Ocak ayında, Rusça “*Gürcü Düşüncesi*” adlı bir gazete çıkarılmasına karar verildi. Mart ayında ilk ve son sayısı yayınlanan gazetenin başyazarı Gürcü aydınlarından M. Tsereteli idi. Tsereteli, Cenevre’de Sosyal Demokrat Devrimci Partinin gerçekleştirdiği toplantıda, Rusya Dumasının (parlamento) açılması ile birlikte artık Gürcistan’ın özerkliğinin de oluştuğu ve 1783’de imzalanan Georgiyevski Antlaşması’nın şartlarına dönüş yapıldığını vurgulayan kişi idi. Gazeteden haberdar olur olmaz Tiflis geçici gubernatörü Timofeyev, gazeteyi yasakladı ve yazı işleri müdürünü Kafkasya sınırları dışına sürgün etti. Nisan 1907’ye kadar ayrılıkçı eylemlerinden dolayı mahkemeler birçok idam kararı verdi.⁴⁵

Gürcü Sosyalistlerin bağımsızlık yanlısı tutumları birçok alanda varlık gösterebiliyordu. Aynı dönemlerde Gürcü Kilisesi’nin bağımsızlığı üzerinde çeşitli tartışmalar yaşanıyor ve bu tartışmalar 1905–1908 arasında bir takım olaylara sahne oldu. Gelişmeler, Rusya’nın genelindeki gerginliklerden bağımsız sayılamazdı.⁴⁶ Olaylar, bağımsızlığa karşı olan Gürcü Eksarhlığı Başpiskoposu Nikon’un 1908’de öldürülmesine kadar uzandı. Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi, Nikon’un katilinin Sosyalist-Federalistler ile bağlantısı olduğunu açıkladı. Gürcü Sosyalist-Federalistler, Finlandiya’nın özerk statü kazanması gerektiğinin de propagandasını yaparak, yürüttükleri hareketin yayılmasını sağlamayı amaçlıyorlardı. 1907 yılında Helsinki’de gerçekleştirilen toplantıda Sosyalist-Devrimci Parti, Gürcü Sosyalist-Federalistler ile bağlantı kurulmasının önemine değindi. Nisan 1907’de Finlandiya’daki Rus ihtilalciler, milliyetçiliğin konu edinildiği bir konferans organize ettiler. Bu konferansa Fin Ayrılıkçı Parti, Polonya Sosyalist Partisi, Ermeni devrimci örgütü Taşnaksütyun, Gürcü Sosyalist-Federalistler, Belarus (Gromada) Sosyalist Partisi ve Yahudi Sosyalist İşçi Partisi katıldı. Konferansta bulunan G. Lashişvili, toplantıda söz alan Rus, Polonyalı ve

⁴⁴ Georgiy, “Sotsialist-Federalistskaya...”, s. 25-26.

⁴⁵ Georgiy, “Sotsialist-Federalistskaya...”, s. 26.

⁴⁶ İ. E. Mel’nikova, “K İstorii VoSTSAnovleniya Avtokefalii Gruzinskoy Tserkvi 12 Marta 1917”, **Yejegodnaya Bogoslovskaya Konferentsiya Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo Gumanitarnogo Universiteta**, Cilt:1, Sayı: 19, Moskva 2009, s. 401.

Gürcü temsilcilerin milli ve özerk bir yapılanmayı sağlayacakları toprakları elde etmelerinin önemine deyiniklerinden bahsetmektedir. Toplantıda söz alan Yahudi Sosyalist İşçi Partisi temsilcileri ise, toprakları olmadığı halde milli-toprak özerkliği fikrini desteklediler.⁴⁷

2) Ermeni Milliyetçiliği

Kafkasya'nın en etkin Ermeni siyasi örgütlenmesi "*Taşnaksutyun*" olarak kabul edilmektedir. Tiflis'te 1890'da kurulan bu Ermeni milliyetçi örgütlenmesinin kurucuları olarak Kristofor Mikaelyan, Simon Zavaryan ve Rostom Zoryan öne çıkmaktadır. Üyeleri arasında Abram Dastakyan, Levon Sardaryan, Levon Sarkisyan, Loris-Melikyan bulunmaktaydı. Örgütün merkezinin Tiflis olmasına karar verilmesinin ardından çalışmalarına başlayan Taşnaksutyun, aynı yıl içerisinde "Droşak" (Bayrak) adlı dergiyi çıkarmaya başladı. Tiflis'te gizlice çıkarılan Droşak, 1891'de resmi ilk sayısını Viyana'da yayınlamaya başladı.⁴⁸ Ardından parti üyeleri ve propagandacılar Doğu Anadolu, Trabzon, İstanbul, Kuzey Kafkasya, Bakü ve diğer bölgelere gönderildi.⁴⁹

1891 yılı itibariyle Tiflisli Ermenilerin faaliyetlerini yürütürken siyasi propaganda yolunu kullanmaya da önem verdikleri görülmektedir. Tiflis'te gizli bir şekilde, silahlı Ermenilerin ve Ermeni kadınların fotoğraflarını yaymaya çalışan bir Ermeni yakalandı.⁵⁰

Taşnaksutyun terör örgütü, Ermenileri hedeflerine ulaştırmak için Kafkasya'da yerel idarecileri hedef alan ve Türkler üzerinde baskı oluşturabilecek eylemlere girişti. Bu eylemlere Hınçaklar da destek sundular. Taşnaksutyun, bütün Ermeni çevrelerini tek bir örgütlenme adı altında birleştirme idealinin gerçekleştirilebileceği inancını uyandırdı. Hınçak cemiyeti ilk etapta bu birleşmeye razı olmak istemese de Ermenilerin politik ve ekonomik bağımsızlığı uğruna kabul ettiğini açıkladı. Ancak kısa bir süre sonra, 1891'de bu yeni örgütlenmenin sosyalizm

⁴⁷ Georgiy, "Sotsialist-Federalistskaya...", s. 32-33.

⁴⁸ Naira Benikovna Kirakosyan, "İstoriya Partii "Daşnaksutyun" s 1890 g. Po 1907 g", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Moskva 1999, s. 28.

⁴⁹ Olga Bıkova, "Vozniknovenie Partii "Daşnaksutyun" i yeyo Deyaneknost na Territorii Turtsii (Po Materialam Dokumentov Rossiyskih Arhivov) (1890-1915), **Karadeniz**, 10. sayı, Mayıs 2011, s. 85.

⁵⁰ **BOA**, HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasi Kısım), 2823/55.

ideali ile uyumluluk göstermediği gerekçesi ile ayrılma kararı aldı.⁵¹ Hınçak örgütünün kurucularından Ruben Hanazat bu kararın yanlış olduğunu 1927’de Paris’te yayınlanan “*Ayrenik*” (*Vatan*) dergisindeki beyanında itiraf etmiştir. Ruben, “*Türkiye topraklarında Marksist ideolojinin kendisine yayılma alanı bulabileceği ne bir toprak yapısı ne de sosyal bir ortam vardı. Bu nedenle Türkiye’de Marksistlerin yapabileceği hiçbir şey yoktu*” diye eklemiştir.⁵²

1892 Sonbaharında partinin ilk genel kongresi Tiflis’te yapıldı. Kurucu ve yönetici kadro dışında gayduk (fedai) olarak adlandırılanlardan Erzurumlu Aram Aramyan, Tersim Keri, Peto, Arabo, Nikol-Duman, Ovsep Argutyanyan ve Unan Davtyan katıldı. Yapılan bu kongre büyük bir gizlilikle yürütüldü. Daha sonra Tiflis’te yapılan toplantıların her biri farklı bir mahallede ve mekanda gerçekleştirildi.⁵³

Bu toplantılarda Taşnaksütyun’un neler yapacağı ve nasıl bir yol izleyeceği konuları tartışıldı. Tartışmaların odaklandığı nokta Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin bağımsızlığının en kolay ve kısa olarak nasıl sağlanabileceğiydi. Taşnaklar ilk etapta bütün Ermenilerin bağımsızlığını istemenin, gerçekçi ve uygulanabilir bir yayının bulunmadığını düşünüyorlardı. Bu nedenle Ermeni Patriği Nerses’in, batılı devletlerin himayesinde doğu vilayetlerinde bir özerk oluşum düşüncesini desteklediler.⁵⁴

1892’de Cenevre’de yapılan toplantıya Taşnaksütyun’un Türkiye ve İran’lı üyeleri de katıldı. Bu toplantıda, Rusların “*Narodnaya Volya*” (*Halkın iradesi*) adlı örgütlenmenin programından kendi programlarını oluşturdular. Karl Marx’ın “*Bir düzine program yerine bir eylem daha önemlidir*” sözünden hareketle terör eylemlerine ağırlık verecekleri programlarını uygulamak için, bunun ses getirebilmesini sağlayacak şekilde doğu ve batı olmak üzere iki büroya ayrıldılar. Taşnaksütyun’un batı bürosu propaganda üzerine yapılandırıldı ve Paris, Londra, Brüksel, Berlin, Leipzig, Cenevre, Roma ve Milano’da örgütlenerek Avrupa kamuoyunu etkilemeye çalıştı. Doğu bürosu ise Osmanlı topraklarında isyan

⁵¹ Bıkova, “Voznikovenie Partii...”, s. 85-86.

⁵² Kirakosyan, *İstoriya Partii “Daşnaksutyun”...*, s. 28.

⁵³ Kirakosyan, *İstoriya Partii “Daşnaksutyun”...*, s. 31.

⁵⁴ Kirakosyan, *İstoriya Partii “Daşnaksutyun”...*, s. 31.

eylemlerini planlamak ve kamuoyunun dikkatini çekecek derecede şiddetli faaliyetlerde bulunmakla görevlendirildi. Doğu bürosunun başlıca faaliyetleri, çeteler teşkil etmek, Ermenileri silahlandırmak, bürokratları öldürmek ve bir örgütlenme sağlayarak isyanlar çıkarmak olarak kendini gösterecekti.⁵⁵

Cenevre'deki toplantıdan iki yıl sonra 1894'de Drojak adlı yayın organlarında partinin ilk programını yayınlayan Taşnaklar, devrimci bir yolla Türkiye Ermenilerinin politik ve ekonomik bağımsızlıkları için savaşacaklarını açıklamışlardır.⁵⁶ Ermeni tarihçi Oganesyanyan, eyleme geçmenin gerekli olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir: *“Ermeniler herhangi bir girişimde bulunmadan, ajitasyon ve propaganda yapmadan, eylem ve yazılı olarak bir şeyler göstermeden diğer devletlerin sempatisini kazanmanın ve onlardan yardım almanın mümkün olmadığını anlamışlardı”*. Bunlar yerine gelmeden de bağımsız büyük Ermenistan idealini gerçekleştiremeyeceklerdi.⁵⁷

Kafkasya Ermenilerinin radikal olanları eylemlerini gerçekleştirme alanı olarak Kafkasya dışında Türkiye ve İran topraklarını seçmişlerdi. Taşnaksütyun, Türkiye ile olan mücadelesini açıktan yürütürken, bir yandan da ihtilalci bir karakter ile Rusya Hükümeti'yle de gizliden mücadele ediyordu. Bu gizlilik 1903 yılında açıktan Çar Hükümeti'ne tepkiye dönüşecekti. Silah, para yardımı ve Türkiye Ermenilerine destek olacak insanlar örgütlendirilirken, Rusya Ermenileri için de eğitim alanında girişimlerde bulunuluyordu. Bu adımları, Tiflis'ten yürütülen ortak akılla Kafkasya şehirlerinde ve uezdlerinde (kaza) Ermenice eğitim veren gizli okulların açılması takip etti. 1902 yılından itibaren Taşnaksütyun bazı uezdlerde Ermeniler için kendi mahkemelerini işletir hale geldi.⁵⁸

1907 yılı verilerine göre, Taşnaksütyun'a ait olan 3.233 gruptan 2.311'ü Rusya İmparatorluğu topraklarında, kalanları ise Ermenilerin yaşadığı diğer

⁵⁵ Orhan Koloğlu - Mehmet Okur, “Taşnak Komitesi'nin Anadolu'da Örgütlenişine Dair Bir Rapor”, **Karadeniz**, Sayı: 10, 1011, s. 129-130.

⁵⁶ Bıkova, “Vozniknovenie Partii...”, s. 86.

⁵⁷ Bıkova, “Vozniknovenie Partii...”, s. 85.

⁵⁸ V. S. Dyakin, **Natsionalny Vopros Vo Vnutrenney Politike Tsarizma (XIX-Naçalo XX vv.)**, Sankt-Peterburg 1998, s. 694.

ülkelerde bulunmaktaydı. Örgüte üye olanların sayısının 100.000 e ulaştığı iddia edilmekteydi.⁵⁹

Kafkasya Genel Valiliği muhafızı Nikolay Aleksandroviç Bigayev, anılarında Kafkasya’da yaşanan ekonomik değişimi ve bunun Ermeni milliyetçiliğine etkilerini sözleriyle değerlendiriyordu.⁶⁰

“Bu zenginlik ve Rusya’nın kendi topraklarında meydana gelen devrimci hareketlere bağlı olarak, Ermeniler Rusya topraklarında bir Ermenistan Cumhuriyeti inşa etmek arzusu ve büyük Ermenistan hayallerinin etkisiyle milli duygularını keskinleştiriyorlardı. Bu hayalin gerçekleşmesi sorumluluğunu devrimci fikirleri ilke edinen, ayrılıkçı Ermenilerin oluşturduğu Taşnaksütyun ele aldı. Taşnakların keskin milli mücadelelerinin yönü ilk önce Türk hakimiyetinden kurtulma mücadelesi veren Ermenilerin yaşadığı Türkiye’ye çevrilmişti. Taşnaklar kendi devrimci eylemlerini Rusya Ermenistanı sınırlarına çevirdikleri zaman kiliseleri, okulları ve önemli kaynakları Knez Golitsın’ın desteğiyle ellerinden alındı. Bunun üzerine Ermeniler gürültü kopardılar ve bunun bütün dünyaya duyurmaya çalıştılar. Bizim basınımızdan radikal olanlarda yazı renklerini koyulaştırmaya başladılar. Sonuçta Golitsın’ın Kafkasya’daki politikalarına karşı bir tepki basını ortaya çıkmış oldu”

Taşnaksütyun’un Kafkasya’da güçlenmesi ve yayılmasında Ermeniler açısından önemli iki olay etkili oldu. Bunlardan birincisi Ermeni kilise mallarına el koyulmasını öngören 1903 tarihli kanun, ikincisi ise hemen hemen bütün Kafkasya’yı etkisi altına alan 1905’de başlayan Türk-Ermeni çatışmaları idi. İlk etapta Taşnaksütyun, dar bir milliyetçilik anlayışı ile kiliseyi bağımsızlığına kavuşturmayı ve Rusya Hükümeti egemenliğinden kurtarmayı amaçlıyordu. Bu amacına ulaşmak için, Kafkasya’nın farklı bölgelerinde iktidarın temsilcilerine karşı terör eylemlerini gerçekleştirmeye başladılar. İkinci etapta ise Vorontsov-Daşkov’un ifadesine göre, kendi milletini pansizlamizme karşı koruyan bir örgüte dönüştü.⁶¹

⁵⁹ Emma Vladimirovna Oserskaya, “Rol Armyanskikh Politiceskih Partiy v Evolutsii Natsionalno-Osvoboditelnogo Dvijeniya Arman v Osmanskoy İmperii (1878 g.-naçalo XX v.)”, **İstoriçeskaya i Sotsialno-Obrazovatelnaya Mısl**, Sayı: 5 (10), 2011, s. 31.

⁶⁰ D. İ. İsmail-zade, **Graf İ. İ. Vorontsov-Daşkov Kavkazskiy Namestnik**, Moskva 2005, s. 393.

⁶¹ “Borba s Revolutsionnim Dvijeniyem na Kavkaze v Epohu Stolpınşını (İz Perepiski P. A. Stolpına s. gr. İ. İ. Vorontsovım-Daşkovım)”, **Krasny Arhiv İstoriçeskiy Jurnal**, Cilt: 34, Moskva-Leningrad 1929, s. 206.

Milliyetçilik anlayışları bakımından Tiflis Ermenileri arasında farklılıklar bulunuyordu. Sosyal-demokrat Ermeniler, 1906'dan itibaren Tiflis'te çıkardıkları "Kayts" gazetesinde Taşnaklar aleyhine bir kampanya yürüttüler. Onlara göre; artık Taşnaklar Vorontsov-Daşkov'un yanında ve bu anlamda Çarlığın istibdat yönetim anlayışını desteklemekteydiler. Sosyal-demokratlar, Taşnaksütyun örgütünün Ermeni işçi ve köylü hareketi için en büyük tehlike olduğunu vurgulamaktaydılar. Yine gazetede, Taşnaksütyun'un yaptıkları ile Çarlık Hükümeti'nden daha az cani olmadığı vurgulanıyor ve milletlerarası düşmanlığı arttırdığı iddia ediliyordu. Kayts gazetesi Taşnakların burjuvazi kimliklerini de açığa çıkarmaktaydı. Taşnaklar, Kayts gazetesinin aleyhlerine yaptığı yayınlardan büyük rahatsızlık duyuyorlardı. Bu nedenle birkaç defa gazetenin yönetici ve yayın yönetmenine terörist saldırılar gerçekleştirdiler. Gazete dağıtıcılarını dövdüler ve gazetenin yayılmasını engellemeye çalıştılar. Taşnakların baskılarının ardından Kayts'ın 25. sayısında S. Spandaryan "Demokrasinin geldiği gün, Taşnakların son günü olacak" diye yazdı.⁶²

Kafkasya yönetimi, ihtilalci örgütlenmelere karşı sert önlemler alırken Kayts gazetesine de katı bir sansür uygulamaya başladı. 1906'da Tiflis Şehir İdaresi'nin kararı ile gazete kapatıldı. Son sayıda gazete illegal yollardan varlığını sürdürmeye devam etti. Bir süre sonra da ismi değiştirilerek Ermenice "Nor Hosk", yani "Yeni Söz" olarak Tiflis'te yayınlanmaya devam etti. Nor Hosk'da aynı şekilde Taşnakları eleştiren yazılar çıkarmaya devam etti. 14 sayı sonra Tiflis Gubernatörü'nün emri ile yeniden kapatıldı.⁶³

C) İŞÇİ HAREKETLERİ VE 1905 İHTİLALİ

1) Tiflis'te İşçi Sınıfının Doğuşu

XX. yüzyılın başında Rusya İmparatorluğu topraklarında büyük bir kargaşa ortamı hakimdi. Soylu sınıfı 1860-70'li yılların ardından önemli oranda güç kaybetmişti ve bu duruma karşı memnuniyetsizliklerini dile getiriyorlardı. Rusya'nın

⁶² E. Haleyan, "Armyanskaya Bolşevistskaya Peçat v Godı Pervoy Russkoy Revolutsii 1905-1907 gg", *İzvesviya Akademii Nauk Armyanskoy SSR (Obşestvenniye Nauki)*, Sayı 12, Erivan 1955, s. 42-43.

⁶³ Haleyan, "Armyanskaya Bolşevistskaya Peçat...", s. 44.

sınıfsal anlamda en yoğun nüfusuna sahip köylüleri açlık ve kıtlık içerisinde yaşamlarını sürdürmekteydiler.⁶⁴

Öte yandan Rusya’da bir işçi sınıfı doğuyordu. XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu ekonomisinde gözlemlenen büyüme, endüstriyel ve ticari anlamda fırtınalı bir ilerlemenin yansıması idi. Temel ekonomisi tarıma dayanmakla birlikte Rusya bu dönemde bir endüstri ülkesi olarak da öne çıkmaya başladı. Yabancı yatırımlardaki artışlar imparatorluk ekonomisi kapitalist sisteme yönlendirdi. Bu sistemin güçlenme alanı bulunduğu bir ortamda işçilerin sorunları, milliyetçi yapılanmalar ve monarşinin bazı açmazları Rusya’yı birçok bakımdan zor durumda bırakacak sebeplerin oluşmasına neden oldu. En önemli yansıması ise işçi hareketleri olarak kendini gösterdi.⁶⁵

Ülkenin içerisinde bulunduğu ortam ve sınıfsal sorunlar, politik terör eylemelerinin yaşanmasına neden oldu. İmparator II. Aleksandr’a suikast düzenlemesinin ardından devrimci örgütlenme “Narodnaya Volya” çıktı. Bu örgüt sert bir şekilde susturuldu ve uzun bir süre devlet adamlarına suikast eylemleri düzenleyemedi. 1887’de yeniden sahne almak isteyen örgüt bu kez hedef olarak III. Aleksandr’ı seçti; ancak bu suikast gerçekleşemedi. Suikast, örgütün Petersburg’daki üyesi mimar V. N. Kuritsın’ın 1895’de itirafıyla öğrenildi.⁶⁶

Rusya İmparatorluğu geneli açısından değerlendirildiğinde, işçilerin memnuniyetsizliğini iletmeye başlamaları, 1885 yılından itibaren kendini gösteren grevlerle ortaya çıkmaya başladı. Endüstri alanında kendini gösteren bu grevler, 1900 yılından itibaren, işsizlik meselesinin de gündeme gelmesiyle birlikte, devrimci bir niteliğe bürünmeye başladı.⁶⁷

1901 yılına gelindiğinde imparatorluk coğrafyasının Petersburg, Moskova, Tiflis ve Kiev gibi önemli merkezlerinde görülen işçi gösterileri büyük yankı

⁶⁴ M. İ. Leonov, “Terror i Smuta v Rossiyskoy İmperii Naçala XX Veka”, **İstoriçeskiy Vestnik Terrorizm v Rossii v Naçale XX v.**, Cilt:2 (149), Aralık 2012, Moskova, s. 6.

⁶⁵ E. V. Şerbakova, “Sotsial’nie Kriterii Gramotnosti Naseleniya Rossiyskoy İmperii XIX - Naçala XX Veka”, **Vestnik OGU**, Sayı 2 (151), Şubat 2013, s. 274 ; “Studençeskiye Volneniya v 1901-1902 gg.”, **Krasnyy Arhiv**, Sayı: 4-5 (89-90), Moskva 1938, s. 258.

⁶⁶ Leonov, “Terror i Smuta...”, s. 8.

⁶⁷ “Studençeskiye Volneniya v 1901-1902...”, s. 258.

uyandırdı. Lenin ve onunla birlikte “*İskra*” (*kıvılcım*) adlı dergisinin popülerlik kazandığı bir durum ortaya çıktı.⁶⁸

Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nin çağrısı ve hazırlıkları eylemlerin yayılmasında önemli rol oynadı. Tiflis’te Rusya Hükümeti’nin aldığı her türlü önlemlere ve tutuklamalara rağmen gösteriler gerçekleştirildi. Gösterilere birkaç bin işçi katıldı. Göstericilerden G. P. Teliya’nın taşıdığı Karl Marx ve Friedrich Engels tasvirli ve üzerinde Rusça, Gürcüce ve Ermenice olarak “*bütün ülkelerin işçileri, birleşiniz!*” yazılı bayrak ve bir diğer işçi M. Z. Boçoridze’nin “*kahrolsun monarşi, 1 Mayıs’a selam olsun*” sözleri kalabalığı çoşturuyordu. Polisin göstericilere müdahale etmesi sonucunda 14 kişi yaralandı ve 50 kişi tutuklandı. Lenin yönetiminde çıkarılan “*İskra*” dergisi, Tiflis’teki gösterileri Kafkasya’da devrim hareketinin başlangıcı olarak değerlendirdi.⁶⁹

1901 yılı Mayıs ayındaki gösterilerin öğrencilere yardım amaçlı olarak işçiler tarafından organize edildiğini, daha sonra gösteri hareketine dönüştüğünün altını çizen Lenin, bu harekete farklı bir anlam yükledi. Bu anlamı “*İşçi sınıfı çığlığını sokağa taşıyor. Kahrolsun monarşi*” sözleri ile özetlemekteydi.⁷⁰ 1902 yazında, Ermenilerin oluşturduğu küçük bir grup “*Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği*” ni oluşturdu. Aynı yıl “*Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi*” ne katıldıklarını açıkladılar.⁷¹

Terör olayları XX. yüzyılın başlarından itibaren şiddetini arttırdı ve bütün Rusya’da etkisini hissettirmeye başladı. 1903’de 68 guberniyada terör eylemleri tespit edildi. 1901’den 1911’e kadar politik terör eylemleri sonucunda yaklaşık 17.000 kişi hayatını kaybetti. Bu tarihler arasında terör eylemlerinin doruğa çıkması 1905-1907 yıllarına rastlanmaktadır. Ölü ve yaralı sayısının 9.000’in üzerinde olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Eylemlerin yoğunlaştığı yerlerin başında Petersburg, Kafkasya ve Rusya’nın batısında yer alan 17 guberniya vardı.⁷²

⁶⁸ “*Studençeskiye Volneniya v 1901-1902...*, s. 258.

⁶⁹ *Sovetskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya*, Editör: E. M. Jukov, Moskva 1973, s. 242-243.

⁷⁰ “*Studençeskiye Volneniya v 1901-1902...*, s. 258.

⁷¹ Leon Der Megrian, *Tiflis During the Russian Revolution of 1905*, Berkeley 1968, s. 34.

⁷² Leonov, “*Terror i Smuta...*, s. 10.

Bunlar yaşanırken bir taraftan “*raboçiy vopros*” (işçi meselesi) olarak adlandırılan işçi olaylarının sebepleri üzerine tartışmalar yürütülüyordu. Başbakan Sergey Y. Vitte’ye gönderilen 1905 tarihli ayrıntılı bir raporda işçi meselesinin ve ihtilal hareketlerinin temel nedenleri üzerine duruluyordu. Rapora göre; mevcut kanunlar nüfusun taleplerini artık karşılamaktan uzaktı. Üzerinde çalışılması gereken yeni kanunların, nüfusun her kesiminden insan ile birlikte yürütülmesi gerekmektedir. İşçi meselesi ile ilgili konuda işçi ve işverenler bir araya gelerek soruna çözüm aramalıydılar. En önemli sorun kanun önünde insanların eşit durumda olmamaları olarak görülüyordu. Raporda bunun sağlanmasının önemine değinilerek, insanın özel hayatına dokunulmaması gerektiğinin altı çiziliyordu. İşçilerin örgütlenme hakkı olmalı ve kendi haklarını savunma özgürlüğü sunulmalıydı. Aynı haklar işverenler için de geçerli olmalıydı.⁷³

Raporun devamında basın-yayın faaliyetleri ve eğitimin eşit olarak herkesin hakkı olduğu ve bu konuda fırsat eşitliğinin oluşturulması gerektiğine vurgu yapılıyordu. Halk okulları ve diğer eğitim kurumlarının açılmasının kolaylaştırılması, kütüphane ve halkın aydınlatılması için faaliyet gösterecek kültür merkezlerinin açılmasının aydın toplumda önemli olduğuna değiniliyordu. Rapor “*halkın aydınlatılması devletin gücü ve zenginliğidir*” sözleriyle tamamlanıyordu.⁷⁴

İhtilal hareketlerinin Kafkasya’daki yansımaları, Rusya’nın merkezinde görülen sosyalist gerekçelerin yanında milliyetçi bir karakter de taşımaktaydı. 11 Nisan 1908’de İçişleri Bakanı P. A. Stolipin tarafından Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov’a gönderilen mektupta bölgedeki terör olaylarına dair istatistiki bilgiler yer almaktadır. Stolipin’in mektubuna göre; 1907 yılı içerisinde bütün Kafkasya’da 3060 terör olayı kayıtlara geçti. Bu olaylardan 1.732’si yağma ve soygunculuk olarak kendini gösterdi. Bu olaylar sonucunda 1.239 kişi öldü, 1.253 kişi de yaralandı.

İmparatorluk topraklarında yaşanan bu büyük kargaşayı önlemeye yönelik Rusya hükümeti tarafından gerekli önlemler alınmadı. Yerli idareciler kaderleri ile başbaşa bırakıldılar.⁷⁵

⁷³ RGIA, Fond 1276, op. 2, d. 611, list 16.

⁷⁴ RGIA, Fond 1276, op. 2, d. 611, list 16.

⁷⁵ Leonov, “Terror i Smuta...”, s. 7.

Tiflis'teki işçi hareketi ve yapısı hakkında Tiflis Gubernatörü'nün Kafkasya Genel Valisi Golitsın'e sunduğu ayrıntılı notları bulunmaktadır. Tiflis Gubernatörü, 1904 yılı Ocak ayında kaleme aldığı notlarında Tiflis işçi hareketini şu şekilde açıklıyordu:⁷⁶

“1899 yılına kadar hiç kimse, fabrikalarda çalışan işçilerin ve onlara işverenlerin hakları ve koşulları ile ilgilenmiyordu. 1899 Ağustos'unda Adelhanov'un fabrikasındaki çizme alanında çalışan işçiler Tiflis'te ilk kez rastlanacak olan grev eylemi başlattılar. Talepleri maaşlarınının 40'dan 45 kopeğe çıkmasıydı. İşçilerin istekleri yerine getirildi ve çalışmaya başladılar. Bu grev Tiflis'teki ilk grev olması bakımından önemliydi ve başarılı bir şekilde sonuçlanması Tiflis'teki işçiler için büyük anlam taşıyordu. Grev artık işçilerin işverenle mücadelesinde önemli bir araç olarak görülüyordu. 1900 yılı Temmuz-Ağustos aylarında yedi fabrikada aynı anda grev başgösterdi. Bu grevler Tiflis basını tarafından da ilgi gördü. Grev sonunda Tiflis işçileri, işverenler üzerinde şiddetli ve ısrarlı bir mücadeleye girilmesini istedi. Bu hareketin ardında hiçbir şekilde hükümet karşıtı bir parti oluşumu yer almıyordu ve hareketin kendisi hükümet karşıtı bir hareket olarak ortaya çıkmadı. 1901 yılı Ocak ayında tramvay işçileri çalışma saatlerinin azaltılması ile ilgili talepte bulundular, Şubat ayında Butulov'a ait tütün fabrikasında çalışma ücretlerinin yükseltilmesi ve işten çıkarılanların işe geri alınması talebiyle grev başladı. Bu grev olayları aynı yıl ardarda diğer fabrikalarda da görüldü. Grev olaylarının birçok yerde yayılması ile birlikte bunu kendi amaçları doğrultusunda kullanmak isteyenler varlık gösterdi. Hükümet aleyhtarlığı yapılan ilanlar görülmeye başlandı. Bir süre sonra olaylar yalnızca Tiflis'te değil, diğer Kafkasya şehirlerinde de görülmeye başlandı. Eylemlere katılan insanların sayısının çok olduğu söylenemez. Ancak büyük etki yaratmaya çalıştıkları ve politik amaç taşıdıkları artık çok açıktı. Eylemlere katılanlar yalnızca “kırmızı bayrak” taşıyorlar, aynı zamanda “kahrolsun monarşi” ve “ve politik özgürlük merhaba diyor” sloganları atıyorlardı.”

Tiflis'te işçilerin grev eylemlerini ısrarla sürdürmeleri, sonuçları itibariyle farklı bir sosyal talebi ve tepkiyi ortaya koydu. Daha evvel hükümet karşıtı ciddi bir siyasi örgütlenme yok iken, artık örgütlenmeye doğru giden ve büyüyen bir hareket ortaya çıktı. Sosyal demokratlar olarak kendini tanımlayan çevreler bir araya gelerek okuyorlar ve siyasi tartışmalar gerçekleştiriyorlardı.⁷⁷

⁷⁶ STSA, Fond 12, op. 16, d. 179, list 1-3.

⁷⁷ STSA, Fond 12, op. 16, d. 179, list 4.

Tiflis Gubernatörü, Tiflis'te 1897 yılındaki bazı gelişmelere atıfta bulunarak, bu gelişmelerin 1900 ve 1901 yılındaki örgütlenmelerin alt yapısını hazırladığını iddia ediyordu. Ona göre; bu gelişmeler dışarıdan bazı çevrelerin Tiflis'te faaliyetler yürüterek siyasi bir atmosfer oluşturma çabalarıydı. Gubernatör, polis raporlarına dayandırarak sunduğu bilgilerde; 1897'de Varşova sosyal-demokrat çevrelerinden üç kişi Tiflis'e geldiğini Kafkasya Genel Valisi'ne sunduğu raporunda belirtiyordu. Bu ziyaretin ardından 1898 ve 1899'da Tula'dan 10'u aşkın, 1900'de Varşova'dan 20'ye yakın kişi Tiflis'e siyasi örgütlenmeleri sağlama amacıyla geldi.⁷⁸

Gubernatör, Tiflis'e gelen yabancıların faaliyetleri hakkında şu bilgileri vermektedir:⁷⁹

“Tiflis'e Polonya ve Ukrayna taraflarından gelenler burada kendilerine yakın insanları hemen buluyorlar. Görüştükleri insanlar kendilerini “entelektüel” olarak adlandırıyorlar. Bu insanlar Tiflis'te sosyalist ideolojiyi yayacak ve işçiler arasındaki bilinçlenmeyi arttıracak faaliyetler yapıyorlardı. Bir süre sonra bu fikirler fabrikalarda ve işyerlerinde kendine yayılma alanı buluyordu. Tiflis'te görülen hadiselerin benzerleri Rusya'nın iç guberniyalarında da ardarda görülüyordu. Gençlerin birbiri ile bağlantı kurarak cesaret kazanmaları ve işçilerin sosyalist ve devrimci doktrini buldukları koşullardan kurtulmanın tek çaresi olarak görmeleri işçi hareketlerine güç ve moral kazandırdı.”

Tiflis Gubernatörü, işçi hareketlerinin esas olarak Tiflis'teki işçilerin organizasyonu olmaktan ziyade, dışarıdan yapılan müdahaleler ile sosyalist bir kimliğe kavuşturulmaya çalışıldığı eylemlerdi. Gubernatör, demiryollarında, fabrikalarda ve daha başka yerlerde yayılma tehlikesi gösteren işçi hareketlerinin önlenmesi gerektiğini belirterek aşağıdaki önlemlerin alınması gerektiği düşüncesini Kafkasya Genel Valisi Golitsın'a iletti. Alınacak önlemler şunlardı;⁸⁰

- Politik eylemlere katılmış ve Rusya'nın diğer bölgelerinden buralara gelmiş güven vermeyen kişilerin yakalanması,
- Sosyal-demokratlara karşı propagandalar geliştirmek. Bunu yaparken tarih, ekonomi politikası, hukuk vs. gibi alanlarda okumalara başvurmak.

⁷⁸ STSA, Fond 12, op. 16, d. 179, list 4.

⁷⁹ STSA, Fond 12, op. 16, d. 179, list 5.

⁸⁰ STSA, Fond 12, op. 16, d. 179, list 11-12.

- Güvenilir işçiler, özellikle Ruslar, arasında bağlantı kurmak ve onları birleştirmek,
- Güney Kafkasya demiryollarındaki Rus olmayan unsurları mümkün olduğunca azaltmak,
- Polis gözetimini arttırmak ve Tiflis'in bazı bölgelerinde (Nahalovka ve Didube) polis karakolları oluşturmak ve buralarda yeterli sayıda güvenlik görevlisi istihdam etmek,
- Fabrikalarda küçülmeye giderek, her fabrikada yalnızca bir mesleğin icra edileceği bir sistemi oluşturmak.

1900 Eylül ayında Güney Kafkasya demiryolları torna işçileri, ücretlerinin arttırılmasını talep ettiler. İşçilerin bir kısmı iş bırakma eylemine başlarken, bir kısmı çalışmalarına devam ettiler. Kafkasya Genel Valiliği İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda; eylemin başlangıcının siyasi bir amaç taşımadığını bildırıyordu.

Eylemlerin yayılmaya başlaması ve tehlike arz etmesi ile İçişleri Bakanlığı'nın 12 (24) Ağustos 1897 tarihli genelgesini uygulamaya koyma durumu gündeme geldi. Bu genelge gereğince gubernatörlere, işçiler arasında ortaya çıkabilecek huzursuzlukları dindirmek için geniş yetkiler veriliyordu. Bunun için Eylül 1900'de Tiflis Gubernatörü'nün başkanlığında yapılan ve Guberniya Jandarma İdaresi, Savcılık ve Güney Kafkasya demiryolları idaresinden temsilcilerin katıldığı toplantıda eylem yapanların tutuklanması kararlaştırıldı. Kararın hemen ardından demiryollarında çalışan 24 kişi tutuklandı.⁸¹

İşçilerin Tiflis geneline yayılan eylemlerine destek vermeyi amaçlayan Tiflis'teki meslek okulları öğrencileri dersleri boykot ettiler. Öğrenciler işçilerin eylemlerine destek vermenin yanısıra kendileri için de bir takım taleplerde bulundular. Tiflis halkının maddi yardımları ile öğrenim hayatını sürdüren ve yerel dillerde de eğitim yapan Mihaylovki meslek okulundaki öğrenciler, okullarının devlet okullarına verilen haklardan faydalanmasını istediler. Bunun sağlanması

⁸¹ STSA, Fond 12, op. 16, d. 113, list 6-6b.

halinde askerlik yükümlülüğünden muaf olabilecekler ve okulu bitirdiklerinde demiryollarında işe başlayabileceklerdi.⁸²

İşçi hareketleri de yayılmaya başladı. Demiryolu işçileri büyük bir grev başlattılar ve trenleri tahrip ettiler.⁸³ Grev kapsamında tren seferlerinin engellemesi nedeniyle Tiflis'in Kafkasya Krayı ile bağlantısı kesilmiş oldu. İhtilalciler Tiflis'te bütün ticaretin durdurulmasına yönelik grev ilan ettiler ve devlet kurumlarındaki bütün işlerin durdurulmasına yönelik girişimlerde bulundular. Tiflis'te bomba alarmları yapılıyor; askeri yetkililer, memurlar ve emniyet görevlileri tehdit altında bulunuyorlardı. Yapılan aramalarda birkaç depoda patlatılması planlanan bomba ele geçirilmişti.⁸⁴

Kafkasya yönetimi, posta-telgraf ve demiryolu alanında yürütülen grevlerden sorumlu olduğunu iddia ettiği kişileri yakalattı ve bütün Güney Kafkasya yolları üzerinde sıkıyönetim ilan etti. Tiflis Guberniyası'nın Gori ve Duşeti uездlerinde ihtilalcilerin yönlendirmesi üzerine, bir süre önce sonlandırılan, arazi sorunlarına bağlı protestolar yeniden gündeme geldi ve bu iki uезде de sıkıyönetim ilan edildi. Yapılan demiryolu seferleri ancak askeri kontrol neticesinde yapılabiliyordu.⁸⁵

Olaylar tüm Kafkasya'da oldukça tehlikeli boyutlara ulaştı. Kafkasya Genel Valisi'nin Çar'a bildirdiğine göre, ihtilalciler Sohum'da Hükümet ve hazineye ait binaları ele geçirmek fikrinde idiler. İhtilalciler buna teşebbüs edemeden yakalandılar ve hapishaneye gönderildiler.⁸⁶

Kutayis Guberniyası'ndaki durum, ihtilalcilerin bütün iktidar kanallarını ele geçirmesi nedeni ile tedirgin bir hal aldı. Kuzey Kafkasya bölgesinde demiryolu grevi, alınan bir takım önlemler sayesinde kontrol altına alınabildi.⁸⁷ Kutayis'in tehdit altında olması nedeni ile Rus birlikleri tarafından işgal edildi ve ihtilalciler

⁸² STSA, Fond 12, op. 16, d. 128, list 10.

⁸³ BOA, Y.PRK.EŞA (Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik), 47/11 (24 Ocak 1905)

⁸⁴ E. Mihaylova, "Hronika Voorujennoy Borbi", *Krasnyy Arhiv İstoriceskiy Jurnal*, Cilt: 11-12, Moskva-Leningrad 1925, s. 180.

⁸⁵ Mihaylova, "Hronika Voorujennoy Borbi...", s. 180.

⁸⁶ BOA, Y.PRK.EŞA 48/70 (7 Şubat 1905)

⁸⁷ Mihaylova, "Hronika Voorujennoy Borbi...", s. 180.

dağıtıldı. Batum havalisinde de Şubat 1905 itibariyle tren seferleri yeniden tesis edildi.⁸⁸

Batum civarında ve Tiflis Guberniyası'nın batısında yaşanan ihtilal olaylarında Çarlık Rusyası Hükümeti'nin tarafında duran halklar moral kaynağı oluşturuyordu. Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov'un 30 Ocak 1906'da Tiflis'ten İmparator'a hitaben Petersburg'a gönderdiği yazıda; General Alihanov'ın bilgilendirdiği üzere bölgede hakimiyet sağlanıyor ve bölge halkı İmparator'a bağlılık ve sadakatlerini bildiriyordu. Vorontsov-Daşkov'un verdiği bilgilere göre; Güney Guriya'daki köylerde yaşayanlar, Rus Ordusu'nun ihtiyacını karşılamak için gönüllü olduklarını ilan ediyorlardı. Bu katkılarla bölgede asayişin sağlandığı ve yeni asker alımları ile birlikte daha güçlü bir konuma gelindiğine değiniyordu.⁸⁹

1905 olayları sonucunda, yalnızca Kafkasya'da değil, olayların yaşandığı pek çok merkezde yoğun bir tutuklama faaliyeti yaşandı. Sayıca fazla olan tutuklamaların toplum nezdinde ortaya çıkardığı rahatsızlık ve sebeplerinin açıklanması gerektiğine dair doğrudan Başbakan Sergey Yulyeviç Vitte'nin 1905 yılı Aralık ayında önerisi bulunmaktadır. Başbakan'a göre, bu konuya açıklık getirilmedikçe İmparatorluğun birçok bölgesindeki huzursuzluğu gidermek zor görünüyordu.⁹⁰

Olaylar ihtilalin ardından bir süre sessiz bir şekilde, ancak zaman zaman şiddeti artarak 1917'de ikinci ihtilale kadar devam etti. 1912'de Rus emniyeti Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi üyelerine büyük darbe vurdu. Aynı yılın bahar aylarında Rusya Bürosu Merkez Komite üyeleri yakalandı. Birçok şehirde arama ve tutuklama faaliyetleri yürütüldü. Yaz aylarında Tiflis'te varlık gösteren Tiflis Organizasyonu ve Merkez Komite adına çalışan birçok isim tutuklandı.⁹¹

2) 1905 İhtilali'nin Milliyetçi Yönü ve Türk-Ermeni Çatışmaları

Bakü'de 1905 Şubat ayında yaşananlar, Kafkasya'da 1905 olaylarının ihtilal boyutunun yanında İmparatorluk için daha büyük tehlike arz eden etnik çatışma

⁸⁸ BOA, Y.PRK.EŞA 48/70 (7 Şubat 1905)

⁸⁹ RGİA, Fond 1276, op. 2, d. 611, list 32.

⁹⁰ RGİA, Fond 1276, op. 2, d. 611, list 4.

⁹¹ R. P. Katanyan, "Sud nad Spandaryanov", *Historical-Philological Journal*, Sayı: 1, 1960, s. 139.

boyutunu da ortaya çıkarmış oldu. Bakü Valisi şehir halkına yayınladığı ilanda, olayların durdurulmasını ve bu zamana kadar dostça yaşayan Türk ve Ermenilerin bunu sürdürmelerini istedi. Vali, kayıpların abartıldığı gibi olmadığını ve bunun bir intikam gerekçesi olmaması gerektiğini belirterek halklar arasında sükunet sağlamaya çalıştı. Olayların ardından Bakü sokaklarında Valinin de katıldığı bir yürüyüş gerçekleştirildi. Türkler ve Ermeniler arasındaki barışı sağlamak için iki tarafın önde gelenleri de bu yürüyüşe destek verenler arasındaydı.⁹²

Elizavetpol (Gence) Guberniyası'nda Türkler ve Ermeniler arasındaki çatışmalar devam etmekteydi.⁹³ Yaşananların Kafkasya geneline hızla yayılıyordu. Aralık 1905'te Tiflis Başşehbenderliği, Gence Guberniyası'nda iki Müslüman köyünün Ermeni çeteleri tarafından basıldığını bildirmekteydi. Bu çetenin Revan Guberniyası'nda bulunan sekiz yüz kişilik bir diğer çete ile birleşerek Osmanlı Devleti sınırlarında da saldırılarda bulunacağı Başşehbenderliğin verdiği bilgiler arasındaydı.⁹⁴

İktidarın olayların büyümesini önleme çabası Eçmiyazın Katogikosu Mıgırdıç Hırımyan'ı da harekete geçirdi. 13 Şubat 1905'de Tiflis'e gelen Hırımyan, daha önce 1903'de Ermeni ayaklanmalarının başlatıldığı Vank katedralinde Ermenileri toplayarak, Bakü'de hayatını kaybeden Ermeniler için ayin düzenledi ve ılımlılık mesajları verdi. Ayin sonrasında Şeyhülislam da yaşananlardan duyduğu üzüntüyü dile getirdi. Ermeni ileri gelenlerinden bir grup Tiflis'teki Cuma Camii'ne gelerek, Bakü'de hayatını kaybeden Müslümanlar için dua edenlere taziyelerini iletiler.⁹⁵

1905 olayları, Çar II. Nikola ve Rusya Hükümeti'nin endişelenmesine neden olmaktaydı. Çar, Kafkasya'da yaşanan olayları yakından takip ederek, zaman zaman Kafkasya Naibi ile istişarede bulunuyor, zaman zaman da talimat veriyordu. Kafkasya Naibi Vorontsov Daşkov, olayların büyümesi ve önlenilemez bir hal alması üzerine, yönetim zafiyetinde kendi başarısızlığının olduğuna inanarak, Çar'dan görevden alınmayı talep etti.

⁹² **Kavkaz**, Sayı: 42, 14 Şubat 1905, s. 2.

⁹³ Mihaylova, "Hronika Voorujennoy Borbi...", s. 180.

⁹⁴ **BOA**, Y.PRK.BŞK, 75/62 (08 Aralık 1905)

⁹⁵ **Kavkaz**, Sayı: 42, 14 Şubat 1905, s. 2.

28 Aralık 1905’de Çar, Vorontsov Daşkov’a bir mektup göndererek, hem bölgede yaşanan olaylara bakışını, hem de Vorontsov Daşkov’un görevden alınma talebini şöyle değerlendirdi:⁹⁶

“Kafkasya’daki isyanın bastırılmasına yönelik alınan tedbirler hakkındaki telgrafınızı büyük bir memnuniyetle okudum. Problemin ne derece karmaşık olduğunu, sizin halklar arasındaki savaşı yatıştırmakta ve bölgenin İmparatorluk ile bağlantısını kurmakta büyük emek harcadığınızı biliyorum. Ama ben size inanıyorum ve hizmet tecrübenize, karakterinize güveniyorum. Bu nedenle gönderdiğiniz mektupta ifade ettiğiniz, yerinize bir başkasının geçmesi önerinizi kabul edemem. Rusya’ya olan aşkınız adına, Kafkasya’nın hayrına ve bana olan bağlılığınız adına sizden yerinizde kalmanızı ve bütün yetkilerinizle çalışmaya devam etmenizi rica ediyorum. İşleri kolaylaştırmak adına genç, güçlü ve girişken personeli, sizin seçimize göre atayacağıma söz veriyorum. Eğer sağlığınız için bir süre dinlenmek ve gücünüzü toplamak istiyorsanız, askeri sorumluluklarınızı yardımcınıza yükleyerek izninizi kullanmaya müsaade ediyorum. Başarı ve sağlık diliyorum.”

Çar’ın desteğini arkasına alan Vorontsov-Daşkov, uyguladığı politika ile şu amaçları yerine getirmeye çalışıyordu:⁹⁷

- Kafkasya’da yerel soylular, toprak ağaları ve burjuvaziden oluşacak, Çarlığa sadık bir grup oluşturmak.
- Kafkasya’nın çok etnili yapısına dayanarak, farklı milletler arasındaki sorunları Rusya’nın Kafkasya hakimiyetini pekiştirmek için kullanmak,
- Rusya’nın istila politikasını arttırmak için Kafkasya Ermenilerinden faydalanmak ve bu sayede Osmanlı Devleti ve İran topraklarında yayılmak.

İçişleri Bakanı Stolipin ise, Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov’un aksine Ortodoks olmayan tebaa ve Kafkasya yerlileri ile mücadelede sertlik yanlısı idi ve bu konuda Vorontsov-Daşkov’u ikna etmeye çalışıyordu.

Kafkasya’da Rus hakimiyetini devam ettirmek adına fikirler ileri süren İçişleri Bakanı ve Kafkasya Genel Valisi’nin birbirinden tamamen farklı görüşlere sahip olduğu görülmektedir. Genel Vali Vorontsov-Daşkov yayılmacı politikayı

⁹⁶ “İz Zapisnoy Knijki Arhivista Nikolay II v 1905 godu (Po Reskriptam, rezolutsiyam i telegrammam)”, **Krasnyy Arhiv İstoriçeskiy Jurnal**, Cilt: 11-12, Moskva-Leningrad 1925, s. 437.

⁹⁷ “Borba s Revolutsionim...”, s. 185.

milliyetçi örgütlenme ile Ermeniler üzerine yıkmak ve bu sayede Rusya toprakları dışında Osmanlı Devleti ve İran üzerinde de bir takım siyasi manevralar yapmayı arzu etmekteydi. İçişleri Bakanı Stolpın ise bu fikirlerden rahatsız olduğunu belli etmekteydi. Ona göre Kafkasya Genel Valisi'nin bu düşüncesi Kafkasya'daki Rusya işleri için boğucu ve zayıflatıcı bir etki uyandırabilirdi. Stolpın, esas olarak Vorontsov-Daşkov'dan Kafkasya'da Hükümet aleyhinde olanlarla ve ilk başta Ermeniler ile mücadele edilmesini istiyordu. Bu mücadelenin Vorontsov-Daşkov tarafından yeterince yürütülmemesi nedeniyle, onu Taşnaksütyun'un Hükümet aleyhine çalışan bir örgütlenme olduğunu anlamamak yönünde suçluyordu. Stolpın, Kafkasya Ermenilerinin saldırgan eylemleri desteklediğini ve Rusya'daki devrimci hareketin içinde yer alarak, monarşiyi devirmeye yöneldiklerini iddia ediyordu. Ona göre Kafkasya dahilinde Rusya monarşisi için en tehlikeli düşman Ermeniler idi. Vorontsov-Daşkov ise Stolpın'ın bu suçlamalarını kabul etmemekte ve yürüttüğü politikanın haklı gerekçelerini savunmaktaydı. Çar II. Nikola'ya gönderdiği mektupta, Daşkov gerekçelerini *“Ermenilerin Rusya hakimiyetinde olması, onları koruma altına almamız ileride çıkacak bir savaşta onları kullanabileceğimiz, Türkiye ve İran'da bulunan Ermenileri de hakimiyetimiz altına alarak toprakları genişletmemiz imkanını sağlayabilir”* sözleriyle açıklıyordu.⁹⁸

Rus ticari sermayesinin doğuya yayılması uzun süre Ermeni burjuvazisi sayesinde gerçekleşti ve Ermeniler Osmanlı Devleti ve İran topraklarında Rus ticaret akışına aracılık ettiler. Bu durum Rusya ve İngiltere'nin 1907'de imzaladığı ve Kuzey İran sahası Rus nüfuz alanı olarak kabul edildiği antlaşma sonrasında da devam etti. Rusya'nın bu antlaşma sonrası bölgeye nüfuz edebilmesi için bölgede etkili olan Ermeni burjuvazisi ile mücadele etmesi kaçınılmaz görülüyordu. Bundan başka Osmanlı Devleti'nde Ermeniler lehine yapılan reformlar, Rusya'nın Ermenilerin üzerindeki egemenliğine de gölge düşürmeye ve Rusya'nın Ermeni politikasında değişikliğe gitmesini gerekli kılıyordu.⁹⁹

Taşnaksütyun'un Ermeni nüfusu üzerindeki etkisi 1905-1908 yılları arasında oldukça etkili oldu ve yönlendirici bir rol oynadı. Kafkasya'daki gelişmeler ve Rusya

⁹⁸ “Borba s Revolutsionnım..., s. 185.

⁹⁹ “Borba s Revolutsionnım..., s. 185-186.

Hükümeti'nin bu gelişmeler karşısındaki tutumu Taşnaksütyun içinde bir yeni (sol) ve eski (sağ) kol olmak üzere ikiye bölünmeye yol açtı.¹⁰⁰ İran'da gerçekleşen devrimin etkisinin de bu bölünmede etkili olduğu iddia edilmektedir. Eski Taşnaksütyun, Ermeni nüfusu üzerindeki etkisini ve önemini giderek kaybetmeye başladı. Vorontsov-Daşkov'a göre bu durum, Ermeni kilise mallarının iade edilmesi ve Müslümanlarla çatışmanın sonlanması neticesinde, milliyetçilik meselesinin bir süre önem kaybetmesi ile ilgili idi.¹⁰¹

Taşnaksütyun'un sol kanadı devrimci bir karakter benimsemesine rağmen, milliyetçilik, şovenizm ve küçük burjuva ideallerinden kurtulamadı. Rusya Hükümeti'nin Taşnaksütyun'un sol kanadına karşı tavrı ancak Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması ile birlikte değişti. Devrimci Taşnaksütyun, II. Enternasyonel'den aldıkları tecrübenin de etkisiyle aktif bir şekilde Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'nın yanında savaşa katılmayı kabul ettiler. 1917'de Rusya'da devrimin ortaya çıkması ile birlikte Taşnaksütyun'un sol ve sağ kanadı arasındaki rekabet ve mücadele yeniden kendisini gösterdi.¹⁰²

1905'den 1907'ye kadar devam eden olayların yıkıcı etkisi, sonlanmasından sonra da devam etti. Tiflis büyük bir yağmacılık olaylarının görüldüğü ve yerel idarecilerin etkisiz kaldığı bir dönemi yaşıyordu. Yağmacılığa karşı halkın kendisi bir takım önlemleri alma mecburiyetini hissediyordu. 1907 Mayıs ayında Tiflis'te tüccar sınıfı "*Tüccarlar İttifakı*" adıyla bir örgütlenmeye gitti ve yağmacılığa karşı kendileri savunmaya karar verdiler. Henüz "*Tüccarlar İttifakı*" kurulmadan önce şehirde bulunan mağazaları ve evleri koruma görevini ücret karşılığında Taşnaksütyun örgütü üstlenmişti.¹⁰³

Tiflis'in Rusya'nın Kafkasya'yı idare ettiği merkez olması nedeni ile idari ve askeri kadronun yoğun olarak burada ikamet etmesi, yağma ve soygun olaylarının, Kafkasya'nın diğer bölgelerine oranla daha az görülmesini sağlamıştır denilebilir. Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov, 23 Temmuz 1908'de İçişleri Bakanı Stolipin'e gönderdiği yazıda, yağma ve soygun olaylarına dair istatistiki veriler

¹⁰⁰ "Borba s Revolutsionnim...", s. 186.

¹⁰¹ "Borba s Revolutsionnim...", s. 206-207.

¹⁰² "Borba s Revolutsionnim...", s. 187.

¹⁰³ "Borba s Revolutsionnim...", s. 193-194.

paylaşmıştır.¹⁰⁴ Buna göre 1905’den 1907’ye kadar Kafkasya genelinde kayıtlara geçen yağma ve soygun oranı aşağıdaki şekildedir.

Tablo-36 1905-1907 Arası Kafkasya Guberniyalarındaki Suç Oranları			
Guberniyalar	1905	1906	1907
Tiflis Guberniyası	194	264	331
Bakü Guberniyası	708	767	426
Bakü (Şehir İdaresi)	421	419	556
Erivan Guberniyası	226	118	94
Elizavetpol (Gence)	1219	1848	1099
Kutayis Guberniyası (Sohum hariç)	333	570	619
Çernomorski (Karadeniz) Guberniyası	118	152	180
Toplam	3219	4138	3305
Kaynak: “Borba s Revolutsionnim Dvijeniye na Kavkaze v Epohu Stolpinski (İz Perekipski P. A. Stolpina s. gr. İ. İ. Vorontsovım-Daşkovım)”, Krasniy Arhiv İstoriçeskiy Jurnal , Cilt: 34, Moskva-Leningrad 1929, s. 204.			

Seyyar askeri mahkemeler, 1905’den 1907’ye uzanan karışıklık döneminde Kafkasya’da 73 idam cezası, 62 kürek cezası ve 4 sürgün cezası vermiştir. Orana bakıldığında bu 139 hükmün çoğunluğunu idam cezası oluşturmaktadır.¹⁰⁵

1905 olayları ilk kıvılcımın başladığı andan itibaren Osmanlı Hükümeti tarafından da yakından takip edildi. Petersburg Sefaret-i Seniyyesi’nden 24 Ocak 1905’de gönderilen telgrafta, Tiflis’te ihtilal hareketlerinden dolayı devlet dairelerinin tehlike altında olması nedeniyle Tiflis civarında tren hatları üzerine sıkıyönetim ilan edildiği; Bakü, Dağıstan, Erivan ve Kars’da bir dereceye kadar

¹⁰⁴ “Borba s Revolutsionnim..., s. 204.

¹⁰⁵ “Borba s Revolutsionnim..., s. 185.

sükunet sağlandığı, ancak Elizavetpol'da (Gence) Müslümanlar ve Ermeniler arasında gerginlikler yaşandığı ve suçluların yakalandığı hususunda bilgiler verilmekteydi.¹⁰⁶

Zakatala askeri bölgesinde 201. Piyade Lebedinski Alayı'nın 2. Taburunda karışıklık ve bu karışıklıkta Ermeni devrimcilerinin rolü olduğuna dair haberler hükümete iletmeye başlanmıştı. Alay komutanı Dobrovolski'nin çabalarına rağmen askerler arasında büyük bir disiplinsizlik fark ediliyordu. Nihayetinde Dobrovolski'nin öldürülmesine kadar giden olaylarda, eyleme katılanların Taşnaksütyun ile bağlantıları ortaya çıktı. Bu eylem Taşnaksütyun'un devlet görevlilerine ve bilhassa yüksek kademelerdeki görevlilere karşı planladığı eylemlerin bir parçası idi.¹⁰⁷

Tiflis'te durmak bilmeyen siyasi olayların bir yansıması olarak fail-i meçhul cinayetler kendini göstermeye başlamıştı. 25 Şubat 1908'de Tiflis'te şehir tramvayında süvari yüzbaşı Runiç'in öldürülmesi, ardından Mart ayında şehirde görevli polis memurlarına karşı gerçekleştirilen sistemli katliam ve iki günde üç gardiyanın ard arda öldürülmesi büyük dikkat çeken olaylardı. Rusya'nın Kafkasya'yı yönettiği merkez olan Tiflis'te bu tür olayların sık sık meydana gelmesi, yer altı örgütlenmelerinin büyük bir cesaret örneği gösterdikleri şeklinde yorumlanmakta ve Rusya Hükümeti'nin asayişini sağlayabileceğine olan güveni de azaltmaktaydı.¹⁰⁸

Gelişmeler, Ermenilerin siyasi hedefleri doğrultusunda şekillenmişti. Resmin bütününe bakıldığında olayların yalnız Bakü ile ilgili olmadığı; Kafkasya, İran ve Türkiye topraklarında kurulması amaçlanan Ermeni devletine yönelik bir çabanın ürünü olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki haber alma merkezi Tiflis Başşehbenderliği, 20 Şubat 1905 tarihli bir belge ile Bakü'deki olayların nihai hedefini ortaya koymuştur. Buna göre; Ermeni komitasına mensup fedailer tarafından Van'da gerçekleştirilmesi planlanan saldırı için İran'ın Selmas ve Maku

¹⁰⁶ BOA, Y.PRK.EŞA 47/11 (24 Ocak 1905)

¹⁰⁷ "Borba s Revolutsionnim...", s. 199.

¹⁰⁸ "Borba s Revolutsionnim...", s. 197-198.

taraflarından gelmeleri için hazırlık yapıldığı daha önce bildirilmişti. Bakü’de bulunan Ermeni komitası üyeleri, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren komitalara yardım göndermek ve Kafkasya’da bulunan Ermeni fedailerini silahlandırmak için çabalıyorlardı. Selmas ve Maku’de bulunan Ermeniler de buradan idare edilmekteydi. Yine Bakü’deki Ermeni fedailerinden 20’si Zeytun ve Sason’da görev almak üzere silahlı olarak hazır bekletilmekteydi. Ermeniler, silahların bir kısmını Rus askeri silah deposu memurları ile anlaşarak oradan çaldılar.¹⁰⁹ Taşnaksütyun, Ermenilerin silahlanmasında özel bir rol oynamaktaydı ve nitekim olayların yaşandığı esnada Ermenilerin ne kadar hazırlıklı oldukları görüldü.¹¹⁰

Olaylar, Batı basını ve Rusya’nın Ermeni yanlısı bazı yazarları tarafından medenileşmiş Ermeniler ve geri kalmış Türkler arasındaki mücadeleymiş gibi yansıtıldı. Kimisi çağdaş fikirler ile Asyalı barbarlığın çatışması olarak ele aldı. Bu tür fikirlerin yazarlarının, olayları daha çok Türk karşıtı bir bakış açısı ile yorumladığı dikkat çekmektedir. Yaşananları Hristiyan Ermeniler ve Müslüman Türklerin mücadelesi olarak göstererek, meseleyi dinler arası mücadele olarak gösteren yazarlar da oldu.¹¹¹ Ancak gelişmeler, Kafkasya’da Ermenilerin nihai hedeflerini ve bu hedeflere ulaşmak için seçtikleri yolu göstermiş oldu. Berlin Antlaşması sonrası Türkiye’de Ermenilerin takındıkları tutum ile hemen hemen aynı tarihlerde Kafkasya’da Ermenilerin takındıkları tutumun birbirinden bağımsız olduğu düşünülemez. Ermeniler Kafkasya, İran ve Türkiye ekseninde, adeta üçlü kanton bölge planlaması yaptılar ve buna dayanarak Taşnaksütyun silahlı örgütlenmelerini bu bölgelerde gerçekleştirdi. Bakü’de yaşananlar da bu hedefin bir yansıması olarak ortaya çıktı.

1905’de Rusya İmparatorluğu’nun pek çok bölgesinde ihtilalci ayaklanmalar yaşanırken, Kafkasya ekseninde ihtilalci hareketlerin yanı sıra 1905 olaylarının farklı bir çizgide cereyan ettiği görüldü. Bu durum Kafkasya’nın etnik, sosyal ve coğrafi yapısının kendine özgülüğünden kaynaklanmaktaydı. Etnik çatışma boyutunun Kafkasya’da yayılmasından endişe duyan Kafkasya İdaresi, din adamlarını ve

¹⁰⁹ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), HR.SYS (Hariciye Siyasi), 2762/38.

¹¹⁰ “Borba s Revolutsionnim...”, s. 206-208.

¹¹¹ Farid Şafiyev, “İstoki Armyano-Azerbaycanskogo Konfliktka: Sobitiya 1905-1906 godov”, **Uroki İstorii**, Sayı: 4 (34), 2008, s. 51.

toplumun ileri gelenlerini görevlendirerek, Türk-Ermeni çatışmalarının önüne geçmeyi amaçladığı görülmektedir.

26 Şubat 1905’de Tiflis’e gelen Eçmiyazın Katogikosu Mıgırdıç Hırimyan, daha önce 1903’de Ermeni ayaklanmalarının başlatıldığı Vank katedralinde Ermenileri toplayarak, Bakü’de hayatını kaybeden Ermeniler için ayin düzenledi ve ılımlılık mesajları verdi. Ayin sonrasında Kafkasya Şeyhülislamı da yaşananlardan duyduğu üzüntüyü dile getirdi. Ermeni ileri gelenlerinden bir grup Tiflis’teki Cuma Camii’ne gelerek, Bakü’de hayatını kaybeden Müslümanlar için duydukları üzüntülerini dile getirdiler.¹¹²

27 Şubat 1905 tarihli Kafkas gazetesinde, Bakü sokaklarında Kafkasya Şeyhülislamı, Ortadoksk temsilcileri, Müslüman ve Ermeni ruhani kişilerinin barış eylemi yaptıklarından bahsedilmektedir. Haberde belirtildiği üzere Bakü sakinleri, normal yaşamlarına geri dönmeye başlamıştı.¹¹³

Tiflis Şehir Duması, 26 Şubat’taki toplantısında Bakü olaylarını ele aldı. Belediye reisi H. A. Vermişev kısa bir rapor sunarak, 19 Şubat’tan 24 Şubat’a kadar süren olaylarda neler olduğunu anlattı. Tiflis şehir idaresi, Bakü’deki olayların yatışması için sivil toplum kuruluşlarından temsilciler seçerek bir heyet oluşturdu. Duma başkanı, Tiflis’teki sakinliğin, hiçbir olay neticesinde bozulmaması için iyi dileklerini ilettiler. Ayrıca Bakü’de yaşanan ölümlü olaylar, Tiflis halkına milliyetçilik üzerinden yapılacak bir kavganın gereksizliğini gösterdi diye ekledi. Tiflis’te de benzer olayların yakında baş göstereceğine yönelik dedikoduların asılsız olduğundan dem vurarak, bu dedikoduları önlemek için şehir idaresinin önlem almasını istedi.¹¹⁴

Ancak bu çabalar iktidarın göz boyamasından başka bir şey değildi. Nitekim olayların bu girişimler ile dindirilemeyeceğini daha sonraki gelişmeler kanıtladı. Olaylar Kafkasya gazetesinde şöyle değerlendiriliyordu:

“Gerginlik Bakü merkezden çevreye yayılmaya başladı. Balahani’da şiddetli çatışmalar oldu. Gelişmelerin etkisi ile görevlerine devam etmek istemeyen polisler istifa ettiklerini açıkladı. 10 Şubat’ta (eski takvime göre) kargaşa tam olarak bitmiş sayılmazdı.

¹¹² **Kavkaz**, Sayı: 42, 14 (27) Şubat 1905, s. 2.

¹¹³ **Kavkaz**, Sayı: 42, 14 (27) Şubat 1905, s. 1.

¹¹⁴ **Kavkaz**, Sayı: 44, 16 (19) Şubat 1905, s. 3.

*Türkler dükkanlarını açarken, Ermeniler kapalı tutmaya devam ettiler. Şehir varoşlarında karmaşa devam ediyordu. Türklerden ölenler oldu, bir Türk değirmeni Ermeniler tarafından kuşatıldı. Şehirde Rus ve Gürcülerin dövülmesi için çağrı yapılmaktaydı. Bakü'den trenle kaçışlar başladı, cesetler istasyon yakınlarında yığılmaya başlandı. Sabunçu'dan Bakü garına tren gelir gelmez içerisinde bulunan askerlere ateş açıldı. Olaylar Bibi-Eybat'a yayıldı. Aralıksız 72 saatlik yorgunluğun ardından polisler ayakları üzerinde duramıyordu. Ancak 10 Şubat akşamı gerilim azaldı. Bu günlerde devamlı surette yeni askeri birlikler şehir garnizonuna destek sunmak için geliyorlar. Söylentilere göre piyade ve Kazak askerler dışında, topçular da gönderilmeye başlanmıştı”.*¹¹⁵

Yaşananların ardından olaylarda sorumluluğu olduğu düşünülenler yakalansa da, olayların ardındaki gerçek suçlular tespit edilemedi. Kafkasya Genel Valisi bir dilekçe hazırlayarak hukuk, askeri-hukuk, idari kadrolarının yetkin isimlerinden ve aynı şekilde Bakü'deki Rus, Müslüman ve Ermenilerden seçilen kişilerden oluşacak bir inceleme komisyonu kurulmasını istedi.¹¹⁶

Bu arada Müslümanlar da Çarlık iktidarından bir takım taleplerde bulunarak kendilerini daha güçlü ve güvende hissetmenin yollarını arıyorlardı. Bu amaçla, Nisan 1905'te Tiflis, Revan, Gence, Bakü, Şemahı gibi merkezlerden seçilen 15 temsilci, İmparatorluğun başkenti Petersburg'a gittiler. Burada Rusya Hükümeti'ne sundukları dilekçede; Müslümanların üzerindeki sınırlandırmaların kaldırılması ve tüm halklar ile eşit haklara sahip olmaları, yerel yönetim organlarında söz sahibi olmaları, devlet kurumlarında işe alınmaları, din görevlilerinin atanmasında kendi iradelerinin dikkate alınması, okullarda İslam içerikli dersler verilmesi, anadil eğitiminin ilkökul düzeyinde verilmesi, kendi okullarını açma hakkı, cami, vakıf ve buna benzer kurumların inşasına müsaade edilmesi gibi konuları dile getirdiler.¹¹⁷

Türkler ve Ermeniler arasındaki gerginlik, 1905 yılı Aralık ayında şiddetini sürdürerek devam etti. Elizavetpol (Gence)'de başlayan olaylar, Tiflis'i de etkisi altına aldı. Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov'un raporuna göre, Tiflis Ermenileri Gencedeki olaylara müdahalede bulunmak için örgütleniyorlardı. Ermeni ve

¹¹⁵ **Kavkaz**, Sayı: 40, 12 (25) Şubat 1905, s. 3.

¹¹⁶ **Kavkaz**, Sayı: 44, 16 (19) Şubat 1905, s. 2.

¹¹⁷ Hayrullah Cengiz, “Rusya'nın 1895-1905 Yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası-Ermenileri Ruslaştırma Çabaları-”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul 1998, s. 188.

Gürcülerden bazı ihtilalci gruplar birlikte hareket ediyorlardı. Aralık ayı ortalarında Tiflis'te Türk ve Ermeniler arasında ciddi çatışmalar yaşandı.¹¹⁸

3) 1906 Tiflis Barış Görüşmeleri

Olayları nihayete erdirmek adına Şubat 1906'da Tiflis'te düzenlenen barış konferansı içeriği bakımından büyük önem arz etmektedir. Kafkasya Naibi, bu konferansı "*Ermeni-Türk Barış Konferansı*" olarak adlandırdı. Konferans, Kafkasya Naibliği Sarayı'nın Georgiyevski diye adlandırılan Beyaz Salonu'nda gerçekleştirildi. Toplantılar halka kapalı yapıldı.¹¹⁹

Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov başkanlığında toplanan konferansa, Türk-Müslümanları temsilen Ahmet Bey Ağayev, Ali Merdan Bey Topçubaşov (Topçubaşı), Adil Han Ziyathanov ve diğer temsilciler katıldı. Bu temsilciler yaptıkları konuşmalarda "*Taşnaksutyun*" nun esas amacının ne olduğunu anlatarak, Güney Kafkasya'da yapılan katliamların tertiplenmesinde nasıl bir rol üstlendiğini delilleriyle ortaya koydular. Temsilciler, bu katliamlar karşısında yetkililerin duyarsızlığına sitemde bulundular.¹²⁰

Konferansa katılan Ermeni temsilcileri ise, Osmanlı Devleti'ni eleştiren bazı söylemlerde bulundular. Babıali Tercüme Odası'nın bildirdiğine göre; Kafkasya Valisi'nin doktoru olan bir Ermeni, sözleriyle Osmanlı Devleti'ne hakaret etmekte ve Ermeni İhtilal Cemiyeti ağzı ile konuşmaktaydı.¹²¹

Konferans salonunda bulunan Kafkasya Naibliği muhafızlarından Nikolay Aleksandroviç Bigayev, anılarında konferansa dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bigayev, açılış konuşmasını Kafkasya Naibi Vorontsov Daşkov'un gerçekleştirdiğini ve oldukça etkili bir konuşma yaptığını belirterek, bu konuşmadan Ahmet Ağayev'in bile etkilendiğini vurgulamıştır. Konuşmanın ardından salonda bulunan diğer

¹¹⁸ Hasip Saygılı, **1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid**, İstanbul 2016, s. 191.

¹¹⁹ İsmail-zade, **Graf İ. İ. Vorontsov-Daşkov...**, s. 408.

¹²⁰ Nazim Mustafa, "Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar", **Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı III**, Yıl:20, Sayı: 62, Eylül-Aralık 2014, s. 2480.

¹²¹ **BOA**, HR.SYS, 2866/8.

katılımcıların da etkilendiğini ve çatışmaların bitirilebileceğine inanmaya başladıklarından bahsetmiştir.¹²²

Bigayev'in izlenimlerinde dikkat çeken noktalardan birisi Türk ve Ermeni delegeler hakkında yaptığı değerlendirmelerdir. Bigayev, *“Ermeniler ve Türkler konferansta milletlerini en iyi şekilde temsil ettiler. Ermeniler her zaman entellektüel bir birikime sahiptiler, ancak ben hiçbir zaman Türklerden böyle bir yetkinlik beklemezdim. Türklerin konferanstaki temsilileri oldukça güçlüydü. Entellektüel Türkler bu alanda Ermenilere fırsat vermediler”* diyerek, Türklere karşı duyduğu önyargıyı da itiraf etmiştir.¹²³

Konferans süresince gerçekleştirilen 10'a yakın toplantı iki millet arasındaki öfkeyi dindirecek bir netice vermedi. Bigayev'in değerlendirmesine göre; taraflar yalnızca Kafkasya Naibi'nin çatışmalara son verme niyetinin samimiyetinden emin oldular.¹²⁴

D) DEVLET DUMASI'NDA TİFLİS GUBERNİYASI'NIN TEMSİLİ

1) Devlet Duması

11(24) Aralık 1905'te Başbakan Vitte tarafından bir seçim kanun hazırlandı ve Duma (parlamento) nun kimlerden oluşacağı belirlendi. Buna göre Duma'ya girecek vekillerin % 43'ü köylü, % 34'ü çiftlik sahibi ve % 23'ü burjuva ile diğer kesimlerden (tüccar, esnaf vs.) seçilecekti. Bu kanuna göre seçilme hakkı herkese verilmiyordu. Yevmiyeli işçiler, kadınlar, askerler ve öğrenciler seçime katılma hakkına sahip değillerdi. Seçmenler arasında da bir eşitlik söz konusu değildi. Çiftlik sahipleri iki bin kişiden, şehirliler yedi bin kişiden, köylüler otuz bin ve işçiler doksan bin kişiden bir vekil çıkarma hakkına sahiplerdi. Seçimler doğrudan değil birkaç aşamada gerçekleştiriliyordu.¹²⁵

Duma'nın vekilleri beş yıllığına seçiliyordu. Kanun düzenlemesi gereği 1905-1906 yılları arasında 524, 1907 kanunu gereği 442 ve 1910'dan itibaren 446 kişi idi.

¹²² İsmail-zade, **Graf İ. İ. Vorontsov-Daşkov...**, s. 408.

¹²³ İsmail-zade, **Graf İ. İ. Vorontsov-Daşkov...**, s. 408.

¹²⁴ İsmail-zade, **Graf İ. İ. Vorontsov-Daşkov...**, s. 408.

¹²⁵ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara 2010, s. 391.

Ancak bu kişilerin o dönemde tamamının Duma'da göreve başladığını ve devam ettiğini söylemek zor. Bir kısım vekil de kendi bölgelerinde bir seçim meydana gelmediğinden Duma'ya çağrıldı. Aralık 1905'de 135 seçim bölgesi vardı ve bunlardan 26'sı şehir yerleşimi (34 vekil), 33'ü de (40 vekil) etnik temelli bölgelerden oluşuyordu. 1907 Seçim Kanunu'na göre ise 96 seçim bölgesi bulunuyordu. 1905 Seçim Kanunu'na göre guberniyalardan iki ile beş arasında vekil seçilirken; 1907'de bu sayı bir ile 14 arasında değişiyordu. Şehir merkezlerinden altı vekile kadar seçilebiliyordu.¹²⁶

Vekillerin imparatorluk genelindeki dağılımında bir denge bulunmamaktaydı. 1905 Seçim Kanunu gereğince Avrupa Rusyası'ndan 412 vekil (% 79), Polonya'dan 37 vekil (% 7), Kafkasya'dan 29 vekil (% 6), Sibirya ve Dalnıy Vostok (Rusya'nın Uzak Doğusu) 25 vekil (% 4), Orta Asya ve Kazakistan'dan 21 vekil (% 4) seçildi. Bu durum 1907 yılında bir nebze değişti ve bilhassa merkeze uzak bölgelerdeki vekil sayısı düştü. Vekillerin bölgelere göre dağılımı konusunda farklı görüşler ortaya atılıyordu. Bakanlar Kurulu kararına göre, merkezi guberniyalardan 250.000 kişi için bir vekil, merkeze uzak guberniyalardan ise 350.000 kişi için bir vekil seçilmesi kararlaştırıldı.¹²⁷

1906'da II. Nikola "*Rusya İmparatorluğu Anayasası*" nı yeni formatında onayladı. Anayasanın getirdiği en önemli yenilik Çar'ın yetkilerinin kısıtlanması ve bunun Çar tarafından kabulü idi. Bu tarihten sonra her türlü kanun Devlet Şurası ve Devlet Duması onayı ile yürürlüğe girebilecekti.¹²⁸

Çar'ın bazı yetkilerinin kısıtlanması söz konusu ise de, hatırı sayılır bir gücü elinde tutmaya devam etti. Yasama faaliyetlerinde üst meclis görevini görecektir olan Devlet Konseyi'nin üyelerinin yarısını Çar atadı. Hükümeti belirleme, Duma ve Devlet Konseyi'ni fesh etme yetkisi de Çar'ın elindeydi. Çar, eğer Devlet Konseyi ve Duma oturum halinde değilse olağanüstü kanunla çıkartabilir ve yürürlüğe

¹²⁶ S. V. Darçiyeva, "Vıborı Deputatov ot Kavkaza v Pervuyu Gosudarstvennuyu Dumu", **Vestnik Vladikavkazskogo Nauçnogo Tsentra**, Cilt: 5, Sayı: 3, Vladikavkaz 2005, s. 29

¹²⁷ Darçiyeva, "Vıborı Deputatov ot Kavkaza...", s. 29.

¹²⁸ Merab Varnadze, Vahtang Guruli, **İstoriya Gruzii XIX-XX vv.**, Tbilisi 2015, s. 125.

koyabilirdi. Ancak konseyler toplantı halinde ise kanunu temsilcilerin de onayına sunmak durumundaydı.¹²⁹

2) Tiflis Guberniyası'nın Duma'daki Temsil Oranı

Kafkasya'nın kendine özgü koşullarında seçim gerçekleştirmenin zorluğunu dile getiren ve seçim bölgelerinin daraltılması fikrini savunan merkezi idareye karşı, Kafkasya Naibliği'nin yeniden ihdası sonrası göreve getirilen Vorontsov-Daşkov, seçimlerin yapılmamasının daha büyük sorunlar doğuracağını ileri sürüyordu. Nihayet, Şubat 1906'da İmparator II. Nikola, Kafkasya'daki Duma seçimlerindeki kurallar ile ilgili kanunu onayladı. Bu kanun genel seçim kanunundan çıkarılmış ve Kafkasya örneğinde hazırlanmıştı. Bunun ardından Kafkasya'da ilk дума seçimleri gerçekleştirildi. Başbakan Vitte'nin sorumlu olduğu seçimlerde, imparatorluk dahilindeki guberniya ve oblastların yaklaşık % 70'inde olağanüstü koşullarda seçim gerçekleşti. Toplamda 26 guberniya ve oblastta emniyet güçleri desteği, 15 guberniya ve oblastta olağanüstü hal ve 39 guberniyada askeri koşullarda seçimler yapılabilirdi. Güvenlik güçlerine olağanüstü durumlarda en sert önlemi alma yetkisi verildi. Kafkasya'daki seçimlerde genel olarak sosyal-demokratların zaferi öne çıktı. Sosyal demokratları “*trudoviki*” (*iş grubu*) ve “*kadet*” partisi takip etti. Trudoviki ve Kadet partilerini daha çok Ermeni ve Müslümanların milliyetçi burjuvazi yanlısı olanlar destekledi. Az bir destek de toprak ağalarından geldi. Kafkasya'da seçimlere katılım düşük kaldı. Bu oran kimi yerlerde % 50 ve üzerinde görülüyordu.¹³⁰

Seçimlerde Tiflis şehrinden Noy Jordaniya Duma'ya girmeye hak kazandı. Jordaniya'dan başka Tiflis Guberniyasını temsilen edebiyatçı Simon N. Tsereteli, Artemiy G. Ayvazov ve İosif A. Baratov vekil olarak Duma'ya girdi. Seçilenlerin profili dikkate alındığında Tiflis Guberniyası'nda, kendilerini daha sonra “*Menşevikler*” olarak adlandıracak sosyal-demokratların ağırlığı bulunmaktaydı. Parti dağılımı anlamında bakıldığında Kafkasya genelinden dokuz guberniya ve oblasttan seçilen 27 vekilin 12'si “*Kadet*” partisi, beşi “*Trudoviki*”, beşi “*sosyal-demokratlar*”, üçü sağ görüşlü ve ikisinin ise herhangi bir parti ile bağı bulunmuyordu. Sosyal sınıf anlamında bakıldığında vekillerin dördü burjuvazi

¹²⁹ Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, İstanbul 2011, s. 512.

¹³⁰ Darçiyeva, “Vıborı Deputatov ot Kavkaza...”, s. 30.

temsilcisi, altısı toprak ağası, on ikisi entelektüel, üçü devlet hizmetinde görevli ve ikisi Kazakların temsilcisi olarak seçildi.¹³¹

Tiflis Guberniyası'na bağlı Zakatala Okruğu, seçimler vesilesi ile idari olarak Dağıstan Oblastı'na bağlandı ve ayrı bir seçim bölgesi oluşturuldu. Ancak Dağıstan ve Zakatala bölgesinde seçimler tam olarak gerçekleştirilemedi. Seçim olmadan bölgeyi temsil edecek vekillerin Duma'ya gönderilmesinde de anlaşmazlıklar yaşandı.¹³²

Tiflis Guberniyası dahilinde Müslüman vekil olarak Zakatala Okruğu'ndan vekil seçilebildi. Duma'da sayıları az olan Müslüman vekillerin en önemli çabaları Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde eşit yurttaşlık elde edebilmelerine yönelikti. Bu anlamda en çok eğitim alanında düzenlemeler yapılması için çalıştılar. Sayılarının az olmasına karşın, yeni kanunların oluşumu sürecindeki tartışmalarda aktif olarak yer aldılar.¹³³

Birinci Duma dikkate değer bir varlık gösteremedi ve aradan çok zaman geçmeden Çar II. Nikolay 8 Temmuz 1906'da Duma'yı tatil etti ve seçimlerin yenilenmesini istedi. Aynı gün P. A. Stolipin'i başbakanlığa atadı. İkinci Duma vekilleri Şubat 1907'de Stolipin'in etkisi altında seçildi. Mart ayında Stolipin gerçekleştirmek istediği reformlar ile Duma'ya hükümet adına işbirliği teklifinde bulundu. Stolipin bu girişimiyle Duma'nın bağımsız hareket etmesini önleyerek, onu kontrolü altında tutmayı amaçlıyordu. Stolipin, Duma'nın yeni üyelerinden Birinci Duma'nın dağılmasının ardından kabul edilen "toprak reformu" nu onaylamalarını ve uygulamaya konulmasında yardımcı olmalarını istedi.¹³⁴

Stolipin'in bu önerilerine Duma'daki sosyal-demokratları temsilen Tiflis Guberniyası vekillerinden Tsereteli yanıt verdi. Tsereteli okuduğu bildirisinde;

¹³¹ Darçiyeva, "Vıborı Deputatov ot Kavkaza...", s. 31.

¹³² Svetlana Valer'yevna Darçiyeva, "K Voprosu o Vıborah v Gosudarstvennyu Dumu Rossii Deputatov ot Severnogo Kavkaza (1906-1907 gg)", **İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, Sayı: 4-4, Barnaul 2009, s. 73.

¹³³ Gulnaz Fayzullovna Kamaliyeva, "Musul'manskiye Deputatı III Gosudarstvennoy Dumı Rossii (1907-1912): Bor'ba Vokrug Şkol'nogo Voprosa", **Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, Sayı: 34 (288), Çelyabinsk 2012, s. 62-63.

¹³⁴ Z. N. Anohina, "P. A. Stolipin i Yego Politika Glazami Ural'skih Deputatov v Gosudarstvennoy Dume Rossii (1907-1912 gg.)", **Gorohovskiye Çteniya Materialı Tret'ey Regional'noy Muzeynoy Konferentsii**, Çelyabinsk 2012, s. 232-233.

sosyal-demokratların hükümet ve monarşi bürokrasisinden bir beklentisinin olmadığını ve ancak özgürlüklerin genişlemesi neticesinde halkın yönetimi katılımı ile reformların nihayete erebileceğini bildirdi.

Tsereteli'nin bu bildirisi Çar Hükümeti tarafından büyük bir meydan okuma olarak algılandı. Rusya'daki sağ basın bu sözleri “*Şimdiye kadar bu sözleri kullanmaya cesaret edilemedi. Sert ve hakaret dolu sözler söylenmişti, ancak böylesine keskin ve iddialı sözler dile getirilmemişti*” şeklinde yorumladı.¹³⁵

Stolipin, tehditlere karşı güçlü duracaklarını ilan etti. İkinci Duma'ya seçilen vekillerin davranışları Duma'nın yeniden kapanması sürecini hızlandırdı. Duma faaliyetlerine henüz başlamadan Londra'da Sosyal-Demokratların V. Kongresi'nde Lenin taraftarlarının etkin olduğu kararlar kabul edildi. Bu kararlar arasında “*mevcut rejimi devirmek için ayaklanmalar çıkarmak*” gibi iddialı çıkışlar da bulunuyordu. Duma faaliyetlerine başladıktan sonra Lenin'in bazı sosyal-demokrat vekiller üzerindeki etkisini farkederek Başbakan Stolipin, 55 vekilin dokunulmazlığının kaldırılmasını istedi ve bu vekillerin askeri mahkemede yargılanacaklarını duyurdu. Mecliste 98 vekille temsil edilen “*Kadet*” partisi hükümetin suçlamalarında bir takım teknik eksiklikler olduğunu ileri sürdü ve konunun yetkili kurullarca araştırılmasını istedi. Ancak Başbakan bu öneriyi kabul etmedi ve 3 (16) Haziran 1907'de Duma'yı dağıttı. Stolipin aynı zamanda yeni bir “*Seçim Kanunu*” çıkardı ve gelecek seçimler neticesinde oluşacak Duma'nın hükümet elinde adeta bir oyuncak olmasını da garanti altına almış oldu. Stolipin'in bu girişimlerini bir “devlet darbesi” olarak görenler oldu.¹³⁶

Duma'nın dağıtılmasının ardından ihtilalciler gösterilerde bulundular. Stalin'in idare ettiği bir ihtilalci örgüt, Tiflis Devlet Bankası'na gönderilmekte olan para nakliyat kuryesini durdurarak 200.000 ruble paraya el koydu. Bu paranın bir kısmı Avrupa'ya gönderilerek, Rusya'daki ihtilal hareketinin finanse edilmesi amacıyla kullanıldı. Ancak ihtilalcilerin buna benzer yaptıkları eylemler hükümet tarafından kısa süre içerisinde engellendi ve ihtilalcilerin zayıflığı ortaya çıktı.

¹³⁵ Anohina, “P. A. Stolipin i Yego Politika...”, s. 233.

¹³⁶ Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan...**, s. 395.

Bundan faydalanmak isteyen Stolipin, idareyi iyice ele geçirmek adına, ekonomik ve idari reformların hayata geçmesi gerektiğini düşündü ve bu alanda harekete geçti.¹³⁷

İkinci Duma'nın ardından 1 Kasım 1907'den 9 Haziran 1912'ye kadar faaliyet gösterecek olan III. Devlet Duması vekilleri seçildi. Üçüncü Duma'nın açılışından iki hafta sonra 16 Kasım'da Stolipin, Hükümet bildirisi ile söz aldı ve ihtilal hareketleri ile sonuna kadar mücadele edileceğini bildirdi. Bu mücadelenin artık yalnızca kuvvet yolu ile sürdürülebileceğinin altını çizdi.¹³⁸

Üçüncü Duma'da hiçbir parti kendi başına çoğunluk teşkil edemeyince *Oktyabristler ve Nasyonalistler* (Milliyetçiler) işbirliği yaparak en kuvvetli grubu oluşturdular. Oktyabrist partisine mensup, Moskova fabrikatörlerinden Guçkov, Duma'nın reisi olarak seçildi. Oluşan bu en kuvvetli grup, Başbakan Stolipin ile işbirliği yapmayı kabul etti. Bu anlamda III. Duma sağ ve muhafazakar bir yapıya kavuştu. Bu gücü elden eden muhafazakar ve nasyonalistler, vakit kaybetmeden Rus olmayan halklara karşı baskıların arttırılmasını ve “*Ruslaştırma*” ile neticelendirilecek bir politikanın uygulanması yolunda ısrarlara başladılar. Türk-Müslüman okullarının kapatılması ve hayır cemiyetlerinin faaliyetlerinin durdurulmasını istediler. Uygulamalar diğer Rus olmayan halkların sosyal yaşamlarına müdahaleleri de beraberinde getirdi.¹³⁹

1906 yılından başlamak üzere, 1917'ye kadar dört kez yapılan Duma seçimlerinde Tiflis Guberniyası'ndan Müslüman vekil Zakatala Okruğu dışında seçilemedi. Ancak Kafkasya'nın diğer guberniyalarından ve İmparatorluğun Müslümanların yoğunlukta olduğu bölgelerinden seçilen Müslüman vekiller, Duma'da imparatorluk tebaası tüm Müslümanları temsilen var olduklarını dile getirdiler. İlk Duma'da Müslümanlar birlik oluşturdular ve Bakü Guberniyası'ndan seçilen Tiflis kökenli Ali Merdan Bek Topçubaşı, Müslümanlar grubunun lideri seçildi.¹⁴⁰

¹³⁷ Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan...**, s. 395.

¹³⁸ Anohina, “P. A. Stolipin i Yego Politika...”, s. 235.

¹³⁹ Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan...**, s. 397-398.

¹⁴⁰ Cemil Gasanlı, “Ali Mardan Bek Topçibaşev-Pobornik Prav Musul'man”, **Liçnost**, Sayı: 2 (62), 2013, s. 51.

1906'dan 1917'ye kadar Duma'daki Müslümanların oranı, Rusya İmparatorluğu genelinde aşağıdaki şekilde değişiklik gösterdi.

Tablo-37 Duma'da Yıllara Göre Müslüman Vekiller			
	Toplam Vekil	Müslüman	Yüzde Oranı
Birinci Duma (1906)	524	25	% 5
İkinci Duma (1907)	524	36	% 6,9
Üçüncü Duma (1907-1912)	442	10	(% 2,3)
Dördüncü Duma (1912-1917)	442	7	% 1,5)

Kaynak: D. M. Usmanova, "Musul'manskiye Deputatı v Gosudarstvennoy Dume (1906-1917 gg.): Novaya Politiceskaya Elita v Rossiyskoy İmperii?", **Uçenye Zapiski Kazanskogo Universiteta**, Cilt: 155, 3. Kitap 1. Bölüm, 2013, s. 119.

E) OSMANLI DEVLETİ'NİN KAFKASYA POLİTİKASI'NDA TİFLİS'İN YERİ

1) Osmanlı Devleti Dış Politikasında Tiflis

Rusya İmparatorluğu Kafkasya Orduları Başkumandanlığı'nın konuşlandığı bölge olması ve Osmanlı topraklarında gerçekleşen Ermeni isyanlarını yönlendirici etkisinin bulunması nedeniyle Tiflis, Osmanlı Devleti açısından büyük önem arz etmekteydi. Bu nedenle her türlü gelişme Tiflis Başşehbenderliği aracılığıyla yakından takip ediliyordu. Osmanlı belgelerinde geçen "*merkez-i fesad-ı Ermeniyen olan Tiflis şehri*"¹⁴¹ ifadesi, Tiflis'in rolünü ortaya koymaktadır.

Kafkasya'daki Rusya Ordusu'nun ana karargahı Tiflis'te bulunmaktaydı. Kafkasya Orduları Başkomutanlığı binası, Kafkasya Ordusu cephaneliği ve diğer askeri binalar Tiflis'te konuşlandırılmıştı. Askeri hareketliliğin Tiflis'te ve buradan yönetilecek şekilde Kars civarında gerçekleşmesi, doğu sınırının güvenliği bakımından dikkatle izlenmesi gereken gelişmelerdi.

Kafkasya Askeri Bölgesi terimi bütün Kafkasya Krayı'nı kapsamaktaydı. Kafkasya Orduları Başkomutanı ünvanı Kafkasya genel valilerinin uhdesinde bulunuyordu. Başkomutanın yardımcısı da yine Kafkasya genel valilerinin

¹⁴¹ BOA, Y.A.HUS, 2828/117 (26 Ekim 1893)

yardımcılarından oluşuyordu. Başkomutanlık bünyesinde askeri topografi bölümü ve askeri konseyden oluşan ana karargah bulunmaktaydı. Konseyde, ordu komutanları, bölge karargahı sorumlusu; mühendis, topçu, levazımcı, sıhhiyeci ve çeşitli birliklerin komutanları bulunmaktaydı. Merkezden de Savaş Bakanlığı'na bağlı bir temsilci, konseyde görev yapmaktaydı. Ayrıca Tiflis'te Askeri Bölge Mahkemesi de bu askeri yapı içerisinde faaliyet gösteriyordu.¹⁴²

İhtiyaç halinde değişmekle birlikte, Kafkasya Ordusu esas olarak iki kolorduya ayrılmaktaydı. Kafkasya Grenader Tümeni, 38. ve 39. piyade tümenleri ile 1. ve 2. Kazak tümenleri birinci kolorduyu; Kafkasya Süvari Tümeni, 19, 20 ve 21. piyade tümenleri ise ikinci kolorduyu oluşturuyordu.¹⁴³ Bu kolordular bünyesinde olmayan ordu birimleri; Kafkasya İstihkam Taburu, Askeri Muhabere İkmal Kolu, Kafkasya Avcı Tugayı, 1. ve 2. Hazar Ötesi Avcı Tugayları ve Kafkasya Süvari İhtiyat Kuvvetleri¹⁴⁴ idi.

Rusya, Tiflis'teki askeri varlığını desteklemek için Novorossi Limanı'nı kullanıyordu.¹⁴⁵ Batum'un alınması ile Tiflis daha güçlü bir konuma yükseldi. Bu limanlar Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Rusya'nın askeri sevkiyatını gerçekleştirmesinde önemli roller üstlendi. Bu limanlardan yüklenen mühimmat Tiflis, Gümrü, Kars ve Ardahan'a sevk ediliyordu.¹⁴⁶

1910 yılına gelindiğinde Rusya'nın Kafkasya Ordusu'nda önemli gelişmeler yaşandı. Rusya Hükümeti bu tarihte, sınır boylarındaki Rus taburlarına mensup olup, izinli bulunan kumandan ve zabıtların kendi alaylarına dönmelerini emretti.¹⁴⁷ Haziran 1910'da Kafkasya'nın diğer bölgelerinde toplanan Rus askerlerinin Tiflis'e doğru yola çıktığı da alınan diğer haberler arasındaydı.¹⁴⁸ Aynı zamanda Erzurum

¹⁴² **Kavkaz Spravoçnaya Kniga**, Tiflis 1887, s. 336.

¹⁴³ **Kavkaz Spravoçnaya...**, s. 336.

¹⁴⁴ **Kavkaz Spravoçnaya...**, s. 336.

¹⁴⁵ **BOA**, Y.A.HUS, 283/2 (27 Ekim 1893)

¹⁴⁶ **BOA**, Y. A. HUS, 409/10 (28 Temmuz 1900); **BOA**, BEO (Babiali Evrak Odası), 499/37393 (17 Temmuz 1903); **BOA**, BEO, 2330/174731 (12 Mayıs 1904)

¹⁴⁷ **BOA**, BEO, 3833/287428 (9 Aralık 1910)

¹⁴⁸ **BOA**, BEO, 3776/283194 (9 Haziran 1910)

Vilayeti'nden 1911 Ekim ayında gönderilen telgrafnamede Rusya'nın Kars ve Tiflis taraflarında bulunan askerlerini bir araya topladığı bildirilmekteydi.¹⁴⁹

Rusya'nın Kafkasya'da yoğunlaştırdığı bu askeri faaliyetlerin gerçek amacının ne olduğunu anlamak isteyen Osmanlı Devleti, Petersburg Sefareti'nden olayı öğrenmesini istedi. Petersburg Sefiri yanıtında konuyu şu şekilde açıklıyordu:¹⁵⁰

“Mösyö Sazanof Kars taraflarında askeri bir yığınak (toplanma) icra edildiğini katiyen inkar ediyor. Sazanof'a göre; bahsedilen bölge, sınırda olması nedeniyle Harbiye Nazırı'nın bu konu ile ilgili Hariciye Nazırı'na haber vermemesi mümkün değildir ve şayet burada hububat ve saire nakliyatda bulunuluyorsa bunun askeri bir hareketliliğe delalet edemeyeceği açıktır”.

Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Dördüncü Şubesi'ne yapılan bilgilendirmede, Rusya Ordusu'nun 1911 yılı sonlarında Tiflis ve Kars mevkilerinde dikkat çeken bir hareketliliğinin gözlemlendiğinden bahsedilmekteydi.¹⁵¹ Merkeze gönderilen haberlerde, 1910'dan itibaren Kafkasya civarında bulunan askerlerin Tiflis'e yöneldiği ve burada toplandıkları bildirilmekteydi.¹⁵²

1912 yılının sonlarına doğru Rusya Hükümeti'nin Kars, Ardahan ve Tiflis taraflarına asker ve askerî mühimmat sevkine ağırlık verdiği, bölge şehbenderlerinin raporlarında sık sık yer bulmaktaydı.¹⁵³ Rusya Hükümeti, askeri sevkiyatı kolaylaştırmak adına, bir süreliğine Kafkasya trenlerinde ticaret eşyası taşınmasını yasakladı ve bu trenlerin sadece asker ve askeri teçizat taşınmalarını istedi. Bu trenlerin bir kısmı ile Kafkasya'daki 3. Kolordu ve beraberinde pek çok mühimmat İran'a sevk edildi. Tiflis trenleriyle de 150 kadar zabıt geceleyin Sarıkamış'a geldi. Tiflis'ten yapılan asker sevkiyatı aralıksız ve artarak devam etti. Birinci Dünya

¹⁴⁹ BOA, BEO, 3945/295870 (10 Ekim 1911)

¹⁵⁰ BOA, A. MKT. MHM, 745/34 (10 Mart 1912)

¹⁵¹ BOA, BEO, 3945/295870 (10 Ekim 1911).

¹⁵² BOA, BEO, 3776/283194 (06 Temmuz 1910).

¹⁵³ BOA, DH. SYS (Dahiliye Nezareti Siyasî Kısım), 6/2 (14 Ocak 1913)

Savaşı öncesinde Rus yetkililer, sınırda bulunan askeri birlikleri her an verilebilecek bir seferberlik emrine karşı hazırlıklı olmaları konusunda uyarıyordu.¹⁵⁴

Osmanlı Devleti açısından Tiflis'in bir diğer önemi, burada yaşayan Müslüman ahaliden kaynaklanmaktaydı. Bilhassa 1905 olaylarının ardından baş gösteren Türk-Ermeni çatışmalarında Türklere yapılan saldırıların bir an evvel sonlandırılması noktasında Petersburg Sefareti nezdinde girişimde bulunulduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu girişimleri etkili bir sonuç vermemekle birlikte¹⁵⁵ konu sürekli gündemde tutularak, Türklerin korunması amaçlanmıştır.

Kafkasya'da Türklerin yaşadıkları sıkıntılarla ilgili, Tiflis Başşehbenderliği'nin Osmanlı Hükümetini sık sık bilgilendirdiği görülmektedir. Tiflis Başşehbenderinin Ocak 1906'daki değerlendirmeleri meselenin ciddiyetini gözler önüne sermektedir:

“Müslüman ve Ortodoks teba-ı Devlet-i Aliyyeden kırk beş kişi Nahçıvan'dan gelerek şehbenderhaneye iltica etmişlerdir. Merkumun dokuz yüz yetmiş beş numrolu telgrafname-i acizaneme mündericatını teyid etmişler. Ve bundan başka Kazakların ellerinde rovolver olduğu halde teba-ı Osmaniye'nin bulunduğu Nahçıvan mevkiine bi'l-dühul katl ve itlaf için içlerinde Türk bulunup bulunmadığı sual etdiklerini ve teba-ı Devlet-i Aliyyenin dahi saika-ı havf ile cümlesinin Rum oldukları cevabını vererek tahlis-i giriban için haç çıkardıklarını ve ancak bu tedbir ile bir tahkikden kurtulduklarını nakl ve hikaye etmişlerdir. Ekabir-i memurin nezdindeki teşebbüsatım neticesiz kalmakta olduğu gibi hukuk-ı düvel kavaidince şehbenderlerin ekabir-i memurin ile değil ancak hudud memurlarıyla münasebat-ı resmiyede bulunmak hakkını haiz olduklarını müş'ar bir tezkire ile cevaben bildirilmiş olduğundan Kazaklar tarafından edilen din ve milletimizin himaye ve muhafazası için tedabir-i mukteziyeye tevessül etmek Hükümet-i Seniyyeye aid bir keyfiyettir.”

Tiflis'teki basın yayın faaliyetlerinin Osmanlı topraklarındaki etkisi, yalnızca yayın faaliyeti olarak kalmamaktaydı. Tiflis'te varlık gösteren Ermeni komitaları, bu yayınları kullanarak Türkiye Ermenilerine para ve silah yardımıyla

¹⁵⁴ BOA, DH. SYS, 6/2 (14 Ocak 1913)

¹⁵⁵ “Epeyce bir vakitten beri Batum ve Tiflis taraflarında bulunan teba-ı Saltanat-ı Seniyye'nin katl ve itlafi yolunda erbab-ı iğtişâş tarafından ika edilmekte olan mezalim ve i'tisâfâtın derece-i haziresi fevkalade câlib-i dikkat bir şekil ve mahiyet alarak bu hal-i esef-i iştimala biran evvel nihayet verilmesi esbabının istikmalî ise ehem ve elzem olduğu halde şimdiye kadar vuku'u bulan teşebbüsât-ı siyasiyemizden semere-i matlube hasıl olamadığının...”, BOA, BEO, 2739/205400 (10 Şubat 1906)

bulunmaktaydılar. Bu konuda Petersburg Sefiri Şakir Paşa'nın Osmanlı Hükümeti'ni uyardığını ve konunun ayrıntılarını aktardığını görmekteyiz. Buna göre Şakir Paşa; Tiflis'te bazı gazetelerde yazı yazan Sarkis ve Ohanyan adlı Ermeni komitesi üyelerinin, yazarı oldukları gazeteler vasıtasıyla Osmanlı topraklarına silah ve askeri malzeme yolladıklarından bahsetmekteydi. Şakir Paşa'ya göre bu Ermeniler, Türkiye Ermenilerinin Türkler ve Kürtler tarafından saldırıya uğradıkları, kilise papazlarının tehdit edildiği gibi haberleri bilinçli olarak yaymaya çalışıyorlardı.¹⁵⁶

Şakir Paşa'ya göre silah nakliyatı Batum üzerinden Türkiye'ye yollanmaktaydı. Ermenilere gönderilen nakdi yardımların bir kısmının da İstanbul'da organize edildiğini ve hatta bu organizasyonda İstanbul'da gazetecilik yapan bir Rus subayının da yardımcı olduğu Şakir Paşa'nın aktardıkları arasındaydı.¹⁵⁷

Meselenin ciddiyetinin farkında olan Şakir Paşa, konuyu Rusya Hükümeti'nin dikkatine sunmak için dönemin etkili isimlerinden Dışişleri Bakanı Girs ile görüştü. Ancak; Şakir Paşa'ya göre Girs, konunun ciddiyeti noktasında Şakir Paşa ile aynı fikirde değildi. Girs, Şakir Paşa'nın anlattıklarının abartılı bir söylem olduğuna inanıyordu.¹⁵⁸

Şakir Paşa; *"bu sözlerde bazı mertebe tereddüd ve mübayenet müşahade eyledim. Mösyö Girs şüphesiz ağızından bir şey kaçırmaktan korkuyor idi...,* diyerek Girs'in esasen farklı düşündüğünü, ancak konuşmaktan çekindiğini iddia ediyordu. Şakir Paşa, Girs'e ve yine Dışişlerinden bazı yetkililere, Tiflis'te oluşturulan komitaya Cenevre, Paris ve Ermeni milleti ileri gelenlerinden destek verildiğini belirterek, Rusya'nın bu duruma seyirci kalması halinde destekçisi durumunda olacağını öne sürdü. Girs ise bazı girişimlerde bulunacağını ve yetkilileri bilgilendireceğini söylemekle yetindi.¹⁵⁹

2) Tiflis Başşehbenderliği'nin Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki başşehbenderliğinin bulunduğu Tiflis, bu özelliği ile devletin bölgedeki ana temsilcisi durumundaydı. Arşiv kayıtlarına

¹⁵⁶ BOA, Y.A.HUS, 177/39 (14 Nisan 1884)

¹⁵⁷ BOA, Y.A.HUS, 177/39 (14 Nisan 1884)

¹⁵⁸ BOA, Y.A.HUS, 177/39 (14 Nisan 1884)

¹⁵⁹ BOA, Y.A.HUS, 177/39 (14 Nisan 1884)

bakıldığında Tiflis Başşehbenderliğinin bu yönü anlaşılmaktadır. Tiflis Başşehbenderliği, bölgedeki gelişmelerin yakın takipçisi olmuş ve bu gelişmelerden günü gününe Osmanlı yetkililerini haberdar etmiştir. Bunu yaparken devletin Rusya İmparatorluğu'ndaki baş temsilcisi konumundaki Petersburg Sefareti ile de bilgi alışverişi içerisinde olduğu görülmektedir.

Şehbenderliğin kuruluşu ile ilgili bilgi ve belgeye ulaşamadık. 1912 tarihli Kafkasya yıllığında Tiflis'in Rtişevski Sokağı'nda yer aldığından bahsedilmektedir. Tiflis Başşehbenderliği'nden hariç Tiflis'te birçok ülkenin konsolosluk düzeyinde temsilcilikleri bulunmaktaydı. Bunlar Avusturya-Macaristan, Belçika, Almanya, İtalya, İran, Fransa ve İsviçre konsolosluklarıydı.¹⁶⁰

Tiflis Başşehbenderliği, Kafkasya'daki bütün gelişmeleri Osmanlı'ya aktardığı gibi, bilhassa 1880'li yıllardan itibaren sınır boylarında kendisini hissettiren Ermeni tehdidi hususunda önemli bilgiler aktarmaktaydı. Bu bilgilerin hangi boyutta değerlendirildiği ve nasıl önlemler alındığına dair bilgiler kısıtlı olsa da, Başşehbenderliğin geniş bir istihbarat ağının olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶¹

Tiflis Başşehbenderliği, Tiflis'te bulunan Osmanlı vatandaşları ile yakın ilişki içerisindeydi. Padişah'ın Nevruz Bayramı'nı kutlamak ve sadakatlerini iletmek üzere gönderilen telgrafa da "*Tiflis'teki teba-ı Saltanat-ı Seniyye ile Şehbenderhane heyeti tarafından arz olunan hissiyat-ı sadakatkarane...*"¹⁶² ifadeleri ile Osmanlı tebaasına verilen değer yansıtılmaktaydı.

Temmuz 1889 tarihinde Tiflis Başşehbenderliği'ne yapılan bir başvuru, başşehbenderliğin bölgede nasıl algılandığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Muş'tan göçe zorlandıklarını ve Kürtlerin kendilerine sorun çıkardıklarını iddia eden Ermeniler, 367 imzanın bulunduğu bir arzuhali Tiflis Başşehbenderliği'ne sundular. Arzuhalde; memleketlerine geri dönmeleri ve Kürtlerin saldırılarına son verilmesi hususunda teşebbüste bulunulmasını istemekteydiler. Arzuhal sahibi Ermeniler, kendilerinin bölgeyi terk etmelerinin ardından oradan gelen haberlere

¹⁶⁰ **Kavkazskiy Kalendar' na 1912 god**, (Spravoçnyy Otdel'), Tiflis 1911, s. 834.

¹⁶¹ "*Birçok Ermenilerin hudud-ı hakaniye tecaviüz etmek üzere Revan eyaletinde toplanmakta bulunmuş oldukları rivayet olunduğunu mutazammın Tiflis Başşehbenderliğinden alınan telgrafnamenin tercümesi...*", **BOA**, Y.A.HUS 240/79 (06 Aralık 1890)

¹⁶² **BOA**, İ. HUS, 159/1325.N/44.

göre, göç etmeyen Ermenilerin tarlalarına dahi gidemediğini ve sürekli olarak Kürtler tarafından tehdit altında bulduklarını iddia ediyorlardı. Bu hususun Ermeni Patrikliğine de iletildiğini belirten Ermeniler, bu hususta hem Başşehbenderlik hem de Patriklik nezdinde girişimde bulunularak Osmanlı Hükümeti'nin meseleye çözüm getirme noktasında ikna edilmesini istiyorlardı.¹⁶³

1890 yılı Nisan ayında Tiflis Başşehbenderliğinin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda geçen “*şehbenderhane sicilatında kayd olunan teba-ı Devlet-i Aliyyenin esamisini mübeyyin bir kıta defter leffen takdim kılındı emr u ferman*” ifadesi, başşehberlik tarafından Osmanlı tebaasının kaydedildiği defterlerin olduğunu göstermektedir. Aynı yazıda bu sicil defterlerinin tutulma nedeni “*şehbenderler talimatınının 55. maddesinin ikinci faslı ahkamına tevfikan*” diye açıklanmaktaydı.¹⁶⁴

Rusya topraklarında yer alan şehbenderliklerin tamamının olduğu gibi Tiflis Başşehbenderliği'nin sorumlu olduğu kurumların başında Petersburg Sefareti gelmekteydi. Osmanlı Arşivi'nde yer alan birçok yazışmada bu ilişkinin yansıtıldığını görmekteyiz. Sefaret gerektiği durumlarda şehbenderlikler arasındaki ilişkileri inceleme ve müdahale etme yetkisini de bünyesinde barındırmaktaydı.

1900 yılı ortalarında yaşanan bir olay şehbenderlikler arasında ortaya çıkan anlaşmazlığı veya iletişim kopukluğunu gözler önüne sermektedir. Bu durum karşısında Petersburg Sefareti'nin inceleme başlattığı görülmektedir. İncelemeye konu olan mesele; Rusya'dan Türkiye topraklarına gelen Ermenilerin bir kısmının vizelerinin Tiflis Başşehbenderliği ve Batum Şehbenderliği tarafından onaylanmasından kaynaklanmaktaydı. Bahsi geçen Ermenilerin Türkiye'ye girişleri yasak olduğu halde, Batum Şehbenderliği'nin bunlara ait mürur tezkerelerine vize vermiş olmasından dolayı Petersburg Sefiri Batum Şehbenderi Refet Bey'i kınadığını belirtmekteydi.¹⁶⁵

Aynı şekilde, Tiflis'ten mürur tezkeresi olmadan İstanbul'a gidebilen Ermenilere dair Tiflis Başşehbenderi Ziya Bey'den açıklama istendi. Ziya Bey, Petersburg Sefareti'ne yaptığı savunmada; Artin Kizorok adında İstanbul'a gitmekte

¹⁶³ BOA, Y.A.HUS, 227/32 (11 Temmuz 1889)

¹⁶⁴ BOA, HR. TO, 344/74 (27 Nisan 1890)

¹⁶⁵ BOA, HR. SYS, 2863/27 (14 Ocak 1901)

olan bir Ermeninin pasaportunu vize ettiğini ve bu Ermeninin Tiflis'e dönüş yaptığını belirtti. Yasaklı sayılan Ermenilerinin pasaportuna vize vermediği halde Zabtiye Meclisi tarafından bu Ermenilerin İstanbul'a girişlerine nasıl müsaade edildiğine şaşırıldığını ifade eden Ziya Bey, ismini saydığı bazı Ermenilere ise Batum Şehbenderliği tarafından vize verildiğini iddia etti.¹⁶⁶

Tiflis Başşehbenderi Ziya Bey'in dile getirdiği iddialar ile ilgili Petersburg Sefiri; *"Ziya Bey'in raporu mündericatı hakkında cidden nazar-ı dikkat-i asafanelerini celb ederim emr u ferman"* sözleri konuya verdiği önemi göstermekteydi. Petersburg Sefiri, bu iddialardan duyduğu rahatsızlığı vakit kaybetmeden Hariciye Nezareti'ne bildirdi. Tiflis Başşehbenderliği tarafından vize verilmeyen Ermenilerin kaçak yollar ile İstanbul'a ulaşması ve bunların şehre girişlerinin Zabtiye Meclisi tarafından engellenmemesini eleştirdi. Bu Ermenilerden iki katı vize ücreti alınması yoluyla zabıtalardan pasaportlarının onaylanmasının kolaylaştırıldığını iddia eden Petersburg Sefiri; devlet ciddiyetine aykırı bir şekilde sergilenen bu uygulama ile Osmanlı tebaası Ermeniler nezdinde Tiflis Başşehbenderliği zor durumda bırakıldığını dile getirdi.¹⁶⁷

Osmanlı Devleti, şehbenderlerin atanmasında eğitim durumu ve tecrübelerine önem vermekteydi. Şehbenderlikler, konumu itibari ile askeri öneme sahip bölgelerde bulunuyor ise, bu makamlara askeri eğitim almış ve istihbarat faaliyetlerini de yürütebilecekler arasından atama yapılıyordu. Kafkasya bölgesi, *"Kafkasya havalisindeki tebdilat-ı askeriyenin Hudud-ı Osmaniye'ye ve Dördüncü Ordu'ya mücaveret hasebiyle ehemmiyet-i azime-i askeriyesi olmasına binaen..."* ifadeleri ile bu bağlamda değerlendirilmekte idi.¹⁶⁸

Hariciye Nezareti'nin Sadaret'e iletildiği Mayıs 1909 tarihli yazıda; Kars ve Tiflis Başşehbenderliklerinde görev değişikliği yapılmasının lüzumu üzerinde duruluyordu. Bölgede görev yapacak şehbenderlerden en azından birinin Erkan-ı Harp zabiti olması askeri bir gereklilik olarak görülmektedir denilmekteydi. Atanacak olan zabitin, Harbiye'den seçilecek birisi olmasının önemli olduğu

¹⁶⁶ BOA, HR.SYS, 2863/27 (14 Ocak 1901)

¹⁶⁷ BOA, HR.SYS, 2863/5 (Haziran 1900)

¹⁶⁸ BOA, BEO 3546/265928 (Mayıs 1909)

belirtiliyordu. Aynı yazıda; bölgede görev yapacak başşehbenderlerin yanına katip sıfatıyla Fransızca ve Rusça dilini de bilen Harbiye zabitlerinden atanmasının gereği aktarılıyordu. Ancak bu görevliler sayesinde bölgedeki askeri hareketliliklere dair bilgi sahibi olunabileceği ve daha doğru önlemler alınabileceği vurgulanmaktaydı. Rusya ve İran topraklarında görev yapan diğer şehbenderler için de bir değişimin yaşandığını ve buradaki gerekçelerinden aynı sebeplerden kaynaklandığı görülmektedir.¹⁶⁹

Yapılan bu değişimin sınırlarda gözlemlenen askeri hareketliliğin yoğunlaşmasından kaynaklandığı ve bilhassa Dördüncü Ordu civarındaki bölgelerde görev yapacak şehbenderliklerin artık Harbiye kökenli zabıtlere teslim edildiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁰

Tiflis Başşehbenderliği, istihbarat faaliyetleri yürütmekte ve bu istihbaratı sıkça, genelde de Petersburg Sefareti üzerinden Osmanlı Hükümeti ile paylaşmaktaydı. İstihbarat konuları arasında Rusya'nın Kafkasya Ordusu'nun askeri hareketliliği, Tiflis Guberniyası'nda yaşayan Ermenilerin Osmanlı aleyhine olabilecek faaliyetleri, guberniyadaki Türk nüfusa ilişkin haberler, Kafkasya genelinde meydana gelen siyasi ve sosyal gelişmeler ile Rusya'nın Kafkasya idaresinin yönetim anlayışı gibi başlıklar bulunmaktaydı.

İstihbarat faaliyetlerinin yoğunluğu dikkate alındığında bu alanda oldukça aktif olunduğu görülmektedir. Oldukça gizli yürütülen bu faaliyetler sonucu elde edilen bilgilerin Osmanlı Hükümeti bakımından anlamı büyüktü.

Tiflis Başşehbenderliği'nin Ocak 1909 yılında gerçekleştirdiği istihbarat faaliyeti, bu alandaki titizliği ortaya koymaktadır. İstihbaratın konusu Rusya vatandaşı bir Ermeni'nin İstanbul seyahatinden döndükten sonra Tiflis'te Rusya Ordusu ile bağlantı kurma çabası ve Osmanlı ordusuna dair bilgilerin yer aldığı bir takım evrakı ordu yetkililerine satma girişimi idi. Başşehberliği durumdan haberdar eden kişi, evrakları kendisinin satın alabileceğini belirtti. Ayrıca evrakların nasıl elde edildiğine dair de bilgi toplanılmaya çalışıldı. Araştırmalar sonucunda Üsküdar ve Kadıköy civarında bulunan bir okulun Ermeni kökenli müdürü bu konuda casusluk

¹⁶⁹ BOA, BEO 3546/265928 (Mayıs 1909)

¹⁷⁰ BOA, BEO 3546/265928 (Mayıs 1909)

yapmaktaydı. İddiaya göre müdürün bir kardeşi Tiflis'te “*nudar*” adı ile bir gazete çıkarmakta idi.¹⁷¹

Rusya Hükümeti, Tiflis'te görev yapacak başşehbenderlerin kimliğine büyük önem vermekteydi. Bilhassa Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın Tiflis'te görev yapmasını uygun bulmadığı isimlerin başşehbenderlik makamına atanmaması için büyük çaba sarf ettiği görülmektedir. 1884 yılı yaz aylarında yaşanan başşehbenderlik tayin işleminin iki ülke arasında diplomatik bir krizin kapısına dayanma noktasına geldiği resmi yazışmalardan anlaşılmaktadır.

1884 yılı Haziran ayında Tiflis Başşehbenderi Edvar Bey ile bağlantılı olarak ortaya çıkan tartışma, başşehbenderlik müessesesinin devletler nezdindeki anlamını ortaya koymaktadır. Edvar Bey'in Tiflis Başşehbenderi olarak yeniden atanmasının iki devlet arasındaki iyi münasebetlere zarar vereceğini iddia eden Rusya Dışişleri Bakanı Girs, gerekçesini Edvar Bey'in yalan haberler yaptığı üzerine oturtuyordu. Girs, bu hususta Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Aleksandr İvanoviç Nelidov'un kendilerini bilgilendirdiğini ve Edvar Bey'in tayininin iptalinin yararlı olacağını bildirmekteydi.¹⁷²

Petersburg Sefareti'nden konuya ilişkin gelen bilgilere bakıldığında, Edvar Bey'in askeri istihbarat faaliyetlerinin bizzat İmparator III. Aleksandr'ı kızdırdığını ve bu hususta imparatorun gerekli girişimlerde bulunulmasını emrettiği anlaşılmaktadır. Edvar Bey'in yeniden görevlendirilmemesi için, Dışişleri Bakanı Girs ve İstanbul Büyükelçisi Nelidov'un yoğun çaba sarf ettiği görülmektedir.¹⁷³

Tiflis Başşehbenderlerinden bazılarının yaptıkları hizmete karşılık Rusya İmparatorluğu tarafından ödüllendirildiğini görmekteyiz. 1907 Ağustos ayında Tiflis Başşehbenderi Feyzi Bey'in madalya ile ödüllendirilmesi bu örneklerden yalnızca biridir.¹⁷⁴

Şubat 1895'de Tiflis Başşehbenderliği'nden Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'ne gönderilen yazıda, Osmanlı sınırına ve özellikle Kars taraflarına külliyetli miktarda

¹⁷¹ BOA, DH.MUI (Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi), 60/6 (31 Ocak 1910)

¹⁷² BOA, Y.A.HUS, 179/17 (4) (Haziran 1884)

¹⁷³ BOA, Y.A.HUS, 179/17 (1,2,3) (Haziran-Temmuz 1884)

¹⁷⁴ BOA, BEO, 3123/234201 (Ağustos 1907)

top ve harp mühimmatının gönderildiği ve belli noktalarda bulunan süvari alaylarından birer süvari alayının Ardahan ve Aleksandropol (Gümrü) bölgesine gönderildiği bildirilmişti¹⁷⁵. Yine aynı tarihte bir top bataryasının Karakilise'ye gönderildiği, sınıra yapılacak bazı cephanenin sevkini kolaylaştırmak için 200 beygir satın alındığı, Ardahan'da bir askeri yol ve Ahılkelek'de bir kışla inşa edildiği Tiflis Başşehbenderliği'nden bildiriliyordu.¹⁷⁶

Rusya'nın sınırda ve Kafkasya'nın önemli merkezlerindeki askeri hareketliliği Osmanlı Şehbenderleri tarafından sıkı takibat altındaydı. Tiflis Şehbenderliği'nin Temmuz 1895'de Osmanlı Hükümeti'ne bildirdiği raporda, Kafkas Ordusu Genelkurmay Heyeti'nin Tiflis ve Ahılkelek'le (Akhalkalaki) ilgili olarak yaptığı planlara dair bilgilere yer verilmişti. Buna göre; Kafkas Ordusu'nun Genelkurmay Heyeti, Osmanlı Ordusu tarafından gerçekleştirilebilecek bir saldırı ihtimaline karşın, Tiflis şehrini güçlendirme çalışmaları yürütmekteydi. Bunun için üç ay içerisinde 600.000 ruble harcanarak yapılacak istihkamatın planları çıkarılmış ve ön çalışmalar başlatılmıştı. Neticede Ahılkelek başlangıç olacak şekilde bir istihkam inşa edildi. Tiflis'e doğru inşa edilen istihkamlarla birlikte Tiflis şehri sağlam bir savunma sistemine kavuşturulmaya çalışıldı.¹⁷⁷

Rusya, Kafkasya'nın stratejik bölgelerinde yapılacak tatbikatlarda kullanılmak üzere önemli miktarda mühimmatın bölgeye sevkine aralıksız devam ediyordu. Ağustos 1900'de Batum'a 370 sandık barut ile 800 sandık güllenin geldiği ve daha sonra trenlerle buradan Kars'a nakledildiği¹⁷⁸; Haziran 1902'de Batum'a 1100 sandık dolusu barut ve yine Ağustos 1902'de Batum'a gelen Rus vapurundan 500 adet top mermisinin Tiflis'e nakl için trenlere yüklendiği¹⁷⁹ ve bölgede görevli Rus askerlerine önemli miktarda peksimet dağıtıldığı Osmanlı yetkililerine iletilen haberler arasındaydı.¹⁸⁰

Yine, Vilad-ı Kafkas yolu ile 3.000 piyade, askeri mühimmatıyla beraber Batum'a gelmişti. Bundan başka Sohum'dan hareket eden bir piyade taburu tatbikat

¹⁷⁵ BOA, Y. A. Hus, 301/114.

¹⁷⁶ BOA, BEO, 697/52255 (27 Ekim 1895)

¹⁷⁷ BOA, BEO, 651/48819 (8 Temmuz 1895)

¹⁷⁸ BOA, BEO, 1541/115557 (28 Ağustos 1900)

¹⁷⁹ BOA, BEO 1872/140349 (23 Ağustos 1902)

¹⁸⁰ BOA, BEO, 2005/150356 (21 Şubat 1903)

yapmak üzere Tiflis'in yakınında bulunan Gori'ye ulaşmıştı. Batum Şehbenderi, Batum'a gelen 3.000 piyadenin Rus-Japon mücadelesinde simge haline gelen Mançurya'ya gönderilecek birlikler olduğunu bildirirse de¹⁸¹ bu 3.000 piyade bir müddet sonra trenle Kars'a sevk edilecekti.¹⁸²

Esasında Rus askeri her sene sonbaharda askeri tatbikatlar yapmaktaydı. Ancak yıllara ve politik ortama bağlı olarak tatbikatların boyutu değişiklik göstermekteydi. Tatbikatlardan en kapsamlısı Rusya'nın Gürcistan'ı ilhakının 100. yılı münasebetiyle Tiflis'te 1901 senesinde yapılan tatbikat idi. Bir ayı aşkın bir süre devam eden tatbikata Kafkasya'nın iki kolordusu birden katılarak görkemli bir tatbikat gerçekleştirdi. Rusya Hükümeti, bu hareketliliğin büyüklüğünü, Çar II. Nikola'nın da törenlere katılmasına bağlayarak endişeye mahal vermemeyi amaçladı.¹⁸³

Bölgede uzun süreli tatbikatların yapılmasının bölge ahalisini endişeye sevk ettiğine dair Şehbenderlik raporları bulunmaktadır. Örneğin Batum Başşehbenderliği'nden gönderilen yazıda Kars civarında Rusların askerî talimlerinden dolayı bölge ahalisinin heyecana kapıldığı belirtilmekteydi¹⁸⁴. Bölgede oluşan tedirgin havaya karşın Rus askerinin Batum limanında ve Gümrü'de top talimine ve tatbikatlarına devam ettiği görülmektedir.¹⁸⁵

Tiflis Başşehbenderliği, Rusya'nın bölgeye gönderdiği cephaneyi ve cinsini Türk makamlarına bildiriyordu. Kafkasya'ya gönderdiği silahların başında Rus mavzer tüfenkleri gelmekteydi. Yine bu tüfenkler için yüzlerce sandık dolusu hartuç (Topa merminin ardından sürülen barut kesesi) Batum'dan Tiflis'e trenle nakl edilmekteydi.¹⁸⁶ Kafkasya'daki silah sevkiyatının ve ticaretinin Rusya'nın kontrolünden çıktığını ve Ermenilerin eline geçtiğini de yine şehbenderlik raporlarından öğreniyoruz. Örneğin; 15 Haziran 1895'de Tiflis Başşehbenderliği'nin raporunda, Ermenilerin ihtiyaçları için Açmiyazın Ermenileri tarafından toplanılan 500.000 rubleyle İngiltere'den silah alımı yapıldığı ifade edilmekteydi. Bu silahlar

¹⁸¹ BOA, BEO 1674/125478 (13 Haziran 1901)

¹⁸² BOA, BEO, 1684/126266 (4 Temmuz 1901)

¹⁸³ BOA, Y. A. Hus, 416/93 (1 Haziran 1901)

¹⁸⁴ BOA, BEO, 1824/136759 (8 Nisan 1902)

¹⁸⁵ BOA, BEO, 1873/140425 (17 Temmuz 1903); BOA, BEO, 2130/159738 (15 Ağustos 1903)

¹⁸⁶ BOA, BEO, 1659/124406 (13 Mayıs 1901)

Anadolu'ya gönderilmek üzere yola çıkarılmış, ancak olaydan haberdar olan Rusya Hükümeti, silahların yer aldığı sandıkların yakalanması için emir vermişti.¹⁸⁷ Bazı Ermeni köylerinde pek çok silah ve cephane bulunduğu Rusya Hükümetince haber alınarak, yapılan incelemelerde Gümrü'deki mühimmat deposundan çalındığı anlaşılan 30.000 kadar mavzer fişeğiyle, 4 mavzer tüfeği ele geçirildi.¹⁸⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Osmanlı Devleti de her an savaşa girilebileceğinin endişesini taşıyor ve Kafkasya'daki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Bu anlamda şebenderlerden gelecek haberler büyük önem arz etmekteydi. Eylül 1914 tarihinde Petersburg Sefareti'ne gönderilen telgrafta geçen ifadeler, Tiflis Başşebenderliği'nden haber gelmediği günlerde, sessiz kalınmasına Hükümet tarafından duyulan tepkinin kanıtı niteliğindedir. Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasiye Müdiriyet-i Umumiyesi'nden gönderilen bu telgrafta; bilhassa Kafkasya dahilindeki gelişmelerin, eğer doğrudan bildirilemiyorsa bile Petersburg Sefareti aracılığıyla bildirilmesi isteniyordu.¹⁸⁹

3) Tiflis Ermenilerinin Osmanlı Toprakları Üzerindeki Planları

Kafkasya Ermenileri, Rusya İmparatorluğu'ndaki statülerini dikkate almaksızın ilk etapta Türkiye Ermenilerinin bağımsızlığı için mücadele vermeyi amaçladılar. Tiflis'teki Ermeni örgütlenmesinin Kafkasya, İran ve dahi Türkiye'deki Ermeni örgütlenmelerinin bir kısmında lider rolü üstlendiği görülmektedir. Osmanlı belgelerinde geçen “*merkez-i fesad-ı Ermeniyen olan Tiflis şehri*”¹⁹⁰ ifadesi Tiflis'in bu konudaki rolünü ortaya koymaktadır.

¹⁸⁷ BOA, HR. TO, 352/26 (27 Ağustos 1895)

¹⁸⁸ BOA, A.MKT. MHM, 548/35 (31 Ağustos 1914)

¹⁸⁹ “*Kafkasya dahilinde cereyan eden ahval ve vak'anın günü gününe bildirilmesi elzem iken Tiflis ve Kars şebenderlerimizin gördükleri ahval ve hareket-i askeriye dair sefaret vasıtasıyla olsun malumat vermemeleri şayan-ı nazar-ı dikkat olduğu ve bu suretle hareketin haklarında iyi olmayacağı Başkumandanlık Vekalet-i Celilesinden işar ve Tiflis ve Kars şebenderlerimizin oralarda bulunan kıtaatın numro ve mevcudlarını bizzat görerek haftaya kadar bildirmeleri lüzumu izbar olunur. Bilhassa Kafkasya dahilinde cereyan eden ahvali vekayi ile hudud-ı osmaniyede istihzarat-ı askeriye Galicya Lehistan ve şark-ı Prusya hududlarındaki vak'a-ı harbiye hakkında...*”, BOA, HR.SYS, 2402/70 (03 Eylül 1914).

¹⁹⁰ BOA, Y.A.HUS, 2828/117 (26 Ekim 1893)

1887’de Cenevre’de kurulan “*Hınçak*” ve 1890’da Tiflis’te kurulan “*Taşnaksütyun*” örgütleri* Türkiye toprakları üzerinde etkilerini göstererek, Osmanlı Ermenileri ile yoğun bir işbirliğine giriştiler. 1890’lı yıllara gelindiğinde Tiflis’te Ermenilerin silahlanma noktasında dikkat çekici eylemlerde buldukları Tiflis Başşehbenderliği başta olmak üzere, bütün Kafkasya şehbenderlikleri vasıtasıyla gözlemlenmekteydi. 1890 yılı Kasım ayında Batum Başşehbenderliği’nin bilgilendirmesine göre; Kars, Aleksandropol (Gümrü) ve Tiflis şehirlerinde yaşayan Ermenilerin evlerine yapılan baskınlar neticesinde “*berdan*” adı verilen tüfekler bulunmakta ve sorgulamalar neticesinde şüpheli Ermeniler tutuklanmaktaydı. Tutuklananlar arasında Tiflis’te silah ticareti ile uğraşan “*Maçzalof*” namında bir Ermeni’nin olduğu ve Polis tarafından yapılan aramalarda evinde bir sandık “*berdan*” tüfeğine el konulduğu verilen bilgiler arasındaydı.¹⁹¹

Ermenilere yönelik tutuklama olaylarının Rusya İmparatorluğu sınırlarında olması ve bunu Kafkasya yönetiminin gerçekleştirmesinden duyulan memnuniyet Batum Şehbenderliği’nin; “*Rusya memurları bu işe pek ziyade ehemmiyet verir gibi görünüyorlar*” sözleri ile yansıtılıyordu.¹⁹²

1892-1895 yılları arasında Taşnaksutyun örgütlenmesinin hızlı bir yayılma örneği sergilediği ve güçlendiğini görülmektedir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nun farklı bölgelerinde örgütün propagandasını yapmak ve askeri örgütlenmeyi sağlamak amacı ile örgüt üyelerinden Arabo, Markar Varjapet, Avetisyan, Grayr, Tersimi Keri ve diğerleri görevlendirilmiştir. Silah teminini hızlandırmak için Tebriz’de bir atölye kuran Taşnaklar İran Azerbaycanı’nda, Sürmeli, Kars ve Gümrü’de bulunan silahları Türkiye’ye göndermeye başladılar.¹⁹³ Tiflis’teki Taşnak örgütlenmesi, Türkiye Ermenilerinin eğitimi ve

* İlk Ermeni milliyetçi siyasi teşkilatlanma 1885’de “*Armenakan*” adıyla kendisi Van’lı bir Ermeni olan Mıgırdiç Portakalyan tarafından kurulmuştu. Bu örgütlenme daha sonra Portakalyan tarafından Marsilya’ya taşınmış ve orada “*Armenia*” adlı bir gazete çıkararak, siyasi kamuoyu oluşturma çabasına girişilmiştir. Bu gazetenin sayfaları Türkler aleyhine yazıların yayınlandığı sayfalar olmuştur. Armenakan’ın merkezi Van’da bulunuyorken, Muş, Bitlis, Trabzon, İstanbul, İran, Amerika ve Güney Kafkasya’da bazı şehirlerde faaliyet gösteren şubeleri bulunmaktaydı. Örgütün amacı Türk topraklarında Ermeni devleti kurana kadar mücadeleye devam etmek üzerine kuruluydu. Oserskaya, “*Rol Armyanskikh Politicheskikh...*”, s. 30-31.

¹⁹¹ BOA, HR. TO, 345/96 (26 Kasım 1890)

¹⁹² BOA, HR. TO, 345/96 (26 Kasım 1890)

¹⁹³ Bıkova, “*Vozniknovenie Partii...*”, s. 86.

silahlandırılmasının ardından silahlı mücadeleye başlanılmasının gerekliliğini savunuyorlardı.¹⁹⁴

1894’de yayınladıkları programa uygun şekilde davranan Taşnaklar, Avrupa devletlerinin Ermeni meselesine ilgisini çekmek amacı ile 1894’de Sason’da, 1895’de de Van’da silahlı eyleme girişmişlerdi.¹⁹⁵ İstanbul, Taşnakların amaçlarına ulaşması yolunda büyük önem arz etmekteydi. Burada gerçekleştirilecek ses getirici eylemler sayesinde büyük devletlerin dikkati çekilebilecek ve kaos ortamı oluşturulmuş olacaktı. Bu dönemde Tiflis’ten bazı komite üyelerinin Patrik Aşıkyan’ı öldürmek için İstanbul’a gönderildiğine dair istihbarat alınıyordu. Batum’da bulunan Ermeni fabrikatörlerden Mantaşov’un vapuru ile gelecekleri bildirilen bu Ermeniler, suikastı gerçekleştirdikten sonra yine aynı vapurla geriye döneceklerdi. Bu usul ile Türkiye’ye birçok silah sokulduğu ve İstanbul’a tehlikeli insanların ulaştığı Tiflis Başşehbenderliği’nden Hariciye Nezareti’ne bildiriliyordu.¹⁹⁶

1892’de Trabzon üzerinden İstanbul’a gelen Ovanes Yusufyan liderliğinde 1893-1896 yılları arasında bir yer altı silahlı örgütü oluşturulmuş ve örgüt Artashes Minasyan, Artanis Anderasyan, Artemis Devyan (Yegiptaçi), Papken Syuni, Vardes Serengulyan (Zarmayr), Arşak Varamyan (Vagan), Vahan Tatevyan gibi devrimcilerin katılması ile güç kazanmıştır. 14 Ağustos 1896’da Papken Syuni liderliğinde Osmanlı Bankası’na yapılan saldırıda 26 silahlı Ermeni Rusya Büyükelçisi temsilcisi Maksimov’un aracılığı ile bankadan çıkarılmış ve ertesi gün Fransız gemisi “*Jiront*”la Marsel’e gönderilmişlerdir. Yapılan bu eylemin cezasız kalması Ermenileri cesaretlendirmiş ve isyanlar ortaya çıkmaya başlamıştır.¹⁹⁷

Tiflis’te faaliyet gösteren Ermeni komitaları mensuplarının, İstanbul Ermenileri ile bağlantıları bulunuyordu. Bu bağlantıların güçlendirilmesi çabası da yoğun bir şekilde sürdürülüyordu. Tiflis Ermenilerinin mektupları İstanbul kahveci esnafından Hamparsum Tatikyan aracılığı ile dağıtılıyordu. Tiflis

¹⁹⁴ Kirakosyan, “İstoriya Partii “Daşnaktsutyun...”, s. 32.

¹⁹⁵ Hatem Cabbarlı, “Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 45, Ankara 2013, s. 154.

¹⁹⁶ Ramazan Erhan Güllü, **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)**, Ankara 2015, s. 187.

¹⁹⁷ Cabbarlı, “Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm...”, s. 155.

Başşehbenderliği'nin istihbaratına göre Tatikyan'a yardımcı olan dört Ermeni, Osmanlı bürokrasisinde görevli birkaç Ermeni ve Horen Aşıkyan'ın evini ateşe vermeyi planlamaktaydılar. Konunun ilgili makamlara iletilmesinin ardından suçta teşebbüs edecek Ermenilerin yakalanması kararlaştırıldı.¹⁹⁸

Tiflis Ermenileri, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler üzerinde basın-yayın yolu ile etki kurmayı amaçlıyordu. Tiflis'te yayınlanan birçok Ermenice gazete ve dergi Türkiye Ermenilerine ulaştırılıyordu. Osmanlı Hükümeti, bu gazete ve dergilerin girişini engellemeye yönelik tedbirleri alıyordu.¹⁹⁹

Tiflis'te basılan yayınların Türkiye'deki Ermenilere ulaşması hususunda Rusya Konsolosluklarının desteği vardı. Trabzon postası aracılığıyla Van Konsoloslugu'na getirilen gazeteler, Ermeni tercümanlar vasıtasıyla Van Vilayeti civarında dağıtılıyordu.²⁰⁰ Şubat 1896'da Taşnaksutyun Merkez Komitesi tarafından yayınlanan bir beyanname, 1896 Haziranında başgösterecek Van isyanını önceden haber verir nitelikteydi.²⁰¹

Araştırmacı Emma Vladimirovna Oserskaya, "*Rol Armyanskikh Politiceskih Partiy v Evolutsii Natsionalno-Osvoboditelnogo Dvijeniya Armyan v Osmanskoy İmperii (1878 g.-naçalo XX v.)*" (*Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin Milli Bağımsızlık Hareketinde Ermeni Politik Partilerinin Rolü (1878-XX. Yüzyıl Başları)*) adlı çalışmasında, gelişmeleri şu şekilde değerlendirmektedir; "*Taşnaksütyunun organize ettiği isyanlar artık Türk nüfusuna ve devletine karşı büyük bir tehdit*

¹⁹⁸ BOA, İ. HUS, 26/1312.M/12 (09 Temmuz 1894)

¹⁹⁹ BOA, DH.MKT 1124/62 (8 Kasım 1906)

²⁰⁰ BOA, DH.MKT 1186/4 (28 Temmuz 1907)

²⁰¹ "*Fakat size gelince, Van! Artık büyük tecrübe saati gelmiştir. Şan ve şerefle çarpış, hükümetin komisyonunu mahcup ve rezil bir halde geri gönder, ona mutavaat etme, istediklerinin hiç birisini kabul etme, yapma, bütün Türk Ermenistan'ı matem içindedir. Hükümet halkı katliam etti, her tarafı küle çevirdi. Ermenileri tahkir etti, açlığa, yoksulluğa uğrattı, hepsini serseri yaptı. Bütün bunların sebebi, o canavar padişahdır. Bu zamil müstebit, gaddar şimdi de vicdansızca bize kendisiyle barışmamız için tavsiyelerde bulunuyor. Bunun karşısında da, vatanımız bir kan deryası halinde iken Avrupa diplomatları bize istihfafla gülüyorlar. Onların hissizliklerini tahmin ediyorduk. Fakat bu kadar sükut etmiş olduklarını zannetmiyorduk. Bu değersiz diplomatların suratına en derin nefret ve saygısızlıktan başka atacak bir şeyimiz yoktur. Ermeniler son saatimizde bulunuyoruz. Câni Sultan, sayısız katliâmcılar, bütün hükümetiyle, bir çark gibi bizi ezmektedir. Evet, imha edildik, mahzun ve müteessiriz, yaralıyız. Fakat katiyen mağlûp değiliz. Hiçbir itilâf olmayacak, silâhlarımızı terk etmeyeceğiz. Mukaddes bir harp yapıyoruz, bunu en büyük bir vahşetle devam ettireceğiz. Zalimin komisyonu cehenneme gitsin, def olsun, onun hiçbir teklifi kabul edilmeyecektir.*" Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara, 1950, s. 367-368.

*oluşturmaktaydı. Bu gidişatı önlemek adına Babıali gerekli önlemleri almak durumunda kaldı”.*²⁰²

Eylül 1890’da Kafkasya Genel Valisi Sergey Alekseyeviç Şeremetyev, Tiflis Gubernatörü Georgiy Dmitriyeviç Şervaşidze’ye gönderdiği yazıda, Ermenilerin silahlanmaları ve Osmanlı topraklarına silah sevkiyatları hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Kafkasya Genel Valisi Şeremetyev, Ermenilerin silahlanma faaliyetleri ile ilgili kendisine Dışişleri Bakanlığı’ndan da ayrıca bilgi verildiğini belirterek, gelişmeleri şu şekilde özetliyordu:²⁰³

“Dışişleri Bakanlığı’nın Kafkasya Genel Valiliği’ne ilettiği kadarıyla, Türk Hükümeti’ne kadar ulaşan haberlere göre, Kafkasya Ermenileri Kafkasya’da elde ettikleri silahları Batum ve Nahçıvan’dan Türkiye’deki soydaşlarına gönderiyorlar. Bu meseleyi takip eden Dışişleri Bakanı Girs, Babıali’den gelen bilgilendirme üzerine Batum’da Ermeni tüccar Arşak’ın silah topladığını ve depoladığını bildirdi. Arşak, bunların bir kısmını bölgedeki Ermenilere dağıtırken, bir kısmını da Erzurum’daki Ermenilere gönderiyor. Bu haberden önce Kutayis Askeri Gubernatörüne ilettiği üzere Batum’dan gönderilen silahlar Ardanuç üzerinden Türkiye’ye ulaştırılmaktaydı. Bir başka silah toplama işi de Ahıska Ermenilerinden Oyahiçianets Türkiye’ye gönderene kadar Batum’da depoluyordu. Arşak’ın gönderdikleri de Mirzoyev’in evinde saklanıyordu. Yine Türklerin bilgilerine göre yaklaşık 500 Ermeni sınırı geçmek için Kağızman civarında hazırlık yapıyorlardı. Bu son haber biraz abartılı görülmektedir. Kars Oblastı’nda bir takım tespitler neticesinde benzeri olaylara rastlanmıştı ve yedi kişi yakalanmıştı. Ancak bunların çoğunluğu Ahıska Ermenileri idi.”

Osmanlı Arşivi’nde edindiğimiz belgelerden, Kafkasya Valisi’nin gündeme getirdiği Ermenilerin silahlanarak Türkiye aleyhinde faaliyette buldukları iddiasının çok daha öncesinde Dışişleri Bakanı Girs’e ilettiği; ancak gerektiği şekilde önlem alınamadığı anlaşılmaktadır. Dışişleri Bakanı Girs ile 1884 yılı Nisan ayında bir görüşme gerçekleştiren Osmanlı Devleti Petersburg Sefiri Şakir Paşa, bu görüşmeyi Babıali’ye şu şekilde aktarmaktadır:²⁰⁴

²⁰² Oserskaya, “Rol Armyanskih Politiçeskih..., s. 32.

²⁰³ STSA, Fond 17, op. 2, d. 706.

²⁰⁴ BOA, Y.A.HUS, 177/39 (14 Nisan 1884)

“Tiflis’te müteşekkil Ermeni komitasına dair selef devletler tarafından 02 Nisan 1884 tarihiyle irsal buyurulan tahrirat üzerine bu husus hakkında Mösyö Girs ile görüşdüm. Müşarüüleyh memurin-i mahalliyenin işbu tahrikâta karşı müteyakkız-âne davranmakda ve tedabir-i münasebe ittihazıyla tahrikât-ı mezkurenin def’i tesiratına kemali derece dikkat ve itina eylemekte olduklarını temin ediyor. Kendi itikadınca şimdilik meydana ciddi hiçbir şey yoktur. Erivan hadisesine gelince Mösyö Girs gayet muhatarazane bir lisan kullanarak işin surf hususi bir mahiyeti haiz olduğunu ve politikaya ciheti taalluk olmadığını ve buna dair tebligat icrasından “birkaç kişi hakkında bila faide sû-i zannı davet eylemekden başka” hiçbir netice hasıl olmayacağını...”

Şakir Paşa’nın ifadelerine bakılırsa, Dışişleri Bakanı Girs bu konuya gerekli ilgiyi göstermedi ve meseleye kayıtsız kaldı. Rus makamlarının daha sonraki tarihlerdeki yazışmaları ve Ermeni tehdidinin kendilerini de rahatsız edecek boyuta gelmesi, Şakir Paşa’nın ve diğer Osmanlı yetkililerinin haklılığını ortaya çıkardı. .

Kafkasya Genel Valisi aynı yazısında Ermenilerin esas amaçlarını şu şekilde özetliyordu²⁰⁵:

“Yukarıdaki gerçekler kendi içinde çok önemli bir anlam ifade etmese de, Kafkasya Ermenilerinin Türk Ermenistan’ı üzerinde politik eylemler planladığı şüpheye mahal bırakmayacak şekilde anlaşılmaktadır. Bu konudaki girişimler önlenmediği takdirde Ermeni entelektüellerinin de desteğinin kazanılması ile bu mesele farklı boyutta önem arz edebilir. Bu anlamda Kafkasya Genel Valiliği, İçişleri Bakanlığı’nın uyarısını dikkate almaktadır. Bu bağlamda Rusya tarafından Türkiye’ye geçirilmek istenen silah, askeri teçhizat ve silahlı insanlar takibe alınmalı ve geçişlere izin verilmemelidir. Kafkasya Krayı içerisinde ise Ermeni nüfus takip edilmeli ve Türkiye’deki Ermeni hareketine karşı oluşabilecek bir sempatinin önüne geçilmelidir”.

Ermenilerin eylemlerinden rahatsızlık duyduğu anlaşılan Kafkasya Genel Valiliği, bir taraftan gerekli önlemlerin alınmasını savunurken diğer taraftan da bu önlemlerin Rusya kanunlarına uygun olarak uygulanmasını istiyordu. Buna göre Kafkasya Genel Valisi alınacak önlemleri şu şekilde sıralıyordu:²⁰⁶

²⁰⁵ STSA, Fond 17, op. 2, d. 706.

²⁰⁶ STSA, Fond 17, op. 2, d. 706.

“Ermeni nüfusu üzerinde yapılacak olan takibatın ve onları sükûnet içerisinde tutma çabasının kanunlar çerçevesinde olması gerekir. Bizim Ermenilerin Türkiye’deki soydaşlarına yardım veya birleşme niyetlerinin görüldüğü noktada engellenmesi gerekmektedir. Gubernatörler bu takibatı dolaylı yollardan ve gizlice yapmalıdır.”

1890 yılı sonlarına yaklaşıldığında, Ermenilerin Osmanlı sınırlarına saldırmak üzere Revan taraflarında toplandığına dair Tiflis Başşehbenderliği tarafından Osmanlı Hükümeti’ne telgraflar gönderiliyordu.²⁰⁷ Aynı yıl içerisinde Tiflis Gubernatörü tarafından Tiflis Emniyeti ve Tiflis Guberniyası’nın uezd başkanlıklarına gönderilen yazıda; İçişleri Bakanlığı’nın yaptığı bilgilendirmeye atfen İran’da faaliyet gösteren Stepanov’dan bahsedilmekteydi. Buna göre Stepanov, Bakü’den İran’a geçmiş ve Nahçıvan yakınlarında bir okulda Ermeni öğrencilere hocalık yapmaya başlayan birisi idi. Ancak bir süre sonra ajanlık yaptığı ve Rusya’dan Türkiye’ye gönderilecek insan, silah ve parayı İran üzerinden sevk ederek Türkiye’deki Ermeni hareketini güçlendirmeye çalıştığı anlaşıldı. Stepanov’un gerçek niyetinin bu yönde olduğunun anlaşılması üzerine Tiflis Gubernatörü emniyet birimlerine uyarıda bulunarak, Stepanov’un gizlice takip edilmesini ve uygunsuz davranışlarının görüldüğü noktada yakalanarak Tiflis Gubernatörlüğüne getirilmesini emretti.²⁰⁸

Tiflis’teki Ermenilerin faaliyetlerinin etkili sonuçlar doğurduğu ve Osmanlı Hükümeti’nin gelişmelerden rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Hükümet, Tiflis Başşehbenderliğinin yoğun çabaları vesilesiyle Tiflis’te örgütlenen Ermenileri takip altında tutmaya çalıştı. Bunu yaparken Rusya’nın bölgedeki memurları ile devamlı temasta bulunulmaktaydı.²⁰⁹

İşbirliği neticesinde ve Başşehbenderliğin teşebbüsü ile evinde 15 tüfek yakalanan bir Ermeni göz hapsine alındı. Yine Revan’da eylem hazırlığı içerisinde olan silahlı 100 kadar Ermenin Türkiye girişini önlemek için Kafkasya yönetimi ile işbirliğine gidildi. Sınırdaki yakalanan bir Türkiye Ermenisi, Kafkasya Genel Valisi Şeremetyev’in emriyle, sınırdaki Osmanlı memurlarına teslim edildi. Ancak bu

²⁰⁷ BOA, Y.A.HUS 240/79 (06 Kasım 1890).

²⁰⁸ STSA, Fond 17, op. 2, d. 706, list. 28.

²⁰⁹ BOA, HR.SYS, 2853/57 (Kasım 1894)

Ermeninin daha sonra Rusya topraklarında yeniden görülmesi, Osmanlı memurlarının ihmali olarak algılandı.²¹⁰

Petersburg Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen Şubat 1896 tarihli yazıda; Tiflis Başşehbenderliğinin bilgilendirmesine atıfta bulunularak; Tiflis'te Ermenilerin Ocak 1896 itibariyle ihtilal hazırlıkları yaptığının bahsedilmekteydi.²¹¹

Kafkasya Genel Valisi'nin yukarıdaki ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Rus ve Türk makamları istihbarat anlamında bilgi alışverişine devam etmekteydi. Bu dönemdeki istihbarat bilhassa Ahıska tarafında ve Batum'da Ermenilerin silahlanma faaliyetleri içerisinde olduğu ve Ermenilerin Batum, Kars ve Ahıska taraflarından Osmanlı topraklarına girme girişimleri üzerinde yoğunlaşıyordu.²¹²

Osmanlı Hükümeti, Tiflis'te silahlanan Ermenilerin Türkiye topraklarına girişini engellemek için İran ile Tiflis Şehbenderliği aracılığı ile görüşmeler yürütmekteydi. İran ile varılan anlaşmaya göre; Rusya ordusunda görev yapan Ermenilerden seçilen ve Tiflis'teki Ermeni ihtilal komitasına mensup 500 kadar kişi İran'a ulaştıklarında İran emniyet birimleri tarafından pasaportları kontrol edilecek ve pasaportsuz olanlar derhal yakalanacaktı. Ellerinde silahla yakalananlar ise pasaportlu olup olmadığına bakılmaksızın gözaltına alınacaktı. Bu konuda İran Sadrazamı kendi sefareti bilgilendirerek²¹³, bir anlamda Osmanlı Hükümetine güvence veriyordu.

Türkiye Ermenileri zaman zaman kalabalık gruplar halinde Tiflis'e gidiyorlar ve orada Tiflis Ermenileri ile çeşitli toplantılar gerçekleştiriyorlardı. Esasen Tiflis Ermeni komitalarının organize ettikleri bu toplantılar, Türkiye Ermenileri ve göç eden Ermenilere gıda ve insani yardım sözleri ile yansıtılıyordu.²¹⁴ Bu sözlerdeki amaç, Ermenilerin komitacılık hareketine desteklerini yoğunlaştırmalarını sağlamak ve batılı devletler ve hatta bağlı buldukları Rusya İmparatorluğu nezdinde de bir destek bulma çabalarından ibaretti.

²¹⁰ BOA, Y.A.HUS, 240/103 (09 Kasım 1890)

²¹¹ BOA, HR.SYS, 2859/8 (25 Şubat 1896)

²¹² BOA, BEO, 3833/287428; STSA, Fond 17, op. 2, d. 706.

²¹³ BOA, İ.HUS, 25/1311.Z-134 (03 Temmuz 1894) ; BOA, Y.A.HUS, 299/66 (10 Haziran 1894).

²¹⁴ BOA, Y.PRK.BŞK, 44/96 (08 Ocak 1896)

Türkiye Ermenilerinin eylemleri ve Kafkasya'daki faaliyetleri şebkenderler vasıtasıyla yakından takip edilirken, bir yandan da Rusya Hükümeti'nin Ermenilerin faaliyetlerini engellemeye yönelik faaliyette bulunacağı düşünülmekteydi. Osmanlı Hükümeti, Petersburg Sefareti'ne gönderdiği Ocak 1896 tarihli yazıda, Rusya'nın dostane bir teşebbüsatta bulunmasının beklendiği ve bu teşebbüsatla birlikte Kafkasya Genel Valiliği'nin bir takım önlemler alacağına dair beklenti aktarılmaktaydı.²¹⁵

Osmanlı Hükümeti, Türkiye Ermenilerinin aşırı milliyetçilerle işbirliğini önlemek adına, Kasım 1896'da önceden altı vilayet için hazırlattığı ıslahat kararnameyi yayınladı. Bu kararnamede Hıristiyanların memuriyetlere kabullerinden bahsedilmemesi, bir İslam ve bir Hıristiyan, çift adliye müfettişi yerine, bir yahut iki vilayete yalnız bir adliye müfettişi bulunması, Hamidiye alayları ve Kürtlerin kontrolü, tasarruf senetleri ahkamı gibi konulara değinilmemiş olması tepkilere neden oldu.²¹⁶

Ermeniler, Tiflis merkezli olarak İran topraklarında da bir takım yapılanmalara giriştiler. Merkezi Tiflis olmak üzere Hoy, Selmas ve civarında faaliyet gösterecek bir Ermeni cemiyeti oluşturuldu. 1898 yılı sonlarında Petersburg Sefiri'nin Rusya Dışişleri Bakanlığı'na yaptığı başvurudan; sefirin Hoy ve Selmas taraflarında faaliyet gösteren biri Tiflisli, diğeri Trabzonlu olan liderlerinin Tiflis'ten ihracını istediği anlaşılmaktadır. Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın Kafkasya Genel Valiliği'ne atıfla verdiği yanıtta, valilik tarafından yapılan incelemelere rağmen adı geçen kişilerin ihracının gerçekleşmediği bildirildi.²¹⁷

Mihael Ohannesyan, Tiflis'te 1906'da yayınladığı "*Taşnaksütyun ve Muhalifleri*" adlı çalışmasında Kafkasya Ermenilerinin bulunduğu durumu şöyle ortaya koymaktaydı:²¹⁸

"Ruslar gibi müthiş pençeli bir canavara karşı koymak güçtü. Türkiye, faaliyet için daha müsait idi. Oradaki Ermeniler, ıstırap içinde bulunuyorlardı. Bilhassa Ermenilik,

²¹⁵ BOA, Y.PRK.BŞK, 44/96 (08 Ocak 1896)

²¹⁶ Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 358.

²¹⁷ BOA, HR.SYS, 2862/62.

²¹⁸ Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 426.

Türkiye’de devletlerarası hal almış, kendi hesabına bir taahhüt elde etmişti. Şu halde, orada faaliyete geçmek, daha muvafıktı. Rusya’da milliyete, talim ve terbiyeye, Ruslaştırma siyasetine karşı da matbuatla, propaganda ile çalışmak, Rusya’daki hareketlere de bu suretle karşı koymak münasip olacaktı”

Tiflis Ermenileri arasında Osmanlı Ermenileri ile ilgili tartışmalar yaşanıyordu. Taşnaksütyun güçlendikçe, kendisine destek vermeyen diğer Ermeniler üzerinde baskı oluşturmaya başladı. Tiflis’te kendisini sosyal-demokrat olarak tanımlayan Ermenileri tehdit ederek, bu Ermenilerle ilgili bir de söylenti ortaya atıp siyasi rekabette onları geride bırakmayı amaçladı. Taşnaksütyun’un iddiasına göre bu Ermeniler, Türkiye Ermenilerinin Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılmalarına karşı bir duruş sergilemekteydiler. Ermeni sosyal-demokratlar ise Tiflis’te yayınladıkları “*Proletarya’nın Kavgası*” adlı gazetede bunun bir iftira olduğunu göstermek için şöyle bir bildiri yayınladılar. “*Türkiye Ermenistan’ındaki kardeşlerimize sosyalist selamı gönderirken, ezilen Ermenilerin acısını hissettiğimizi ilan ediyor ve mümkün olan en kısa zamanda özgürlük dileklerimizi en içten duygularla iletiyoruz.*”²¹⁹

4) Pantürkizm ve Panislamizm İddiaları

Kafkasya’da Panislamizm ve Pantürkizm ideolojilerinin yayılmayı amaçladığı iddiaları XX. yüzyıl başlarında kendisini göstermeye başladı. Kafkasya’da önemli oranda Türk-Müslüman kökenli nüfus yaşıyordu. Bu nüfusun Osmanlı Devleti’ne duyduğu yakınlık Rusya tarafından biliniyor ve bu durum hassas bir şekilde izleniyordu.

1880’lere gelindiğinde Pantürkizm ideolojisinin Rusya İmparatorluğu genelinde yaygınlaşmasına destek olabilecek yayınlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Kazan, Bahçesaray, Bakü ve Tiflis bu yayınların merkezi durumundaydı. Yayınlar arasında en öne çıkanı “*Tercüman*” gazetesi idi. Türkler arasında milli birlik fikri bu gazetenin yayınlanması ile daha da inanılır bir ideoloji olarak dillendirilmeye başlandı.

²¹⁹ E. Haleyan, “Armyanskaya Bolşevistskaya Peçat v Godı Pervoy Russkoy Revolutsii 1905-1907 gg”, *İzvesviya Akademii Nauk Armyanskoy SSR (Obşestvenniye Nauki)*, Sayı 12, Erivan 1955, s. 39.

Almanya ve Osmanlı Devleti arasındaki yakınlaşmanın yansıması olarak II. Wilhelm'in Osmanlı topraklarına gerçekleştirdiği seyahat ve Kayzer'in sözleri Rusya tarafında endişe uyandırmaya yetti. 1898'de İstanbul'da Kayzer II. Wilhelm ile Sultan II. Abdülhamid arasında gerçekleşen görüşmede Rusya topraklarında yaşayan Müslüman nüfusun durumu gündeme geldi. Almanya, Rusya topraklarında yaşayan Müslüman nüfusun Osmanlı Devleti'ne duyduğu yakınlığın ve birçoğunun Sultanı halife olarak gördüklerinin bilincindeydi.²²⁰

8 Ekim 1898 tarihli “*Novoye Vremya-Yeni Zaman*” adlı Rusça gazete okuyucularına; İstanbul'dan Fergana Bölgesi'ne Abdulcelil adlı birisinin geldiğini ve yanında Hz. Muhammed'in sakalından kıl getirdiğini bildiriyordu. Bundan başka bölgedeki dini lidere Sultan'ın gönderdiğini söylediği, Ruslara karşı “*gaza*” fikrinin sembolleri olacak sancak vb. hediyeler sunduğunu iddia ediyordu.²²¹

XIX. yüzyıldaki bir takım etkileri olduğu iddialarına rağmen Panislamizm ve Pantürkizm ideolojilerinin XX. yüzyılın başlarında varlık gösterdiğini söylemek gerekir. Bu dönemin koşulları da dikkate alındığında Rusya'nın korkularının arttığı görülmektedir. Jandarma birimlerinin yapmış olduğu tetkiklerde, Rusya dışındaki gelişmeler ve müdahaleler yüzünden Rusya Müslümanları arasında Panislamizm fikrinin mayalandığı ve yayılma alanı bulduğu raporlarına rastlanmaktadır.²²²

Rusya İmparatorluğu sınırlarında yaşayan Müslüman nüfus, hem iç politikanın hem de dış politikanın şekillenmesinde önemli bir etken oldu. Rusya, çoğunluğu Türkçe konuşan Müslüman nüfusun Türkiye Türklüğü ile birleşmesini ve bir Türk birliği sağlaması ihtimalini uzun bir süre büyük bir tehlike olarak algıladı.

Rusya tehdit olarak algıladığı Türklerin ve daha geniş anlamda Müslümanların birleşmesi fikrinin, en azından kendi topraklarında gerçekleşmemesi için gereken önlemleri almaya gayret gösterdi. Bu önlemlerin başında Pantürkizm ve Panislamizm idealini yayabilecek ve bilhassa Türkiye'den gelebilecek ajanların tespiti gelmekteydi. Bu bağlamda 93 Harbi'nin hemen öncesinde Temmuz 1876'da

²²⁰ V. V. Ryapolov, “Panislamizm v Politike Kayzerovskoy Germanii v Turkestane Nakanune Pervoy Mirovoy Voyni”, **Zapad-Rossiya-Vostok**, Sayı: 22-23 (1-2), Yelets 2013, s. 45.

²²¹ Ryapolov, “Panislamizm v Politike Kayzerovskoy Germanii...”, s. 45-46.

²²² K. Ş. Ahtyamov, “O Nekotorih Problemah Stanovleniya İslama v Povolje”, **Vestnik OGU**, Sayı 5 (141), Mayıs 2012, s. 138.

Rusya İçişleri Bakanlığı, özellikle Müslüman nüfusa sahip vilayetlere gönderdiği talimatta, Müslümanlar arasında Türk ajanların tespitini ve gerekli önlemlerin alınmasını istedi.²²³

Bu emrin ardından bilhassa Türkistan ve Kafkasya bölgesinde yürütüldüğü iddia edilen Panislamist faaliyetler raporlar halinde merkeze bildirildi. Türkistan Gubernatörlüğü, Türkiye ve Almanya ajanlarının birlikte hareket ettiğini ve Müslümanlar arasında gittikçe yakınlığın arttığından bahsediyordu. Onlara göre; Türk ajanlar İttihat ve Terakki üyeleri idi ve amaçları Doğru ve Batı Türkistan'ı zamanla Türkiye'nin kontrolü altına geçirmekti.²²⁴

İddiaların bir kısmı, Müslümanların Kafkasya'da ayaklanma çıkarmaları için hazırlıklar yapıldığı ve bu süreci İngilizlerin de desteği ile Türklerin yaptığı üzerinde yoğunlaşıyordu. Çıkacak bir ayaklanmanın sonuçlarının Rusya için ağır olacağı belirtiliyordu. Yine iddialara göre, Kafkasya Müslümanlarının Osmanlı topraklarına göç etmelerinin sebeplerinden birisi, oraya giderek örgütlenmek ve daha sonra savaşmak üzere Kafkasya'ya dönmektir.²²⁵

Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov, Rus İmparatoru II. Nikola'ya sunduğu Kasım 1910 tarihli raporda, Panislamizm propagandalarında görülen artışı ve bunun Rusya'nın güvenliğini tehdit eden bir unsur olduğu ile ilgili bilgiler verdi. Sazanov bu konunun 1910 yılı Kasım ayında bizzat İmparatorun ve II. Wilhelm'in de hazır bulunduğu Potsdam'daki toplantıda kendisi tarafından II. Wilhelm'le yaptığı özel sohbette ifade edildiğini söyledi.²²⁶

Sazanov, Türkiye'den gelerek Rusya'daki Müslümanlar arasında propaganda yaymaya çalışanların engellenmesi gerektiği düşüncesindeydi. Rusya İmparatorluğu himayesinde yaşayan Müslümanların dini özgürlüğü konusunda saygılı olduklarını belirten Sazanov, son dönemlerde görülen propagandaların din özgürlüğü ile ilgisi olmadığını ve bunların artık politik karakter kazandığını söylemiştir. Bu anlamda 20

²²³ Ahtyamov, "O Nekotorih Problemah...", s. 138.

²²⁴ Ryapolov, "Panislamizm v Politike Kayzerovskoy Germanii...", s. 46.

²²⁵ Namig Tairoviç Rahmanin, "İstoriçeskiy Opit Deyatel'nosti Rossiyskoy Vlastey po Preodoleniyu Sistemnogo Krizisa na Kavkaze v 1905-1907 gg", **Vestnik Yekaterininskogo İnstituta**, Sayı: 2, Moskva 2012, s. 127.

²²⁶ "Dokladı 6. Ministra İn. Del S. D. Sazonova Nikolayu Romanovu 1910-1912 g.g.", **Krasniy Arhiv İstoriçeskiy Jurnal**, Cilt: 3, Moskva-Petrograd 1923, s. 5-6.

milyon Müslüman nüfusu olan Rusya için, bunun tehlike arz etmediği söylenemezdi.²²⁷

Tiflis Guberniyası'nda yaşanan hadiseler Kafkasya, İran ve Osmanlı topraklarında yaşanan hadiselerle bağlantılı geliyordu. Erivan Guberniyası Jandarma İdaresi'nden Tiflis'e gönderilen 1910 tarihli telgrafta, Rus Ordu birliklerinin İran sınırlarına varmasının İranlı devrimcileri rahatsız ettiği vurgulanmaktadır. Bu rahatsızlık ve yansımalar telgrafta şu sözlerle ifade edilmiştir:²²⁸

“Bu durum karşısında İranlı devrimciler Jön Türkler ile bağlantı kurarak, Güney Kafkasya ve Dağıstan sınırlarında silahlı mücadeleye girişmeyi planladılar. İranlı devrimciler bunun sonucunda Rusya Hükümeti'ni İran sınırından çekilmeye zorlayacaklarına inanıyorlardı ve Genç Türkler ise daha önce Osmanlı'ya ait olan bazı toprakların geri alınabileceğini ümid ediyorlardı. Genç Türkler böyle bir ayaklanmayı başlatabilmek için Ermenilere, Kafkasya Türklerine, Kürtlere ve Lezgilere mektuplar hazırladı ve isyanın gerekliliği yayılmaya çalışıldı. Mektuplar Güney Kafkasya sınırları dahilinde dağıtılmaya başlandı. Bir süre sonra bölgeye propagandacılar gönderecekler ve isyanı Nisan veya Mayıs ayında gerçekleştireceklerdir.”

Kafkasya Bölgesi Asayiş Dairesi (*Kavkazskoe Rayonnoe Ohrannoe Otdeleniye*) Erivan Guberniyası Jandarma İdaresi'nden gelen bu haberlerin doğru olup olmadığının incelenmesi ve doğru olduğu takdirde gereken önlemlerin alınması Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi'nden istemiştir.²²⁹

XX. yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkasya sınırlarında istihbarat faaliyetlerini yoğunlaştırdığı görülmektedir. Rus casuslar, gelişmeleri raporlar halinde Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresine bildiriyorlardı ve Jandarma İdaresi iletilen haber doğrultusunda inceleme başlatıyor, gerekli yerlere bildirimde bulunuyordu.²³⁰

²²⁷ “Dokladı 6. Ministra İn. Del S. D. Sazonova..., s. 5-6.

²²⁸ STSA, Fond 156, op. 2, d. 14, list. 10.

²²⁹ STSA, Fond 156, op. 2, d. 14, list. 10.

²³⁰ STSA, Fond 156, op. 2, d. 15, list. 26; STSA, Fond 156, op. 2, d. 15, list. 19.

Rusya Hükümeti'nin Kafkasya'da Panislamist ve Pantürkist faaliyetlerinin artmasından endişe duyması üzerine, Kafkasya emniyet birimleri Türkiye'den gelen tüccar veya seyyahları takip altına almaya başladı. Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi'nin hazırladığı Aralık 1911 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere, Türkiye'den Tiflis'e gelen Hüseyin Oğlu Hamza adlı genç, Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu yerlerde ev ziyaretlerinde bulunurken şüpheli davranışlar gösterdiği gerekçe gösterilerek gözaltına alındı. Jandarma İdaresi'ne göre, herhangi bir işle meşguliyeti tespit edilemeyen Hamza, Türk ajanı şüphesi uyandırmaktaydı.²³¹

Pasaport bilgileri alınan Hamza'nın Erzurumlu olduğu, daha önce Mart 1907'de Batum'da tanıdığı Hamit ve Cafer Beylerin yanına uğradığı ve daha sonra da ziyaretlerine devam edince ajanlık şüphesi gerekçesiyle bir süre Ahıska Hapishanesi'nde tutuklu bulunduğu anlaşılmaktadır.²³² Erzurumlu Hamza'nın durumundan haberdar edilen Tiflis Başşehbenderliği, kendisi ile ilgili ayrıntılı bir raporu Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi'ne göndererek, şüphenin yersiz olduğuna vurgu yapmıştır. Başşehbenderlik raporunda şu ifadeler yer vermiştir:

*“Hamza'nın ailesi daha önce Tiflis Guberniyası sınırlarında yaşarken, bundan dört yıl önce Türkiye'ye Erzurum'a göç etmiştir. Hamza'nın ziyareti yalnızca akraba ziyaretinden ibarettir. Erzurum'daki ailesinin bu ziyaretten haberi olmadığından, Hamza'nın sağ olup olmadığını merak ederek her tarafa haber salmışlardır. Burada olduğunu öğrenince de bizden onu geriye göndermemizi rica etmektedirler”.*²³³

Ekim 1910'da İçişleri Bakanı Stolypin imzası ile Tiflis Gubernatörlüğüne gönderilen yazıda, Panislamizm ve Pantürkizm tehdidinin Rusya için ne anlama geldiği açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu tehdidi Stolypin şu şekilde özetlemiştir:²³⁴

“Genç Türkler hareketinin liderleri, Türkiye topraklarında kendi ideolojilerini yaymaya çabalamaktalar ve nihayet İslam'ı yeniden güçlendirmek ve diğer ülkelerde yeniden doğuşunu sağlamak istiyorlar. Esasen hedef Rusya topraklarında Panislamist ve Pantürkist ideolojiyi yaymaktır. Bu amaçla Mekke'den hacılar propaganda yapma amacı ile

²³¹ STSA, Fond 156, op. 2, d. 66, list 1.

²³² STSA, Fond 156, op. 2, d. 66, list 3.

²³³ STSA, Fond 156, op. 2, d. 66, list 64.

²³⁴ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1133, list 1.

Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları yerlerde görülmektedirler. Türk tarafının bu çabaları bizim Müslüman tebaa üzerinde büyük etki oluşturabilir. Rusya'da yaşayan Müslümanların önemli bir çoğunluğu Türkiye'yi dini ve siyasi merkez olarak görmektedirler. Bu nedenle sizden bu konuda gerekli önlemleri almanızı rica ediyorum. Şüphesiz vatandaşımız olan Müslümanlar üzerinde düşmanımız tarafından gösterilecek her türlü politik ve kültürel eylemler etkili sonuçlar doğuracaktır. Bu yüzden ortak önlemlerden ayrı olarak sizin, yerel koşullarınızı da dikkate alarak bölgeye özgü önlemleri almanız yerinde olacaktır. Benim size tavsiyem Türkiye'den gelenleri takip etmeniz ve bu yönde bir girişimleri olduğunu tespit ettiğiniz anda yakalayarak sınır dışı etmenizdir."

Genç Türkler tarafından gelecek tehdidin dini yönlü olacağı dikkate alındığından, Rusya İçişleri Bakanlığı Ruhani İşler İdaresi de Mayıs 1911'de ayrıca bir uyarıda bulunarak, bu tür faaliyetlerde bulunanların yakalanarak sınır dışı edilmesinin gerekliliğine değindiği bir yazıyı Tiflis Gubernatörlüğü'ne göndermiştir.²³⁵

Panislamizm ve Pantürkizm tehdidine karşı alınan önlemlerin abartılmış ve konu ile ilgisi olmayanlar dahi bu önlemlerden zarar görmeye başlamıştır. Bilhassa gubernatörlerin başına buyruk davranarak gördükleri her yabancıyı sınır dışı etmeleri veya çıkarılan kanun karşısında bir işlem yapmamaları Rusya İçişleri Bakanlığı'nı Haziran 1911'de yeni bir yazı göndermeye sevk etmiştir. Bu yazıda açık bir şekilde konu ile ilgili çıkarılan kanunlar ve meselenin ciddiyeti hakkında yeniden bilgilendirme gereği duyulmuştur.²³⁶ Temmuz 1911'de Tiflis Uezdi'nden gönderilen cevabi yazıda, Tiflis şehri civarındaki Müslüman nüfus arasında Panislamist bir hareketlenme gözlemlenmediği bildirilmiştir.²³⁷

Rusya'nın Panislamizm ve Pantürkizm korkusu Birinci Dünya Savaşı arefesinde artarak devam etmekteydi. Tiflis'te Kafkasya Naibliği kaçılarıyasından bütün Kafkasya guberniya, okrug, oblast ve Jandarma idarelerine gönderilen Temmuz 1913 tarihli yazıda Panislamizmin yayılmasından duyulan endişe aktarılmaktaydı. Yazının içeriğinde şu ifadeler yer veriliyordu²³⁸:

²³⁵ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1133, list 8.

²³⁶ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1133, list 1.

²³⁷ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1133, list 127.

²³⁸ STSA, Fond 17 op. 2, d. 1132.

“Son zamanlarda Genç Türklerin Panislamist eylemlerini arttırdığı, sınırlardaki propagandaların devam ettiği, Rusya ve diğer ülkelerin topraklarında İslam’ın yeniden doğuşunu sağlamak için mücadele verildiği gözlemlenmektedir. Genç Türkler dikkatlerini Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu Rusya topraklarına ayırmıştır. Bu durum Türkiye açısından da Rusya ile ilişkilerin iyi seyretmediği bir dönemde önem arz etmektedir. Bu anlamda Rusya topraklarına, tüccar veya Mekke’den gelen hacı görünümünde vaazlar veren, Türk Hükümetine bağlı insanlar gönderilerek tüm Müslüman dünyasında Müslümanlar arasındaki dayanışmayı arttırmaya yönelik faaliyetler yürütülmektedir. Bu özel görevliler, kendilerine faaliyet alanı olarak Volga, Kırım, Orta Asya ve Kafkasya topraklarını seçmişlerdir. Rusya topraklarına giriş hakkı elde etmek için bütün prosedürleri tamamlayan Türk seyahatçilerin Rusya’ya girişini engellemek pek mümkün görülüyor. Bununla birlikte Rusya vatandaşı Müslümanlar arasında politik amaç güderek Panislamist propaganda yapmaları kabul edilemez”.

Panislamizmin yayılmasını önlemek için, Kafkasya Naibi yardımcısının imzası ile gönderilen bu yazıda, aşağıdaki tedbirlerin alınması istenmiştir:²³⁹

-Türkiye’den gelen herkesin özenle takip edilmesi ve propagandaların önlenmesi için derhal yerel idarelerin üzerine düşeni yapması,

-Panislamist hareket ile ilgili her türlü gelişmeyi takip ederek, yerel halk arasındaki yansımaları ile ilgili bilgileri yetkililere iletme,

-Gizli bir şekilde Türk konsolosluğu, konsolosları ve konsolosluk personelinin takip etme.

Rusya, topraklarında yayılabilecek Pantürkizm ve Panislamizm tehlikesine karşı en büyük tehdidi Osmanlı topraklarından beklemekteydi. Bu nedenle Kafkasya Naibliği’nin Erzurum’da bulunan Rusya Konsolosluğu ile istihbarat faaliyetleri yürüttüğü görülmektedir.

Rusya Erzurum Konsolosluğu Temmuz 1913 tarihli yazısında:²⁴⁰

“Eski Erzurum vaizi Ahmed İhsan Efendi’nin Arap Hoca takma adıyla camilerde Rusya aleyhine vaazlar verdiği ve kışkırtıcı sözler kullandığı duyulmaktadır. Arap Hoca takma adlı bu şahıs, esasen Mısır’dan gelmiş, iyi derecede İngilizce konuşmakta ve paraya

²³⁹ STSA, Fond 17, op 2, d. 1132.

²⁴⁰ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1142.

ihtiyaç duymamaktadır. Erzurum'da şeyh olarak karşılanan Arap Hoca'ya Erzurumlu Müslümanlar sadaka verme gibi girişimlerde bulunmuşlarsa da Arap Hoca bunu reddetmiştir. Arap Hoca "seyyid" sıfatıyla yeşil sarık taşımaktadır. Bu yılın (1913) Şubat ayında İttihat ve Terakki Fırkası'nın Arap Hocayı Dağıstan'da propaganda yapması için görevlendirme niyetinde olduğu ancak bu plandan daha sonra vazgeçtiği anlaşılmaktadır. Son zamanlarda Arap Hoca, Erzurum'da ordu mensupları ile sık görüşmeler yapmaktadır. Buradan Arap Hoca'nın Rusya topraklarına yapacağı yolculukta askeri amaçlar doğrultusunda çalışacağı anlaşılmaktadır"

Bu yazı ile Erzurum Konsolosluğu'nun, İttihat ve Terakki'nin faaliyetlerinin askeri bir mücadeleye doğru yöneleceği noktasında tedirginlikler taşıdığı görülmektedir. Kafkasya Naibliği, Konsolosluğu'nun verdiği bu bilgilere dayanarak Kafkasya Krayı'nın bütün guberniyalarına, Bakü Belediye Başkanlığı'na, oblastlara, okruglara ve demiryollarının kontrolü için jandarma idarelerine uyarı yazısı gönderdi ve Arap Hoca'nın takip altında tutulmasını emretti. Yazıda ayrıca Arap Hoca lakaplı Ahmed İhsan Efendi'nin görünümüne dair bilgiler de yer almaktaydı. Buna göre Arap Hoca, esmer tenli, yassı burunlu ve dış görüntüsü ile adeta zenciye andırmaktaydı.²⁴¹

Osmanlı topraklarından Genç Türkler tarafından gelebilecek her türlü tehdide karşı Rusya devlet makamlarının panik içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Rusya Dışişleri Bakanlığı, kendisine ulaşılan bilgiler dahilinde Genç Türklerin Panislamist emeller taşıdığı, Osmanlı topraklarında bunu yaymaya başladıkları ve İslam'ın yeniden dirilişini sağlamak için diğer ülkelerde de bu faaliyetlerini sürdürmeyi amaçladıkları noktasında Kafkasya Naibliği'ne uyarıda bulunmuştur. Rusya Dışişleri Bakanlığı'na göre Genç Türkler, bilhassa Rusya topraklarına dikkatlerini yöneltmişlerdir. Bunun en büyük sebebi ise Rusya'da çok sayıda Müslümanın yaşaması ve Panislamizm fikrine karşı bir karşılık verebilmeleri ihtimali idi.²⁴²

²⁴¹ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1142.

²⁴² STSA, Fond 17, op. 2, d. 1132.

Bakanlık, bu durumu Osmanlı Devleti'nin özellikle son dönemde Rusya ile sorunlu hale gelen ilişkilerinin bir yansıması olarak algılamakta ve Türkler için bunu başarmanın önemli olduğunu vurgulamaktaydı.²⁴³

Kafkasya Naibliği'ne göre de, Genç Türkler bu amaç dahilinde tüccar ve Mekke'den gelen hacı görünümünde Müslümanlar arasında vaaz vermek için görevlendiriliyorlardı. Bunlar genellikle iyi eğitim görmüş ve Türk Hükümeti'ne sadık olan kimselerdi. Bu görevliler özellikle Volga, Kırım, Orta Asya ve Kafkasya topraklarına gönderilmekteydi.

Genç Türklerin çeşitli yöntemlerle Rusya sınırlarına giriş yapmasının zor olmadığı anlaşılmaktadır. Kafkasya Naibliği'ne göre, her türlü formalite işlemi yerine getirerek sınırlardan giren Türk seyyahların engellenmesi mümkün görülmemekteydi. Bununla birlikte Panislamizm fikrini yaymak için Rusya vatandaşı Müslümanlar arasında yaptıkları propagandayı da önlemekte başarısız kalınmaktaydı. Ayrıca dini eğitim veren Müslüman okullarında Panislamizm propagandasını yapanlar bizzat o okulların hocalarından oluşmaktaydı.²⁴⁴

F) RUSYA'NIN TİFLİS ERMENİLERİNE YAKLAŞIMI

1) Ermenilerin Çarlığın Düşmanı Olarak Algılanmaları

Ermenilerin Tiflis'teki faaliyetleri ve bu faaliyetlerin bağımsız bir Ermenistan uğruna yapılıyor olmasının anlaşılması, Rusya Hükümeti'ni politika değişikliğine itti. Hükümet, bu faaliyetlerin Kafkasya'da yayılmasından ve Rusya İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısına zarar vermesinden endişe duydu. Bu endişeye dayanarak bir takım adımlar atmaya başladı.

1884'de Tiflis'te yayınlanan Mişak gazetesi kapatıldı ve birçok kişi tutuklanarak Sibiryaya sürgüne gönderildi. Ermeni cemiyetlerinden bazıları kapatıldı ve Ermeni matbuatına sansür uygulandı. Yine aynı yıl Eçmiyazin Katogigosluğuna seçilmiş olan İstanbul Patriği N. Varjabedyan'ın bu seçimi Rusya tarafından tanınmadı ve Rusya'ya girmesi kabul edilmedi.²⁴⁵ Oysa bundan 27 yıl

²⁴³ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1132.

²⁴⁴ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1132.

²⁴⁵ Uras, *Tarihte Ermeniler...*, 372.

önce, 1858’de Eçimiyazin Katogigosu’nun ölümünün ardından adaylar arasından İstanbul eski Patriği Matyus katogigos olarak seçilmiş ve Rusya İmparatoru tarafından bu seçim tasdik edilmişti. Hatta Rusya, Osmanlı vatandaşı olan Matyus’un bir an evvel Rus vatandaşlığına geçmesi için özel çaba sarfetmişti. Rusya’nın İstanbul Büyükelçiliği 1 Ağustos 1858’de Osmanlı Hariciye Nezareti’ne başvurarak, Matyus’a izin verilmesini ve ayrıca Çar’ın “*emr-i diniye olduğuna binaen*” katogigos seçimini imza ettiğini vurgulamıştı.²⁴⁶

1885’de Ermeni okulları kapatıldı ve 1896’da Ermeni aydınları tutuklanarak Sibirya’ya gönderildiler.²⁴⁷ Okullar dışında Ermenilere ait birçok cemiyet inceleme altına alındı. Baskı altında olan Ermenilerden bir kısmı, baskılardan kurtulmak için Avrupa’ya ve Türkiye topraklarına iltica etti.²⁴⁸

Okulların kapatılmasının ardından bunların gelirlerinin devlet hazinesi aktarılması ve bu aktarılan kaynak ile “*Rusifikatsiya*” politikasının bir parçası olarak, Rusça eğitim veren okullar açılması gündeme geldi. Ermeni okullarının varlıklarına el konulan kanun, 26 Mart 1898’de kabul edildi. Bu kanuna göre kiliseye bağlı okullar Kafkasya İdaresi Eğitim Dairesi’ne varlıklarını devredeceklerdi.²⁴⁹ Bu tutuklamalar ve yargılamalar XX. yüzyıl başlarında da artarak devam etti.

Rusya Hükümeti Kafkasya idaresi, Ermeniler ile ilgili konuların Osmanlı Devleti ve İran boyutu da olduğundan bu konudaki gelişmelere hassasiyetle yaklaştı. 1880 yılında Kafkasya Askeri İdaresi bünyesinde kurulan istihbarat bölümünün en önemli görevlerinden birisi Ermeniler ile ilgili gelişmeleri takip etmektir. Bu gelişmelerin yanısıra bahsi geçen ülkelerin Kafkasya’ya yönelik faaliyetleri ve planları hakkında bilgi sahibi olmak için istihbarat elemanlarının Türkiye’nin doğusunda ve İran topraklarında görevlendirmesi kararlaştırıldı. Bu ülkelerde bulunan diplomatların da yardımı ile siyasi, ekonomik ve askeri yönden Kafkasya’ya

²⁴⁶ Ali Arslan, “Eçimiyazin Katogigosluğu’nda Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001 Bildiriler*, İstanbul 2001, s. 57.

²⁴⁷ Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 372.

²⁴⁸ *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyesi İlan-ı Meşrutiyetden Evvel ve Sonra*, İstanbul Matbaa-ı Amire, 1332, s. 13.

²⁴⁹ Aleksey Civelegov, *Turtsiya i Armyanskiy Vopros*, Erevan 2014, s. 84.

etkisi olacak politikalarından haberdar olunması ve bilhassa Kafkasya halkları üzerinde etkisi olabilecek girişimlerin önüne geçilmesi amaçlanıyordu.²⁵⁰

Hamidiye alaylarının kurulmasında ve Kafkasya'dan gelen Türklerin alay oluşturmalarında etkili olan²⁵¹ ve IV. Ordu Komutanı olarak görev yapan Müşir Mehmet Zeki Paşa ile bir görüşme gerçekleştirmeleri, Kafkasya İdaresi'nin istihbarat faaliyetlerini özenle yürüttüklerini göstermektedir.

Bahsi geçen görüşme 1895 yılında kendisini botanik bilimcisi olarak tanıtan, aslen albay olan Putyata tarafından organize edildi. Görüşmeden elde edilmesi öngörülen bilgiler, Ermeni meselesinin neden şiddetlendiği, İngiliz diplomatların bu meselede rolü olup olmadığı üzerinde yoğunlaşıyordu. Müşir Paşa ile bağlantı kurulmasında ise, onun Kafkasya kökenli olması ve babası Hacı Berzeg'in, Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç etmeden önce Kafkasya Naibliği ile kurduğu iyi ilişkilerin etkili olduğu iddiaları vardı. Albay Putyata, görüşmenin detaylarını Çar'a anlattığı raporunda, Zeki Paşa'nın verdiği bilgilerden yola çıkarak, Ermeni meselesinin artık provoke edilmeye uygun olduğu ve gittikçe yayıldığını aktarıyordu.²⁵²

Tiflis'te oluşturulan bu istihbarat birimindekiler, Avrupa devletlerinin, bilhassa İngiltere'nin Anadolu ve Kafkasya üzerindeki faaliyetlerini yakından izliyorlardı. İngiltere'nin Kafkasya'da Rusya yönetimine düşmanlık besleyen kitleleri örgütleyerek ayaklandıracağından ciddi endişe duyuluyordu. Böyle bir ihtimalin gerçekleşmesinin önüne geçilmesi amacıyla Rusya Savaş Bakanlığı, Kafkasya'yı ziyaret eden İngilizlerin kontrol edilmesi hususunda hassasiyet gösterilmesini emretti.

İngilizlerin bilhassa Ermeni meselesi ile yakından ilgilendikleri, Rus istihbarat raporlarına yansımaktaydı. 1904 yılında Erzurum'daki Rusya konsolosu Tiflis'teki Kafkasya Genel Valisi Golitsın'a sunduğu raporda; İngilizlerin Van'da organize etmek istedikleri Ermeni silahlı ayaklanmasından bahsederken;

²⁵⁰ Sergey Vyaçeslavoviç İlyuşin, "Deyatel'nost' Rossiyskih Vlastey Po Ukrepneniyu Bezopasnosti Prisoedinennih Territoriy Kavkaza v 1864-1917 gg", *Vlast*, Sayı: 5, Moskva 2011, s. 98-99.

²⁵¹ Cengiz Çakaloğlu, **Yemen'den Dönemeyen Bir Karapapak: 40. Hamidiye Süvari Alayı Komutanı Mihrali Bey**, İstanbul 2011, s. 75

²⁵² İlyuşin, "Deyatel'nost' Rossiyskih Vlastey...", s. 99.

Kafkasya'dan İngiliz konsoloslarınca örgütlenen 2.000 silahlı Ermeninin Van'a geleceğini iddia ediyordu. Konsolos, "*fedai*" olarak kendini adlandıran bu silahlı Ermenilerin Türkiye'ye girişini engellemeleri için sınırdaki idarecilerin uyarılmaları gerektiği hususunda Kafkasya Genel Valisi'nden istekte bulundu.²⁵³

İngiltere'nin aktif rol oynamaya başladığını farkederek Rusya, Tiflis'teki İngiliz Konsolosluluğu'nun faaliyetlerini de yakın takip altına aldı. 1907 yılında İngiliz-Rus Antlaşması imzalanmasına rağmen İngiltere'nin bölgedeki faaliyetlerini sürdürmesi Rus yetkililerde rahatsızlık uyandırıyordu.²⁵⁴

Gürcistan Merkez Tarih Arşivi'nde Rusya Hükümeti'nin, Ermenilerinin faaliyetlerinden duyduğu rahatsızlık anlaşılabilir ve dönemin gelişmelerine tanıklık edilebilmektedir. Tiflis Jandarma süvari yüzbaşı tarafından sorguya alınan 32 yaşındaki küçük burjuva olarak tanıtılan Agop Stepanyants-Zargaryants'ın Mart 1901'den Kasım 1901'e kadar tutuklu kalmasının nedeni, Türkiye Ermenilerine gönderdiği para yardımıyla kaynaklanmaktaydı. Agop Zargaryants, 21 Mart 1901'de gözaltına alınmış ve üzerinde yapılan aramada Türkiye Ermenileri yararına 9.000 ruble gönderdiği ve para toplama eylemine katıldığı anlaşılmıştır. İkinci olarak yayınevleri ile yakından diyalog kurduğu, üzerinde yabancı ve Rusça gazetelerin Türkiye Ermenileri ile ilgili haberleri bulunmuş ve bunun milliyetçi bir hassasiyetten kaynaklandığı anlaşılmıştır. Kendisi, mektuplaşmalarından anlaşıldığı üzere 1899'da gerçekleşen öğrenci olaylarına aktif olarak katılmıştır. Kayıtlara geçen bu sorgulama sonucunda Agop Zargaryants, sekiz ay dokuz gün kadar hapse mahkum edildi.²⁵⁵

Bir diğer sorgulanan kişi Polina Zaks oldu. 6 Mayıs 1901'de tutuklanan Zaks, yedi gün sonra serbest bırakıldı, ancak iki gün sonra yeniden tutuklanarak 15 Mayıs'dan 18 Temmuz'a kadar tutuklu kaldı. Ermeni milli hareketine mensup olduğuna dair iddiaların, hazırlanan tutanakta doğru olmadığı belirtildi. Ancak 1899-1901 tarihli öğrenci olaylarına ilgi duyduğu ve temasa geçtiği tespit edildi. Bundan

²⁵³ İlyuşin, "Deyatel'nost' Rossiyskih Vlastey...", s. 100.

²⁵⁴ İlyuşin, "Deyatel'nost' Rossiyskih Vlastey...", s. 100.

²⁵⁵ STSA, Fond 17 op. 2, d. 457, list 3.

başka yapılan aramada, üzerinde Lev Nikolayeviç Tolstoy'ın Evangeliye çalışması ve yine birkaç yasaklı kitap bulunduğu tespit edildi.²⁵⁶

47 yaşındaki Elisavet Sarkisov'un, yapılan sorgulama neticesinde zararlı politik eylemlerden mahkum edilen Ermeni keşiş Mesrop Ter-Movesyants ile bağlantısı olduğu ve ayrıca Türkiye'deki Ermenilere göndermek üzere para toplama eyleminde bulunduğu tespit edildi. İddiaya göre, İran ve Türkiye'deki Ermeni çocukların eğitimi için bağış kampanyaları düzenliyordu. Elisavet, 1900'de Tiflis'te kurulan bir Ermeni yayınevine de abone ücreti toplamaktaydı. Tutanağın devamında yayınevinin yasal olarak kurulmasına rağmen milliyetçi amaçlar güttüğü belirtilmekteydi. Yayınevinin, farklı devrimci yayınevlerinin bulunduğu ve işçi hareketlerinin desteklendiği Bakü'deki Ermeni Milliyetçi-Sosyal Demokrat çevre ile iletişimde olduğundan şüphelenildiği de iddialar arasındaydı.²⁵⁷

Netice olarak Elisavet Ermeni milliyetçi eylemcilerden birisi olarak kabul edildi ve Kafkasya sınırlarından dışarıya çıkması kararlaştırıldı.²⁵⁸ Elisavet'in oğlu 25 yaşındaki Hristofor Sarkisyants da annesi gibi yukarıda sayılan eylemlerden suçlu bulundu. Bundan başka Paris'de yayınlanan "*Pro Armenia*" gazetesi yararına bağış toplamak ile suçlandı. Hristofor, gazetenin devrimci olduğunu inkar ederken, para topladığını kabul etti. Sonuç olarak, zararlı milli eylemlerden suçlu bulunan Hristofor Sarkisyants'ın, Ermeni nüfusun yaşadığı bölge dışına çıkarılmasına karar verildi.²⁵⁹

1903'de Kafkasya Genel Valisi Golitsın'a düzenlenen suikastla Ermeniler, artık Rusya için de devletin başındaki en büyük tehlike olarak görülmeye başlandı. "*Ermeni Komitası*" diye adlandırılan komitanın, henüz daha Bakü'de Şubat olayları başlamadan Bakü Valisi Knez Nakaşidze'nin öldürülmesini kararlaştırdığı ve diğer idareciler hakkında da bu tür kararlar aldığı²⁶⁰ dikkate alındığında, Ermenilerin geniş çaplı bir harekate hazırlandığı anlaşılabilir.

²⁵⁶ STSA, Fond 17, op. 2, d. 457, list 4.

²⁵⁷ STSA, Fond 17, op. 2, d. 457, list 4.

²⁵⁸ STSA, Fond 17, op. 2, d. 457, list 4.

²⁵⁹ STSA, Fond 17, op. 2, d. 457, list 4.

²⁶⁰ Oleg Kuznetsov, "Armyanskiy Natsionalno-Religioznyy Ekstremizm v Rossii v Naçale XX Veka (İstoriko-Pravovoy Oçerk po Materialam Periodičeskoj Peçati Kavkaza)", **IRS Naslediye: Mejdunarodny Azerbaycanskiy Jurnal**, Sayı: 5 (71), 2014, s. 53.

Bununla ilgili Rusya İçişleri Bakanlığı polis belgelerinde şu ifadeler yer alıyordu:²⁶¹

“Taşnaksütyun” kendi kudretini gösterdi, Müslümanlar cefasını çektiler. Burada ikili oyun oynanmıştı. Birincisi, Müslümanlarda olan payın bir kısmını almak, diğer yaşanan olayların suçunu basın ve propagandanın yardımı ile Rusya Hükümeti’nin üzerine yıkmak. Bununla da sadece Ermeniler değil, Kafkasya’nın diğer sakinleri de devrim için güçlü propaganda malzemesi oluyordu. Sonuçta Ermenilere destek vermeyen birçok Rus memuru terör kurbanı oldu: General Alihanov (Kumık Türkü Maksut Alihanov-Avarski), Bakü Valisi Nakaşidze, Gencenin Vali Yardımcısı Andreyev, Albay Bikov, Albay Saharov ve başka devlet memurları. Onların (yani “Taşnaksütyun” partisinin) kısmen başardıkları şu oldu: Güney Kafkasya’da Ermenilerle Müslümanların yaşadıkları bölgeler birbirinden ayrıldı, Türkiye’den ve kısmen de İran’dan göçen Ermenilerin yerleştirilmesi için topraklar boşaltıldı. Son beş altı yıl içerisinde bunların sayısı yarım milyona ulaşmış, 200.000 kişi ise Rus vekâleti ile tabiiyet edinmişti. Yelizavetpol (Gence), Erivan ve Kars illerinde arazilerin kısmen ayrılmasına gidilmiş, toprakların bir kısmı boşaltılmış, bu bölgelerden birçok Müslüman kaçarak canlarını zor kurtarmışlardı.”

Rusya İçişleri Bakanı Stolpın, Kafkasya Ermenilerinin saldırgan eylemleri desteklediğini ve Rusya’daki devrimci hareketin içinde yer alarak, monarşiyi devirmeye yöneldiklerini iddia ediyordu. Ona göre Kafkasya dahilinde Rusya monarşisi için, Ermeniler en tehlikeli düşman idi.²⁶²

2) Ermeni Kilise Mallarına El Konulması ve Tepkiler

Rusya Hükümeti, Ermenilerin Rusya’dan ayrılma niyetinde olduklarını ve bağımsız bir devlet hayalleri olduğunu anladıktan sonra, Ermenilere karşı politikasını değiştirdi. 1884’de gazete kapatma ile başlayan bu politika değişikliği, 1903’de kilise mallarına el koyma kararına kadar uzandı. Esasen daha önceden, Ermeni Kilisesi’nin bağımsızlığından duyulan rahatsızlık kamuoyunda tartışılmaya başlanmıştı. *Moskovskiye Vedemosti (Moskova Haberleri)* genel yayın yönetmeni Mihail Katkov, gazete köşesinde Ermeni Kilisesi’nin diğer mezheplerden farklı olarak geniş bir özerkliğe sahip olmasını eleştiriyor ve düşüncelerini şöyle ifade ediyordu (1866) :

²⁶¹ Mustafa, “Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında..., s. 2478.

²⁶² “Borba s Revolutsionnim..., s. 185.

“*Milli bir kilisenin politik niteliğe sahip olmaması mümkün değildir. Ancak söz konusu durumda bu politik niteliğin Rusya tebaasının yükümlülükleri ile tam da özdeş olmadığı inkar edilemez.*”²⁶³

Katkov’un bu düşünceleri, Ermenilerin ayrılıkçı amaçlar gütmemesinin anlaşılması sonucunda ortaya çıkmıştı. Katkov’a göre Ermeniler bu politikalarında ısrar ettiklerinde Rusya bundan zarar görecekti. Bununla ilgili Rusya Hükümeti’ne de tavsiyede bulunuyordu. Katkov, “*Eğer Rusya, Ermeni Kilisesi içinde politikanın kökünü kazımak istiyorsa, Osmanlı Ermenilerinin manevi olarak Eçmiyazin’e bağlanması için çalışmaması gerekir*” diyerek önerisini dile getirmişti.²⁶⁴

Katkov’un dile getirdiği görüşleri üst düzey yetkililerin hepsi paylaşmasa da, bu ifadeler 1863 Polonya ayaklanmasının yaşandığı yıllarda çok da aşırı ve aykırı değildi. Rusya, esasında Kırım Savaşı’ndan sonra milliyetçi bir kimliğe bürünmüştü ve bu durum 1863 Polonya ayaklanması ile daha da keskin hale gelmişti.

1865’de Katogigoslukla ilgili gerçekleştirilen özel konferansta Kafkasya Valisi Baryatinskiy, Eçmiyazin’in politik öneminin artmasının doğal sonucu “*bölücülük*” olarak kendini gösterecektir tezini ortaya atmıştı. İçişleri Bakanı Pyotr Valuyev de, Rusya’daki ve Rusya dışındaki Ermenilerin ulusal bağımsızlık emellerini doğrudan veya dolaylı olarak destekleyebilecek her şeyden kaçınılması gerektiğinin altını çizmişti.²⁶⁵

Neticede Ermenilerin ileri hareketlerinin önlenmesi adına kilise mallarına el konulmasına karar verildi. Rusya İmparatorluğu Bakanlar Kurulu’nda Dışişleri Bakanı tarafından sunulan “*Ermeni Kilise Mallarının Sekülerleştirilmesi ve El Konulmasına*” dair kanuna, 17 bakandan yalnız beş tanesi onay vermesine rağmen, Çar II. Nikola 12 Haziran 1903’de kanunu onayladı.²⁶⁶ Bu onay, bir anlamda Çar’ın Ermenilerin güçlenmesinden ve ayrılıkçı politikalar gütmemesinden rahatsız olduğunu göstermektedir.

²⁶³ Paul Werth, “Kilise’nin Başı, İmparator’un Kulu: Rus İmparatorluğu’nun İç ve Dış Politikalarının Kesişme Noktasında Ermeni Katolikosu, 1828-1914, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 43, Ankara, 2012, s. 50-51.

²⁶⁴ Werth, “Kilise’nin Başı, İmparator’un Kulu... s. 50-51.

²⁶⁵ Werth, “Kilise’nin Başı, İmparator’un Kulu... s. 51.

²⁶⁶ B. T. Ovanesov, “Rol Armyanskoy Tserkvi v Obrazovatelnom Protsesse i Sblivenii ee c Russkim Pravitelstvom (XIX-Naçalo XX v.), **İzvestiya İstoriya**, 63.3 (2) 522, 2009, s. 204-207.

Bu karara Ermenilerin tepkisi sert oldu. Tiflis Guberniyası genelinde günlerce devam eden protestolar düzenlediler. 1903 Ağustos ayında yaşananlar, olayların protestonun ötesine geçerek bir isyan havasına girmesine neden oldu. Tiflis'teki Vank Katedrali'nden çıkanların isyanına karşılık, kilisenin bulunduğu polis karakolu devreye girdi. Yetersiz kalması sebebiyle çevre mahallelerden takviye birlikler ve Kazaklardan oluşan Uman alayı destek için geldi. Ayrıca Tiflis'te bulunan yüz Kazak askeri Tiflis şehir polisine yardım etmek için hazırda bekletildiler.²⁶⁷

Tiflis Polis İdaresi Müdürü, Tiflis Gubernatörü'ne gönderdiği 31 Ağustos 1903 tarihli raporda Tiflis'te cereyan eden olayı şu şekilde aktarıyordu:²⁶⁸

“Bugün sabah saat 11:00 civarında, Vank Katedrali önünde kadınli erkekli kalabalık bir Ermeni topluluğu vardı. Tüccar İvan Gul'nazaryan'ın ölümünün 40. gününde yapılan ayinin bitiminde kalabalığın sayısı 2.000-2.500 kişiye yaklaştı. Katedralin önündeki kalabalık bir süre sonra “Ketse” diye bağırmaya ve içlerinden bazıları bildiri dağıtmaya başladılar. Katedralin önündeki olaylar bununla kalmayıp, ilerleyen saatlerde çıkan çatışmada ölenler ve yaralananlar oldu.”

Olaylar sonucunda birçok Ermeni yakalandı ve yargılandı. Meselenin bu boyutlara ulaşması Kafkasya Genel Valisi Golitsın'ın politikalarının eleştirilmesine neden oldu. Rus Genelkurmay Başkanı A. N. Kuropatkin, günlüğünde olaylara bakışını şu şekilde aktarmaktadır:²⁶⁹

“Kilise mallarına el konulması Ermeniler fena halde kızdırdı. 19–20 Ermeni asker, alaylarından silahları ile birlikte kaçmaya hazırlanıyorlar. Cephanelerin bir kısmını çaldılar. Ermeni papaz olayı yönlendiriyor gerekçesi ile onun için de bazı polis memurları tarafından suikast planları yapılmaktadır. Golitsın politikalarında yanılmakta ve birçok şeyi karıştırmaktadır”

Rusya Hükümeti'nin Ermenilere uyguladığı bu baskıyı ortadan kaldırmak amacıyla Eçmiyazin Katagigosu Hirimyan, Çar ile görüşme girişimlerinde bulundu ise de bundan bir sonuç alamadı. Hirimyan, el konulan kilise emlak ve gelirlerinin sadece Kafkasya Ermenilerine ait olmadığını, bunda Osmanlı ve İran topraklarında

²⁶⁷ STSA, Fond 17, op. 2, d. 428, list 1.

²⁶⁸ STSA, Fond 17, op. 2, d. 428, list 1-3.

²⁶⁹ “Dnevnik A. N. Kuropatnika.”, **Krasniy Arhiv**, Cilt: 2, Moskva-Petrograd 1922, s. 92.

yaşayan Ermenilerin de pay sahibi olduğu iddiasını dillendirerek “el koyma” kararını iptal ettirmeye çalıştı. Çar’a bunları anlatamayan Katagigos, meseleyi İstanbul Ermeni Patrikliği aracılığıyla Osmanlı Hükümeti’ne iletti. Bu gelişmeler, Kafkasya Ermenilerinin bir kısmını, Eçmiyazin’de bulunan Katagigosluk merkezini Osmanlı Devleti’ne taşımaya bile düşünmeye sevk etti. Ancak Ermenilerin bu yaklaşımları ve Katagigos Hırımyan’ın destek başvuruları, II. Abdülhamid’in sorunu Osmanlı topraklarından uzak tutma düşüncesinden kaynaklı olarak sonuçsuz kaldı.²⁷⁰

3) Kafkasya Genel Valisi’ne Suikast Girişimi

1896’da Kafkasya Genel Valisi olarak göreve başlayan Golitsın, Ermeni milliyetçiliğini önlemeye yönelik politika izledi. Ermeni aleyhtarlığı ile bölgede ün salacak Golitsın,²⁷¹ Ermeni kilise mallarına el konulmasında Çar’ı ikna eden kişi olarak algılandı ve bu meselede sorumlu ilan edildi. Golitsın’a duydukları öfke ile intikam almak isteyen Ermeniler, Tiflis’te 14 Ekim 1903’te genel valiye bir suikast girişiminde bulundular.

Suikas girişimi, Golitsın ve eşinin düzenli olarak gittikleri botanik bahçesi gezisinden sonra gerçekleşti. Golitsın’ın arabası botanik bahçesinden çıkıp Kodjorski yoluna doğru ilerlerken yokuştan inen üç kişiden ikisi, arabaya yönelerek Golitsın’a saldırmayı başardılar ve kafasından yaraladılar. Genel valinin emir eri saldırganlara ateş etti ve birisini yaraladı. Saldırganların karşılık vermesi ile emir eri de yara aldı. Arabacının hızla genel valiyi sarayına ulaştırması sayesinde genel vali hayati tehlikeyi atlattı. Olayın ardından yapılan incelemeler neticesinde ilk veriler, bu suçun arkasında Ermenilerin elinin olduğunu gösterdi.²⁷²

Kafkasya Genel Valiliği’ne muhafız olarak atanan ve Golitsın’a suikast girişiminin ardından bölgeye gelen Nikolay Aleksandroviç Bigayev, anılarında suikast girişimine dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bigayev, Golitsın’ın politikasının Ermenileri kızdırdığını ve yine bu politika yüzünden etnik çatışmaların

²⁷⁰ Cengiz, “Rusya’nın 1895-1905 Yılları...”, s. 181-182.

²⁷¹ “Rusya devletinin Kafkasya Eyaleti valisi olup Ermeniler hakkında şiddet idaresiyle ma’ruf olan Prens Golitsın...”, BOA, Y.PRK.ZB (Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı), 24/107 (25 Şubat 1900).

²⁷² STSA, Fond 17, op. 2, d. 412.

körüklendiği iddiasına sahipti. Anılarında Golitsın'a suikast girişimine ilişkin düşüncelerini şu sözlerle dile getirmişti:²⁷³

“Knez Golitsın'ın uğradığı suikast girişimi, hatırladığım kadarı ile birçok bakımdan aydınlatılamadı. Olayın detayları hakkında kimse yazmadı ve yazamadı. Bunun için ben bu olayı yeniden hatırlatmaya çalışacağım. Knez Golitsın, karısı ile yaptığı her zamanki Botanik bahçesi gezisinden dönüyordu. Kodrojski yolunda, Tiflis yakınında Kafkasya genel valisinin arabası, validen bir ricada bulunacaklarını söyleyen üç kişi tarafından durduruldu. Knez Golitsın, mütevazı köylü elbiseleri ile dikkat çekmeyen bu üç kişiden isteklerini içeren dilekçelerini aldı. O an bu üç kişiden biri atların önüne geçti, diğer ikisi ise iki taraftan arabanın içine hücum ettiler. Arabanın önünde oturan Kazak emir eri ve arabacı durumu anladılar. Emir eri arabadan inerken düşse de, arabacıdan kamçıyı almayı başardı. Bu esnada arabaya saldırıda bulunan iki kişi valiyi hançerle ağır yaralamayı başardılar. Golitsın ve eşi, arabada bulunan sopa ve şemsiye ile saldırganları engellemeye çalıştılar. Kazak emir eri ve arabacı yetiştiler, ancak valinin kafasına ağır bir darbe vurmalarına engel olamadılar. Validen kanlar akarken saldırganlar kaçmayı başardılar. Vali hemen saraya getirildi. Saldırganlar, bir saat sonra polis ve Kazak muhafızlar tarafından yakalandı ve içlerinden birinin annesi ile vedalaşma çağrıları da dikkate alınmadan hemen öldürüldüler. Saldırganlar Taşnaksütyun örgütünün kararlarını uygulayan Ermeniler olarak açıklandı. Onların amaçlarının, Vali Golitsın'ın kafasını kesmek ve Erivan meydanı diye adlandırılan meydana dikmek olduğu söylentisi yayıldı. Bir söylenti de Taşnaksütyun üyesi saldırganların niyetinin Tiflis sarayını bombalamak ve bu şekilde Knez Golitsın'ın hayatına son vermek olduğu üzerine idi.”

Bigayev, Golitsın'ı suçlayan açıklamalarda bulunuyordu. Onun bakış açısı, Golitsın sonrası Kafkasya Naibi olarak atanan Vorontsov-Daşkov'un görüşlerine yakındı. Ermeniler üzerinde uygulanan politikanın yanlış olduğunu ileri süren Bigayev, bu uygulamaların Rusya ve Kafkasya'da nasıl bir sonuç doğurduğunu şu sözlerle aktarıyordu:²⁷⁴

“Golitsın'a suikast girişimi Ermenilerle ilişkilerde Kafkasya'da belirsiz bir süreci başlattı. Ancak meselenin böyle bir yoruma takılıp, sebeblerin açıklanmaması bence doğru değildir. Golitsın'ın politikaları, Rus toplumunun çoğunluğunu Ermeni halkına antipati

²⁷³ İsmail-zade, **Graf İ. İ. Vorontsov-Daşkov...**, s. 392-393.

²⁷⁴ İsmail-zade, **Graf İ. İ. Vorontsov-Daşkov...**, s. 393.

beslemeye yöneltmiştir. Ancak, şunu söyleyebilirim ki Knez Golitsın suçlu olduğu kadar, Rusya'nın Kafkasya ve onun çok etnili yapısına karşı uyguladığı politika da bir o kadar suçludur”.

Golitsın'ın Ermeniler aleyhinde yürüttüğü politikalarından, Osmanlı yetkilileri de haberdardı ve gelişmeleri takip ediyorlardı. Rusya'da Golitsın'ın politikaların çok fazla kabul görmediği ve bir süre sonra Rusya'nın bu politikada değişikliğe gideceğine dair Osmanlı Hükümeti'nin, “*Rusyanın Ermeniler aleyhindeki politikasını tebdil edeceğine delalet edeceği mevsuk bir muhbir tarafından abd-ı mülüklerine ihbar edilmiş olduğu maruzdur*” şeklinde ifadeleri bulunmaktaydı.²⁷⁵

Suikast girişimi sonrası görevine devam eden Golitsın'a muhalif olanlar, seslerini daha fazla yükselttiler. Bilhassa radikal Ermeniler, basın yoluyla Kafkasya'da Golitsın'ın politikalarına karşı olduklarını ısrarla anlatmaya devam ettiler. Neticede Golitsın, 1904 yılı ortalarında Tiflis'ten ayrıldı ve bir daha geriye dönmedi. 1905 yılı başında alınan kararla da Kafkasya Genel Valiliği'nin yerini Kafkasya Naibliği aldı. Graf Vorontsov-Daşkov, Mayıs 1905'den itibaren naib olarak atandı.²⁷⁶

4) Vorontsov-Daşkov ve Ermeni Politikasındaki Değişim

Rusya'nın Ermeni politikası, tarihi süreç içerisinde çeşitli değişimlere uğradı. Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları sonrasında Kafkasya'da Ermeniler lehine nüfus değişimlerini gerçekleştiren Rusya, Ermenilere kendi idarelerinde kalmak şartı ile ayrıcalıklı davrandı. Kilise serbestliği, devlet dairelerinde iş imkanı ve sosyal alanda kendini geliştirme imtiyazları XIX. yüzyılın sonlarına kadar Ermeniler için büyük avantaj sağladı. Ancak Ermenilerin bağımsızlık yanlısı tutum takınmaları ve milliyetçi örgütlenmelere girişmesi Rusya Hükümeti'ni rahatsız etti. 1880'li yıllarda başlayan bir dizi önlem, 1903'te Ermeni kilise mallarına el konulmasına kadar uzandı.

Vorontsov-Daşkov, göreve gelmesinin ardından Ermeni Kiliselerinden müsadere edilen malların iadesinin gerçekleştirilmesinde önemli rol oynadı.

²⁷⁵ BOA, Y.PRK.ZB, 24/107 (25 Şubat 1900)

²⁷⁶ İsmail-zade, Graf İ. İ. Vorontsov-Daşkov..., 394.

Kafkasya Naibi bu desteğiyle, Rusya Hükümeti'ne karşı düşmanca tavır sergileyen ve çeşitli eylemlerde bulunan Ermenilerin sempatisini kazandı.²⁷⁷

Katogikos Mıgırdıç Hırimyan, Tiflis'te 24 Aralık 1905 tarihinde başbakan Sergey Yulyeviç Vitte'ye hitaben bir mektup kaleme alarak karardan duyulan memnuniyeti dile getirdi. Hırimyan, 01 Ağustos 1905 tarihinde kabul edilen kararname gereğince Ermeni kilise mallarının geri iadesinin, daha önce uygulamaya konulan 26 Mart 1898 ve 12 Haziran 1903 kararlarını yok hükmüne soktuğuna vurgu yaparak, bunun çok önemli bir adım olduğuna değiniyordu.²⁷⁸

Malların devredilmesi kanun çıkmasının ardından hemen gerçekleşememiş; ancak bir süre dahilinde tamamlanabilmiştir. İçişleri Bakanlığı'ndan Başbakan Sergey Vitte'ye gönderilen yazıda, Mıgırdıç Hırimyan'ın yazısına da atıfta bulunularak kilise mallarının devredilmesi için İçişleri Bakanlığı tarafından gerekli önlemlerin alındığından bahsediliyordu.²⁷⁹

Ermeniler lehine alınan bu karar, İmparatorluğun Ermeni politikasındaki değişimi göstermekle birlikte, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar Ermenilerden şüphe duyulmaya devam etti. Kendi topraklarındaki Ermeni örgütlenmelerini İmparatorluğun güvenliği açısından tehlikeli bulan Rusya Hükümeti, Kafkasya'daki yerel idareciler aracılığıyla, Ermeniler üzerindeki baskısını sürdürdü.

Ancak, İmparatorluk bürokrasisinde Ermeniler hakkında bir kafa karışıklığı olduğu görülmektedir. Tiflis Guberniyası'nda Ermeni faaliyetlerinden duyulan rahatsızlık ön plana çıkarken, Ermenilere en büyük destek Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov tarafından gösteriliyordu. Vorontsov-Daşkov'un naibliği döneminde muhafız olarak görev yapan Nikolay Aleksandroviç Bigayev, Vorontsov-Daşkov'un "*Ermenofil*" olarak tanımlandığından bahsetmektedir. Bu tanımın isabeti, Vorontsov-Daşkov'un Ermenilere yönelik ve Türklere yönelik politikalarında ortaya çıkmaktadır. Naibin eşi Elizavet Andreevna Ermeni olarak vaftiz edilmiş birisiydi ve Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'dan ordunun Anadolu içlerine sürülmesinde Vorontsov-Daşkov'u yönlendirdiği iddia edilmekteydi. Hatta bazı çevreler, Kafkasya

²⁷⁷ Artur Tsutsiyev, *Atlas Etnopolitiçeskoj İstorii Kavkaza (1774-2004)*, Moskva 2006, s. 46.

²⁷⁸ RGIA, Fond 1276, op. 2, d. 611, list 7.

²⁷⁹ RGIA, Fond 1276, op. 2, d. 611, list 61.

Orduları Başkomutanı olarak Vorontsov-Daşkov'u değil, eşi Elizavet Andreevna'yı göstererek nükteli bir dil kullanıyorlardı.²⁸⁰

Bigayev, anılarında bu söylenenlerin deyim yerindeyse “*meyve veren ağaç taşlanır*” kabilinden olduğunu iddia ediyordu. Ona göre 1915’de Rusya Ordusu batı cephesinde büyük zayıflık verirken, Kafkasya Ordusu düşman topraklarında adım adım ilerliyordu. Bigayev, bu başarı sayesinde de yerli ahalinin (Ermeniler) Rusların tarafında olduğundan bahsediyordu. Ermeni sempatisi ifadesinin gerçeği yansıtmadığını da iddia eden Bigayev, Vorontsov-Daşkov’un bütün Kafkasya halklarına eşit mesafede olduğunu öne sürüyordu. Ona göre Vorontsov-Daşkov, onu Ermenofil olarak suçlayan Gürcülere daha çok sempati beslemekteydi.²⁸¹ Bigayev, bu sözleriyle Vorontsov-Daşkov’un bütün Kafkasya halklarına eşit davrandığına dair görüşlerini çelişkiye düşürmekteydi.

Rusya İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı arefesinde Ermenileri kendine yakın tutmayı ve çıkacağını önceden kestirdiği savaşta Kafkasya cephesine onları sürerek, Doğu Anadolu’daki Ermenilerle birleşmelerini sağlamayı amaçlamaktaydı. Rusya kendi topraklarında değil, ancak Osmanlı topraklarında kurulacak bir Ermeni devletine, yine kendisine bağlı olmak kaydı ile destek vermek niyetindeydi.

Tiflis Ermenilerinin, Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasına az bir zaman kala daha etkin bir rol üstlendiğini görmekteyiz. Bu etkin rol, Rusya Hükümeti’nin ve bilhassa Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov’un Ermenilere karşı tutumundan ve verdikleri cesareten kaynaklanmaktaydı. Vorontsov-Daşkov, Rusya’nın yayılcı politikasını milliyetçi örgütlenme ile Ermeniler üzerine yıkmak ve bu sayede Rusya toprakları dışında Türkiye ve İran üzerinde de bir takım siyasi manevralar yapmayı arzu etmekteydi.²⁸² Vorontsov-Daşkov’un bu planlarının yanı sıra, Rusya Hükümeti’nin bazı temsilcileri de Ermenileri Rusların yanında tutmak için çaba gösteriyordu. 1912 Mayıs ayında Tiflis’te Taşnaksütyun üyelerinin oluşturduğu

²⁸⁰ İsmail-zade, **Graf İ. İ. Vorontsov-Daşkov...**, s. 403-404.

²⁸¹ İsmail-zade, **Graf İ. İ. Vorontsov-Daşkov...**, s. 404.

²⁸² “*Borba s Revolutsionnim...*”, s. 185.

“*Milli Büro*”, dördüncü kongresinde sundukları muhtıra ile Rus bürokrasisinin bu çabasından şöyle bahsediyordu:²⁸³

“İslahatın kabul ve umumi müfettişlerin tayin edilmiş olduğu şu sırada şimdi yeni bir faaliyete geçmek lazımdır. Bu hususta el ele vererek bütün halk tabakasının çalışması icap eder. İstanbul Ermeni Patriği daha aylarca evvel bir mektubu ile Büroya bir takım yeni meseleler mevzuu bahis etmişti. Bunlarla şimdi meşgul olmak lazımdı. Rusya Hükümeti'nin yüksek rütbeli memurları mahrem ve hususi olarak Türkiye Ermenistanı'nda faaliyetimiz için yeni istikametler gösteriyorlar”

27 Nisan 1913'te Gürcistan Ermeni piskoposu Mesrop Ter-Movsesyan başkanlığındaki heyet, Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov'u ziyaret etti. Heyette Tiflis Belediye Başkanı A. Hatisov, Kafkasya Ermeni Yardım Cemiyeti başkanı S. Arutünyan, Mşak (Trujennik) gazetesi müdürü A. Kalantar ve Devlet Duması vekili M. Papacanov bulunuyordu. Piskopos, görüşme esnasında Vorontsov-Daşkov'dan Anadolu Ermenilerinin Türk ve Kürtlere karşı silahlandırılmasında yardımcı olmasını istedi.²⁸⁴ Bu konuda daha önce Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov, Vorontsov-Daşkov'dan Ermeni, Kürt ve Aysorlardan (Süryaniler) oluşturulacak Lejyonlarda görev almak üzere güvenilir kişilerin seçilmesini istemişti. Bunun üzerine, Kafkasya Genel Valisi Vekili Peterson, Kafkasya Askerî Bölge Komutanı General Yudenic ve Piskopos Mesrop'un başkanlığındaki heyetle yapılan toplantıda “deneyimli” Ermeni komutanların gözetiminde lejyonlar oluşturulması fikri kabul edildi.²⁸⁵ Bölgedeki emekli zabitanların bir sayımının yapılması ve bunların arasından asker yazılması Rusya Savaş Bakanı tarafından emir olunarak²⁸⁶ Petersburg'dan bazı zabitan da alay teşkil etmek üzere Kafkasya'ya gönderildi. Tiflis Ermenileri bu alaylarda görev almak için başvuruda bulundular. Bu başvurular Kafkasya'nın önemli merkezlerinde 1914 yılının son aylarına doğru artarak devam etti.²⁸⁷

²⁸³ Uras, **Tarihte Ermeniler...**, s. 418-419.

²⁸⁴ S. M. Stepanyants, “Uçastiye Armyanskogo Duhovenstva v Pervoy Mirovoy Voyne na Storone Rossii”, **İzvestiya Rossiyskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo Universiteta im. A. İ. Gertsana**, Sayı: 81, Sankt-Peterburg 2008, s. 121.

²⁸⁵ Hikmet Özdemir, **Ermeni Asıllı Rus General Korganoff'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri**, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 2010, s. 14-15.

²⁸⁶ BOA, A. MKT. MHM (Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı), 532/24 (21 Mayıs 1894)

²⁸⁷ BOA, DH. ŞFR (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi), 45/166 (3 Ekim 1914)

Taşnaklar, Tiflis Guberniyası dahilinde din adamları sayesinde propaganda faaliyetleri yürütüyorlardı. Rus istihbaratının bu konuyu takip altına aldığı belgelerden anlaşılmaktadır. Ahıska emniyetinden gelen haberlerde Katolik bir Ermeni'nin Taşnaksütyun'a yardımcı olduğu, arananlar arasında olan Usluhaçev ve terörist Hacı Levan'ın kaçmalarına destek olduğu anlatılmaktaydı. Kafkasya Bölgesi Asayiş Dairesi bu konuda Ahıska Uezdi başkanından gizlice konuyu incelemesi ve Katolik Ermeni hakkında kendisini bilgilendirmesini talep etmiştir.²⁸⁸

Henüz savaş başlamadan tam bir Rus-Ermeni ittifakı gerçekleşmediğinden, Ermeniler aleyhinde bir takım uygulamalara da rastlamaktayız. Tiflis Gubernatörlüğü'nün, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı topraklarından gelerek Taşnaksütyun örgütü ile işbirliği içerisinde olanları tutukladığı belgelerden anlaşılmaktadır. Osmanlı vatandaşı Mambre'nin oğlu Vagan tutuklananlardan arasındaydı. Vagan, babasının Tiflis Gubernatörlüğü'ne hitaben yazdığı dilekçeden anlaşıldığı kadarıyla, Tiflis'te bir kerpiç fabrikasında çalışmaktaydı. Nisan 1913'de Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi'nin emri ile yakalanarak Metehi Kalesi'ne hapsedilmişti.²⁸⁹

Vagan'ın neden Metehi Kalesi'nde Nisan 1913'den Eylül 1913'e kadar tutulduğu, Kafkasya Naibliği Kançılıryası'ndan Tiflis Gubernatörlüğü'ne gönderilen yazıdan anlaşılmaktadır. Buna göre Vagan'ın, Ermeni devrimci örgüt "*Taşnaksütyun*" a üyeliği tespit edilmişti. Vagan, sorgulandıktan sonra Rusya topraklarından sınır dışı edilmesine karar verildi.²⁹⁰

Birinci Dünya Savaşı arifesinde planlanan Rus-Ermeni ittifakının sağlam zeminde ilerleyebilmesi için geçmişte Rusya'nın politikalarının unutulması ve yeni bir sayfa açılması gerekiyordu. Bu sayfa, 1905'de Vorontsov-Daşkov'un Kafkasya Naibi olmasının ardından açılmasına rağmen, tam bir netlik kazanmamıştı. Petersburg Askeri Hukuk Akademisi hocalarından Miralay Pletniyev'in Kafkasya'da seri konferanslar vermek için görevlendirilmesi, Rus-Ermeni ittifakına netlik kazandırma amacıyla bir kamuoyu oluşturmayı amaçladı. Pletniyev'in Mart 1914'de

²⁸⁸ STSA, Fond 156, op. 2, d. 15, list. 19.

²⁸⁹ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1185, list. 24.

²⁹⁰ STSA, Fond 17, op. 2, d. 1185, list. 15.

Tiflis Devlet Tiyatrosu'nda yaptığı konuşma birçok bakımdan incelenmeye ve sorgulanmaya muhtaçtır.

1914 yılı Mart ayında Tiflis'e gelen Pletniyev, burada Ermeni toplumunun önemli temsilcileri ile görüştü. Ermeni Yazarları Kafkasya Topluluğu'nun 33. toplantısına katıldı. Tiflis'e gelmeden önce Pletniyev'in konuşma yaptığı yerler sırası ile 22 Mart Erivan ve 23 Mart Aleksandropol (Gümrü) idi. 25 Mart'ta ise Tiflis Devlet Tiyatrosu'nda Tiflis Ermenileri karşısında bir bildiri sundu. Bildirisi akademik bir çizgiden ziyade Ermeni milliyetçilerini coşturacak ve Türkiye aleyhtarlığını arttıracak boyuttaydı. Pletniyev, konuşmasında Birinci Dünya Savaşı'nın yakında Kafkasya'da cereyan edeceğini hissettirerek, bilhassa Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde Ermenileri nasıl bir kaderin beklediği ve Almanya'nın bundaki etkisine dair iddialarda bulundu.

Türkiye'de Ermenilerin sıkıntı içinde olduğuna ve reformların gerçekleşmediğine değinen Pletniyev, Rusya'da Ermenilerin başına gelenlerden ve Rusya Hükümeti'nin Ermeniler üzerinde oluşturduğu baskılardan ise bahsetmemeyi tercih etti. Konuşmanın en ilginç yönü, 8 Nisan 1914'de, henüz savaş başlamamışken Pletniyev'in bir Ermeni tehcirinden bahsetmesidir. Ona göre Almanya, Türkiye'nin doğusunda hakimiyet kurabilmek için Ermenilerin oradan gönderilmesini sağlayacak ve bu sayede demiryolu inşa projelerini gerçekleştirmiş olacaktı.²⁹¹

Ermenilerin yakında çıkacak bir savaşın kendilerini için hayırlı olacağını düşündükleri ve buna yönelik heyecan duydukları Tiflis Gubernatörlüğü yazışmalarından anlaşılmaktadır. Ağustos 1914'de Tiflis Gubernatörü, uezdlere gönderdiği yazıda Ermenilerin son dönemlerde savaş ihtimalinin belirmesi nedeniyle heyecanlandıkları ve çıkacak olan savaşın kendilerine Türklerle savaşmak için fırsat sunacağını düşündüklerinden bahsediyordu. Ermeniler, bu sayede Türk-Ermeni sorununu gündeme olacaklar diyen Tiflis Gubernatörü, bilhassa Türklerin yaşadıkları yerde Ermenilerin bir takım saldırılarda bulunabileceğini ima ederek tedbir çağrısında bulundu.²⁹²

²⁹¹ BOA, HR. SYS, 2776/76 (4.9.1914)

²⁹² STSA, Fond 17, op. 2, d. 667, list 3.

Tiflis'ten uezd başkanlıklarına ve yerel mahkemelere gizli ibare ile gönderilen bu yazı, bölge Ermenilerinin hangi amaç doğrultusunda örgütlendiklerini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bir başka dikkat çekilen konu da Türkler arasında baş gösteren kaygıdır. Tiflis Gubernatörü'nün ifadesine göre, Türklerde, vatandaşı oldukları Rusya'ya inanmalarına rağmen yine de bir kaygı ve rahatsızlık belirtileri görülmektedir. Ona göre baş gösterecek olaylarda veya savaş durumunda, bu iki milletin birbirlerine karşı silahlı bir mücadeleye girişmesi için ortam hazırlayacak ve olayları kışkırtacak insanlar bulunmaktaydı.²⁹³

Rusya sınırlarında yaşayan Türkler ve Ermeniler arasında çıkacak etnik savaşın, Tiflis Gubernatörünü bir yönüyle endişelendirdiği görülmektedir. Bu endişe, İmparatorluk tebaasının tamamının güç ve iradesinin, savaş zamanında düşmana yönelmesi gerektiği yerde birbirlerine yönelmesi sonucunda çıkacak iç savaşın, tüm Kafkasya'ya zararlarının olacağı düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Bu endişe Tiflis Gubernatörlüğü'nü, uezdlere uyarıda bulunmaya sevk etti. Bu amaçla gizli ibare ile gönderilen yazıda, guberniya sınırlarında Türk ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin gözlemlenmesi ve çıkabilecek herhangi bir olayda sükunetin sağlanması istendi.

Tiflis idaresi, Türkler kadar Ermenilere de güvensizlik duymaktaydı. İdare, bir anlamda bu iki toplumun kontrol altında tutulmasını ve takip edilmesini salık verirken, kendilerinin her iki topluma eşit davranmaları gerektiğini ve onlardan herhangi birisine tarafgir bir tutumu hissettirmemek gerektiğini savunuyordu. Bunun hissettirilmesi durumunda imparatorluğun zarar görmesinden endişe duyulmaktaydı.²⁹⁴

Bu endişeye bağlı olarak idarenin, Türk ve Ermenilerin ileri gelenlerini beklenmedik ve zorunlu durumlar karşısında bir araya getirmek ve olayları onların etkisi ile dindirme önerisi dikkate değerdir. Bir nevi bir heyet kurulması önerisi anlamına gelen bu teklifle, bir takım tehditlerin giderilebileceği ve büyümesinin önlenilebileceği öngörülüyordu.²⁹⁵

²⁹³ STSA, Fond 17, op. 2, d. 667, list 3.

²⁹⁴ STSA, Fond 17, op. 2, d. 667, list 3.

²⁹⁵ STSA, Fond 17, op. 2, d. 667, list 3.

Kışkırtıcı ve yönlendirici bir takım çabalar içerisine girenlerle de etkili ve kararlı mücadele yürütülmesi gerektiği vurgulanıyordu. Bunu sağlayabilmek için de, yerel halkın güvenini kazanmak ve onlar nezdinde bir şüpheye yer vermeden sorunları çözmek gerektiğinin altı çiziliyordu.

Tiflis Gubernatörünün, uездlerde çalışan polislerin görevlerine son verme tehdidinde bulunması meseleyi hangi boyutta ele aldığını göstermektedir. Gubernatör, Ağustos 1914’de Türkler ve Ermeniler arasında çıkabilecek olayların vakit kaybetmeden sona ermesini sağlayamayan emniyet görevlilerini affetmeyeceğini ve görevlerine son vereceğini açıkça belirtmiştir.²⁹⁶

Tiflis Gubernatörlüğünden uезд yöneticilerine ve bazı önde gelen “*mirovoy posrednik*” (*arabulucu*) şahıslara gönderdiği bu yazıya verilen yanıtlarda uyarıların dikkate alındığı görülmektedir. Buna göre; Ağustos 1914 sonunda Ahıska Uездinden gelen yazıda, Müslüman ahali ve Ermeniler arasında hali hazırda bir sorun gözlemlenmediği belirtilmiştir. Uезд başkanı konuyu daha da netleştirmek için köyleri teftişe çıkacağını ve ahali ile görüşerek gubernatörlüğün isteğini yerine getireceğini iletmiştir.²⁹⁷ Ağustos 1914 sonunda bir arabulucunun gönderdiği yanıtta, Tiflis ve diğer şehirlerde Ermenilerin Türklere saldırı hazırlığında olduklarından ve bu söylentinin Gürcüler ve Türkler arasında yayılmaya başladığından bahsetmekteydi.²⁹⁸

²⁹⁶ STSA, Fond 17, op. 2, d. 667, list 3.

²⁹⁷ STSA, Fond 17, op. 2, d. 667, list 11.

²⁹⁸ STSA, Fond 17, op. 2, d. 667.

SONUÇ

1801'de Gürcistan'ı ilhak ederek Kafkasya'da hakimiyet sağlamak için önemli bir avantaj sağlayan Rusya İmparatorluğu, bölgede kalıcı olmak için etkili bir kurumsal yapılanmaya gitti. Kurumsal yapılanmanın, İmparatorluğun tüm bölgeleri ile aynı yönde olması amaçlandı. Bu anlamda yönetim bakımından en önemli reform, guberniya sistemi olarak kendini gösterdi. 1708'de Petro reformu olarak ortaya çıkan bu sistem, merkezden uzak bölgeleri yönetmek için ideal bir model olarak algılanıyordu. Guberniya yönetim sisteminin aynı şekilde Kafkasya'da uygulanması ve tüm mekanizması ile işletilmesi için büyük çaba harcandı.

Guberniyalar, yapısı itibariyle sosyal yönlü politikaların uygulandığı bir yönetim anlayışıydı. Bir başka deyişle, sivil yönetim anlayışını temsil ediyordu. Bu özelliği ile askeri-halk yönetimi olarak adlandırılan oblastlar ve okruglardan farklılık arz ediyordu. Askeri-halk yönetimi daha çok sınır bölgeleri ve Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde uygulamaya konuldu.

İlk olarak 1840 yılında, Gürcistan-İmereti Guberniyası olarak teşekkül ettirilen Tiflis Guberniyası, 1846'da müstakil bir guberniya olarak yapılandırıldı ve Tiflis Guberniyası adını aldı. Bu tarihten sonra idari, hukuk, eğitim ve daha birçok alanda yapılan reformlarla Kafkasya merkez guberniyası oluşturulmaya çalışıldı. Tiflis'ten başka Kutayis, Şemahı ve Derbend guberniyaları olmakla birlikte, Tiflis'in

Kafkasya'nın merkezinde yer alması ve İmparatorluğun Kafkasya yönetim organlarının burada konuşlandırılması, onu birçok anlamda diğer guberniyalardan ayırıyordu. Bunun etkisi ile Tiflis, bazı kaynaklarda Kafkasya'nın başkenti olarak geçiyordu.

Tiflis Guberniyası, nüfusun kozmopolit yapısı nedeniyle XIX. yüzyılın sonlarından itibaren sosyal ve siyasi gelişmelerin Kafkasya'daki merkezi oldu. Rusya İmparatorluğu'nun önemli şehirlerinde ortaya çıkan siyasi olaylar, çok geçmeden Tiflis'te yankılanıyor ve kendine yayılma alanı bulabiliyordu. Siyasi olaylarda Tiflis'in adı St-Petersburg, Kiev, Moskova ve Varşova gibi şehirlerle birlikte anılıyor ve bu şehirlerin Kafkasya'daki örneği olarak görülüyordu. Bununla birlikte Tiflis kendine özgü yapısıyla, bu tür gelişmelerinin oluşum süreçleri ve sonuçları bakımından farklılık arz ediyordu. İmparatorluk genelinde ekonomik gerekçeler ağırlık kazanırken, Tiflis'te ekonomik gerekçelerin yanı sıra etnik ve dini aidiyetler önemli rol oynadı. Ermeni, Gürcü ve Türkler bu anlamda birbirlerini siyasi gelişimleri ve bağımsız devlet kurma yolunda engelledikleri düşüncesine kapıldılar ve birbirlerini tehdit olarak algıladılar.

Tiflis'in nüfus sayımları dikkate alındığında nüfus yapısının oldukça hızlı bir değişim geçirdiği söylenebilir. Bu anlamda Tiflis Guberniyası, Kafkasya'da nüfus yapısının etkisi ile toplumsal değişimin en hızlı yaşandığı merkezlerin başında gelmektedir. Ayrıca bu yönü ile Rusya İmparatorluğu'nun kolonizasyon politikasının adeta bir "*pilot*" uygulama merkezi olarak öne çıktı.

İmparatorluğun tüm kurumları ve devlet yapılanması ile kendini göstermeye başladığı Tiflis Guberniyası hukuk, eğitim ve idari anlamda yapılan reformlarda kendine özgü yapısını hissettiriyordu. Din ve milliyet aidiyetleri bu uygulamalarda belirgin rol oynuyordu. Bu durum eğitim politikasında da kendini gösteriyordu. Din, milliyet ve sosyal sınıflara göre eğitim seviyesinde farklılıklar bulunmaktaydı.

Tiflis Guberniyası, sosyal yapısı itibariyle köylü nüfusun çoğunluğu teşkil ettiği bir guberniya idi. 1897 nüfus sayımı verilerine göre toplamda 1.051.032 kişinin 826.236'sı kırsalda yaşamakta; tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamaktaydılar. Nüfusun bu yapısı, guberniyanın ekonomisinin yönünü belirleyen başlıca aktördü.

Şehir nüfusu toplam nüfusun % 21,4'üne denk geliyordu. Şehir ve kırsal nüfusu milliyetlerine göre değerlendirdiğimizde; guberniyanın en büyük şehri Tiflis'te Ruslar ve Ermenilerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Ermenilerin ticarete etkin rol oynamaları bunun en önemli nedenlerindedir. Ruslar ise daha çok devlet kurumlarında bürokratik nüfusu oluşturuyorlardı. Gürcüler ve Türkler daha çok kırsalda yaşıyorlardı.

Tiflis Guberniyası'ndaki sosyal ve siyasi yönlü gelişmeler, uzun yıllar etkisini sürdürecektir sonuçları ortaya çıkardı. İşçi hareketleri, ihtilal taraftarlarının faaliyetleri ve milliyetçi oluşumlar, bilhassa XX. yüzyılın başlarında guberniyanın neredeyse her tarafında görülmeye başlandı. Sosyal-demokratlar olarak kendini tanımlayan ihtilalcilerin merkezi, Tiflis olarak algılanıyordu. Milliyetçi örgütlenmeler burada faaliyet alanı buluyorlardı. Ermenilerin en önemli örgütlenmesi Taşnaksütyun, Tiflis'te teşekkül etti ve buradan yayılmaya başladı.

Tiflis Ermenileri, eğitim ve milli bilinç bakımından çevre coğrafyalarda yaşayan Ermenilerden farklı bir yapıya sahiptiler. Rusya İmparatorluğu'ndaki statülerini dikkate almaksızın ilk etapta Türkiye Ermenilerinin bağımsızlığı için mücadele vermeyi amaçlayan Tiflis Ermenileri, bu bağlamda Osmanlı Devleti için büyük tehdit oluşturdular. Tiflis'teki Ermeni örgütlenmesinin Kafkasya, İran ve dahi Türkiye'deki Ermeni örgütlenmelerinin bir kısmında lider rolü üstlendi. Osmanlı belgelerinde geçen "*merkez-i fesad-ı Ermeniyân olan Tiflis şehri*"²⁹⁹ ifadesi Tiflis'in Ermeni meselesindeki rolünü ortaya koymaktadır. Tiflis, Ahıska, Ahılkelek ve Borçalı gibi Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki nüfuz mücadelesinin önemli merkezlerinin Tiflis Guberniyası sınırlarında bulunması, Osmanlı Devleti'nin bölgeye ilgisiz kalmamasına neden oldu. Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki gelişmeleri Tiflis'te bulunan başşehbenderlik vasıtasıyla takip ediyordu.

Rusya İmparatorluğu'nun Tiflis Guberniyası'nda yaşayan Ermeniler üzerindeki politikası, XIX. yüzyıl sonunda büyük farklılıklar geçirdi. Ermenilerin milliyetçi örgütlenmeye girişerek bağımsızlık hayalleri kurmaları, Rusya'yı endişeye sevk etmeye başladı. Bu gidişatın önüne geçmek amacıyla sertlik yanlısı bir politika takip etti. 1885'te Ermeni okullarının kapatılması, gazete ve yayın faaliyetlerinin

²⁹⁹ BOA, Y.A.HUS, 2828/117 (26 Ekim 1893).

kısıtlanması ile başlayan önlemler, 1903 yılında Ermenilerin kilise mallarına el koymaya kadar uzandı. Politikadaki bu keskin değişiklik, Rusya ile Ermenileri karşı karşıya getirdi. Ermeniler birçok kez durumu protesto ettiler ve bu süreçte haklarında birçok hukuki işlem başlatıldı.

1905 İhtilali'nin ortaya çıkardığı gergin ortam, Kafkasya'da Türk ve Ermenilerin yaşadığı bölgelerde milliyetçi yönü ile kendini gösterdi. Bu anlamda Tiflis Guberniyası'nda Türk ve Ermenilerin bir arada yaşadığı bölgelerde çatışmalar yaşandı. Kafkasya'ya yayılan bu sorunun çözümü için Tiflis, yönetim merkezi olarak önemli rol oynadı. 1906 yılında Tiflis Barış Görüşmeleri gerçekleştirilerek, sorunun bir nebze yatışması sağlandı.

1905 sonrası Kafkasya Naibliği'nin yeniden teşekkülü, birçok alanda olduğu gibi Ermeni politikasında da değişikliğe gidilmesine neden oldu. Naib Vorontsov-Daşkov bu süreçte Ermenilerin en büyük destekçisi oldu ve görevinin ilk icraatlarından birisi olarak Ermenilerin kilise mallarının iade edilmesini sağladı. Birinci Dünya Savaşı başladığında Ermeniler Rus Ordusu'nun yanında yer alarak buna yanıt verdiler.

XX. yüzyılın başlarından itibaren süregelen memnuniyetsizlik, etnik ve ekonomik temelli olarak daha fazla dillendirilmeye başlandı ve Çar'a duyulan muhalefet kendine daha fazla destek bulmaya başladı. Ermeni, Gürcü ve Türkler milli kimliklerini geliştirmeye ve bilinçlendirmeye yönelik adımlarını güçlendirdi. 1905 İhtilali'nin ortaya koyduğu serbestlik de değerlendirilerek basın-yayın faaliyetleri başta olmak üzere birçok alanda etkinlik gösterildi. Bu yeni durum Tiflis Guberniyası'nda önemli değişimlere yol açtı.

KAYNAKÇA
ARŞİV BELGELERİ

A) BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

- Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM)
- Babıali Evrak Odası (BEO)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemî (DH.EUM.ECB)
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT)
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH. ŞFR)
- Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS)
- Hariciye Tercüme Odası (HR.TO)
- Hususi İradeler (İ. Hus)
- Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.Hus)
- Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.Res)
- Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK)
- Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA)
- Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB)

**B) SAKARTVELOS TSENTRALURİ SAİSTORİO ARKİVİ (STSA)-
(GÜRCİSTAN MERKEZ TARİH ARŞİVİ)**

- Kantselyariya Tiflisskogo Gubernatora 1860-1917 (Fond 17, op. 1)
- Kantsleriya Tiflisskogo Gubernatora 1869-1917 (Fond 17, op. 2)

- Kantselyariya Glavnaupolnomeçennogo Grajdanskoy Çast'yu na Kavkaze (Fond 12, op. 16)
- Tiflisskaya Gorodskaya Uprava 1875-1912 (Fond 192, op. 5)
- Tiflisskoe Gubernskoe Pravleniye 1840-1891 gg (Fond 26, op. 2)
- Pomoşnik Naçal'nika Tiflisskogo Gubernskago Jandarmskogo Upravleniya v Ahaltsihskom, Ahalkalakskom i Goriyskom Uezdah Tiflisskoy Gubernii 1881-1917 (Fond 156, op. 2)

C) ROSSIYSKIY GOSUDARSTVENNIY İSTORIÇESKIY ARHİV (RGİA)- (RUSYA DEVLET TARİH ARŞİVİ)

- Kavkazskiy Komitet 1854-1856 (Fond 1268, op. 8)
- Kavkazskiy Komitet 1872 (Fond 1268, op. 17)
- Sovyet Ministrov 1903 (Fond 1276, op. 2)
- Sovyet Ministrov 1905-1917 (Fond 1276, op. 17)
- Pobedonostev Konstantin Petroviç 1827-1907 (Fond 1574, op. 2)

YILLIKLAR

Kavkazskiy Kalendar na 1879 g, Tiflis 1878.

Kavkazskiy Kalendar na 1880 g, Tiflis 1878

Kavkazskiy Kalendar na 1884 g, Tiflis 1883.

Kavkazskiy Kalendar na 1889 g, Tiflis 1888.

Kavkazskiy Kalendar na 1891 g, Tiflis 1890.

Kavkazskiy Kalendar na 1892 g, Tiflis 1891.

Kavkazskiy Kalendar na 1901 g, Tiflis 1900.

Kavkazskiy Kalendar na 1905 g, Tiflis 1904.

Kavkazskiy Kalendar na 1907 g, Tiflis 1906.

Kavkazskiy Kalendar na 1908 g, Tiflis 1907.

Kavkazskiy Kalendar na 1910 g, Tiflis 1910.

Kavkazskiy Kalendar' na 1911 g, Tiflis 1910.

Kavkazskiy Kalendar' na 1912 god, Tiflis 1911.

Materialı po Voprosu o Vvedenii Zemskih' Uçreşdeniy v Zakavkaz'e Raboti Gubernskih Soveşaniy 1909 goda, Cilt: VII (Tiflisskaya Guberniya i Zakatal'skiy Okrug'), Tiflis 1910.

Obzor Tiflisskoy Gubernii za 1893 god, Tiflis 1895.

Obzor Tiflisskoy Gubernii za 1894 god, Tiflis 1895.

GAZETE ve DERGİLER

Kavkaz, Sayı: 28, 30 Ocak 1905.

Kavkaz, Sayı: 40, 12 (25) Şubat 1905.

Kavkaz, Sayı: 42, 14 Şubat 1905.

Kavkaz, Sayı: 44, 16 (19) Şubat 1905.

Şehbal, Sayı: 24, 28 Temmuz 1910.

NÜFUS SAYIM DEFTERLERİ VE YAYINLANMIŞ KANUNLAR

Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIX. Tiflisskaya Guberniya, Sankt-Peterburg 1905.

Pervaya Vseobşaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXIV. Karsskaya Oblast, Tetrad' 1, Sankt-Peterburg 1900.

Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii, Cilt: XXI, Sankt-Peterburg 1847.

Ustav o Voinskoy Povinnosti Vısoçayşe Utverjdenny 1 Yanvary 1874 Goda, Moskva 1877.

Uzakoneniya k' Sudebnım' Ustavam' İmperatora Aleksandra II, S-Peterburg 1884.

Sobraniye Postanovleniy o Voinskoy Povinnosti, S-Peterburg 1874.

KİTAP VE MAKALELER

Abazov, A. H.: **Nal'çikskiy Okrug v Sudebnoy Sisteme Terskoy Oblasti (Poslednyaya Tret' XIX-Naçalo XX v.)**, Nal'çik 2014.

Acar, Kezban: **Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya**, İstanbul 2009.

Ağasiyev, İkrım: **XVIII Esrin Sonu – XX Esrin Evvellerinde Almanların Gavgazda Meskunlaşması**, Bakü 2009.

Ahimova, V. N.: "Svadebnie Obıçai Ahaltsihskih Armyan", **Etnografiçeskoe Obozrenie**, 1. Kitap, Moskva 1889, s. 77-91.

Ahtyamov, K. Ş.: "O Nekotorih Problemah Stanovleniya İslama v Povolje", **Vestnik OGU**, Sayı 5 (141), Mayıs 2012, s. 135-141.

Aleksandr II-Tsar' Osvoboditel' 1855-1881 gg, Moskva 2010.

Al'manah Sovremennih Russkih Gosudarstvennih Deyateley, S-Peterburg 1897.

Algar, Hamit: "Ahund", **DİA**, Cilt: 2, Yıl: 1982, s. 185.

Alieva, İrada: **Politiçeskoe i Sotsialno-Ekonomiçeskoe Polojenie Azerbaydjantsev Tiflisskoy Gubernii (1846-1917)**, Bakü 2009.

Alizade, Zahida: “Natsional’no-Kolonial’naya Politika Tsarskovo Pravitel’stva na Tsentral’nom Kavkaze”, **Kavkaz i Globalizatsiya**, Cilt: 1, Sayı: 5, 2007, s. 161-170.

Allen, W. E. D.-Muratoff, Paul: **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966.

Alp, Alper: “Rus Çarlığı’nda Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi”, **Akademik Bakış**, Cilt: 7 Sayı: 13, Kış 2013, s. 117-126.

Amiranaşvili, Ş.: “Drevnosti Tiflisa”, **Tiflis i Ego Okrestnosti Puteveditel’**, Tiflis 1925, s. 179-186

Anisimov, Sergey: **Kafkas Klavuzu**, Çeviren: Binbaşı Sadık, İstanbul 1926.

Anohina, Z. N.: “P. A. Stolpin i Yego Politika Glazami Ural’skih Deputatov v Gosudarstvennoy Dume Rossii (1907-1912 gg.)”, **Gorohovskiye Çteniya Materialı Tret’ey Regional’noy Muzeynoy Konferentsii**, Çelyabinsk 2012, s. 232-239.

Arslan, Ali: “Eçmiyazin Katogigosluğu’nda Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001 Bildiler**, İstanbul 2001, s. 55-66.

Aydın, Mustafa: “Tiflis”, **DİA**, Cilt:41, Yıl: 2012, s. 150-153.

Aydın, Mustafa: **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, İstanbul 2005.

Badem, Candan: **Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti**, İstanbul 2010.

Badriaşvili, N.: **Tbilisi**, Tbilisi 1957.

Bagirov, M. B.-Berdiyeva, H.Yu.: **V Poiskah İstimı Litso Armyanstva**, Bakü 2011.

Bakradze Dmitriy-Berzenov Nikolay: **Tiflis v İstoriçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah**, SanktPeterburg 1870.

Begunova, Alla: **Put Çerez Veka**, Moskva 1988.

Bekadze, Shota: “XVI. Yüzyıl Sonlarında Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı Çeçerek Nahiyesi’nin Sosyo-Ekonomik Durumu”, **Karadeniz**, Kış 2014, Yıl 6, Sayı 21, Ankara 2014, s. 191-204.

Berdiyeva, Hacı: “Pereselençeskaya Politika Rossiyskoy İmperii na Kavkaze”, **Kavkaz i Globalizatsiya**, Tom 1 (5), 2007, s. 152-160.

Beydilli, Kemal: “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 365-408.

Bıkova, Olga: “Voznikovenie Partii “Daşnaksutyun” i yeyo Deyaneknost na Territorii Turtsii (Po Materialam Dokumentov Rossiyskih Arhivov) (1890-1915)”, **Karadeniz**, 10. sayı, Mayıs 2011, s. 81-102.

Bilge, Sadık Müfit: **Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2012.

Blinova, İ.: **Gubernatorı İstoriko-Yuridiçeskiy Oçerk**, Sankt-Peterburg 1905.

- Blioh, İ. S.: **Finansı Rossii XIX Stoletiya**, Cilt: 3, S-Peterburg 1882.
- Bloch, March: **Feodal Toplum**, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2005.
- Bobrovnikov, V. O. - Babiç, İ. L.: **Severniy Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii**, Moskva 2007.
- Bogoslovskiy, M.: **Oblastnaya Reforma Petra Velikago-Provintsiya 1719-27**, Moskva 1902.
- Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya**, Moskva 1926.
- “Borba s Revolyutsionnim Dvijeniym na Kavkaze v Epohu Stolipinşini (İz Perepiski P. A. Stolipina s. gr. İ. İ. Vorontsovım-Daşkovım)”, **Krasniy Arhiv İstoriçeskiy Jurnal**, Cilt: 34, Moskva-Leningrad 1929, s. 184-221.
- Bostan, İdris: “Ahıska”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 1, 1988, s.526-527.
- Brunelli, Pavel: **Prava Russkago Grajdánina Kak İh Opredelyat, Kak İh Osuşestvlyat, Kak İh Otstaivat**, S-Peterburg 1913.
- Cabbarlı, Hatem: “Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 45, Ankara 2013, s. 143-175.
- Cengiz, Hayrullah: “Rusya’nın 1895-1905 Yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası-Ermenileri Ruslaştırma Çabaları-”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul 1998, s. 175-194.
- Civelegov, Aleksey: **Turtsiya i Armyanskiy Vopros**, Erevan 2014.
- Çakaloğlu, Cengiz: **Yemen’den Dönemeyen Bir Karapapak: 40. Hamidiye Süvari Alayı Komutanı Mihrali Bey**, İstanbul 2011.
- Çapraz, Hayri: “Gürcistan’da Rus İdaresi’nin Yerleşmesi (1800-1850)”, **OAKA**, Cilt: I, Sayı: 1, 2006, s. 67-80.
- Çapraz, Hayri: **Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19. Yüzyıl)**, Isparta 2012.
- Çetiyá, Ş.: “Armyane v Tbilisi v Şestidesyatıh Godah XIX. v”, **Historical-Philological Journal**, Sayı: 3, 1958, s. 161-167.
- Çudakova, Marina Stanislovovna: “Politsiya, Gubernskoe Jandarmskoe Upravleniye i Ohrannoye Otdeleniye Yaroslavskoy Gubernii v Naçale XX Veka”, **İstoriçeskiye, Filofofskiye, Politiceskiye i Yuridiceskiye Nauki, Kulturologiya i İskusstvovedeniye. Voprosı Teorii i Praktiki**, Sayı: 3 (9), 2011, s. 195-198.
- Dadayan, Haçatur: “Torgovo-Ekonomiçeskoe Prısutstviye Armyan v Tiflise (Pozdnee Srednevekov’e-1918g.)”, **21-y Vek**, Sayı: 3 (11), 2009, s. 81-104.
- Dal, Vladimir: **Tolkoviý Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıka**, Cilt: 1, Sankt-Peterburg-Moskva 1903.
- Dal, Vladimir: **Tolkoviý Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıka**, Cilt: 2, Sankt-Peterburg-Moskva 1903.

Darçiyeva, Svetlana Valer'yevna: "K Voprosu o Vıborah v Gosudarstvennuyu Dumu Rossii Deputatov ot Severnogo Kavkaza (1906-1907 gg)", **İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, Sayı: 4-4, Barnaul 2009, s. 72-75.

Darçiyeva, S. V.: "Vıborı Deputatov ot Kavkaza v Pervuyu Gosudarstvennuyu Dumu", **Vestnik Vladikavkazskogo Nauçnogo Tsentra**, Cilt: 5, Sayı: 3, Vladikavkaz 2005, s. 29-31.

Daşkovskiy, P. K.– Şerşnyöva, E. A.: "Musulmanskoe Obrazovaniye v Zapadnoy Sibiri v XIX-naçale XX v.", **İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, Sayı: 4-1, Barnaul 2011, s. 68-71.

Davidyan, G. M.: "Formirovaniye Sosloviy v Gruzii v XIX. v.", **Vestnik Moskovskogo Universiteta**, Sayı: 4, Moskova 2009, s. 41-56.

Dedeyev, Bilal: "19. Yüzyıl Ermeni Milliyetçiliğinin Yapılanmasında Rusya'nın Rolü", **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler**, C. I, Erciyes Üniversitesi Yayını, Ocak 2009, s. 335-349.

Degoyev, V. V.: **Kavkaz i Velikiye Derjavı 1829-1864 gg, Politika, Voyna, Diplomatiya**, Moskva 2009.

Dirr, Adolf M.: "Antropologičeskiy i Etnografičeskiy Sostav Kavkazskih Narodov", **Kavkazskiy Kalendar na 1910**, Tiflis 1910, (Statistiçeskiy Otdel), s. 538-549.

"Dnevnik A. N. Kuropatkina.", **Krasniy Arhiv**, Cilt: 2, Moskva-Petrograd 1922, s. 9-117.

"Dokladı 6. Ministra İn. Del S. D. Sazonova Nikolayu Romanovu 1910-1912 g.g.", **Krasniy Arhiv İstoriçeskiy Jurnal**, Cilt: 3, Moskva-Petrograd 1923, s. 5-10.

Dorskaya, Aleksandra Andreyevna: "Pravovoy Status Poddannogo Rossiyskoy İmperii v Naçale XX veka: Veroyispovedniy Aspekt", **İzvestiya Rossiyskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo Universiteta İm. A.İ. Gertsana**, Cilt: 2, Sayı 2, Sankt-Peterburg 2002, s. 213-224.

Dostoyevski, F. M.: **Prestupleniye i Nakazaniye**, Moskva 1983.

Dubrovskiy, S.: "Krestyanskoe Dvijeniye 1905 goda", **Krasniy Arhiv İstoriçeskiy Jurnal**, Cilt: 9, Moskva-Leningrad 1925, s. 66-93.

Dyakin, V. S.: **Natsionalniy Vopros Vo Vnutrenney Politike Tsarizma (XIX-Naçalo XX vv.)**, Sankt-Peterburg 1998.

Dzidzariya, G. A.: **Formirovaniye Dorevolutsionnoy Abhazskoy İntelligentsii**, Sohum 1979.

Entsiklopedičeskiy Slovar, Cilt: IIA, Sankt-Peterburg 1891.

Entsiklopedičeskiy Slovar, Cilt: IX, Sankt-Peterburg 1893.

Entsiklopedičeskiy Slovar, Cilt: XI, Sankt-Peterburg 1893.

Entsiklopedičeskiy Slovar, Cilt: XVA, Sankt-Peterburg 1895.

Entsiklopedičeskiy Slovar, Cilt: XXIX, Sankt-Peterburg 1900

Entsiklopedičeskiy Slovar, Cilt: XXXIII, Sankt-Peterburg 1901.

Entsiklopediya Voennih i Morskih Nauk, Cilt: II, SanktPeterburg 1885.

Erler, Mehmet Yavuz-Edinsel, Kerim: “Samsun’da Tütün Üretimi (1788–1919)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 18, Yaz 2011, s. 230-247.

Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyesi İlan-ı Meşrutiyetden Evvel ve Sonra, İstanbul Matbaa-ı Amire, 1332.

Erohina, O. V.: **Gubernatorstvo Rossii İstoriya i Sovremiyennost**, Moskva 2014.

Erşahin, Seyfettin: “Rusya’da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 35, Sayı: 1, Ankara 1996, s. 561-602.

Esadze, Semen: **İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom**, Cilt: I, Tiflis 1907.

Esadze, Semen: **İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom**, Cilt: II, Tiflis 1907.

Fasmer, Maks: **Etimologičeskiy Slovar Russkogo Yazıka**, Cilt: 1, Moskva 1986.

Fedakar, Cengiz: **Kafkasya’da İmparatorluklar Savaşı**, İstanbul 2014.

Fedoraşko, Lubov’ İ’iniçka: “İstoriya Elektronniki”, **Avtomatika İnformatika**, Cilt: 1-2, Karaganda 2004, s. 90.

Gasanlı, Cemil: “Ali Mardan Bek Topçibaşev-Pobornik Prav Musul’man”, **Liçnost**, Sayı: 2 (62, 2013, s. 48-56.

Geografiçesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii, Cilt:1, Sankt-Peterburg 1863.

Geografiçesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii, Cilt: 5, SanktPeterburg 1885.

Georgiy, Mamulia: “Sotsialist-Federalistskaya Revolyutsionnaya Partiya Gruzii v 1906-1914 godah”, **XX Vek i Rossiya: Obşestvo, Reformı, Revolyutsii**, Sayı: 1, Samara 2013, s. 18-41.

Georgiyeva, N. G, v.d: **İstoriçeskiy Slovar**, Moskva 2015.

Gerasimenko, G. A.: **Zemskoe Samoupravleniye v Rossii**, Moskva 1990.

Fon’-Vinkler, P. P.: **Gerbı Gorodov, Guberniy, Oblastey i Posadov Rossiyskoy İmperii Vnesenniye v Polnoe Sobraniye Zakonov c 1649 po 1900 god’**, Moskva 1990.

Golovin, N. N.: **Rossiya v Pervoy Mirovoy Voyne**, Moskva 2014.

Gubernii Rossiyskoy İmperii İstoriya i Rukovoditeli 1708-1917, Moskva 2003.

Guniava, Gela: **İslamskaya Obşina Kavkaza po Dokumentam Gruzinskih Arhivov 1800-1917 gg**, Kum 2013.

Güllü, Ramazan Erhan: **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)**, Ankara 2015.

Haleyan, E.: “Armyanskaya Bolşevistskaya Peçat v Godı Pervoy Russkoy Revolyutsii 1905-1907 gg”, **İzvesviya Akademii Nauk Armyanskoy SSR (Obşestvenniye Nauki)**, Sayı 12, Erivan 1955, s. 33-46.

Hosking, Geoffrey: **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, İstanbul 2011.

İlyuşin, Sergey Vyaçeslavoviç: “Deyatel’nost’ Rossiyskih Vlastey Po Ukrepneniyu Bezopasnosti Prisoedinennih Territoriy Kavkaza v 1864-1917 gg”, **Vlast’**, Sayı: 5, Moskva 2011, s. 98-100.

İnalçık, Halil: **Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar –I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal Ve Ekonomik Gelişim**, İstanbul 2009.

İosseliani, Platon: **Opisaniye Drevnostey Goroda Tiflisa**, Tiflis 1856.

İshakov, Radik Ravil’yeviç: “Politika Religioznoy Unifikatsii Tatar-Musul’man Volgo-Ural’skogo Regiona v 1860-1905-h gg. Opıt İstoriko-Statistiçeskogo Analiza”, **Filologiya i Kul’tura**, Sayı: 2 (28), Kazan 2012, s. 259-263.

İslemisova, Ryamziya Madiyamovna: “Gosudarstvennaya Politika v Sisteme Upravleniya Obrazovaniyem Tatar Rossii v XIX Veke (Na Primere Astrahanskoy Guberniy)”, **Vestnik Adıgeyskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya 3: Pedagogika i Psihologiya**, Sayı: 3 (143), Maykop 2014, s. 39-46.

İsmail-Zade, D. İ.: **Graf İ. İ. Vorontsov-Đaşkov Kavkazskiy Namestnik**, Moskva 2005.

İstoriya XIX Veka, Editörler: Lavissa ve Rambo, Cilt: 8, Moskva 1939.

İstoriya Pravitelstvuyuşago Senata za Dvesti Let 1711-1911 gg, Cilt: 1, SanktPeterburg 1911.

İstoriya SSSR 1861-1917, Editör: Prof. N. D. Kuznetsov, Moskva 1984.

“İz Zapisnoy Knijki Arhivista Nikolay II v 1905 godu (Po Reskriptam, rezolyutsiyam i telegrammam)”, **Krasnyy Arhiv İstoriçeskiy Jurnal**, Cilt: 11-12, Moskva-Leningrad 1925, s. 433-471.

İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva, Cilt: 5, Tiflis 1879-1881.

K, A. N.: “Rekrutskiye Nabori v Rossii”, **Voenny Entsiklopediçeskiy Leksikon**, Cilt: XI, S-Peterburg’ 1856, s. 187-188.

Kamaliyeva, Gulnaz Fayzullovna: “Musul’manskiye Deputatı III Gosudarstvennoy Dumı Rossii (1907-1912): Bor’ba Vokrug Şkol’nogo Voprosa”, **Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, Sayı: 34 (288), Çelyabinsk 2012, s. 62-66.

Karapetyan, Samvel : **Merı Tiflisa (Tbilisi)**, Erivan 2003.

Karpat, Kemal H.: **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, İstanbul, Tarih Vakfı, 2003.

Kartseva, N. P.: “Voennoe Duhovenstvo v Natsionalnih Formirovaniyah Russkoy Armii v 1914-1917 godah, **Vestnik Permskovo Universiteta**, Sayı 3 (26), Perm 2014, s. 143-148.

Katanyan, R. P.: “Sud nad Spandaryanov”, **Historical-Philological Journal**, Sayı: 1, 1960, s. 139-148.

Kavkaz Spravochnaya Kniga, Tiflis 1887.

Kavrişvili, V.: “Geografiçeskoe Polojenije gor. Tiflisa”, **Tiflis i Yevo Okrestnosti Putevoditel’**, Tiflis 1925, s. 25-48.

Kior, Viktor Borisoviç: “Gosudarstvennaya Natsional’naya Politika v İmperskoy Rossii”, **Vestnik Rossiyskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta**, Sayı: 4, Moskva 2010, s. 204-218.

Kirakosyan, Naira Benikovna: “İstoriya Partii “Daşnaksutyun” s 1890 g. Po 1907 g”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Moskva 1999.

Kobahidze, E. İ.: “Glavnonaçal’stvuyuşiy Grajdanskoy Çast’yu na Kavkaze S. A. Şeremetyev i Ego «Vsyöpoddanneşaya Zapiska», **İzvestiya Soigsi**, Sayı: 16 (55), Vladikavkaz 2015, s. 119-124.

Kobahidze, Yelena İsaakovna: “K Voprosu o Roli Kolonizatsii v Politike «Rusifikatsii» Severnogo Kavkaza (Vtoraya Polovina XIX-Naçalo XX V.), **İzvestiya Soigsi**, Sayı: 13 (52), Vladikavkaz 2014, s. 9-16.

Kobzev, Aleksandr: “Tatarı-Musul’mane Srednego Povolj’ya: Etniçeskaya İdentiçnost’ i Sluhi o Nasil’stvennom Kreşenii”, **Vestnik Evrazii**, Sayı 3, Moskva 2004, s. 89-98.

Koloğlu, Orhan–Okur, Mehmet: “Taşnak Komitesi’nin Anadolu’da Örgütlenişine Dair Bir Rapor”, **Karadeniz**, Sayı: 10, 1011, s. 127-134.

Komahiya, Mamuka: “Formirovaniye Etniçeskoy Kartı Gruzii i Sovremennie Migratsionniye Protsessi”, **Tsentralnaya Aziya i Kavkaz**, No 1 (55), 2008, s. 179-186.

Kondhaşeva, Alla Stanislavovna: “Kavkazskoe Namestniçestvo i Evo Deyatelnost na Severnom Kavkaze (2-ya polovina 40-h gg. XIX-naçalo XX vv.)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Stavropol 2003.

Konstantinova, N. A.: “Sistema Upravleniya Musulmanskim Naseleniyem Vostoçnoy Sibiri vo Vtoroy Polovine XIX- Naçale XX v”, **İzvestiya**, 4-2 (56), Barnaul 2007, s. 79-81.

Kuras, Tat’yana Leonidovna: “Slujba v Sudebnih Palatah, Deystvovavşih na Tsentral’nih, Zapadnih i Vostoçnih Territoriyah Rossiyskoy İmperii”, **Sibirskiy Yuridiçeskiy Vestnik**, Sayı: 3, İrkutsk 2011, s. 15-21.

Kuras, Tat’yana: “Tiflisskaya Sudebnaya Palata”, **Vlast’**, Sayı: 11, Moskva 2012, s. 191-194.

Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.

Kuznetsov, Oleg: “Armyanskiy Natsionalno-Religioznyy Ekstremizm v Rossii v Naçale XX Veka (İstoriko-Pravovoy Oçerk po Materialam Periodiçeskooy Peçati Kavkaza)”, **IRS Naslediye: Mejdunarodnyy Azerbaycanskiy Jurnal**, Sayı: 5 (71), 2014, s. 48-54.

Kvirkveliya, T. : **Stary Tbilisi**, Tbilisi 1985.

Kvirkveliya, T. R.: **Arhitektura Tbilisi**, Moskva 1985.

Lavrik, T. M.: “Organizatsionno-Pravoviye Osnovı Deyatelnosti Jandarmskih Upravleniy Rossiyskoy İmperii 1867-1917 gg”, **Vestnik Tambovskogo Universiteta**, Sayı: 4 (44), Tambov 2006, s. 10-14.

Leonov, M. İ.: “Terror i Smuta v Rossiyskoy İmperii Naçala XX Veka”, **İstoriceskiy Vestnik Terrorizm v Rossii v Naçale XX v. ,** Cilt: 2 (149), Aralık 2012, Moskova, s. 6-23.

Lisenko, L. M.: **Gubernatorı i General-Gubernatorı Rossiyskoy İmperii (XVIII-Naçalo XX Veka)**, Moskva 2001.

Lisitsina, Galina G.: “K İstorii Vısşego Grajdanskogo Upravleniya Kavkazskogo Kraya”, **Rossiya i Kavkaz Skvoz’ dva Stoletiya**”, Sankt-Peterburg 2001, s. 287-339.

Lisitsina, G. G.: “Kavkazskiy Komitet-Vısşeyeye Gosudarstvennoe Uçrejdeniye dlya Upravleniya Kavkazom (1845-1882)”, **Rossiya i Kavkaz Skvoz’ dva Stoletiya**, Sankt-Peterburg 2001, s. 154-168.

Markov, Yevgeniy: **Oçerki Kavkaza Kartını Kavkazskoy Jizni, Prirodı i İstorii**, S-Peterburg 1887.

Megrian, Leon Der: **Tiflis During the Russian Revolution of 1905**, Berkeley 1968.

Mel’nikova, İ. E.: “K İstorii Vosstanovleniya Avtokefalii Gruzinskoy Tserkvi 12 Marta 1917”, **Yejegodnaya Bogoslovskaya Konferentsiya Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo Gumanitarnogo Universiteta**, Cilt:1, Sayı: 19, Moskva 2009, s. 398-404..

Mihaylova, E.: “Hronika Voorujennoy Borbı”, **Krasnyy Arhiv İstoriceskiy Jurnal**, Cilt: 11-12, Moskva-Leningrad 1925, s. 159-181.

Mihaylov, B. O.: **Nyekotoriya Osobennosti Yazıka Russkih Voennih Poselyan’ Tiflisskoy Gubernii**, S-Peterburg 1911.

Ministerstvo Yustitsii za Sto Let’ 1802-1902-İstoriceskiy Oçerk’, S-Peterburg’ 1902.

Mhitarian, L. Yu.: “Sozdaniye Gornih Sudov na Territorii Permskoy Gubernii v XIX veke”, **Aktualniye Voprosı Sovremennoy Nauki**, Sayı 1(2,3), Perm 2014, s. 191-193.

Mullagaliyev, R. M.: “Osobennosti İspolneniya Vseobşey Voinskoy Povinnosti Tatarskimi Krestyanami Kazanskoy Gubernii v 70-90-h godah XIX veka”, **Vestnik Çuvaşskogo Universiteta**, Sayı: 4, Çeboksarı 2010, s. 66-71.

Mustafa, Nazim: “Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya’da Yaptıkları Katliamlar”, **Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı III**, Yıl:20, Sayı: 62, Eylül-Aralık 2014, s. 2477-2483.

Nadejdin, P. P.: **Opıt Geografii Kavkazskago Kraya**, Tula 1891.

Neflyaşeva, Naima: “Kuzeybatı Kafkaslarda Adigelerde İslam’ın Yayılma Tarihine Dair”, **Karadeniz Araştırmaları**, (Rusça’dan çeviren: Osman Karatay), Sayı 7, Güz 2005, s. 11-18.

Neflyaşeva, N. A.: “Musulmanskoe Obrazovaniye na Severo-Zapadnom Kavkaze (Vtoraya Polovina XIX-Naçalo XX v)”, **Vestnik Moskovskogo Universiteta**, Cilt: 13, Sayı 4, Moskva 2009, s. 72-92.

Nikotin, Dmitriy Alekseyeviç: “Natsional’nyy Faktor Transformatsii Politiceskogo Rejima v Rossii: İstoriçeskiy Opıt i Sovremennost’”, **İstoriçeskiye, Filososfskiye, Politiceskiye i Yuridiçeskiye Nauki, Kul’turologiya i İskusstvovedeniye. Voprosı Teorii i Praktiki**, Sayı: 7-2 (57), 2015, s. 117-120.

Oçerki İstorii Gruzii Tom V Guriziya v XIX. veke, Tbilisi 1990.

Opisaniye Vseh Obitayuşih v Rossiyskom Gosudarstve Narodov, Sankt-Peterburg 1799.

Ortaylı, İlber: **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

Ozerskaya, Emma Vladimirovna: “Rol Armyanskih Politiceskih Partiy v Evolutsii Natsionalno-Osvoboditelnogo Dvijeniya Armyan v Osmanskoy İmperii (1878 g.-naçalo XX v.)”, **İstoriçeskaya i Sotsialno-Obrazovatel'naya Mısl**, Sayı: 5 (10), 2011, s. 30-32.

Ovanesov, B. T.: “Rol Armyanskoy Tserkvi v Obrazovatel'nom Protsesse i Sblijenii ee c Russkim Pravitel'stvom (XIX-Naçalo XX v.)”, **İzvestiya İstoriya**, 63.3(2)522, 2009, s. 204-207.

Özdemir, Hikmet: **Ermeni Asıllı Rus General Korganoff’a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri**, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 2010.

Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, İstanbul 2004.

Peftiyev, V. İ.: “Agrarnaya Reforma Stolipina: S Çego Ona Naçinalas’ i Kak Vosprinimalas’?”, **Yaroslavskiy Pedagogiçeskiy Vestnik**, Sayı: 3, Cilt: 1, Yaroslav 2014, s. 39-44.

Polievktov, M.: “Nauçnaya Jizn’ v Tiflise”, **Tiflis i Yevo Okrestnosti Putevoditel’**, Tiflis 1925, s. 49-63..

Pulkin, Maksim Viktoroviç: “Tri Oblika Rusifikatsii v Karelii”, **Vestnik Evrazii**, Sayı: 3, Moskva 2005, s. 107-125.

Puşkarev, A. S.–Stepanyants, S.M.: “Pomoş’ Rossiyskih Blagotvoritel’nih Organizatsiy Armyanam-Jertvam Genotsida v Godı I Mirovoy Voynı”, **Nauçniye**

Vedomosti Belgorodskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Sayı: 5 (45), Cilt: 7, 2008, s. 42-45.

Radionenko, A. G.- Ryabokonev, S. A.: “P. A. Stolipin i Yevo Agrarnaya Reforma”, **Aktualniye Problemi Gumanitarnih i Sotsial’no-Ekonomiçeskih Nauk**, Moskva 2014, s. 83-90.

Ragimova, Perihanum Ferezullayevna: “Politika Rossiyskogo Pravitel’stva v Natsional’nih Okrainah v XIX-Naçale XX vv.”, **Vestnik Krasnoyarskogo Gosudarstvennogo Pedagogiçeskogo Universiteta im. V. P. Astaf’eva**, Sayı: 3, Krasnoyarsk 2010, s. 226-234.

Rahmanin, Namig Tairoviç: “İstoriçeskiy Opıt Deyatel’nosti Rossiyskoy Vlastey po Preodoleniyu Sistemnogo Krizisa na Kavkaze v 1905-1907 gg”, **Vestnik Yekaterininskogo İstituta**, Sayı: 2, Moskva 2012, s. 126-133..

Rasul-Zade, M. E.: **O Panturanizme v Svyazi s Kavkazskoy Probleмой**, Parij 1930.

Romanovskiy, V. E.: **Oçerki iz İstorii Gruzii (Prilojeniye: Razvitiye Uçebnago Dela na Kavkaze i v Bivšem Tsarstve Gruzinskom v XIX. veke**, Tiflis 1902.

Rossiya Entsiklopediçeskiy Slovar, Leningrad 1991.

Russkiy Biografiçeskiy Slovar, Petrograd 1916.

Ryapolov, V. V.: “Panislamizm v Politike Kayzerovskoy Germanii v Turkeстане Nakanune Pervoy Mirovoy Voynı”, **Zapad-Rossiya-Vostok**, Sayı: 22-23 (1-2), Yelets 2013, s. 44-47..

Sadovskiy, K.: “Kratkiya Zametki o Karsskoy Oblasti”, **Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza**, Sayı: 3, Tiflis 1883, s. 315-350.

Sbornik Svedeniy o Kavkaze, Cilt: IX, Tiflis 1885.

Sargsyan, Ruzan: “Armyane-Blagotvoriteli Tiflisa (Vtoraya Polovina XIX v.)”, **Historical-Philological Journal**, Sayı: 2, 2011, s. 149-161.

Saygılı, Hasip: **1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid**, İstanbul 2016.

Sedad, Ahmed: **Russko-Turetskiy Slovar**, Konstantinopol 1310.

Semenov, İ. Ya.: **İstoriya Zakavkazskih Molokan i Duhoborov**, Yerevan 2001.

Sibgatullina, Alfina: **İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler**, İstanbul 2014.

Sofinova, P.: “Krestyanskoe Dvijeniye v Kontse XIX v. (1881-1894)”, **Krasny Arhiv**, Sayı: 4-5 (89-90), Moskva 1938, s. 208-257.

Sovetskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya, Editör: E. M. Jukov, Moskva 1973.

Strani İstorii i Kul’turu Evreyev Gruzii, Moskva 2014.

Stepanyants, S. M.: “Uçastiye Armyanskogo Duhovenstva v Pervoy Mirovoy Voynе na Storone Rossii”, **İzvestiya Rossiyskogo Gosudarstvennogo Pedagogiçeskogo Universiteta im. A. İ. Gertsana**, Sayı: 81, Sankt-Peterburg 2008, s. 120-131.

“Studençeskiye Volneniya v 1901-1902 gg.”, **Krasnyy Arhiv**, Sayı: 4-5 (89-90), Moskva 1938, s. 258-303.

Styöpoçkina, E. V.: “Deyanelnost Provintsialnih Obşestvennih Organizatsii Vo Vremya Russko-Yaponskoy Voynı 1904-1905 g.”, **İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra Rossiyskoy Akademii Nauk**, Cilt: 10, Sayı: 4, Samara 2008, s. 1040-1044.

Şafiyev, Farid: “İstoki Armyano-Azerbaycanskogo Konfliktı: Sobitiya 1905-1906 godov”, **Uroki İstorii**, Sayı: 4 (34), 2008, s. 48-53.

Şelkaçev, Aleksandr: “Obsujdeniye na Predsobornom Prisutstvii Voprosa ob Avtokefalii Gruzinskoy Tserkvi”, **Yejegodnaya Bogoslovskaya Konferentsiya Pravoslavnogo Svyatotihonovskogo Gumanitarnogo Universiteta**, Sayı: 22, Moskva 2012, s. 50-53.

Şerbakova, E. V.: “Sotsial’nie Kriterii Gramotnosti Naseleniya Rossiyskoy İmperii XIX - Naçala XX Veka”, **Vestnik OGU**, Sayı 2 (151), Şubat 2013, s 274-280.

Tanrıverdi, Mustafa: “Karapapakların Anadolu’ya Göçü (1877-1914)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

Reynolds, Michael A.: “The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University 2003.

Tarhov, Sergey: “İzmeneniye Administrativno-Territorialnogo Deleniya Rossii v XIII-XX vv.”, **Logos**, (1 (46), 2005, s. 65-101.

Temizkan, Abdullah: “Kuzey Kafkasya’da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat”, **Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi**, Bahar 2010, Sayı 25, s. 77-92.

Tiflisskaya Unika İstoriçeskie Materialı Stati i Publikatsii, Sankt-Peterburg 2007.

Toksoy, Nurcan: **Revan’da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, Ankara 2007.

Tsutsiyev, Artur: **Atlas Etnopolitiçesкой İstorii Kavkaza (1774-2004)**, Moskva 2006.

Tumanov’, G. M.: **Zametki o Gorodskom’ Samoupravlenii na Kavkaze**, Tiflis 1902.

Türkyılmaz, Selçuk: “Şark-i Rus Gazetesi’nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası”, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 18, Haziran 2010, s. 123-141.

Uruşadze, A. T.: “Kavkazskiy Komitet i Kavkazskiy Namestnik: Formirovaniye i Osobennosti Vzaimootnoşeniy v 1845-1854 gg.”, **Vestnik Yujnogo Nauçnogo Tsentra Ran**, Cilt: 7, Sayı 4, 2011, s. 96-100.

Usmanova, D. M.: “Musul’manskiye Deputatı v Gosudarstvennoy Dume (1906-1917 gg.): Novaya Politiiçeskaya Elita v Rossiyskoy İmperii?”, **Uçemye Zapiski Kazanskogo Universiteta**, Cilt: 155, 3. Kitap 1. Bölüm, 2013, s. 113-124.

Uvarova, Natalya Aleksandrovna: “Gosudarstvennaya Politika v Sfere Obrazovaniya na Zapadnih Okrainah Rossii v Kontse XIX-Naçale XX v. Kak Çast Natsional’noy Politiki”, **Vestnik Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. A. C. Puškina**, Cilt: 4, Sayı: 1, Sankt-Peterburg 2012, s. 71-77.

Varnadze, Merab-Guruli, Vahtang: **İstoriya Gruzii XIX-XX vv**, Tbilisi 2015.

Vasilyeva, S. A.: “Problemi Narodnogo Çteniya v Traktovke VS. S. Solovyeva”, **Vestnik Çelyabinskogo Gosudarsnennogo Universiteta**, Sayı: 30 (168, 2009, s. 167-172.

«Ves’ Kavkaz» **İllustrirovanny Spravoçno-Literaturny Sbornik**, Tiflis 1903.

Voennaya Entsiklopediya, Sankt-Peterburg 1911.

Voenny Entsiklopedičeskiy Leksikon, Cilt: IX, SanktPeterburg 1855.

“Voinskaya Povinnost”, **Voennaya Entsiklopediya**, Cilt: VI, Peterburg 1912, s. 625-642.

Vorontsov-Daşkov, İ. İ.: **Vsyepoddanneşaya Zapiska po Upravleniyu Kavkazskim Krayem**, Sankt-Peterburg 1907.

Yıldız, Gültekin: **Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)**, İstanbul 2009.

Yüksel, Ahmet: **Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Osmanlı İstihbarat Çağı**, İstanbul 2014.

Zlobin, Y. P.: “İnstitut General-Gubernatorov v Rossii v XVIII veke: Stanovlenie i Razvities”, **Vestnik Ogu**, Sayı: 4, Nisan 2010, s. 4-11.

Werth, Paul: “Kilise’nin Başı, İmparator’un Kulu: Rus İmparatorluğu’nun İç ve Dış Politikalarının Kesişme Noktasında Ermeni Katolikosu, 1828-1914, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 43, Ankara 2012, s. 33-71.

EKLER

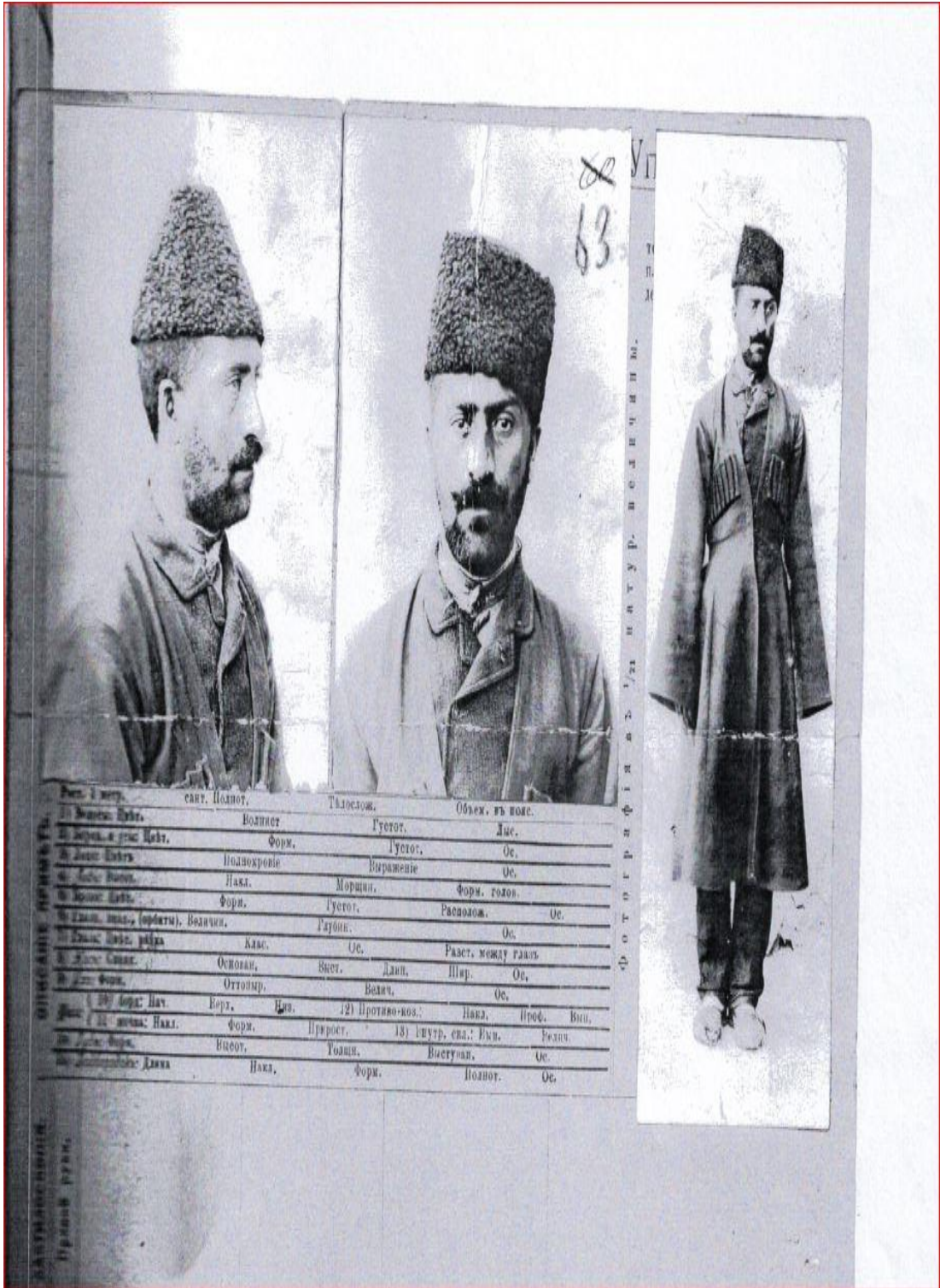
EK-1

манисиро гуродумъ кансдаро диваримбе -
 ишваро реовоока, смо, при насмаи -
 чинъ гуволитъ, нукуъ наума не мо -
 нсене оборуанъ мурею хоромаро, есми
 къ прѣдпренсденію и гонрансисо всроъ
 онисамануъ здѣсь не гудѣмър не
 гудѣмър ирисубма соомбромснлгзснннл
 иропта.

قديم الہند بانی اہالیہ کی بزرگی و شایستگی بالامال ذکر اولدنا انشاء فوجکروز العلوم زہار .
 حسن اوغلی سید احمد حسن اوغلی ادھم حسن اوغلی ایوب حبیب اوغلی حبیب اول اوغلی ایبق مولود اوغلی اوغلی
 ظہر اوغلی برہماہ سدر اوغلی ایوب احمد اوغلی قہرمانہ طور سورہ اوغلی علی یوسف اوغلی فدوی عارف اوغلی
 مولود صمی اوغلی خورشید صمی اوغلی محمد ظیفی عارف اوغلی سید طور سورہ اوغلی عارف حبیب اوغلی خورشید لوتسہ ابنہ
 مد علی مون اوغلی عثمانہ ابنہم اوغلی عارف ماہ اوغلی اسماعیل ماہ اوغلی محمد محمد ظیفی اوغلی محی بدل اوغلی ملا ایوب محمد ظیفی
 اوغلی شعیب ادھم اوغلی نجیب ادھم اوغلی وزیر ظہر اوغلی اسکندر حبیب اوغلی فیضی ماہ حبیب شہزادہ اوغلی عارف
 بابرام اوغلی نیفوز علی اوغلی محمد علی اوغلی شریف محمد ظیفی اوغلی بوریق محمد ظیفی اوغلی سید مصطفی اوغلی حسن کوسہ اوغلی حبیب
 محمد اوغلی طور سورہ علی اوغلی نجیب ایوب اوغلی امیر اوغلی حسن سورہ اوغلی شادمانہ نابت اوغلی حبیب حسن اوغلی
 نجیب حسن اوغلی رشید ایوب اوغلی طہار ایوب اوغلی حیدر ایوب اوغلی فرہاد حسن اوغلی مراد حسن اوغلی
 اسماعیل ایبق اوغلی مولود شریف اوغلی طور سورہ حبیب اوغلی ادھم خیر اوغلی ۱۸۹۶ ۱۸۹۶
 حسن علی اوغلی محمد ظیفی علی اوغلی اسماعیل علی اوغلی مولود سورہ اوغلی فرہاد شریف اوغلی محمود محمد ظیفی اوغلی
 اسکندر محمد ظیفی اوغلی اشرف محمد ظیفی اوغلی عمر راف اوغلی قربانہ امیر اوغلی پہلہ علی اوغلی حبیب لوتسہ اوغلی
 محمد لوتسہ ابنہم بودم کوی بازی ہمد کلدنہ کندہ ربالرینہ بہہ رسہ خندا ایتمس ملا حبیب التورہ افندہ ماہ

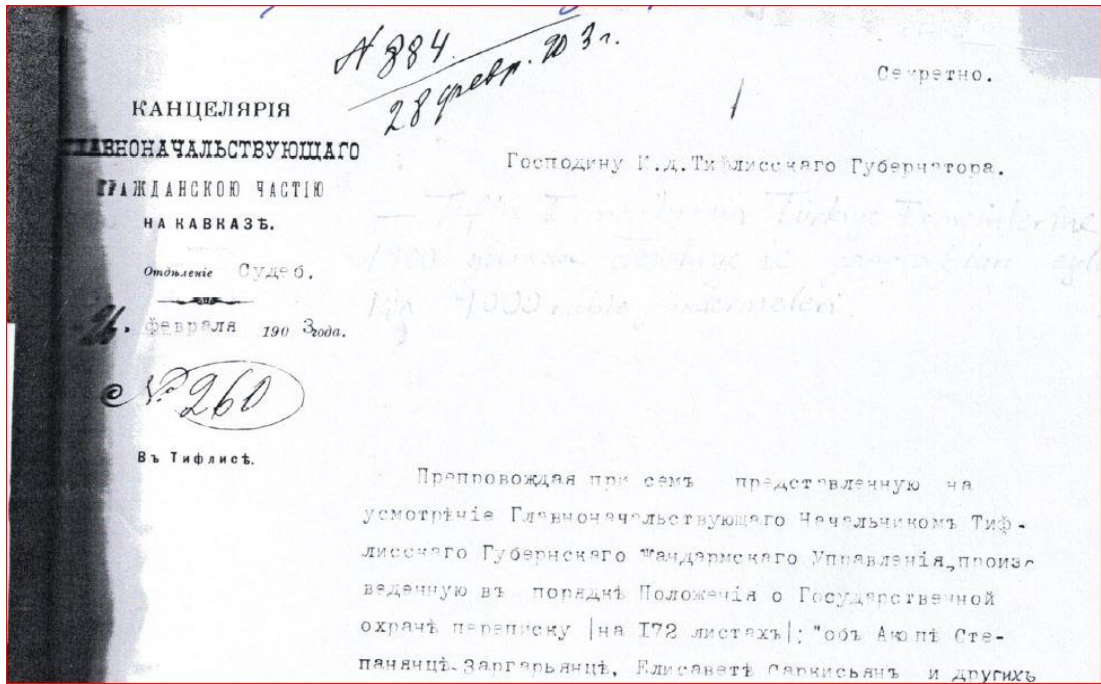
Ahıska'dan Göç Etmeye Hazırlanan Türk-Müslümanların Tiflis Gubernatörlüğü Jandarma İdaresi'ne Sundukları Dilekçelerden Biri (Gürcistan Merkez Tarih Arşivi-STSA, Fond 156, op. 2, d. 4, list 11)

EK-2

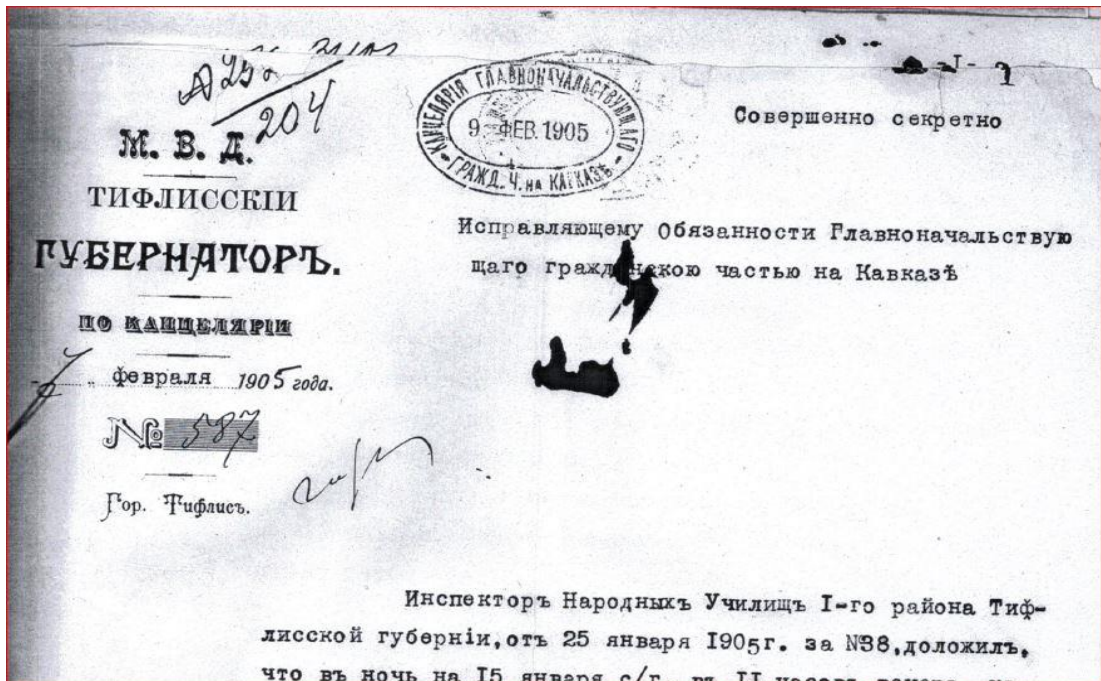
1911'de Türk Ajanlığı Yaptığı Gerekçesiyle Yakalanarak Ahıska Hapishanesi'nde Tutuklu Bulunan Erzurumlu Hamza (Gürcistan Merkez Tarih Arşivi-STSA, Fond 156, op. 2, d. 66)

EK-3

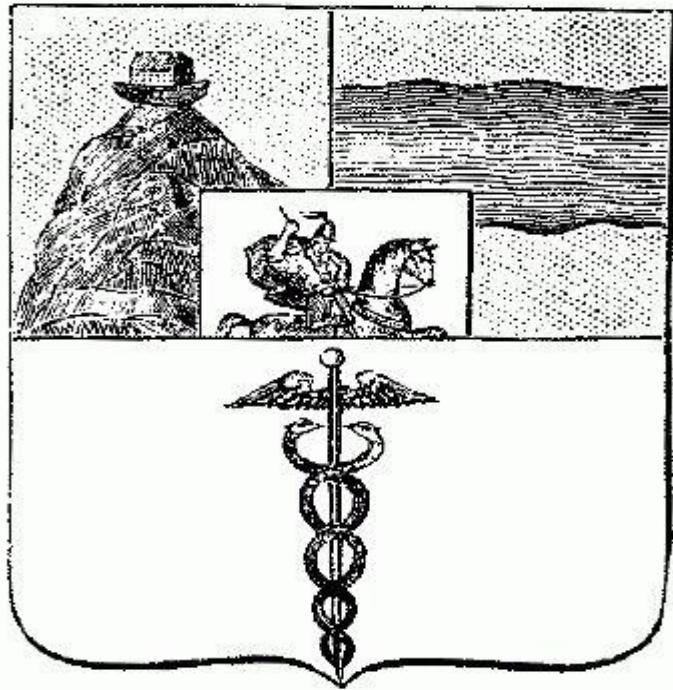
Ermenilerin Tiflis'teki Faaliyetlerine Dair Kafkasya Genel Valiliği'nden Tiflis Gubernatörü'ne Hitaben Gönderilen Yazı (Gürcistan Merkez Tarih Arşivi-STSA, Fond 17, op. 2, d. 457)

ЕК-4

Tiflis Gubernatörü Tarafından Tiflis'teki Eğitim Faaliyetleri İle İlgili Kafkasya Genel Valiliği'nin İlgili Birimine Gönderilen Yazı (Gürcistan Merkez Tarih Arşivi-STSA, Fond 12, op. 16, d. 27)

ВЫСОЧАЙШЕ утверждёнъ:
21-го Мая 1849 года.
Грузино-Имеретинской Губерніи.

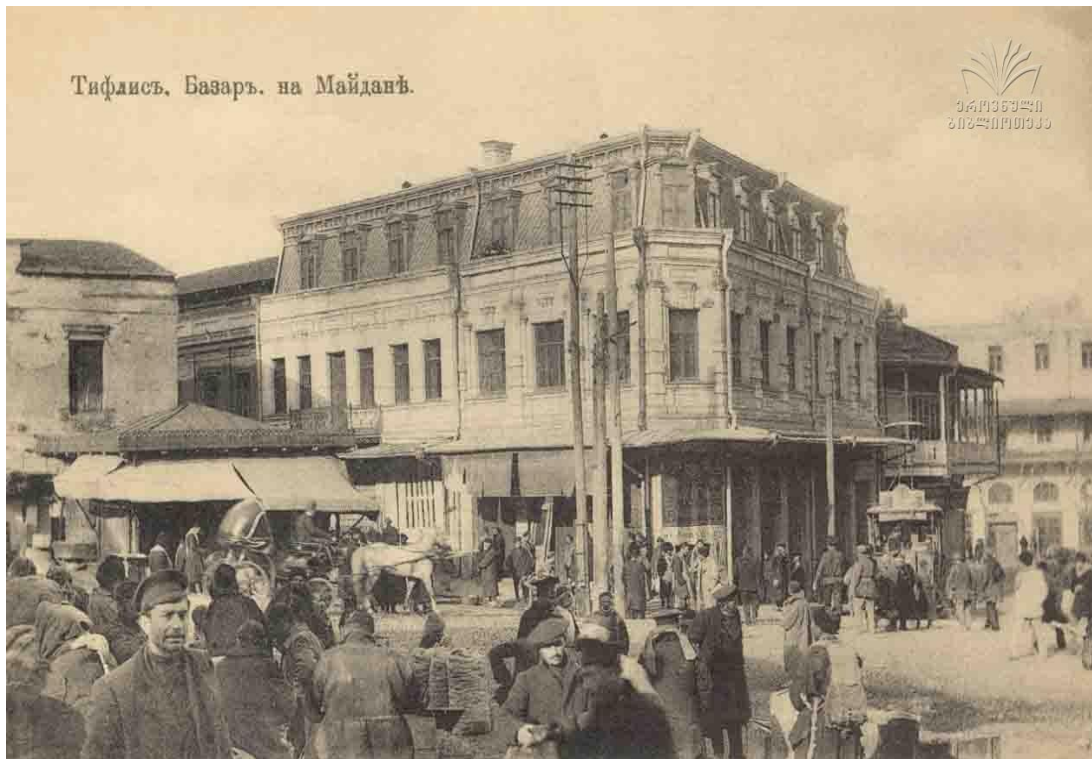
Тифлисъ.

Тифлисской губерніи. Губернскіи.

Щитъ раздѣленъ на двѣ половины: въ верхней, въ золотомъ полѣ, помѣщена часть герба Грузино-Имеретинской губерніи; въ нижней въ серебряномъ полѣ, изображёнъ Меркуріевъ жезлъ, въ знакъ обширной торговли.

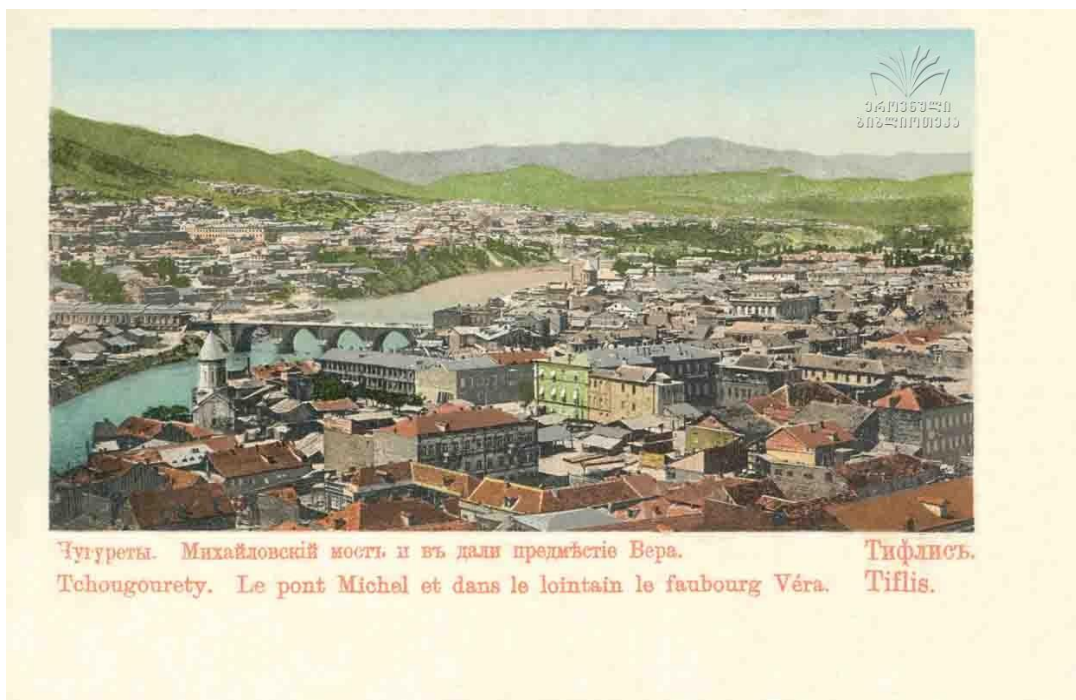
Tiflis Guberniyası Arması (Gerbi Gorodov, Guberniy, Oblastey i Posadov Rossiyskoy İmperii Vnesenniyе v Polnoe Sobraniye Zakonov с 1649 по 1900 god', Moskva 1990, s. 152.)

ЕК-6

Tiflis Pazar Meydanı (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

ЕК-7

XIX. yüzyulda Tiflis (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

EK-8

Erivan Meydanı-Tiflis (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

EK-9

Hamamlar Yönünden Eski Tiflis (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

EK-10

Kafkasya Naibliği-Kafkasya Genel Valiliği Binası (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

EK-11

Tiflis Adalet Sarayı (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

EK-12

Tiflis Şehir İdaresi (Belediye Başkanlığı) (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

ЕК-13

Кавкasya Askeri Bölgesi Karargahı (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

ЕК-14

Şeytan Meydanı'ndaki Cami (Tatar Şii Camii) (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

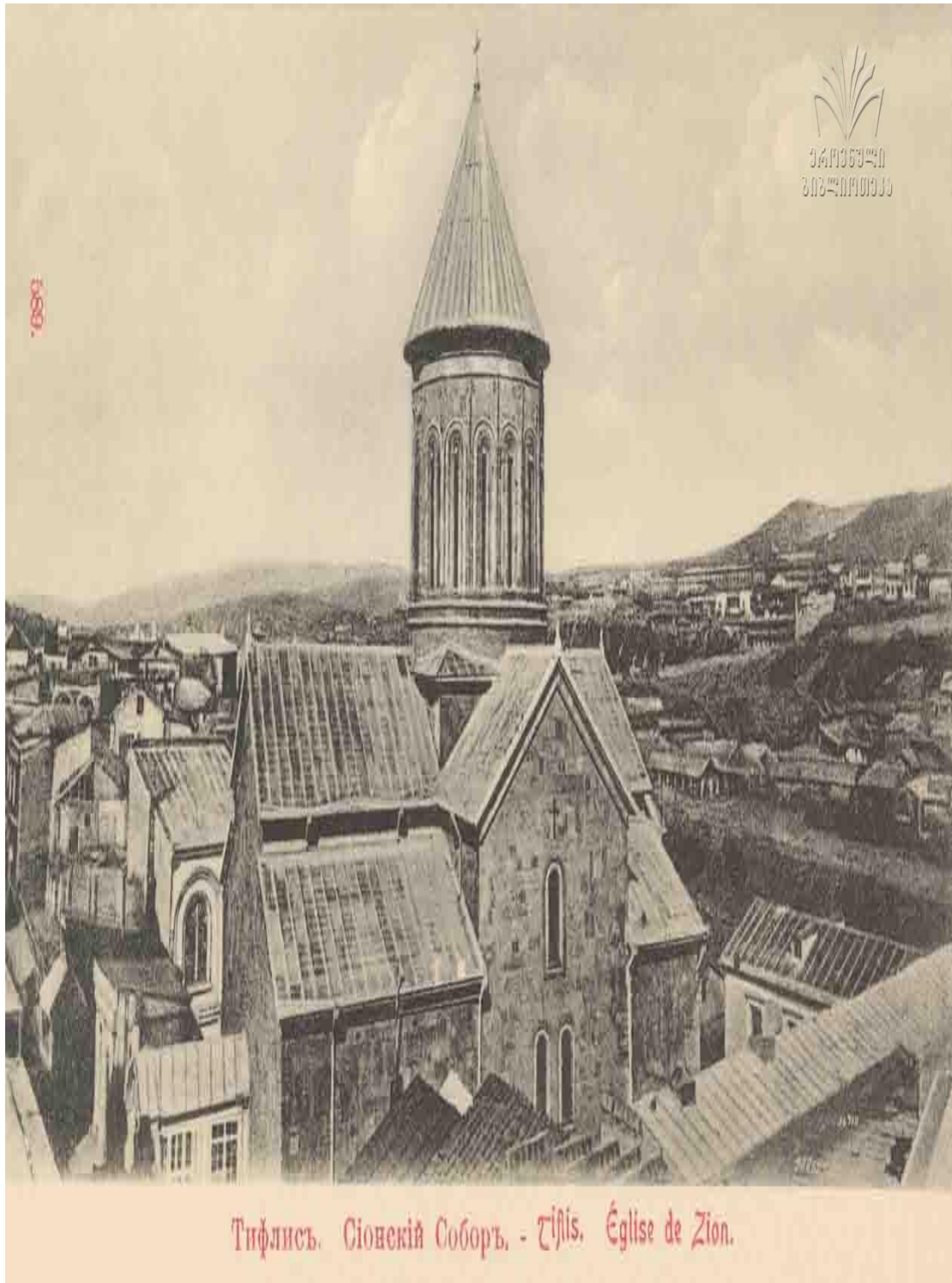
EK-15

12867. Тифлисъ. Батоницесвйй подѣмъ и татарскйй минаретъ. 445.

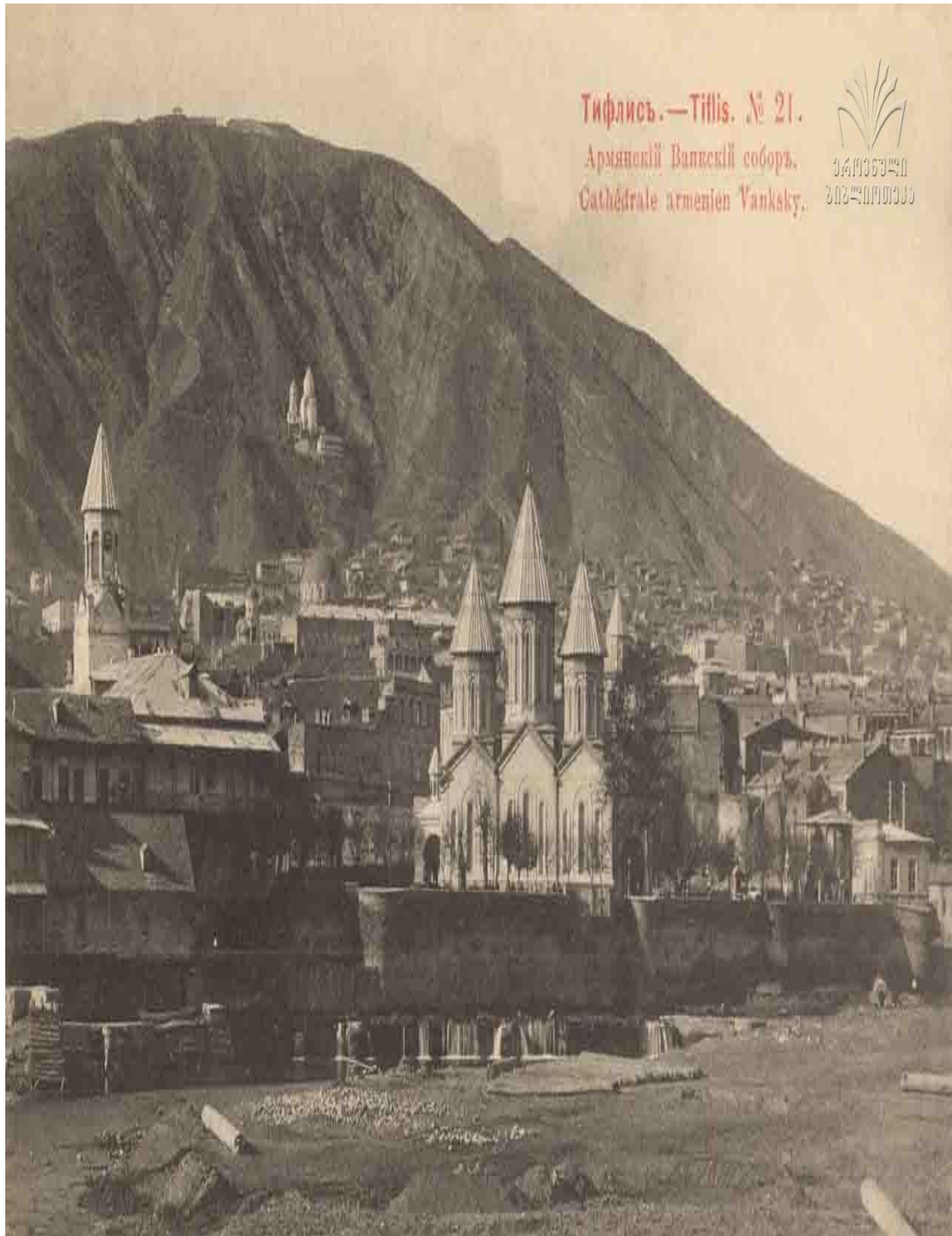
Botanik Bahçesi'ne Giden Yol ve Türk Camii (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

EK-16

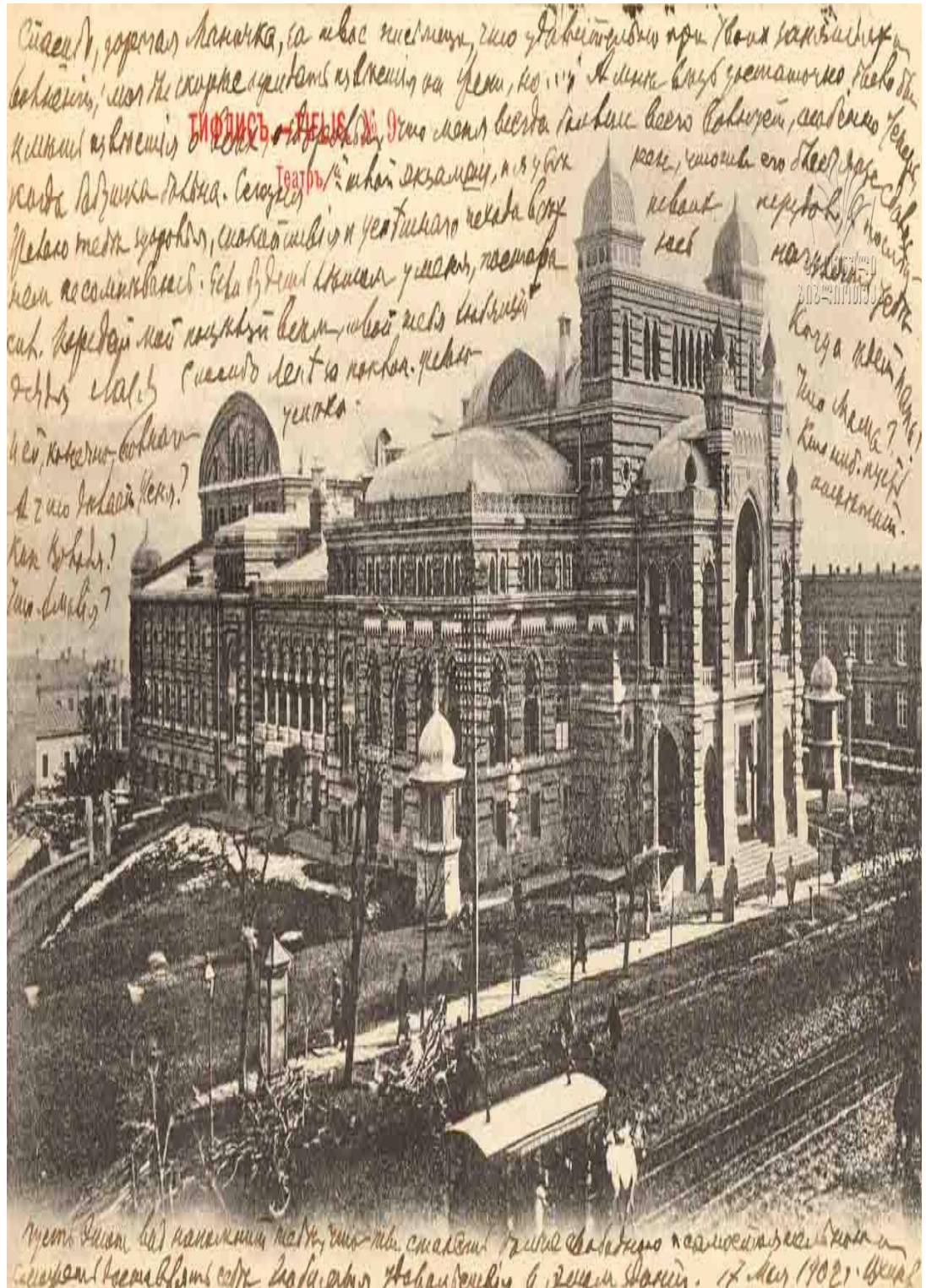

Tiflis Sioni Katedrali (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

EK-17

Ermeni Vank Katedrali (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

Tiflis Devlet Tiyatrosu (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

ЕК- 19

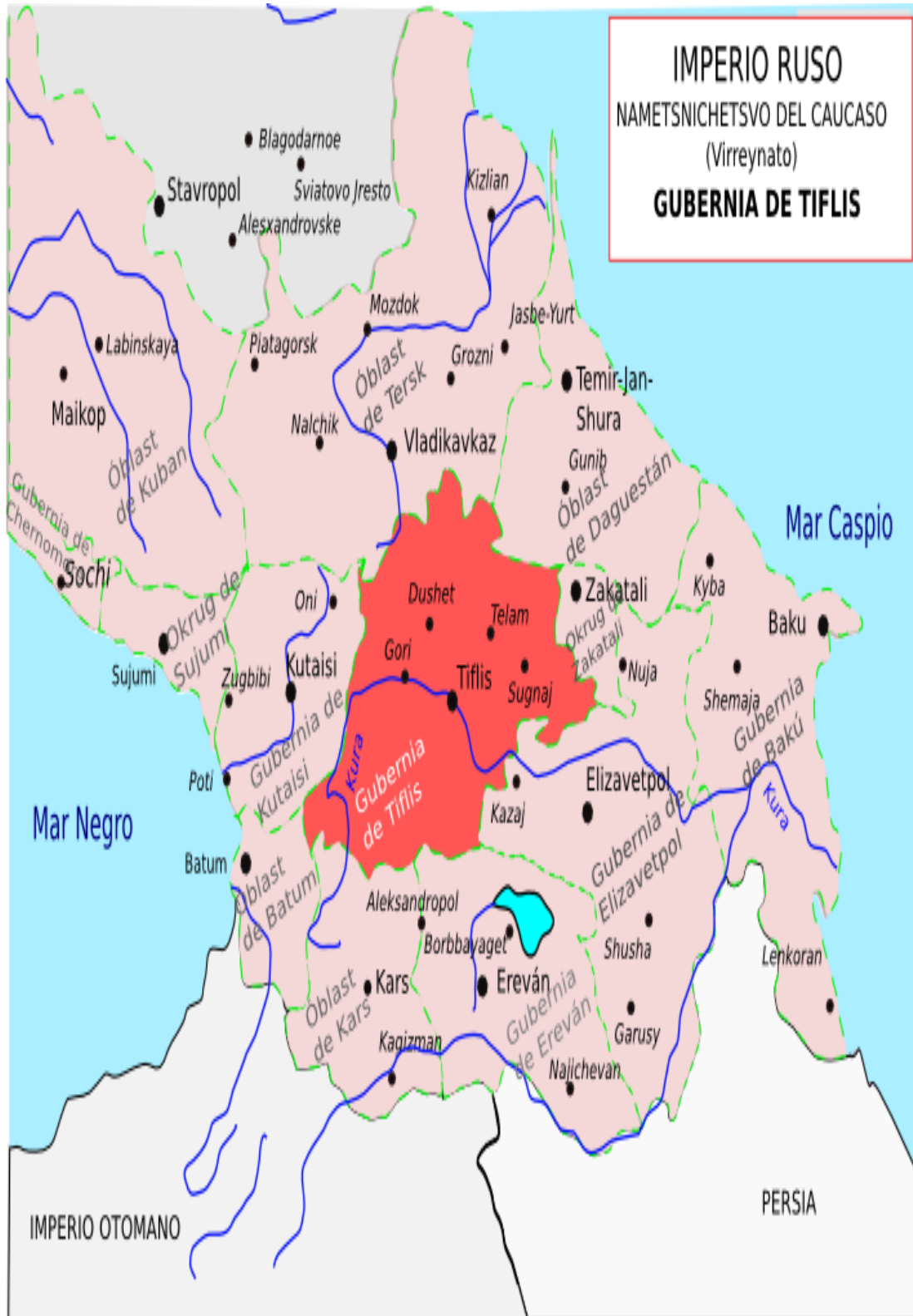

Tiflis Garı ve Yolcu Bekleyen Faytonlar (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

Tiflis Guberniyası'nın Kuruluş Sınırları (Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

HARİTA-2

Tiflis Guberniyası Haritası (Wikimedia.org)

ÖZGEÇMİŞ

Mustafa TANRIVERDİ

1982 yılında Kars'ta doğdu. Lisans eğitimini 2007'de Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde; yüksek lisansını 2009'da "Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914)" adlı tez ile Gazi Üniversitesi'nde tamamladı. 2008'de Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Araştırma Görevlisi oldu. 2010'da İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı doktora programına kabul edildi ve tezini yazmak üzere 2011'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde görevlendirildi. 2013'te bir yıl boyunca Rusya'da St-Petersburg Devlet Üniversitesi Rus Dili ve Kültürü Enstitüsü'nde Rusçasını ilerletti. St-Petersburg'da, Tübitak burslusunu olarak doktora tezi ile ilgili arşiv ve kütüphane çalışmalarını yürüttü. Yine tez çalışması kapsamında Gürcistan Merkez Tarih Arşivi'nde belli aralıklarla araştırmalarda bulundu.